

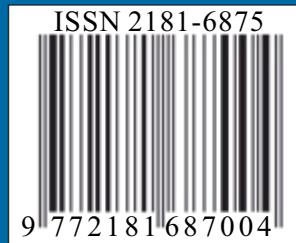
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI

Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

10/2024

10/2024

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI
SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY
НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК БУХАРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Ilmiy-nazariy jurnal
2024, № 10, oktabr

Jurnal 2003-yildan boshlab **filologiya** fanlari bo'yicha, 2015-yildan boshlab **fizika-matematika** fanlari bo'yicha, 2018-yildan boshlab **siyosiy** fanlar bo'yicha, **tarix** fanlari bo'yicha 2023-yil 29-avgustdan boshlab O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lif, fan va innovatsiyalar Vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan zaruriy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2000-yilda tashkil etilgan.

Jurnal 1 yilda 12 marta chiqadi.

Jurnal O'zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2020-yil 24-avgust № 1103-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti

Tahririyat manzili: 200117, O'zbekiston Respublikasi, Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko'chasi, 11-uy.

Elektron manzil: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

TAHRIR HAY'ATI:

Bosh muharrir: Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Bosh muharrir o'rinnbosari: Rasulov To'lqin Husenovich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor

Mas'ul kotib: Shirinova Mexrigyo Shokirovna, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Kuzmichev Nikolay Dmitriyevich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor (N.P. Ogaryov nomidagi Mordova milliy tadqiqot davlat universiteti, Rossiya)

Danova M., filologiya fanlari doktori, professor (Bolgariya)

Margianti S.E., iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Indoneziya)

Minin V.V., kimyo fanlari doktori (Rossiya)

Tashqarayev R.A., texnika fanlari doktori (Qozog'iston)

Mo'minov M.E., fizika-matematika fanlari nomzodi (Malayziya)

Mengliyev Baxtiyor Rajabovich, filologiya fanlari doktori, professor

Adizov Baxtiyor Rahmonovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Abuzalova Mexriniso Kadirovna, filologiya fanlari doktori, professor

Amonov Muxtor Raxmatovich, texnika fanlari doktori, professor

Barotov Sharif Ramazonovich, psixologiya fanlari doktori, professor, xalqaro psixologiya fanlari akademiyasining haqiqiy a'zosi (akademigi)

Baqoyeva Muhabbat Qayumovna, filologiya fanlari doktori, professor

Bo'riyev Sulaymon Bo'riyevich, biologiya fanlari doktori, professor

Jumayev Rustam G'aniyevich, siyosiy fanlar nomzodi, dotsent

Djurayev Davron Raxmonovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Durdiev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Umarov Baqo Bafoyevich, kimyo fanlari doktori, professor

Murodov G'ayrat Nekovich, filologiya fanlari doktori, professor

O'rayeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor

Navro'z-zoda Baxtiyor Nigmatovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Hayitov Shodmon Ahmadovich, tarix fanlari doktori, professor

To'rayev Halim Hojiyevich, tarix fanlari doktori, professor

Rasulov Baxtiyor Mamajonovich, tarix fanlari doktori, professor

Eshtayev Alisher Abdug'aniyevich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Quvvatova Dilrabo Habibovna, filologiya fanlari doktori, professor

Axmedova Shoira Nematovna, filologiya fanlari doktori, professor

Bekova Nazora Jo'rayevna, filologiya fanlari doktori (DSc), professor

Amonova Zilola Qodirovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Hamroyeva Shahlo Mirjonovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Nigmatova Lola Xamidovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Boboyev Feruz Sayfullayevich, tarix fanlari doktori

Jo'rayev Narzulla Qosimovich, siyosiy fanlar doktori, professor

Xolliyev Askar Ergashovich, biologiya fanlari doktori, professor

Artikova Hafiza To'ymurodovna, biologiya fanlari doktori, professor

Hayitov Shavkat Ahmadovich, filologiya fanlari doktori, professor

Qurbanova Gulnoz Negmatovna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Ixtiyorova Gulnora Akmalovna, kimyo fanlari doktori, professor

Rasulov Zubaydullo Izomovich, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Mirzayev Shavkat Mustaqimovich, texnika fanlari doktori, professor

Samiyev Kamoliddin A'zamovich, texnika fanlari doktori, dotsent

Esanov Husniddin Qurbanovich, biologiya fanlari doktori, dotsent

Zaripov Gulmurot Toxirovich, texnika fanlari nomzodi, professor

Jumayev Jura, fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent

Klichev Qybek Abdurasulovich, tarix fanlari doktori, dotsent

G'aybulayeva Nafisa Izattullayevna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

MUNDARIJA * СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS**

O'ZBEK TILIGA DAVLAT TILI MAQOMI BERILGANLIGIGA 35 YIL TO'LDI

Shirinova M.Sh.	Ona tili – madaniyat ko‘zgusi	3
TILSHUNOSLIK *** LINGUISTICS *** ЯЗЫКОЗНАНИЕ		
Гулямова Ш.К.	Полифункционал сўзлар ва уларнинг семантик анализатори хусусида	5
Мамасолиев И.У.	Средства массовой информации как распространитель, стандартизатор и новатор языка	16
Yusupova M.B.	Digital innovations in lexicography: enhancing the representation of linguistic and cultural units	21
Seyidov M.M.	The Sihahul-Furs dictionary: a transcultural linguistic legacy	25
Kodirova M.T.	Ingliz tili biznes diskursida ironiya	32
Khudoyberdieva O.M.	The role of loanwords in English and Uzbek dance terminology	38
Fayzieva M.Ch.	Corpus linguistics as a data-driven approach to vocabulary instruction in inclusive environments	45
Berdiyorova R.K.	Frazeologizm pragmatik ma’nolarining matn ta’sirida o‘zgarishi va ularning pragmatik-emotsionallik xususiyatlari	49
Bekbergenova G.U.	Lingvistik terminlarning polifunksionallik xususiyatlari	53
Bahriiddinova Y.B.	Elektron lug‘atlarning ishlab chiqishi va ularning botanika terminologiya muhitidagi ahamiyati	57
Yuldasheva D.B.	The problem of word processing in the Uzbek language	62
Satimova D.N.	Jahon sotsiolektida substandard qatlam va uning tarkibi	66
Nurova Y.U.	O‘zbek xalq paremalarida kasb-kor, oziq-ovqat nomlarining etnolingvistik xususiyatlari	71
Mengliyeva M.B.	Aspektual ma’no ifodalovchi leksemalarning ingliz izohli lug‘atlaridagi talqinini takomillashtirish yo‘llari	75
Kayumova N.X.	“Yangiliklar” media janr va diskurs sifatida: genezis, ta’rif, tasnif, qiyos	80
Juraqobilova H.X.	Oriyentatsion metaforalarning lingvokognitiv xususiyatlari	85
Jumayev T.	Shakl yasovchi morfemalarning so‘z yasash imkoniyatlari	90
Hamroyeva N.N.	The pragmalinguistic nature of politeness in conflictous communicative action	94
Bobozaripova M.E.	Jahon va o‘zbek tilshunosligidagi tezaurus lug‘atlar haqida	98
Ahmadova U.Sh.	Perifraza – lingvomadaniy hodisa sifatida	103
Achilova R.A.	Mutual differences of the linguistic concepts of allusion and reminiscence	108
Хайруллоева Г.Ф.	Модалликни ифодалашнинг семантик асослари	112
Сабирова С.О.	Современная роль и значение латинского языка в современном мире	117
ADABIYOTSHUNOSLIK *** LITERARY CRITICISM *** ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ		
Rajabov D.Z., Ro‘zmetova S.A.	Dostonlarda asrandi farzand tarbiyalash motivi	121

Turopova P.Sh.	Badiyyatda shoira mahorati	124
Eshonqulova G.T.	Badiiy tarjima jarayonining o‘ziga xos xususiyatlari	129
Ruziyeva D.N.	The image of father in the world literature	133
Mashrapova G.A.	Xalq inonchlarida safar motivi	137
Милованова Е.В.	Поле цвета в словарном представлении и его воплощение в художественном тексте (на материале рассказов Ю. Казакова)	142
Karimova Sh.K.	Ingliz va o‘zbek she’riyatida parallel qurilma va teskari parallelizmning vazifalari	148
Israilov G‘.B.	Sakkokiy g‘azaliyotida majoziy tasvir va badiiyat	153

“NAVOIY GULSHANI”

Ibotova M.O.	Chun kamoli ma’rifat kasb o’ldi, ne nuqson o‘lum...	158
---------------------	---	-----

FALSAFA VA HUQUQ, SIYOSATSHUNOSLIK * PHILOSOPHY, LAW AND POLITICAL SCIENCES *** ФИЛОСОФИЯ, ПРАВО И ПОЛИТОЛОГИЯ**

Баходиров Б.Б.	Глобаллашув жараёнида ижтимоий сиёсат тенденциялар ва акторларнинг шаклланиши ҳамда аҳамияти	161
Murtalibova M.M.	Yaqin Sharq mintaqasi: strategik ahamiyati, geosiyosati va zamonaviy xavfsizlikni ta’milashning dolzarb muammolari	166

TARIX * HISTORY *** ИСТОРИЯ**

Холов В.Ю.	Ўзбекистонда совет қатагон сиёсати инглиз матбуоти нигоҳида	173
Жуманазаров Х.С.	Миллий тиб тизимида даволаш анъаналари (1867-1917 йиллар)	179
Sirojov O.S., Sirojov Q.O.	Fashizmga qarshi urush yillarida Buxoro sanoati (1941-1945-yillar)	184
Jumaeva N.A.	Buxoro vohasi dehqonchilik an’analari tarixidan (XIX asr oxiri-XX asr boshlari)	191
Boltayev B.B.	Maktab muzeylearinining ta’lim-tarbiya jarayonida tutgan o‘rni (Buxoro viloyati misolida)	196
Utayeva F.X., Sharipova P.Q.	Buxoro viloyati iqtisodini rivojlantirishda yengil sanoatning o‘rni	201
Axmedov S.B.	“Matlayi sa’dayn”dagi Temuriylarning diniy munosabatlarga oid siyosati bilan bog‘liq ma’lumotlar tahlili	207
Babayarova Sh.Sh.	Hofiz Tanish Buxoriyning “Abdullanova”(“Sharafnomayi Shohiy”) asari Buxoro xonligi tarixini o‘rganishda muhim manba	212

PEDAGOGIKA * PEDAGOGY *** ПЕДАГОГИКА**

O’ktamov M.O.	Pedagogika oliy ta’lim muassasalari talabalarining axborot kompetentligining mazmuni va mohiyati	216
O’ktamov M.O.	Pedagogika OTM talabalarining axborot kompetentligini rivojlantirishning metodologik asoslari	221

ONA TILI – MADANIYAT KO'ZGUSI

*Shirinova Mexrigiyo Shokirovna,
Buxoro davlat universiteti O'zbek tilshunosligi va
jurnalistika kafedrasи dotsenti, f.f.f.d. (PhD)*

*Go'daklar tilida yangi dunyosan,
Momolar tilida buyuk duosan,
Vatanim ko'shkida mangu ziyan,
O'zingsan sajdagoh, xumorsan, tilim.
Ko'kda baland parvoz Humosan, tilim!*

Abdurashid Ergashev

Qadim dunyo bag'rida inson o'sib ulg'aydi. Zero, odamga maskan bo'lgan dunyo, zamin ham aslida inson uchun yaratildi. Haq taolo barcha yaratiqlar orasida INSONni aziz va sharif deb bildi. O'z kitobi bo'lmish Qur'oni Karimda "Biz inson bolalarini aziz va mukarram qildik", deya zikr etdi. Uning boshiga yuksalish tojini kiydirdi. Ana shu yuksak qismat ortidan odamizot ulug'lik cho'qqisiga erishdi va erishmoqda. Inson o'z aql-u zakovati ortida o'z vatani, ya'ni kindik qoni to'kilgan muqaddas maskan va uning shon-u shavkatni, tinchligi-yu, osoyishtaligi uchun tinimsiz mehnat qildi. Zero, uning ushbu ezgu maqsadi amal to'nini kiyishi uchun xalq sifatida shakllanishi lozim edi. Dunyo xalqlari esa, o'z ona tillari bilan bir-birlaridan ajralib turadilar. Ulug' alloma Abdulla Avloniy ta'biri bilan aytganda, "Har bir millatning dunyoda borlig'in ko'rsatadurg'on oyinayi hayoti til va adabiyotidur". Shunday ekan, o'z ona tilini bilmak, uni asramak har bir shaxsning o'z insoniy burchi demakdir.

Inson uchun eng qadrli, eng ulug', eng yuksak tushunchalar mavjudki, uni hech bir so'z bilan ham shaklan, ham mohiyatan almashtirishi mumkin emas. Bu – Vatan! Bu ona! Bu xalq! Bu tildir. Shu egiz tushunchalarni bir-biridan ayro tasavvur qilish dushvor. Zero, ularning barchasiga ONA sifatlovchisi birdek qo'llaniladi. Ya'ni Ona-Vatan, Ona-xalq, Ona tili. Odamni dunyoga keltirib, uning ulg'ayishiga kamarbasta bo'lган ona xizmatlarini hech bir narsaga almashtirish ham, qiyoslash ham mumkin emas. Shunday ekan, ona ulug', muqaddas zot. Inson ana shu eng qadrli so'zini o'zi uchun qadrli bo'lган so'zlar yonida ishlatadi. Bu ona Vatanimiz, ona xalqimiz, ona tilimiz.

Bizning ona tilimiz – o'zbek tili o'z tarixiy taraqqiyoti davomida qanchadan qancha suronli tarixlarni o'z boshidan kechirdi. Uning uzoq kechmishini Kul tegin, Bilga hoqon bitiklaridan, Rabg'uziyning "Qissai Rabg'uziy"sidan, Hazrat Navoiyning shoh asarlaridan, Mirzo Boburning "Boburnoma"sidan, Ubaydiy-yu, Huvaydo satrlaridan, Munis-u, Ogahiy ash'orlaridan, hijron nafasi ufurib turgan Furqat maktublaridan, Fitrat-u, Cho'lpion kabi jadid allomalar asarlaridan izlash lozim. Bugun zamon kishisi necha yillik tarixga ega tilimiz qadrini, uning mavqeyini to'g'ri bilishi lozim. Zero, uzoq mustamlaka davrida ona tilimiz davlat tili maqomidan olib tashlandi. Onaday aziz bo'lган tilimizga munosabat darajasi past edi. Allohogha shukur mustaqillikka erishish ostonalarida ona tilimizning yuksak mavqeyi yana tiklana boshladidi. Ayniqsa, muhtaram Prezidentimiz tashabbuslari bilan onaday aziz tilimiz qadri yanada yuksaldi. Tilimiz sofligi va mavqeyini o'zida aks ettirgan, shu xayrli ishni amalga oshishida asos bo'ladigan qaror va farmonlarining o'ziyoq har bir shaxsda ona tiliga bo'lган muhabbatni yanada yuksaltirdi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Axir dunyoga kelganimizdan birinchi eshitgan yoqimli so'zimiz shu ona tilimizda edi. Bu tilning sehrli tarovati ona allasi bilan vujud-vujudimizga singib ketgan. Shoир aytganidek, vujudimizni, ruhimizni uyg'otgувчи mash'ala, eng nurafshon yulduz – bu onaday aziz tilimizdir.

Har qanday til o'zining butun bo'y-u bastini, madaniyatni, ma'naviyati, ma'rifatini, ruhiyati, ravnaqi, rasm-u odatini, xullas, til nimani ifodalashi mumkin bo'lsa, barcha jihatlarni o'zining nutq madaniyatni orqali yuzaga keltira oladi. Shu sababli nutq madaniyatimiz qanchalar go'zal bo'lsa, tilimiz ham o'zligini shu qadar saqlab qoladi. Xalqimizning ardoqli so'z san'atkori Abdulla Qahhorning oliy o'quv yurti bitiruvchilari bilan bo'lган uchrashuvda aytgan so'zlariga diqqat qilamiz: "Mening sizlarga aytadigan zarur gapim shuki, sizlar joylarga chet tillar bilan birga, balki birinchi navbatda, o'z ona tilimizga – o'zbek tiliga cheksiz muhabbat tuyg'usini olib boringlar! O'zbek tili g'oyat boy, nihoyatda chiroyli, har qanday fikr-u tuyg'uni ifoda qilishga qodir ekanini amalda ko'rsatinglar; qayerda va qanday sharoitda ishlamanglar, til, madaniyatimizning mash'ali bo'linglar!"

O'ZBEK TILIGA DAVLAT TILI MAQOMI BERILGANLIGIGA 35 YIL TO'LDI

Men bu gapni tilimizning boyligiga daxl qiladigan, husn-latofatini buzadigan, tilimizni tahqir qilishga qaratilgan qiliqlarga barham berish maqsadidagina aytayotganim yo'q. Bu gapning faqat tilimzagagina emas, davlatimizga, tuzumimizga ham aloqasi bor!

Bugungi kunda butun respublikamiz bo'ylab tilimizni rivojlantirish, unga g'amxo'rlik qilish yo'lida samarali tadbirlar o'tkazilib kelinmoqda. Jumladan, hududlarda joriy qilingan ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish, davlat tili to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishini ta'minlash masalalari bo'yicha hokim maslahatchisi lavozimida faoliyat olib borayotgan rahbarlar tomonidan viloyat, shahar va tumanlardagi ko'cha, qabriston, ziyoratgoh kabi nomlarning tizimlashtirilayotganligi, reklama bannerlari tilining tartibga solinayotganligi juda quvonarli holdir. Bu harakatlar natijasi o'laroq, bugun ko'chalarimizda bir qator milliy nomlar bo'y ko'rsatmoqda. Ulardan ayrimlarini sanab o'tamiz:

1. *Maktabgacha ta'lim muassasalari nomlari*: "Kichkina shahzoda", "Kichkintoy", "Aflotun avlodlari", "Beg'ubor baxtli bolalik", "Bilimdonlar dunyosi", "Jippi alloma", "Shirintoy sayyorasi", "Alpomish avlodlari" va h.k.
2. *Bolalar kiyim do'konlari*: "Mittivoy", "Shirintoy", "Bolalar dunyosi", "Yettinchi osmon", "Yashil bulutcha", "Mujda", "Nihol", "Umid uchqunlari", "Lochin", "Erkatoj", "Jippi Alpomish" va h.k.
3. *Restoran nomlari*: "Nur", "Havas", "O'zbegim", "Shohsaroy", "Parizod", "Shodiyona" va h.k.
4. *Oshxonha va kafe nomlari*: "Yoqimli ishtaha", "Mazali taomlar", "Milliy taomlar", "Baraka", "Xush kelibsiz" va h.k.
5. *Mehmonxona nomlari*: "Turon", "Afrosiyob", "Ko'ksaroy", "Ming bir kecha", "Tantana" va h.k.
6. *Metro bekatlari nomlari*: "Novza", "Qipchoq" va h.k.
7. *Dorixona nomlari*: "Salomat bo'ling", "Arzon dorixona", "Shifo" va h.k.
8. *Bino va turarjoy nomlari*: "Ko'ksaroy", "Manzara", "Shohsaroy" va h.k.
9. *Tijorat do'konlari, savdo majmualari nomlari*: "Chorsu", "Huvaydo" va h.k.
10. *Firma nomlari*: "El aziz", "Ishonch", "Omad", "Yangi asr", "Fayz", "Bibixonim" va h.k.
11. *Tashkilotlarga tegishli tovar belgilari nomlari*: "Pokiza" tozalash vositasi, "Halol" kolbasa mahsulotlari va h.k.
12. *Turli tadbirlar, bayram, festival, tanlovlар, aksiyalar nomlari*: "Sharq taronalari" festivali, "Musaffo havo" turniri va h.k.
13. *Transport vositalari nomlari*: "Afrosiyob", "Sharq" poyezdlari va h.k.
14. *Tezkor ovqatlanish shohobchalari*: "Bir zumda", "Tezda" va h.k.
15. *Somsaxona nomlari*: "Tomchi somsa", "Jizzax somsa" va h.k.
16. *Gul do'konlari nomlari*: "Rayhon", "Chaman", "Yalpiz", "Yaxshi sovg'a" va h.k.
17. *Non do'konlari nomlari*: "Shirmoy non", "Jizzali non", "Patir non" va h.k.
18. *Tibbiy xizmat ko'rsatish nomlari*: "Tibbiy ko'rik", "Sog'lom bolalar" va h.k.
19. *O'quv markazlari*: "Nurli yo'l", "Yorqin kelajak" va h.k.
20. *Kitoblar do'koni*: "Mutolaa shahri", "Ziyo maskani" va h.k. [Jo'rayeva B. Mavjrlaringdan aylanay, tilim // Ma'rifat, 2023-yil, 1-noyabr. №44(9473). – B.4]

Til, nutq madaniyati va adabiy me'yor bir-biri bilan uzviy bog'liq tushunchalardir. Ularning birini ikkinchisidan ayro tasavvur etib bo'lmaydi. Zero, ona tiliga hurmat bu – onaga hurmat, ona tiliga sadoqat bu – bu millatga sadoqat, ona tiliga muhabbat bu – ona Vatanga muhabbat. Shunday ekan, hamisha onamizdek aziz bo'lgan ona tilimizni asrab-avaylaylik va hurmat qilaylik.

Ma'lumki, millat va til egiz tushunchalar bo'lib, har bir xalqning mavqeyi ona tili bilan o'lchanadi. Jumladan, bizning o'zbek millatimizning ham borligi, tarixi, sha'ni, g'ururi, qadriyatlarini ona tilimiz va adabiyotimiz orqali shakllanadi. Hozirda yurtimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning mazmuni ko'p jihatdan, kelajagimiz egalari – yoshlarning ilmiy salohiyatini oshirish, intellektual qobiliyatlarini yuzaga chiqarish, ularni jahon taraqqiyoti bilan hamqadam bo'lishlariga qaratilgan. Ayniqsa, hozirgi globalashuv davri har bir o'sib kelayotgan yosh avloddan zamon talablariga hozirjavoblik, ijodiy tafakkur teranligi va intellektual faollikni talab qilish bilan bir qatorda, ularning savodxonlik darajasi, to'g'ri va ravon nutqqa ega bo'lishlarini har qachongidan ko'ra dolzarb darajaga ko'tarmoqda. Ayniqsa, chet tillarni o'rganishga bo'lgan qiziqish yoshlar o'rtasida tobora kuchayib bormoqda. Bu, albatta, quvonarli hol. Ammo har bir inson o'z ona tilini mukammal bilmay turib, o'zga tillarni yetarli darajada o'rganishi dushvordir. Shunday ekan, faqatgina ona tili ta'limi sohasi mutaxassislari emas, yurtimizdagи barcha kasb egalari o'z ona tillarida to'g'ri va ravon muloqot qila olishlari lozim. Shunday ekan, onaday aziz bo'lgan tilimizning sofligi, mavqeyi, qadri uchun hammamiz birdek mas'ulmiz. Shu dolzarb, ayni damda mas'uliyatlari va sharafli vazifani sidqidildan, vijdonan ado etishga barcha o'zbek xalqi birdek kamARBASTA bo'lmog'i lozim.

ПОЛИФУНКЦИОНАЛ СЎЗЛАР ВА УЛАРНИНГ СЕМАНТИК АНАЛИЗATORИ ХУСУСИДА

Гулямова Шахноза Каҳрамоновна,
Тошкент амалий фанлар университети доценти,
филология фанлари доктори

Аннотация. Ушбу мақола полифункционал сўзларнинг компьютер лингвистикасидаги тадқиқи, полифункционал сўзларни фарқлашнинг лингвистик омиллари ҳамда ўзбек тили семантик анализатори учун полифункционал сўзлар қуршовини лингвистик моделлаштириши масаласига бағишиланган.

Семантик анализатор – сўровнинг синтактик тузилишини концептуал графиклар ёрдамида семантик жиҳатдан қайта ишилаш дастури. Концептуал график семантик ёки бошқача қилиб айтганда, табии тилини тушуниш моделларида вазият ва билимни концептуал тасаввур қилишидир.

Калим сўзлар: полифункционал сўзлар, лингвистик омиллар, семантик анализатор, лингвистик модел, семантик, морфологик ва синтактик фильтр, синтактик дериват, кўп функциялилик, транспозиция, конверсия.

О МНОГОФУНКЦИОНАЛЬНЫХ СЛОВАХ И ИХ СЕМАНТИЧЕСКОМ АНАЛИЗАТОРЕ

Аннотация. Данная статья посвящена изучению многофункциональных слов в компьютерной лингвистике, лингвистическим факторам дифференциации многофункциональных слов, а также вопросу лингвистического моделирования оболочки многофункциональных слов для семантического анализатора узбекского языка.

Семантический анализатор - это программа для семантической обработки синтаксической структуры запроса с использованием концептуальных графов. Концептуальный график - это концептуальная визуализация ситуации и знаний в семантических моделях или, другими словами, моделях понимания естественного языка.

Ключевые слова: полифункциональные слова, лингвистические факторы, семантический анализатор, лингвистическая модель, семантический, морфологический и синтаксический фильтр, синтаксический производный, многофункциональность, транспозиция, преобразование.

CONCERNING POLYFUNCTIONAL WORDS AND THEIR SEMANTIC ANALYZER

Abstract. This article is devoted to the study of poly-functional words in computer linguistics, linguistic factors of differentiation of poly-functional words and the issue of linguistic modeling of poly-functional word environment for the semantic analyzer of the Uzbek language.

A semantic analyzer is a program that semantically processes the syntactic structure of a query using conceptual graphs. Conceptual graphics are semantic or, in other words, conceptual representations of situations and knowledge in natural language comprehension models.

Keywords: poly-functional words, linguistic factors, semantic analyzer, linguistic model, semantic, morphological and syntactic filter, syntactic derivative, multi-functionality, transposition, conversion.

Кириш. Полифункционал сўзларнинг компьютер лингвистикасидаги тадқиқи. Компьютер лингвистикасида омоним ва кўп маъноли сўзларни теглаш ва матнни автоматик ўқиш жараёнида омонимлик ҳамда полисемантикликни бартараф этиш масаласига оид катор тадқиқотлар вужудга келган. Биз изланиш давомида полифункционалликнинг компьютер тилшунослигига ўрганилиши, сўз маъноларини фарқлашнинг автоматик амалга оширилиши борасида бирор тадқиқот амалга оширилганлигини кузатмадик. Бу, бизнингча, ўзбек назарий тилшунослигига ходиса борасида яқдил илмий хуносанинг мавжуд эмаслиги билан изоҳланади. Айрим кичик тадқиқотларда полисемиянинг корпусда берилиши масаласини ёритиш жараёнида бу ходисага йўл-йўлакай муносабат билдирилган. Жумладан, И.М.Кобозеванинг “Полисемия дискурсивных слов и возможности ее разрешения в контексте предложения (на примере слова *вот*)” мақоласида *вот* сўзи ҳам юклама, ҳам олмош вазифасида полифункционал сўз бўлиб келиши ва унинг рус миллий корпусида ифодаланиши хусусида айрим мулоҳазалар келтирилган [4, 250-255].

LINGUISTICS

Ушбу мақолада Ж.Катқ ва Ж.Фодорнинг семантик назарияси мағкураси дискурсив сўз полисемиясини ҳал қилиш муаммосига қўллашга ҳаракат қилинган. Дискурсив сўзниңг ўзгарувчанилиги нафақат “полисемия”, балки “полифункционаллик” нуқтаи назаридан ҳам таърифланиши бежиз эмас.

“Полифункционалликни турли синтактик вазифаларда-ягона семантик инвариантни сақлаган ҳолда, “синтактик деривация” тушунчасига киритишими мумкин”, – дейди Е.А.Стародумова. Бу таърифда икки нарса эътиборга лойик:

1. “Синтактик функция” тушунченинг остида нима ётади? Равшанки, “синтактик функция” тушунчаси “сўз туркуми” тушунчасига изоморф эмас. Бир сўз туркумининг сўзлари бир неча “синтактик вазифаларни” бажариши мумкин.

2. “Бир хил бирлик” нимани англатади? Таърифда полифункционаллик “бир хил бирлик”нинг атрибути сифатида талқин қилинади. Бунда семантик мезон илгари сурилади, яъни бу ягона семантик инвариантнинг сақланишидир. ДСни умумий ва маҳсус изоҳли лугатларда ифодалаш амалиётининг таҳлили шуни кўрсатади, сўзниңг идентификацияси (хусусияти) ҳакида қарор қабул қилишда учта параметр ҳисобга олинади: 1) шакл (белги); 2) сўзниңг лексик ва грамматик синфи (сўз туркуми) анъанага кўра белгиланади; 3) маъно.

Синтактик дериват – бу бошқа синтактик вазифани бажарадиган сўзниңг асл шакли билан бир хил лексик мазмунга эга бўлган шакл. Биз “деривация” атамасини нафақат баъзи сўзларниң бошқа сўзлардан шаклланиши, балки айни бир хил сўз турли синтактик шаклларда пайдо бўлиши мумкин, деган кенг маънода қўллаймиз. Синтактик деривацияни Е.Курилович муҳим сўзлар билан боғлиқ деб ҳисобласа, Е.А.Стародумовада шунга ўхшаш ҳодиса ёрдамчи сўзлар соҳасида ҳам содир бўлади, деб таъкидлайди [8, 11].

Инглиз манбаларида ҳам полифункционалликни аниқлаш қийин эканлиги таъкидланган. Машхур Бровн ва Миллер (2013) каби тишлинослик лугатларида ҳам бу атамага ҳеч қандай изоҳ йўқ. Н.Чанчару “полифункционаллик”ни ишлатган муаллифларнинг аксарияти уни аниқлашга ҳам ботинмагани ҳамда баъзи берилган таърифлар ҳам етарли эмаслигини таъкидлайди. У қуидаги таърифни илгари сурган: “полифункционаллик – бир шаклнинг бирдан ортиқ маъно намоён қилувчи лисоний ҳодиса. Полифункционал бирликнинг маънолари бирдан ортиқ синтактик категорияга мансубдир”.

Полифункционал билан бир қаторда “кўп функциялилик” термини айрим тишлинослар ишларида учрайди. Жумладан, А.Лефебvre, “бир неча грамматик функцияни бажарадиган лексик элемент кўп функцияли”, – дейди. Полифункционал ва кўп функцияли термини синоним сифатида қўлланади [1].

Ўзбек тишлинослигининг анъанавий йўналишида полифункционаллик бўйича амалга оширилган тадқиқотларга асосланиб, бундай сўзларни фильтрлашда локализациянинг аҳамияти хусусида, матнда полифункционал сўзларни семантик фильтрлашда лингвистик омиллар масалаларини ёритиб, семактиқ анализатор учун полифункционал сўзлар масаласини лингвистик жиҳатдан ечишга ҳаракат қиласми.

Методлар. Мавзуни ёритишда тавсифлаш, таснифлаш, қиёслаш, статистик, моделлаштириш методларидан фойдаланилди.

Натижалар ва муҳокамалар. Полифункционал сўзларни фарқлашнинг лингвистик омиллари. Ўзбек тишлинослигида полифункционал сўзлар борасида мавжуд бўлган ишларни таҳлил этиш жараёнида шундай хуносага келиндики, мазкур сўз гапда воқеланадиган туркуми ва бажариб келадиган вазифаси билан турли гурухларга мансуб бўлади: унинг туркуми ҳамда синтактик функцияси гапнинг ичida реаллашади.

Тилларнинг тараққиёти унинг маъно ифодаловчи марказий бирлиги бўлган сўзниңг семантик-функционал ривожи, бу ривожланиш натижасида вужудга келадиган кўп маъноли, полифункционал ва омоним сўзларни таснифлашда оммалашган учлик (семантик-морфологик-синтактик) мезони ҳар бир сўз ёки сўзлар гурухига ўзига хос равишда татбиқ этиш лозимлигини кўрсатади. Бу мезонни сўзларни таснифлашнинг мукаммал ўлчови сифатида баҳолаш ва унга ҳар доим ҳам “сехрли таёқча” сифатида муносабатда бўлиш тўғри эмас. Мезон прагматик характерлидир. Мана шу прагматика бевосита контекстуал вазият, шароит доирасида намоён бўлади. Чунки тил бирликларини ҳар доим грамматик коидалар ёрдамида таҳлил ва тасниф этиш ўзини оқламайди. Тил бунёдкори шахс экан, тил воситаларининг воқеланиши учун лисоний ва прагматик омиллар ҳамкорлигини назардан қочирмаслик лозим. Тадқиқот обьекти бўлган полифункционал сўзлар таҳлилида ҳам лингвистик омиллар билан бир қаторда нутқий вазият, сўз куршовининг аҳамияти ҳам инобатга олиниши керак. Бинобарин, А.Ботирова таъкидлаганидек, “Ўзбек тилидаги полифункционал сўзларнинг семантик-

LINGUISTICS

синтактик жиҳати категориаллик нұқтаи назаридан ўрганиш тилшунослигимиздаги ечимини кутаётган долзарб муаммолардан биридир” [3, 10].

Биз ЎТИЛдан полифункционал сўзларни ажратганда бир-бирини инкор этувчи ҳодисаларни кузатдик. Яъни бир сўз полифункционал характер касб этса-да, кўп маъноли сўз сифатида талқин этилган (кўр, кар, касал, соғ, зумрад, пўлат). Бу полифункционал сўзларни аниқлашнинг яқдил ечими топилмагани ҳамда сўзниң серкирралиги билан боғлик. Кўринадики, сўз туркumlari функционал имкониятларининг ўзгариши лисоний белгининг семантик-синтактик тараққиёти сифатида формал ва структур тилшуносликнинг марказий муаммоларидан бўлиб келган. Сўз маъноларининг кенгайиши полисемиядан тортиб, полифункционаллик орқали омонимия даражасигача кўтарилиши мумкинлиги бугунги кунда нафакат грамматик талқинларни такомиллаштириш ва грамматик ҳодисалар таълимини объектив воелик билан мувофиқлаштириш мазмунида ислоҳ қилиш, балки лексикографик талқинларни ҳам қайта кўриб чиқиш заруратини кун тартибига кўймокда [3, 11-12].

Ш.Ҳамроева позицион морфемаларнинг хусусиятини кузатиш мақсадида изоҳли луғатдан зумрад, пўлат, қум сўзларининг маъноларини келтириб, мазкур сўзларнинг биринчи маъноси моддамаъдан отлари, иккинчи маъноси сифат деб кўрсатилганини таъкидлайди. Тадқиқотчи бу сўзлар позицион морфемалар, матннаги сўзлар қуршовида унинг маъноси реаллашади [14, 176-177], деб хуоса қиласи ҳамда бундай морфемалар маъносини фарқлаш семантик таҳлил босқичида амалга ошишини таъкидлаб ўтади.

Тадқиқотчи Ў.Холиёров ўзбек тили морфолексиконининг дастлабки базасини шакллантириш жараёнида қуйидагиларни аниқлаган: ўзбек тилида сўз туркumlari қуйидаги нисбатга эга: 22599 от, 7172 сифат, 3949 феъл, 1856 равиш, 800 тақлид сўз, 244 ундов сўз, 182 олмош, 132 модал сўз, 108 полифункционал сўз, 106 кўмакчи, 52 боғловчи, 45 юклама, 30 сон сўз туркумiga мансуб лексема мавжуд; лексемаларнинг жами 37282 тани ташкил этади [13, 16]. Муаллиф 108 та полифункционал сўзни аниқлаган.

Муаллифлар жамоаси томонидан тайёрланган “Ўзбек тили ўзлашма сўзларининг урғули луғати” 11000 та ўзлашма сўзни ўз ичига олади [6]. Мазкур луғатда ўзлашма сўзлар микдорининг туркumlар бўйича тақсимоти амалга оширилган бўлиб, 66 та полифункционал ўзлашма сўз борлиги аниқланган.

Юқоридаги икки манбада аниқланган полифункционал бирликлар сўзниң турли туркумга мансублиги нұқтаи назаридан танланган. Шу билан бирга, феълнинг мустақил ва кўмакчи феъл вазифасида кела олиши ҳам полифункционаллик сифатида баҳоланганди.

Мазкур тадқиқотда аниқланган полифункционал сўзлар миқдори шу билан чегараланиб қолмайди.

Семантик анализатор полифункционал сўзларни аниқлаши учун дастлаб унинг лингвистик асосларини ишлаб чиқиш талаб қилинади. Бунинг учун полифункционал сўзларни фарқловчи лингвистик омилларни аниқлаш мухим.

ЎТИЛда донишманд сўзига қуйидагича таъриф келтирилади:

ДОНИШМАНД [ф. – олим, билимли, доно] Мавжуд илму-ҳикматларни эгаллаган, баъзи воеа-ҳодисалар ҳақида олдиндан башорат қила оладиган; билимдон; олим; доно [9, 766].

Донишманд сўзи олим маъносида келса, от туркумiga, доно маъносида воеланса, отнинг сифатловчиси бўлиб, сифат туркуmiga мансуб бўлади. Маълум бўладики, полифункционаллик синтактик қуршов орқали реаллашади.

У		
Отам		
Раҳбар		

Донишманд

Кўринмоқ
Гапирмоқ
Ваъз айтмоқ

Бу ўринда олд бирикувчилар донишманд сўзини ҳам сифат, ҳам от вазифасида воелантирган. Буни айнан қайси туркумга тегишли эканлигини аниқлаш учун лингвистик омилнинг ўзи етарли эмас. Чунки “У – донишманд”, “Отам – донишманд”, “Раҳбар – донишманд” жумлаларида донишманд сўзи ҳам “олим”, ҳам “доно” маъносида кела олган. Аммо бунинг айнан қайси маънода қўллангани прагматик омил билан боғлик. Нуткий вазиятда сухбатдошлар бунинг айнан маъносини англайди. “У”, “Отам”, “Раҳбар” олим одамми ёки бошқа касб эгаси бўлса-да, доно шахс маъносида келгани вазиятдан англашилади. Бу сўзниң сўнг бирикувчилари – келмоқ, гапирмоқ, ваъз айтмоқ эса от сифатида воелантирган.

LINGUISTICS

Изоҳли луғатда келтирилган мисолларга дикқат қилсак:

Донишманд одам.	Сифат (донишманд)+от	
<i>Тирикликнинг белгиларидан бири – муҳаббат, деб бекор айтмаган донишмандлар. Шукрулло, Сайланма.</i>	Феъл + от (донишмандлар)	-лар
<i>Бир донишманд: “Соли нек аз баҳор маълум аст”, яъни “йилнинг яхши келиши баҳордан маълум”, деб айтган экан. С.Аҳмад. Қадрдан далалар.</i>	Сон+от (донишманд)	
<i>Жасурни – жангда, донишмандни – газабланганда, дўстни муҳтожликда сина. Мақол.</i>	От + феъл	-ни

Эътибор берилса, мазкур контекстларнинг биринчисида **донишманд** отга битишув йўли билан боғланиб, сифат вазифасида келган. Иккинчисида эга-кесим ўрни алмашиб келган (...деб айтган донишмандлар). Бу ўринда донишманд сўзи -лар қўшимчасини олиб, отлик хусусиятини намоён этган. Учинчисида яна от бўлиб, сон унга тобеланиб, битишув орқали боғланган. СБда сон тебе вазифада келса, ҳоким сўз, асосан, от ва феъл туркуми билан ифодаланади. Тўртинчи контекстда ҳам от бўлиб, феълга келишикли бошқарув орқали тобеланган. Шу гапда **донишмандни сўзидан кейин газабланганда сўзи келган**, лекин бу сўз бирикувчи эмас, чунки мантиқан тобе-ҳокимлик муносабати мавжуд эмас. Бу ўринда сина феъли сўнг бирикувчи бўлиб келган. Демак, кетма-кет келган сўз доим ҳам СБ ҳосил қилмайди. Бирикувчи тушиунчasi маъно ва грамматик жиҳатдан боғланиб келишини назарда тутади.

ЎТИЛда “ташламоқ” полисемантик сўз сифатида берилган. Мазкур сўзининг 9 та маъноси араб рақамлари билан ажратиб кўрсатилган:

ТАШЛАМОҚ 1 Нарсани кўлдан, елкадан ёки бошқа жойдан узиб, куйи томон (ирғитиб, отиб ва ҳоказо) туширмоқ, йўналтирмоқ. **2** Нарсани бирон бошқа нарса, жой устига, остига ёки ичига йўналтирмоқ, олмоқ, солмоқ, қўймоқ. **3** Куч, зарб билан интилмоқ, ўзини отмоқ. **4** Бирор иш, вазифа ва ш.к. га йўналтирмоқ, йўлламоқ; сафарбар қилмоқ. **5** Эътиборсиз, алоқани узиб ва б. холда қолдирмоқ. **6** Барҳам бермоқ, йўқ қилмоқ; йигиштирмоқ (баъзи одат, хатти-харакат кабилар ҳақида). **7** Пасаймоқ, тушмоқ. *Совуқ бир оз ташлади. Нархлар анча ташлади.* **8** с.т. Рақсга тушмоқ; ўйнамоқ. **9** кўм. фл. взф. =(*и*)б қўшимчали равишдош шаклига қўшилиб, ҳаракатнинг кескин, кучли тарзда юз беришини билдиради [11, 23]. Мазкур сўзининг кўрсатилган 1-8-маънолари ўзаро полисемантик характер касб этса-да, 9-маъноси, яъни кўмакчи феълли сўз қўшилмасида кўмакчи кисм бўлиб келиши унинг полифункционаллигидир. Юқоридаги саккиз маъносида **ташламоқ** мустақил феъл сифатида воқеланган. Уларнинг барчасини бир функция бажарадиган сўз сифатида баҳолаш мумкин, демак, улар кўп маъноли. Аммо ёрдамчи феъл бўлиб келишини сўзининг бошқа вазифа бажаришга ўтиши сифатида баҳолаш ўринли.

Маълумки, ўзбек тилида соф кўмакчи феъллар мавжуд эмас. Мустақил феъллар ёрдамчи феъл вазифасида келиши мумкин. Исталган мустақил феъл кўмакчи феъл бўла олар экан, демак, ўзбек тилида бундай сўзлар сони салмоқли ўрин эгаллайди. Семантик босқичда бундай сўзларни фарқлаш мухим. *Ташла* сўзининг бирикувчиларини ЎТИЛ асосида келтириб ўтамиш:

<i>Ерга</i>	ташламоқ
<i>Рўмол</i>	
<i>Елкасига</i>	
<i>Мактабни</i>	
<i>Ароқни</i>	
<i>Нархлар</i>	
<i>Тановарга</i>	
<i>Чекишини</i>	
<i>Бузиб</i>	
<i>Жеркиб</i>	

LINGUISTICS

<i>Гижимлаб</i>	ташламоқ
<i>Ағдариб</i>	
<i>тилка-пора қилиб</i>	

“Ўзбек тили омонимларининг изоҳли лугати” (ЎТОИЛ)да феъллар 2-шахс буйруқ майлида, ЎТИЛда эса феълнинг ноаник шакли шаклида (-мок) берилган. Яратилажак базада барча феъллар бир хил формада бўлиши кераклиги талабидан келиб чиқиб, биз ЎТОИЛда келтирилган шаклда бердик. Бу жиҳат полифункционал сўзлар учун аҳамиятли бўлмаса-да, омонимлар учун муҳим. Шунинг учун мазкур масала омонимлар таҳлилида батафсил ёритилди.

ЎТОИЛда омоним деб берилган *бер*, *боқ*, *кел*, *ол*, *юбор*, *қол* каби феълларга полифункционал сўз сифатида қараш ўринли. Бунинг назарий асослари мазкур бобнинг биринчи фаслида таҳлил қилинди. Мустақил ва кўмакчи феъл орасидаги полифункционалликни фарқлаш омилларига тўхтасак:

Бер – феъл. Кўлига тутқизмоқ, ихтиёрига топширмоқ, таъмин қилмоқ.

Бер – кўмакчи феъл. Мустақил феъл англатган лексик маънога: 1. “биров учун бажарганик” грамматик маъносини қўшади. 2. “давомийлик, такрорийлик” грамматик маъносини қўшади [7, 29].

<i>Бер</i> мустақил феъл (СБда ҳоким қисм)	
китобни, меҳрни, баҳтни	бер
менга, унга, бизга	
уйда, кўчада, маҳаллада, ишда	
пулдан, ширинликдан, чойдан	
<i>Бер</i> мустақил феъл (СБда тобе қисм)	
Бериб	кел
беришга	
берса	
бергандা (-гунча, -гач)	
бергандан кейин	
бериб	юбор
берса	
бергандা (-гунча, -гач)	
бергандан кейин	
бериб	айт
беришни (-га, -да)	
берса	
бергандা (-гунча, -гач)	
бергандан кейин	
<i>Бер</i> мустақил феъл (КФСҚнинг етакчи қисми)	
бериб (-а)	кўр юбор сол

Олд бирикувчилар орқали *бер* феъли мустақил сўз сифатида воқеланган. Мустақил феъл бўлиб, келишик шаклларини бошқариб, ҳоким сўз вазифасини бажарган. *Бер кел*, *бериб юбор* мисолларида *бериб* мустақил феъл бўлиб, битишувли алоқанинг тобе компоненти бўлиб келган.

<i>Бер</i> кўмакчи феъл	
жеркиб	бер
айтиб	
куйлаб	
текшириб	
айта	
кўра	
топшира	

Бу ўринда кўмакчи феълли сўз кўшилмасининг кўмакчи қисми вазифасида келган. Етакчи ва кўмакчи қисм равишдош шакллари орқали боғланган. Демак, мазкур феъл мустақил феъл бўлиб

LINGUISTICS

келганда ҳам ҳоким, ҳам тобе мавқеида воқеланади. Кўмакчи феъл бўлганда эса факат етакчи феъл билан боғланиб, бирор учун бажарилган иш-ҳаракат маъносини англатади.

Боқ – феъл. 1. Назар солмоқ, қарамоқ. 2. Узоқ вақт озиқ-овқат бериб парвариш қилмоқ.

Боқ – кўмакчи феъл. Мустакил феъл англатган лексик маънога “ҳаракатнинг синаш, текшириш мақсадида бажарилиши” грамматик маъносини қўшади [7, 36].

<i>Боқ мустакил феъл (СБда ҳоким қисм)</i>	
менга, унга, бизга	боқ
болани, қўйни	
гўшт билан	
<i>Боқ мустакил феъл (СБда тобе қисм)</i>	
бокиб	сўра
бокқандан	
бокқунча	
бокқач	
бокиб	айт
бокқандан кейин (сўнг)	
бокқунча	
бокқач	
бокиб	кут
бокқандан кейин (сўнг)	
Бокқунча	
Бокқач	
<i>Боқ мустакил феъл (КФСҚнинг етакчи қисми)</i>	
боқиб (-а)	кўй
	бер
	ташла
	юбор
	бошла
	юр

<i>Боқ кўмакчи феъл</i>	
ўқиб	боқ
еб	
сакраб	
кулиб	
суринтириб	

Кўринадики, *боқ* сўзи мустакил феъл бўлиб, сўз бирикмасида ҳоким ва тобе мавқеида ҳамда кўмакчи феълли сўз кўшилмасида етакчи қисм бўлиб келади. Ёрдамчи феъл сифатида КФСҚда кўмакчи феъл вазифасида воқеланади. Бу каби полифункционал феъллар вазифаси чап ва ўнг бирикувчилар орқали аниқланади.

Бунда синтактик омил етакчилиги кузатилса-да, морфологик омил ҳам муҳим аҳамият касб этади. Полифункционал сўзлар ўз бирикувчилари билан морфологик шакллар орқали боғланади. Сўзлар морфологик шаклларни қабул қилган ҳолда маъно ва грамматик жиҳатдан мувофиқ бирикувчини танлайди. Демак, бу ўринда ҳар иккала омил ҳамкорлиги талаб этилади.

Полифункционал сўзлар қуриловини лингвистик моделлаштириши. Полифункционал сўз масаласи жаҳон тилшунослигида тўлиқ ечим топмаган бўлиб, унинг автоматик аниқланиши, корпусда бартараф этилиши, лингвистик фильтри ва модели борасида бирор тадқикот учратмадик. Мазкур фаслда ўзбек тилида мавжуд назарий қарашларни умумлаштириб, улардан фойдаланиб, семантик анализатор учун полифункционал сўзларни моделлаштириш борасидаги дастлабки ишларни бажаришга ҳаракат қилинди.

Таъкидалаш лозимки, полифункционализм ҳодисаси соф туркона, бошқа тилларга хос бўлмаган воқелик сифатида баҳоланади. *Ишлаган тишилайди* каби ҳолларда конверсия ҳақида гапириш мумкин, лекин *ишлаганинг унуми*, узоқ муддат *ишлагандан сўнг...*, қовуннинг пишгани

каби ҳолларда конверсия йўқ. Бунда туркий сифатдошларда мавжуд бўлган соф туркона, европа тилларига хос бўлмаган полифункционализм воқеланади ва бу лексик полисемия билан қиёслаб ўрганилиши зарур. А.Гуломов окказионал кўчиш деб атаган *Агарни Magarга куёв қиласалар, Тугилгай*

бир ўегил оти Кошки (Фафур Ғулом), Тўйиб бўлдим «бажараман»ларингдан (Неъмат Амин), Борида чилик-чилик, йўгида қуруқчилик каби ҳолларга нисбатан транспозиция атамасини қўллаш ва транспозицияни лисоний бирликнинг маълум бир нутқий шароитда, аниқ бир мақсадни қўзлаб асл хусусиятларига мувофиқ бўлмаган вазифа ва маънода, тамоман янгича қўллаш деб баҳоламоқ лозим. Транспозиция ҳам, конверсия ҳам нутқий ҳодиса бўлиб, уларни лексикализация ва унинг юқорида кўрсатилган кўринишлари билан аралаштириш мумкин эмас [2, 153]. Кўринадики, полифункционал сўзлар индивидуал табиатга эга бўлиб, унинг дунё тилшунослигига етарлича назарий ўрганилмаганлиги, бундай сўзларни корпусда фарқлаш омиллари, фильтри, лингвистик моделларининг яратилмаганлиги ишнинг долзарблигини намоён этади.

Полифункционал сўзларни моделлаштириш учун фильтрлар иш беради. Яратилган фильтрлар асосида лингвистик моделларни яратиш мухим. Бунинг учун дастлаб масалани туркумлар кесимида аниклаб олиш керак.

Полифункционал сўзлар қуидаги туркумлар орасида кузатилиши мумкин:

- 1) от-сифат орасида;
- 2) сифат-модал орасида;
- 3) сифат-равиш орасида;
- 4) модал-равиш орасида;
- 5) равиш-боғловчи орасида;
- 6) мустақил феъл-ёрдамчи феъл орасида;
- 7) от-равиш орасида;
- 8) кўмакчи-боғловчи орасида;
- 9) боғловчи-модал орасида;
- 10) равиш-кўмакчи-модал орасида;
- 11) сифат-равиш-кўмакчи орасида;
- 12) олмош-равиш орасида;
- 13) юклама-равиш орасида;
- 14) равиш-кўмакчи орасида;
- 15) боғловчи-юклама орасида;
- 16) от-сифат-модал орасида;
- 17) сифат-кўмакчи орасида;
- 18) от-кўмакчи орасида;
- 19) от-ундов орасида;
- 20) ундов-модал орасида;
- 21) модал-юклама орасида.

Ҳар бир туркум бўйича полифункционал сўзни фарқлашнинг лингвистик моделини ишлаб чиқиши керак. Полифункционал сўзлар ҳам омонимларга ўхшаб бирикувчилар асосида фарқланиши мумкин. Аммо фақат бу методнинг ўзи барча полифункционал сўзларни фарқлаб, модел тузиш учун етарли эмас. Чунки баъзи сўзлар туркуми контекстда аникланади.

Олтин, кумуш, чўян, касал, темир, ёғоч, чўлок, қуий, бўртма каби бир қатор от-сифат орасидаги полифункционал сўзлар қуидагича моделлаштирилади:

$P_i^N + V$. Бунда: $P_i^N = \{\text{От бўлиб келган полифункционал сўз}, i=1..n\}; V=\{\text{феъл}\}$.

$P_i^N + V = \{\text{олтин топмок/ковламок/сотиб олмок/бермоқ...}\}$

$P_i^{ADJ} + N$. Бунда: $P_{ADJ} = \{\text{Сифат бўлиб келган полифункционал сўз}, i=1..n\}; N=\{\text{от}\}$

$P_i^{ADJ} + N = \{\text{олтин узук/билақузук/соат/бош/қўл...}\}$

Ёрдамчи, алоҳида олинган сўзлар ёки улар билан мустақил сўзлар орасидаги полифункционализм ҳодисаси контекстда реаллашади. Бир сўз ҳам боғловчи, ҳам кўмакчи бўлиб, гапда айнан қайси функцияни бажариб келиши уларнинг позицияси, бирикувчиси ҳамда вазифасига боғлиқ.

Масалан, аниқ ҳам сифат, ҳам модал сўз бўлиб (гапда кириш сўз вазифасини бажаради) келади.

Аниқ сиф. – эшитиш, кўриш, тушуниш жиҳатдан яхши, тўла ифодали. М: *Саодатхон орзиқиб жавоб кутар, Тожибой ака бўлса, аниқ жавоб бермай, гапни айлантирас эди.* С.Зуннунова, Олов. *Кўпчилик томонидан маъқулланган амалий, аниқ таклифлар киритилди.* Газетадан.

Аниқ мод. – фикрнинг чинлигини билдиради; албатта, шубҳасиз. *Холмирза ака ичидан «шу гайратинг бўлса, икки йилда Хирмонтепадан аниқ айриламиз», деб ўйлайди.* А.Қодирий, Фирвонлик Маллавой. Энди кимга оғиз солсанг, гиринг демай тегиши аниқ. С.Аҳмад, Юлдуз.

А.Каплан томонидан контекстини минимал бартараф этишини ўрганиш бўйича олиб борилган тажриба полифункционал сўзларни бартараф этиш учун ҳам қўл келади [12, 104]. Омонимларни

LINGUISTICS

моделлаштириш масаласида бу тажриба хусусида батафсил тўхталган эди. “Бутун жумла биргаликда – S (*sentense*-гап)” формуласи полифункционал сўзларни аниқлашга ёрдам беради. Масалан:

1. Чолнинг бўйин томирлари бўртиб чиқчани, ияклари орқага тортилгани трактор фонарида аниқ кўриниб туради (С.Аҳмад, Уфқ. 83-б.).

2. Манавини тўлдириб, адресларни аниқ қилиб ёз (С.Аҳмад, Уфқ. 104-б.).

3. Пастга қулаши аниқ эди (С.Аҳмад, Уфқ. 133-б.).

4. Ўзи дарёга тушиб кетиши аниқ (С.Аҳмад, Уфқ. 150-б.).

5. Ташқарида бўлаётган шовқин-сурон, кетмон ва белкуракларнинг овози, тошга қадалаётган ломларнинг қарсиллаши, кетмон пешлаётган темирчиларнинг жаранг-журунги тахта девор тирқишидан ўтиб Белявскийга аниқ эшишилиб туради (С.Аҳмад, Уфқ. 156-б.).

6. Сиздан лойиҳага аниқ амал қилишингизни сўраймиз (С.Аҳмад, Уфқ. 170-б.).

Кўринадики, 1-2-5-6-гапларда аниқ сифат туркумига мансуб бўлса, 3-4-гапларда модал сўз бўлиб келган. Бу ҳолатда уларни бирикучилар орқали аниқлаш осон эмас. Шунинг учун бутун гап мазмунидан чиқиб ёндашиш керак. Гапнинг умумий мазмуни орқали сўзнинг қандай функция бажариши реаллашади.

Демак, сифат-модал туркумлари орасидаги полифункционал сўзни қўйидагича моделлаштирамиз:

$P^{ADJ} \downarrow W_j = S$ – асосий инвариант модел қўйидаги субмоделларда вокеланади:

$P^{ADJ} \downarrow W_j^N = S; P^{ADJ} \downarrow W_j^V = S$

$P^{ADJ} = \{ \text{сифат полифункционал сўз} \}$

$W_j^N = \{ \text{сифат полифункционал сўздан кейин кела оладиган от сўз туркумига мансуб сўзлар} \}$

$W_j^V = \{ \text{сифат полифункционал сўздан кейин кела оладиган феъл сўз туркумига мансуб сўзлар} \}$

S = бутун жумла.

$P^{MW\{shubhasiz/shaksiz\}} \downarrow \{W\} = S$

$P^{MW\{shubhasiz/shaksiz\}}$ = {сифат полифункционал сўз бўлиб келганда шубҳасиз/шаксиз каби модал сўзлар билан алмашиб келади}.

{W} = исталган сўз келиши мумкин.

Шунинг учун лингвистик базага полифункционал сўзнинг айнан қайси феъллар ва отлар билан бирикib келиши киритилиши керак.

“Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати”да ҳам мустақил, ҳам кўмакчи феъл мақомида кела оладиган сўзлар омоним сифатида кўрсатилган. Изланишлар асосида шуни таъкидлаш керакки, биз бундай категорияларга эга сўзларга омоним эмас, балки полифункционал сўз сифатида қараймиз. Масалан:

Боқ – феъл.1. Назар солмоқ, қарамоқ. 2. Узок вақт озиқ-овқат бериб парвариш қилмоқ.

Боқ – кўмакчи феъл. Мустақил феъл англатган лексик маънога “ҳаракатнинг синаш, текшириш мақсадида бажарилиши” грамматик маъносини қўшади [7, 36].

Болани	Боқ
Менга, унга, бизга	

Ўқиб	боқ
Еб	
Сакраб	
Кулиб	

Уларни моделлаштириш қўйидагича амалга ошади:

$WG + H_V$. Бунда: $WG = \{ \text{от, равиш, равиш характеристидаги сифат, сон, олмош} \}; H_V = \{ \text{феъл-омоним} \}$.

$Y_r^f + H_V$. Бунда: $Y_r^f = \{ \text{етакчи феъл: -б/-б, -а/-й} \}; H_V = \{ \text{феъл-омоним} \}$.

Ушбу модел орқали мустақил ва кўмакчи феъл бўлиб кела оладиган полифункционал сўзларни фарқлаш мумкин. Чунки сўз мустақил феъл бўлиб келганда ўзидан олдин мустақил сўз туркуми билан бирикади, кўмакчи феъл бўлганда эса, албатта, ундан олдин етакчи феъл мавқеидаги сўз келади.

Бетартиб, ночор, битик, бешак, зое каби сифат-равиш орасидаги полифункционал сўзни қўйидагича моделлаштириш мумкин:

$P_j^{ADV} + V_j$. Бунда: $P_j^{ADV} = \{ \text{Равиш бўлиб келган полифункционал сўз, } j=1..n \}; V_j = \{ \text{Равиш бўлиб келган полифункционал сўзга бирикib келадиган феъллар} \}$.

$P_j^{ADJ} + N_j$. Бунда: $P_j^{ADJ} = \{ \text{Сифат бўлиб келган полифункционал сўз, } j=1..n \}; N_j = \{ \text{Равиш бўлиб келган полифункционал сўзга бирикib келадиган отлар} \}$.

LINGUISTICS

Масалан: **НОЧОР** [мажбурий, ноилож; чорасиз; ожиз, нотавон] **1 рвш.** Ўз майлига, хоҳишига қарши; чорасиз, ноилож. 2 сфт. Камбағал, бечора; хароб, абгор [10, 36].

$P_j^{ADV} + V_j = \{\text{Ночор қайтмок/кўнмок/рухсат бермок/айтмок}\}$

$P_j^{ADJ} + N_j = \{\text{Ночор хўжалик/одам/оила/маҳалла/бала}\}$

Назарий тилшуносликда сифат от ва отлашган, равиш эса феъл ва унинг вазифа шаклларига боғланиб келиши аниқланган. Мана шу назарий умумлашма сифат ва равиш орасидаги полифункционалликни фарқлашга асос бўлади.

Боғловчи ва қўмакчи орасидаги полифункционаллик қўйидагича моделлаштирилади (агар билан боғловчи бўлиб келса):

$DW - P^{conj} - DW$.

DW (dominant word) – ҳоким мавқеидаги сўз.

P^{conj} – боғловчи бўлиб келган полифункционал ёрдамчи.

Бу инвариант модел бўлиб, қўйидаги субмоделлар орқали вокеланади:

$DW_j^N - P^{conj} - DW_j^N$.

$DW_j^{Pron.} - P^{conj} - DW_j^{pron.}$.

$DW_j^N - P^{conj} - DW_j^{pron.} \text{ ёки } DW_j^{pron.} - P^{conj} - DW_j^N$.

$DW_j^{Adj} - P^{conj} - DW_j^{Adj}$.

$DW_j^{Num} - P^{conj} - DW_j^{Num}$.

$DW_j^{Adv} - P^{conj} - DW_j^{Adv}$.

Масалан:

$DW_j^{Pron.} - P^{conj} - DW_j^N = \{\text{ота билан она, гул билан лола, ақл билан давлат...}\}$

$DW_j^{Num} - P^{conj} - DW_j^{pron.} = \{\text{мен билан сен, биз билан сиз...}\}$

$DW_j^N - P^{conj} - DW_j^{pron.} \text{ ёки } DW_j^{pron.} - P^{conj} - DW_j^N = \{\text{онам билан сиз}\} \dots \{\text{сиз билан онам}\}$

$DW_j^{Adj} - P^{conj} - DW_j^{Adj} = \{\text{яхши билан ёмон, ақлли билан нодон}\}$

$DW_j^{Num} - P^{conj} - DW_j^{Num} = \{\text{бир билан икки, юз билан минг}\}$

$DW_j^{Adv} - P^{conj} - DW_j^{Adv} = \{\text{кўп билан кам, бугун билан эрта}\}$

Маълумки, билан вазифадош боғловчиси тенг муносабатли бирликларни боғлаб, улар орасида тенглаштириш морфологик маъносини ифодалаш учун хизмат қиласи: *олма билан анор, ҳавас билан ҳасад*. Субмоделлардан англашилади, билан от-от, сифат-сифат, сон-сон, равиш-равиш, олмош-олмош, олмош-от/от-олмош туркумларини тенг боғлашга хизмат қиласи. Туркумлар гурухида феълдан ташқари бошқа мустақил сўз туркумлари мавжуд. Чунки бу боғловчининг грамматик вазифасида феълларни боғлай олиш имконияти ўйқу.

Билан қўмакчи бўлиб келганда эса қўйидагича моделлаштириш мумкин:

$SW - P^{aux.} - DW$.

SW (subordinate word) – тобе мавқеидаги сўз

DW (dominant word) – ҳоким мавқеидаги сўз

$P^{aux.}$ – қўмакчи бўлиб келган полифункционал ёрдамчи.

Бу инвариант модел бўлиб, қўйидаги субмоделлар орқали вокеланади:

$SW_j^{Pron.} - P^{aux.} - DW_j^V \text{ ёки } SW_j^N - P^{aux.} - DW_j^{Vr} \text{ ёки } SW_j^N - P^{aux.} - DW_j^{Vs} \text{ ёки } SW_j^N - P^{aux.} - DW_j^{Vh}$

$SW_j^{Pron.} - P^{aux.} - DW_j^V \text{ ёки } SW_j^{Pron.} - P^{aux.} - DW_j^{Vr} \text{ ёки } SW_j^{Pron.} - P^{aux.} - DW_j^{Vs} \text{ ёки } SW_j^{Pron.} - P^{aux.} - DW_j^{Vh}$

$DW_j^{Vh} - P^{aux.} - DW_j^V \text{ ёки } SW_j^{Adj} - P^{aux.} - DW_j^{Vr} \text{ ёки } SW_j^{Adj} - P^{aux.} - DW_j^{Vs} \text{ ёки } SW_j^{Adj} - P^{aux.} - DW_j^{Vh}$

$SW_j^{Num} - P^{aux.} - DW_j^V \text{ ёки } SW_j^{Num} - P^{aux.} - DW_j^{Vr} \text{ ёки } SW_j^{Num} - P^{aux.} - DW_j^{Vs} \text{ ёки } SW_j^{Num} - P^{aux.} - DW_j^{Vh}$

$DW_j^{Vh} - P^{aux.} - DW_j^V \text{ ёки } SW_j^{Vh} - P^{aux.} - DW_j^{Vr} \text{ ёки } SW_j^{Vh} - P^{aux.} - DW_j^{Vs} \text{ ёки } SW_j^{Vh} - P^{aux.} - DW_j^{Vh}$

$SW_j^{Vh} - P^{aux.} - DW_j^V \text{ ёки } SW_j^{Vh} - P^{aux.} - DW_j^{Vr} \text{ ёки } SW_j^{Vh} - P^{aux.} - DW_j^{Vs} \text{ ёки } SW_j^{Vh} - P^{aux.} - DW_j^{Vh}$

$SW_j^{Vh} - P^{aux.} - DW_j^V \text{ ёки } SW_j^{Vh} - P^{aux.} - DW_j^{Vr} \text{ ёки } SW_j^{Vh} - P^{aux.} - DW_j^{Vs} \text{ ёки } SW_j^{Vh} - P^{aux.} - DW_j^{Vh}$

$SW_j^{Vh} - P^{aux.} - DW_j^V \text{ ёки } SW_j^{Vh} - P^{aux.} - DW_j^{Vr} \text{ ёки } SW_j^{Vh} - P^{aux.} - DW_j^{Vs} \text{ ёки } SW_j^{Vh} - P^{aux.} - DW_j^{Vh}$

$SW_j^{Vh} - P^{aux.} - DW_j^V \text{ ёки } SW_j^{Vh} - P^{aux.} - DW_j^{Vr} \text{ ёки } SW_j^{Vh} - P^{aux.} - DW_j^{Vs} \text{ ёки } SW_j^{Vh} - P^{aux.} - DW_j^{Vh}$

$SW_j^N - P^{aux.} - DW_j^V = \{\text{кунт билан ўқи}\}$

$SW_j^N - P^{aux.} - DW_j^{Vr} = \{\text{ақл билан ўйлаб}\}$

$SW_j^N - P^{aux.} - DW_j^{Vs} = \{\text{завқ билан тинглаган}\}$

$SW_j^N - P^{aux.} - DW_j^{Vh} = \{\text{диққат билан тинглаш}\}$.

$SW_j^{Pron.} - P^{aux.} - DW_j^V = \{\text{у билан сухбат қур}\}$

$SW_j^{Pron.} - P^{aux.} - DW_j^{Vr} = \{\text{мен билан чиқиб}\}$

$SW_j^{Pron.} - P^{aux.} - DW_j^{Vs} = \{\text{сен билан келган}\}$

$SW_j^{Pron.} - P^{aux.} - DW_j^{Vh} = \{\text{биз билан кўриш}\}$.

$SW_j^{Adj} - P^{aux.} - DW_j^V = \{яхши билан юр\}$
 $SW_j^{Adj} - P^{aux.} - DW_j^{Vr} = \{ақлли билан гаплашиб\}$
 $SW_j^{Adj} - P^{aux.} - DW_j^{Vs} = \{доно билан яшаган\}$
 $SW_j^{Adj} - P^{aux.} - DW_j^{Vh} = \{нодон билан яшаш\}$

$DW_j^{Num} - P^{aux.} - DW_j^V = \{беш билан күш\}$
 $DW_j^{Num} - P^{aux.} - DW_j^{Vr} = \{икки билан күшиб\}$
 $DW_j^{Num} - P^{aux.} - DW_j^{Vs} = \{юз билан күшган\}$
 $DW_j^{Num} - P^{aux.} - DW_j^{Vh} = \{үн билан күшиш\}$

$SW_j^{Adv} - P^{aux.} - DW_j^V = \{кечаси билан күт\}$
 $SW_j^{Adv} - P^{aux.} - DW_j^{Vr} = \{туни билан ухламай\}$
 $SW_j^{Adv} - P^{aux.} - DW_j^{Vs} = \{оз билан қаноатланган\}$
 $SW_j^{Adv} - P^{aux.} - DW_j^{Vh} = \{кам билан қониқишиш\}$

$SW_j^{Vs} - P^{aux.} - DW_j^V = \{севган билан яша\}$
 $SW_j^{Vs} - P^{aux.} - DW_j^{Vr} = \{тушунган билан яшаб\}$
 $SW_j^{Vs} - P^{aux.} - DW_j^{Vs} = \{келган билан күришган\}$
 $SW_j^{Vs} - P^{aux.} - DW_j^{Vh} = \{борган билан хайларишиш\}$

$SW_j^{Vh} - P^{aux.} - DW_j^V = \{кутиш билан яша\}$
 $SW_j^{Vh} - P^{aux.} - DW_j^{Vr} = \{алдаш билан яшаб\}$
 $SW_j^{Vh} - P^{aux.} - DW_j^{Vs} = \{кутиш билан яшаган\}$
 $SW_j^{Vh} - P^{aux.} - DW_j^{Vh} = \{кутиш билан яшаш\}$

Субмоделлар ва уларнинг ҳосилаларидан англашиладики, кўмакчи от, олмош, сон, сифат, равиш, ҳаракат номи ва сифатдошлардан кейин келиб, уларни ҳоким бўлакка тобелантириб боғлашга хизмат қилган.

Хулоса. Полифункционал сўзларни бартараф этиш компьютер тилшунослигининг кўплаб дастурларида, хусусан, қидирув тизимларида аҳамиятли. Чунки у муайян сўров синфларини қайта ишлаш аниқлигини ошириши ёки сақланган ахборот миқдорини камайтириши мумкин.

Тадқиқот давомида баъзи полифункционал сўзларни аниқлаш учун 12 та модел ва 37 та субмодел ишлаб чиқилди.

Таҳлиллардан кўринидики, семантик анализатор учун полифункционал сўзларни моделлаштиришда бир қатор муаммолар мавжуд. Чунки сўз серқирра ҳодиса бўлиб, маъно билан ишлаш мураккаб жараён. Ўзбек тилидаги изоҳли луғатда айрим сўзлар маъносида чалкашликлар мавжудки, бу масалани янада қийинлаштиради. Семантик анализатор учун мукаммал лингвистик база яратиш учун ҳар бир сўз маъноси устида индивидуал ишлаш талаб этилади. Бунинг учун сўз маънолари, изоҳи, туркуми, қандай ҳаракет касб этиши мукаммал ҳолатда маълумотлар омборига киритилиши лозим.

АДАБИЁТЛАР:

1. Alan Reed *Libert Hypersynonymy for Polyfunctionality* // https://www.researchgate.net/publication/329881879_Hypersynonymy_for_Polyfunctionality.
2. Sayfullayeva R. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2010. – 336 b. – В. 153.
3. Ботирова А. Ўзбек тилида сўз туркумларининг бирламчи ва иккиласида вазифасининг функционал-синтактик таҳлили. Филол.фенлари бўйича фалсафа док-ри дисс...ав-ти. – Қарши, 2018. – Б. 10. – 63 б.
4. Кобозева И.М. Полисемия дискурсивных слов и возможности ее разрешения в контексте предложения (на примере слова BOT) // Труды международной конференции “Диалог 2007”. – С. 250-255.
5. Mengliev B., Shahabitdinova Sh., Khamroeva Sh., Gulyamova Sh., Botirova A. The Morphological Analysis and Synthesis of Word Forms in the Linguistic Analyzer // *Linguistica antverpiensia*, 2021 Issue-1 www.hivt.be ISSN: 0304-2294. – Р. 703-712. ((3) SCOPUS)
6. Курбонова М., Абжалова М. ва б. Ўзбек тили ўзлашма сўзларининг ургули лугати. – Тошкент, 2021. – 988 б.

LINGUISTICS

7. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли лугати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984. – Б. 29. – 214 б.
8. Стародумова Е.А. Частицы русского языка (разноаспектное описание). – Владивосток. Издательство Дальневосточного университета, 2002. – С. 11. – 292 с.
9. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 томли. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашиёти, 2000-2006. – 1-том. – Б. 766.
10. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 томли. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашиёти, 2000-2006. – 3-том. – Б. 30.
11. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 томли. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашиёти, 2000-2006. – 4-том. – Б. 23.
12. Формальные модели и программные инструменты компьютерной обработки татарского языка / Р.Р.Гатауллин, А.Р.Гатауллин, О.А.Неврозова, Д.Р.Мухамедшин, Д.Ш.Сулейманов, Б.Э.Хакимов, А.Ф.Хусаинов. – Академия наук РТ, Институт прикладной семиотики АН РТ. – Казань: Изд-во Академии наук Рт, 2019. – 260 с.
13. Холиёров Ў. Ўзбек тили таълимий корпусини тузишнинг лингвистик асослари. Филол. фан. бўйича фал. док-ри. дисс. автореф. – Термиз, 2021. – Б. 16. – 52 б.
14. Ҳамроева Ш. М. Ўзбек тили морфологик анализаторининг лингвистик таъминоти. Филология фан. д-ри. дисс... ав-ти. – Фарғона, 2021. – 76 б.

СРЕДСТВА МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ КАК РАСПРОСТРАНИТЕЛЬ, СТАНДАРТИЗАТОР И НОВАТОР ЯЗЫКА

Мамасолиев Илхам Убайдуллаевич,

докторант (DSc) филологического факультета

Самаркандского государственного университета имени Шарофа Рашидова

buxariy@mail.ru

Аннотация. В статье анализируется ключевая роль средств массовой информации в формировании языковых ландшафтов, распространении культурных ценностей и нормализации языковых инноваций. СМИ не только обеспечивают простое общение, но и выступают в качестве арбитров языковых изменений и преемственности.

Наряду с этим в статье обращается внимание на сложности, с которыми сталкиваются языковые сообщества в условиях языковых контактов и заимствований, а также на важность баланса между сохранением традиционных языковых ценностей и адаптацией к современным языковым требованиям. Особое влияние на эти процессы оказывают глобализация и культурный обмен. Экономические, технологические и культурные термины из английского языка успешно интегрируются в повседневную лексику, что свидетельствует о постоянном развитии и эволюции языковых практик. Основная идея в статье заключается в том, что языковые контакты и билингвизм способствуют динамичному развитию языковых ландшафтов, приводя к сложным изменениям в лексике, синтаксисе и семантике. Глобализация и культурный обмен играют важную роль в этих процессах, а заимствование из других языков, особенно английского, является неотъемлемой частью языковой эволюции.

Ключевые слова: СМИ, англицизмы, заимствования, адаптация, языковые инновации, русский язык, узбекский язык, синтаксис, семантика, неологизмы.

OAV TIL DISTRIBUTOR, STANDARTLASHTIRIGICH VA INNOVATOR SIFATIDA

Annotatsiya. Maqolada lingvistik landshaftlarni shakllantirish, madaniy qadriyatlarni tarqatish va lingvistik innovatsiyalarni normallashtirishda ommaviy axborot vositalarining asosiy roli tahlil qilinadi. Ommaviy axborot vositalari nafaqat oddiy muloqotni ta'minlabgina qolmay, balki til o'zgarishi va uzlusizligining hakami sifatida ham harakat qiladi. Shuningdek, maqola til aloqalari va o'zlashmalarni kirib kelishi sharoitida til egalari duch keladigan qiyinchiliklarga, shuningdek, an'anaviy til qadriyatlarini saqlash va zamonaviy til talablariga moslashish o'rtaqidagi muvozanatning muhimligiga e'tibor qaratadi. Globallashuv va madaniy almashinuv bu jarayonlarga alohida ta'sir ko'rsatadi.

Ingliz tilidan iqtisodiy, texnologik va madaniy atamalar kundalik lug'atga muvaffaqiyatli kiritilib, til amaliyotining doimiy rivojlanishi va evolyutsiyasidan dalolat beradi. Maqolada asosiy fikr shundan iboratki, til aloqasi va ikki tillilik lingvistik landshaftlarning dinamik rivojlanishiga hissa qo'shib, lug'at, sintaksis va semantikada murakkab o'zgarishlarga olib keladi. Bu jarayonlarda globallashuv va madaniy almashinuv muhim o'rinn tutadi va boshqa tillardan, xusan, ingliz tilidan o'zlashtirish lingvistik evolyutsiyaning ajralmas qismi hisoblanadi.

Kalit so'zlar: OAV, anglitzimlar, o'zlashmalar, moslashuv, tildagi innoatsiyalar, rus tili, o'zbek tili, sintaksis, semantika, neologizmlar

MASS MEDIA AS DISTRIBUTOR, STANDARDIZER AND INNOVATOR OF LANGUAGE

Abstract. The article analyzes the key role of the media in the formation of linguistic landscapes, the dissemination of cultural values and the normalization of linguistic innovations. The media not only enable simple communication, but also act as arbiters of linguistic change and continuity. And also, the article draws attention to the difficulties faced by language communities in the conditions of language contacts and borrowing, as well as the importance of the balance between preserving traditional language values and adapting to modern language requirements. Globalization and cultural exchange have a particular impact on these processes. Economic, technological and cultural terms from the English language are successfully integrated into everyday vocabulary, indicating the constant development and evolution of language practices. The main idea in the article is that language contact and bilingualism contribute to the dynamic

LINGUISTICS

development of linguistic landscapes, leading to complex changes in vocabulary, syntax and semantics. Globalization and cultural exchange play an important role in these processes, and borrowing from other languages, especially English, is an integral part of linguistic evolution.

Keywords: media, Anglicisms, borrowings, adaptation, language innovations, Russian language, Uzbek language, syntax, semantics, neologisms

Введение. Средства массовой информации - мощный вектор распространения языков - оказывают глубокое влияние на языковые ландшафты, формируя общественный дискурс, распространяя культурные ценности и нормализуя языковые инновации; их роль выходит за рамки простого общения - они выступают в качестве арбитров языковых изменений и преемственности. В России телевидение, газеты и всё больше цифровых платформ пропагандируют русский язык не только как средство передачи информации, но и как средство культурного единства и самобытности, укрепляя его господство на огромных пространствах страны и одновременно вводя и нормализуя новые лексические единицы и синтаксические структуры в повседневный обиход. Аналогичным образом, в Узбекистане после значительных политических реформ в конце XX века узбекоязычные СМИ получили широкое распространение, способствуя использованию узбекского языка во всех формах медиаконтента - новостях, развлекательных и образовательных материалах, - играя таким образом решающую роль в возрождении языка и укреплении национальной идентичности.

Нельзя переоценить роль СМИ в языковой стандартизации. Постоянно используя регулируемые варианты языка в вещании и печати, медийные институты помогают стандартизировать языковые формы среди различных и географически разбросанных групп населения. Эта функция особенно важна в таких странах, как Россия и Узбекистан, где существует множество региональных диалектов и языков. СМИ служат для поддержания языковой сплочённости, которая в противном случае могла бы разрушиться под давлением регионального языкового разнообразия. Кроме того, появление Интернета и социальных сетей радикально изменило роль СМИ в распространении языка, ускорив передачу языковых форм и содержания с беспрецедентной скоростью и масштабами; таким образом, новые языковые явления, бывшие региональными, могут в одночасье приобрести национальную или даже глобальную известность.

Этот динамизм, привносимый цифровыми медиа, ставит под сомнение роль традиционных средств массовой информации, но в то же время открывает новые возможности для распространения языка и инноваций, когда пользовательский контент и одноранговые коммуникационные платформы становятся новыми рубежами для лингвистического творчества и распространения. Взаимодействие между этими формами СМИ - традиционными и цифровыми - создаёт сложную сеть влияний, которая постоянно формирует языковую среду, заставляя языки развиваться, адаптироваться, а иногда и сопротивляться под глобализующим влиянием конвергенции СМИ.

Объект исследования. Процессы, связанные со средствами массовой информации, которые выполняют многогранную роль распространителей, стандартизаторов и новаторов языка, вносят значительный вклад в языковую жизнеспособность и разнообразие нации, всё глубже внедряя языки в социальную ткань и обеспечивая их актуальность и функциональность в условиях всё более взаимосвязанного мира.

Методы исследования. Анализ письменных и языковых факторов, их классификация; сравнительные методы, показывающие общие и отличительные черты языков с разной структурой в средствах массовой информации.

Полученные результаты и их анализ. Изучение иностранных языков, в частности, английского, оказывает глубокое и многогранное влияние на русский и узбекский языки, коренным образом изменения их лексику, синтаксические структуры и фонетические особенности; это влияние проявляется не только в распространении заимствований, но и в тонких сдвигах в языковом употреблении и нормах. В России интеграция английской лексики в русскую обширна и охватывает различные сферы, такие как технологии, финансы и повседневное общение, где английские термины часто заполняют лексические пробелы или вводят новые понятия до того, как эквивалентные русские термины становятся популярными [Крысин, 2010, с. 76]. Это явление, описанное В. В. Кабакчи как отражение статуса английского языка как языка международного общения, подчёркивает динамичный характер языкового обмена в условиях глобализации [Кабакчи, 1993, с. 200].

Аналогичным образом, в Узбекистане влияние иностранных языков, особенно русского и английского, проявляется в растущем использовании заимствований и кальк, особенно в сфере науки, техники и бизнеса, где они служат не только средством коммуникации, но и инструментом модернизации и глобальной интеграции [Дадабоев, 2016, с. 195]. Стратегическая адаптация этих

терминов на узбекский язык включает в себя как транслитерацию, так и концептуальный перевод - процессы, которые имеют решающее значение для сохранения языковой целостности и обеспечения доступности новых терминов для широких слоёв населения [Горшкова, 2017, с. 82].

В образовательной политике обеих стран подчёркивается важность владения английским языком, рассматривая его как необходимое условие академического и профессионального успеха в глобально взаимосвязанном мире. Этот акцент привёл к реструктуризации системы языкового образования, в которой английский язык часто вводится на всё более ранних этапах обучения, что потенциально может повлиять на языковой ландшафт, отдавая приоритет английскому языку в ущерб тонкостям родного языка [Грушевицкая, 2002, с. 340].

Семантическая эволюция экономической терминологии, исследованная Б.Н. Рахимбердиевым, особенно наглядно демонстрирует, как русский язык адаптирует сложные экономические понятия из английского, интегрируя их в российский экономический дискурс [Рахимбердиев, 2003, с. 184]. Такая адаптация не является простым лингвистическим дополнением; она отражает более широкие сдвиги в том, как экономические реалии концептуализируются и обсуждаются в российском обществе.

Роль СМИ и цифровых платформ в распространении этих иностранных терминов нельзя недооценивать. Через телевидение, онлайн-контент и социальные сети новые лексические единицы вводятся и нормализуются ускоренными темпами, вплетаясь в ткань повседневного общения и изменения языковые предпочтения и практики с течением времени [Семина и Трофимова, 2013, с. 69].

Следовательно, изучение иностранных языков и их влияния на русский и узбекский языки не только обогащает эти языки, но и бросает им вызов, заставляя оба языковых сообщества ориентироваться в сложном взаимодействии между сохранением языкового наследия и принятием необходимых инноваций, чтобы оставаться актуальными в глобальном дискурсе. Эта непрерывная лингвистическая эволюция подчёркивает динамичный и адаптивный характер языков в ответ на глобальные культурные и коммуникативные потоки.

Языковые контакты и билингвизм, динамично сплетающие ткань русского и узбекского языковых ландшафтов, проявляются через сложное взаимодействие лексических, синтаксических и семантических изменений; более того, на эти взаимодействия оказывают глубокое влияние интенсивные процессы глобализации и культурного обмена. В России широко описано явление заимствования, в частности из английского языка, где экономические, технологические и культурные терминологии органично интегрируются в повседневный лексикон, что приводит к непрерывному развитию языковой среды [Антонова, 2008, с. 173]. Аналогичным образом в Узбекистане влияние русского языка, оставшегося в наследство от советской эпохи, и растущее проникновение английского, свидетельствующее о более широких экономических и культурных сдвигах, способствуют формированию сложной двуязычной среды, в которой кодовые переключения становятся распространённой языковой стратегией среди носителей [Жуманиёзов, 1987, с. 104].

Академическая и профессиональная сферы ещё больше подчёркивают влияние языковых контактов, поскольку владение русским и английским языками в Узбекистане часто рассматривается как необходимое условие для продвижения по службе и карьерного роста, формируя тем самым языковые предпочтения и практику населения [Кабакчи, 1993, с. 200]. В то же время сам русский язык, переняв множество англицизмов, продолжает сталкиваться с проблемами сохранения языковой чистоты, поскольку эти заимствования иногда вступают в противоречие с исконными лексическими структурами, что требует целенаправленных усилий в области языкового планирования и политики для управления этими влияниями [Сдобников, 2011, с. 165].

Профессиональная подготовка устных и письменных переводчиков также отражает сложности языковых контактов, когда понимание нюансов исходного и переводящего языков имеет решающее значение не только для лингвистической точности, но и для культурной адекватности перевода [Алексеева, 2001, с. 288]. Такое обучение предполагает не только владение лингвистическими навыками, но и глубокое понимание социокультурных контекстов, определяющих использование языка в различных условиях.

Кроме того, СМИ играют ключевую роль в этом языковом взаимодействии, где иностранные слова и фразы, когда-то ограниченные определённым контекстом, распространяются среди более широкой аудитории, тем самым нормализуя их использование и изменения языковое восприятие и привычки с течением времени [Шумова, 1994, с. 47]. Такое влияние СМИ в сочетании с образовательной политикой, способствующей развитию двуязычного или многоязычного образования, гарантирует, что языковой контакт является не просто случайным, а структурированным компонентом языкового опыта в этих регионах.

LINGUISTICS

Языковой контакт и билингвизм в российском и узбекском обществах - это не пассивные явления, а активные процессы, опосредованные образовательным, профессиональным и медийным ландшафтами, каждый из которых играет решающую роль в формировании того, как языки изучаются, используются и трансформируются. Эти процессы, характеризующиеся как проблемами, так и возможностями, подчёркивают динамичный характер языковой эволюции в ответ на глобальные и местные силы, вызывая изменения, которые касаются как языка, так и идентичности и культурной преемственности.

Выводы. Таким образом, сохранение языкового разнообразия - глобальная проблема, чреватая сложностями, - требует срочных и многогранных стратегий; действительно, эрозия малых языков, часто уступающих место доминирующему языковым силам, означает не просто потерю слов, но культурного наследия и самобытности. В таких регионах, как Россия и Узбекистан, где многочисленные языки меньшинств находятся на грани исчезновения, ставки особенно высоки. Гегемония основных языков, таких как русский в России и узбекский в Узбекистане, служа национальному единству, часто непреднамеренно подавляет малые языки, что приводит к их постепенному упадку и возможному исчезновению.

Значительную угрозу языковому разнообразию представляет явление языкового сдвига, когда носители постепенно отказываются от родных языков в пользу более выгодных в экономическом или социальном отношении языков. Этот сдвиг, вызванный глобализацией, миграцией в города и изменением социально-экономического ландшафта, обычно приводит к гомогенизации языков, когда культурные нюансы и местные знания, закодированные в языках коренных народов, безвозвратно утрачиваются. Принятие национальной политики в области образования, в которой приоритет отдается основным языкам, еще больше усугубляет эту проблему, поскольку молодые поколения вырастают, свободно владея доминирующими языками, но зачастую отчуждёнными от своих языковых корней.

Влияние средств массовой информации и цифровых коммуникационных платформ, которые в основном используют основные языки, усиливает проблемы языкового разнообразия. Эти средства массовой информации часто маргинализируют языки меньшинств, предлагая ограниченный контент, который в противном случае мог бы привлечь и поощрить использование этих языков среди молодого населения. Следовательно, жизнеспособность этих языков ставится под угрозу, сокращая их использование в общественной и частной сферах и уменьшая их передачу от одного поколения к другому.

В связи с этим усилия по сохранению языкового разнообразия требуют активной законодательной поддержки, выделения средств на возрождение малых языков и инновационной образовательной политики, способствующей развитию двуязычного или многоязычного образования. Такие инициативы также должны быть дополнены проектами, осуществляемыми на уровне общин, которые способствуют созданию среды, где малораспространённые языки ценятся и используются в повседневном общении и культурной практике.

Технологический прогресс открывает беспрецедентные возможности для документирования и возрождения исчезающих языков. Цифровые архивы, мобильные приложения и платформы социальных сетей могут служить мощными инструментами для продвижения и облегчения изучения и использования языков, преодолевая разрыв между традициями и современностью. Вовлечение местных сообществ в эти усилия имеет решающее значение, поскольку их внутренняя мотивация и культурные связи с их языками определяют успех инициатив по сохранению.

Сохранение языкового разнообразия - это не только лингвистическая задача, но и культурный императив; оно требует согласованных усилий со стороны правительства, образовательных учреждений, сообществ и международных организаций, чтобы языки, особенно те, которые находятся под угрозой, не только помнили, но и активно использовали и берегли. Богатство человеческой культуры тесно связано с разнообразием её языков, и защита этого разнообразия необходима для сохранения культурной ткани общества во всем мире.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Алексеева И. С. Профессиональный тренинг переводчика/ И. С. Алексеева.– СПб: Союз, 2001. – 288 с.
2. Антонова Е. В. Заимствования из английского языка современным русским языком новейшего времени. - М., 2008. 173 с.

LINGUISTICS

3. Грушевицкая Т. Г. Основы межкультурной коммуникации: учебник для вузов / Т. Г. Грушевицкая, В. Д. Попков, А. П. Садохин; под ред. А. П. Садохина. - М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. 352 с.
4. Дадабоев Х. Ўзбек тилида аффиксация усули билан ясалган сифат- терминлар // “Ўзбек тилишунослиги: тараққиёти ва истиқболлари” мавзусидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Тошкент, 2016. 193-199 б.
5. Жуманиёзов О. Ўзбек тилидаги герман тиллари ўзлашималари. – Тошкент: Фан, 1987. – 104 б.
6. Кабакчи В.В. *The Dictionary of Russia (2500 Cultural Terms)*. Англо-английский словарь русской культурной терминологии. – СПб: Издательство СОЮЗ, 2002. 576 с.
7. Крысин Л. П. О некоторых новых типах слов в русском языке: слово «кентавры» // Вестник Нижегородского университета имени Н.И. Лобачевского, № 4 (2), 2010. 77 с.
8. Рахимбердиев Б.Н. Эволюция семантики экономической терминологии русского языка в XX веке. - М.: Мос. гос. лингв. ун-т, 2003. - 188 с.
9. Семина М.Ю., Трофимова Н.А. Способы перевода безэквивалентной лексики с английского языка на русский в текстах экономической тематики // Вестник Московского государственного гуманитарного университета им. Шолохова М.А. Филологические науки. - №4. - 2013. - 67 – 71 с.
10. Сдобников В.В. Стратегия перевода: общее определение // Вестник Иркутского государственного лингвистического университета. 2011. Выпуск № 1. С. 165-172.
11. Шумов Н.С. Новые англоязычные заимствования в сознании носителей русского языка// Слово и текст: актуальные проблемы психолингвистики.- Тверь: ТГУ, 1994. - 43–50 с.

DIGITAL INNOVATIONS IN LEXICOGRAPHY: ENHANCING THE REPRESENTATION OF LINGUISTIC AND CULTURAL UNITS

*Yusupova Mushtariy Baxtiyor kizi,
Karshi State University Doctorate (PhD) student
mushtariyyusupova1999@gmail.com*

Abstract. This article delves into the evolution of educational dictionaries, focusing on the role of digital innovations in improving the representation of linguistic and cultural units. Traditional dictionaries, with their static entries and limited cultural context, are contrasted with AI-powered dictionaries, which offer dynamic, interactive, and personalized experiences. By incorporating adaptive learning technologies, multimedia integration, and real-time updates, AI-driven dictionaries can provide users with a more engaging and accessible learning environment. The article also discusses the challenges and benefits of using AI in lexicography, such as personalization, cultural representation, and the potential for bias in AI-generated content. Furthermore, it explores future trends in the dictionary industry, predicting the rise of digital assistants that will cater to specific user needs in language learning and cultural understanding.

Keywords: text corpora, static entries, lexicography, dynamic entries, digital assistants, digital lexicography, AI-powered dictionaries, adaptive learning, cultural representation, multimedia integration, ethnolinguistics.

LEKSIKOGRAFIYADAGI RAQAMLI INNOVATSIYALAR: TIL VA MADANIY BIRLIKLARNI IFODALASHNI YAXSHILASH

Annotatsiya. Maqolada ta'limiy lug'atlarning evolyutsiyasi va raqamli innovatsiyalar til va madaniy birliklarni ifodalashda qanday yaxshilanishlarni ta'minlayotgani muhokama qilinadi. An'anaviy lug'atlar statik yozuvlar va cheklangan madaniy kontekst bilan ta'minlasa, sun'iy intellekt asosida ishlovchi lug'atlar dinamik, interaktiv va shaxsiylashtirilgan tajribalarni taklif qiladi. Maqolada adaptiv o'qitish texnologiyalari, multimedia integratsiyasi va real vaqt yangilanishlari orqali foydalanuvchilarga yanada qiziqarli va qulay o'quv muhitini taqdim etish haqida so'z boradi. Sun'iy intellektdan foydalanishning afzalliklari va kamchiliklari, xususan, shaxsiylashtirish, madaniy kontekstning boyitilishi hamda sun'iy intellekt yaratgan mazmunning kansituvchi bo'lish ehtimoli muhokama qilinadi. Kelajakdagagi tendensiyalar, jumladan, foydalanuvchilarning til o'rghanish va madaniy tushunchalariga bo'lgan ehtiyojlarini qondiradigan raqamli yordamchilar paydo bo'lishi haqida proqnozlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: raqamli leksikografiya, sun'iy intellekt asosidagi lug'atlar, til birliklari, multimedia integratsiyasi, til o'rgatish texnologiyalari, dinamik yozuvlar, an'anaviy lug'atlar, etnolinguistika.

ЦИФРОВЫЕ ИННОВАЦИИ В ЛЕКСИКОГРАФИИ: УЛУЧШЕНИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ И КУЛЬТУРНЫХ ЕДИНИЦ

Аннотация. В статье рассматривается эволюция образовательных словарей, акцентируя внимание на том, как цифровые инновации улучшают представление лингвистических и культурных единиц. Традиционные словари со статическими записями и ограниченным культурным контекстом противопоставляются словарям на базе искусственного интеллекта, которые предлагают динамичный, интерактивный и персонализированный опыт. Внедрение адаптивных технологий обучения, мультимедийных функций и обновлений в реальном времени позволяет создать более увлекательную и доступную среду для изучения языка. В статье также обсуждаются вызовы и преимущества использования искусственного интеллекта в лексикографии, такие как персонализация, культурное представление и возможные предвзятости в контенте, создаваемом ИИ. В заключение прогнозируются будущие тенденции в отрасли, включая появление цифровых ассистентов, которые будут удовлетворять конкретные потребности пользователей в изучении языка и культурных особенностей.

Ключевые слова: цифровая лексикография, адаптивное обучение, культурное представление, лингвистические единицы, интеграция мультимедиа, динамичные записи, этнолингвистика.

LINGUISTICS

Introduction. With its ability to provide definitions, pronunciation guides, and cultural context for words, traditional educational dictionaries have long been indispensable resources for language learners and teachers. These dictionaries were originally printed volumes with static entries that were later converted to digital versions. Traditional dictionaries have a fundamental function in language instruction, although they have certain drawbacks. They frequently lack multimedia components, display information in a static, non-interactive manner, and are limited by problems with physical accessibility. Moreover, they have a short shelf life and offer scant cultural background, which can impede thorough comprehension. By analyzing the most recent developments in digital dictionary technology, such as interactive features, adaptive learning technologies, and multimedia integration, the article will highlight how these innovations improve the representation of linguistic and cultural units and illustrate how they lead to a more dynamic, accessible, and engaging learning experience. The goal of this exploration of how digital innovations are transforming educational dictionaries is to address the limitations of traditional methods. Through the use of interactive features, multimedia integration, and adaptive learning technologies that improve the representation of linguistic and cultural units, digital innovations are revolutionizing educational dictionaries by overcoming the drawbacks of conventional methods and enhancing accessibility, engagement, and understanding in language education.

The history of dictionaries is thousands of years old when seen globally. Scribal culture dealt with the different ways that word knowledge may be arranged and shared long before printing, frequently through the use of glosses on texts. By means of Renaissance lexicography, dictionaries between many vernacular languages were produced. Originally, only difficult terms were included in monolingual English dictionaries. However, throughout the 18th century, Dr. Johnson advocated that "easy" words should be added and encyclopedic knowledge should be left out. In the philological revolution of the 19th century, descriptivism triumphed against prescriptivism. The OED served as an example of this. These days, dictionaries are based on enormous computerized databases that can be examined much more quickly, thoroughly, and sophisticatedly. On a number of levels, lexicography has been profoundly impacted by the Digital Revolution. First, the ability to create ever-larger lexical databases with multifaceted, flexible, and complex representations of word meaning and user-representations that would have been impractical for print dictionaries- has been made possible by the removal of restrictions on size and format associated with the traditional paper format. Second, lexicographers can create entries that accurately represent speaker usage, genre differences, and the dynamics of ongoing language development by having access to electronic text corpora, which offer a strong empirical foundation. Furthermore, corpora have made it possible to examine and quantify the statistical distributional characteristics of words as well as encode their syntagmatic qualities.

Digital innovations in dictionaries. AI-powered dictionaries are revolutionizing the way we learn and interact with languages. Here are some exciting features and benefits they offer:

- Personalized Learning: AI systems are able to monitor your progress in learning and make workouts, word suggestions, and phrase suggestions based on your individual needs. As a result, learning is done more effectively and efficiently.
- AI-powered dictionaries can automatically update their information in real-time to incorporate new terms, slang, and usage trends, as language is always changing. This guarantees you the most up-to-date linguistic information at all times.
- Detailed explanations and illustrations that will aid in your understanding of the many contexts in which words are employed. Learning idioms and colloquialisms is especially benefited by this.
- AI voice recognition and pronunciation feedback can help you become a better speaker by analyzing your speech and offering suggestions for pronunciation. Finding terms and definitions is made simpler by the voice search features found in several dictionaries.
- Multilingual Support: Artificial intelligence-driven dictionaries can translate and define words in a variety of languages. They frequently support many languages. This is excellent for individuals learning a new language or who are multilingual.
- Interactive Features: To make studying interesting and exciting, a lot of AI-powered dictionaries come with games, quizzes, and other interactive features.

Research methodology. The comparison between AI-powered dictionaries and traditional dictionaries in representing ethno cultural units, such as the headword "weather," highlights several key differences:

Traditional Dictionaries.

- ❖ Static Entries: Traditional dictionaries provide static definitions and examples that are manually curated by lexicographers. These entries are often based on extensive research and historical usage.

LINGUISTICS

❖ Cultural Context: They include cultural context, but this is limited by the scope of the lexicographers' knowledge and the space available in the dictionary. For example, the word "weather" might include definitions and examples relevant to different regions, but these are typically broad and not frequently updated.

❖ Reliability: Traditional dictionaries are highly reliable and authoritative, as they undergo rigorous editorial processes. They are often seen as definitive sources for language reference.

AI-Powered Dictionary

❖ Dynamic Entries: AI-powered dictionaries can provide dynamic and up-to-date definitions and examples. They can analyze vast amounts of data from various sources, including social media, news, and literature, to reflect current usage and trends.

❖ Enhanced Cultural Representation: AI can capture a wider range of cultural contexts by analyzing diverse data sets. For instance, the word "weather" could be represented with examples from different cultures, showing how various communities talk about and experience weather.

❖ Personalization: AI can personalize definitions based on the user's location, language preferences, and even their past searches. This means that a user in Uzbekistan might see different examples and cultural references for "weather" than a user in the United States.

❖ Bias and Accuracy: While AI can provide more diverse and current information, it can also introduce biases based on the data it is trained on. Ensuring accuracy and fairness in AI-generated content is an ongoing challenge.

The screenshot shows the 'weather' entry in an AI-powered dictionary. At the top, there is a phonetic transcription '/wɛðər/' and a speaker icon. Below that, the word is listed as a noun, with a definition: 'countable and uncountable, plural **weathers**'. The entry includes four numbered examples:

1. The short term state of the atmosphere at a specific time and place, including the temperature, relative humidity, cloud cover, precipitation, wind, etc. (with 'quotations' and 'examples' buttons)
2. Unpleasant or destructive atmospheric conditions, and their effects. (with 'examples' button)
3. (nautical) The direction from which the wind is blowing; used attributively to indicate the windward side. (with 'quotations' and 'examples' buttons)
4. (countable, figuratively) A situation. (with 'examples' button)

Below the examples, there is a 'Weather' section with a note about storms and a 'Search' bar. At the bottom, there are buttons for 'Definitions', 'Synonyms', 'Antonyms', and 'Examples'. To the right of the main entry, there is a sidebar with pronunciations for BrE and NAmE, the status as [uncountable], and a 'Idioms' section. The 'Idioms' section contains two entries: 1. 'the condition of the atmosphere at a particular place and time, such as the temperature, and if there is wind, rain, sun, etc.' and 2. 'the weather (informal) a report of what the weather will be like, that is on the radio or television, or in the newspapers'.

- Traditional Dictionary: "Weather" might be defined as "the state of the atmosphere at a place and time as regards heat, dryness, sunshine, wind, rain, etc." with examples like "The weather today is sunny and warm."

- AI-Powered Dictionary: "Weather" could include the traditional definition but also provide real-time examples like "In Tashkent, the weather is currently 25°C with clear skies," and cultural notes such as "In Uzbek culture, the Navruz festival marks the beginning of spring and is celebrated with various weather-related customs."

Both types of dictionaries have their strengths and can complement each other. Traditional dictionaries offer reliability and depth, while AI-powered dictionaries provide adaptability and a broader cultural perspective.

Assumptions about the future of dictionaries. According to Aarhus university professors, Future developments are probably in store for the dictionary industry, and we might have to concede that dictionaries are more than just reference books. Future dictionaries will be informational aids that assist in meeting certain needs that are lexicographically relevant for particular potential users' in particular extra-lexicographic circumstances. Lexicographers will have a platform to adequately address the information and knowledge needs of both current and potential users with these tools, which will be created and developed in

LINGUISTICS

accordance with societal advancements such as communications technology and the widespread use of digital media.

Sandra Nielson: Future dictionaries will be more and more considered as "digital assistants." In an effort to keep up with the overall shift towards a knowledge and information society, dictionaries are currently in a phase of transition from the manufacturing sector into the service sector.

Conclusion. In conclusion, the rapid advancements in digital technologies, particularly AI-powered tools, are revolutionizing the field of lexicography. Traditional educational dictionaries, while valuable for their reliability and thoroughness, are limited by their static nature and narrow cultural scope. The introduction of dynamic, interactive, and personalized features in AI-driven dictionaries offers a more engaging and contextually rich learning experience. These innovations enable users to access real-time linguistic data, enhanced cultural representation, and adaptive learning tools, addressing the limitations of conventional methods. As we move towards a future where digital assistants and multimedia integration become integral to language learning, the role of dictionaries is evolving to meet the needs of diverse users, promoting a more inclusive and effective understanding of language and culture.

This movement may be explained in terms of the economic sectors that make up modern society. Future dictionaries will be informational instruments that, through both their obvious and hidden qualities, assist in meeting certain needs of potential users' in particular extra-lexicographic contexts that are pertinent to lexicography. Lexicographers require a platform that enables them to create and enhance these tools in accordance with societal advancements, such as communications technology and the widespread use of digital media.

REFERENCES:

1. "AI vs Traditional Programming – What's the Difference?" GeeksforGeeks. Retrieved from [<https://www.geeksforgeeks.org/what-is-artificial-intelligence-ai-and-how-does-it-differ-from-traditional-programming/>].
2. "Dictionaries and Lexicography in the AI Era." Nature. Retrieved from [<https://www.nature.com/articles/s41599-024-02889-7.pdf>].
3. "Dictionaries and the Digital Revolution: A Focus on Users and Lexical." Oxford Academic. Retrieved from [<https://academic.oup.com/ijl/article-abstract/27/4/331/936324>].
4. Get Englia: AI-powered English Dictionary from Microsoft Store. Retrieved from [<https://apps.microsoft.com/detail/9nwrv1v75s3k?ocid=webpdphshare>].
5. "Large-scale Lexicography in the Digital Age." ResearchGate. Retrieved from [https://www.researchgate.net/publication/278393730_Large-scale_Lexicography_in_the_Digital_Age].
6. Nature. Dictionaries and Lexicography in the AI Era. (2024). [PDF document].
7. Oxford Academic. Dictionaries and the Digital Revolution: A Focus on Users and Lexical. (n.d.).
8. Research Gate. Large-scale Lexicography in the Digital Age. (n.d.). [PDF document]. Retrieved from [https://www.researchgate.net/publication/278393730_Large-scale_Lexicography_in_the_Digital_Age].
9. Aarhus University. The Future of Dictionaries: Dictionaries of the Future. (n.d.). [PDF document]. Retrieved from [<https://pure.au.dk/portal/en/publications/the-future-of-dictionaries-dictionaries-of-the-future-2>].
10. "The Future of Dictionaries: Dictionaries of the Future." Aarhus University. Retrieved from [<https://pure.au.dk/portal/en/publications/the-future-of-dictionaries-dictionaries-of-the-future-2>].

THE SIHAHUL-FURS DICTIONARY: A TRANSCULTURAL LINGUISTIC LEGACY

Seyidov Miryaqub Mirhesen,

Nakhchivan State University, PhD Student of Faculty of Foreign Languages,

Department of Russian and Oriental Languages

Nakhchivan State University, Azerbaijan

seyidov.miryaqub@yandex.com

ORCID ID: <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-9622-8282>

Abstract. This article investigates the history and significance of the Sihahul-Furs dictionary, a pivotal text in Persian lexicography. By examining multiple manuscript copies from Iran, Afghanistan, India, Turkey, and Bosnia, including a newly discovered copy in the Marashi Library, the study sheds light on the dictionary's preservation and transmission. The article further explores the role of Azerbaijani scribes and libraries, particularly during the Safavid era, in safeguarding this linguistic treasure. The findings contribute to a deeper understanding of the dictionary's impact on Persian language studies and the broader context of cultural exchange in the region.

Researchers at the Azerbaijan Soviet Socialist Republic's Academy of Sciences demonstrated significant interest in studying the Sihahul-furs dictionary. Unfortunately, at that time, no details were available regarding the copies of the Sihahul-Furs dictionary housed within the Mirzâ Safvet Beg Basagic collection in Bosnia, the Halet Efendi collection in Istanbul, and the Marashi library in Iran. Examining the latest manuscript copies is crucial for advancing Oriental studies in Azerbaijan.

Keywords: Hindushâh Nakhchivani, Sihahul-Furs, dictionary, Qum, manuscriptology, Turkestan.

СЛОВАРЬ СИХАХУЛ-ФУРС: ТРАНСКУЛЬТУРНОЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ

Аннотация. Данная статья исследует историю и значение словаря «Сихахул-Фурс», являющегося ключевым текстом персидской лексикографии. Изучая многочисленные рукописные копии, обнаруженные в Иране, Афганистане, Индии, Турции и Боснии, включая недавно найденную копию в библиотеке Мараши, исследование проливает свет на сохранение и передачу словаря. Статья также рассматривает роль азербайджанских писцов и библиотек, особенно в эпоху Сефевидов, в охране этого лингвистического сокровища. Полученные результаты способствуют более глубокому пониманию влияния словаря на изучение персидского языка и более широкого контекста культурного обмена в регионе. Учёные Академии наук Азербайджанской ССР проявляли глубокий интерес к исследованию словаря «Сихахул-Фурс». Однако, в тот период отсутствовала информация о рукописях данного словаря, хранившихся в собрании Мирзы Сафвет-бека Башагича в Боснии, коллекции Халед Эфенди в Стамбуле и библиотеке Мараши в Иране. Изучение новых сохранившихся рукописных копий имеет первостепенное значение для развития азербайджанского востоковедения.

Ключевые слова: Хиндушах Нахчивани, Сихахул-Фурс, словарь, Кум, рукопись, Туркестан.

SIHAHUL-FURS LUG'ATI: TRANSMANDANIY LINGVISTIK MEROS

Annotatsiya. Bu maqolada fors lug'atshunosligining asosiy matni bo'lmish "Sihahul-Furs" lug'atning tarixi va ahamiyati o'rganiladi. Eron, Afg'oniston, Hindiston, Turkiya va Bosniyadagi bir nechta qo'lyozma nusxalarini, jumladan, Marashi kutubxononasida topilgan yangi nusxani o'rganish orqali tadqiqot lug'atning saqlanishi va uzatilishiga oydinlik kiritadi. Maqolada Ozarbayjon ulamolari va kutubxonalarining, xususan, Safaviylar davrida ushbu til xazinasini asrashdagi o'rni batafsil yoritilgan. Topilmalar lug'atning fors tilini o'rganishga ta'sirini va mintaqadagi madaniy almashinuvning keng kontekstini chiqurroq tushunishga yordam beradi.

Ozarbayjon Sovet Sotsialistik Respublikasi Fanlar Akademiyasi tadqiqotchilari "Sihahul-furs" lug'atini o'rganishga katta qiziqish bildirishdi. Afsuski, o'sha davrda Bosniyadagi Mirzo Safvet begin Basagic to'plami, Istanbuldagi Halet afandi va Erondag'i Marashiy kutubxonasidagi "Sihahul-Furs" lug'atning nusxalari haqida ma'lumot yo'q edi. Ozarbayjonda sharqshunoslikni rivojlantirish uchun eng so'nggi qo'lyozma nusxalarini o'rganish juda muhim.

LINGUISTICS

Kalit so‘zlar: Hindushoh Naxchivoni, Sihahul-Furs, lug‘at, Qum, qo‘lyozmashunoslik, Turkiston.

Introduction. The land of Azerbaijan, which has made unparalleled contributions to world science, has pioneered the flourishing of the eastern and western worlds for hundreds of years. Starting from the Middle Ages, the empires founded by Turkic peoples revived the East, which was going through a period of decline. Turkic empires such as the Ghaznavids, Seljuks, Ilkhans, Karakoyunlu, Ak Koyunlu, ShirvanShâh s and Safavids achieved significant successes in the political, military, economic and scientific-cultural fields. [7. 63-65]

In particular, after the Mongol invasions, Eastern civilization collapsed. All historical and cultural monuments were destroyed, libraries and scientific sources were burned, and culture fell into decline. At such a time, the Azerbaijani state of the Ilkhans breathed new life into the eastern world and mobilized all its forces to restore the crumbling order. [7. 64]

While there were many Azerbaijani scientists who made countless achievements on this path, Khodja Nasreddin Tusi played a more important role. He was not only famous as the vizier of the great conqueror Genghis Khan's [1162-1227] grandson Hulagu Khan [1217-1265], but also as a scientist, poet, philosopher, astronomer and jurist. One of the greatest contributions of the scientist to Azerbaijani and Eastern science was the creation of a large library next to the famous Maragha Observatory, which he built. The creation of the Maragha library not only revived the science of bibliology, but also further increased the role of Azerbaijani scientists in the study of Eastern sciences. [7. 83]

Background.

The Flourishing of Azerbaijani Science and Art under Safavids. In the periods when the ruins of the Mongol raids were being cleared, the eastern world began to gather under the shadow of the sword of a new Turkic conqueror. Unlike the Mongols, Amir Timur [1336 – 1405] showed special care to the scientists and artists of the lands he conquered and took them under his patronage. Azerbaijani scientists who entered the service of this Turkic conqueror rendered unparalleled services to the development of Turkestan lands. [1.173]

The Azerbaijani lands, which were experiencing their heyday, were especially subjected to the attack of Amir Timur, especially the magnificent city of Tabriz. The great conqueror deported Azerbaijani scientists, poets, painters, calligraphers and artisans, as well as scribes, to the cities of East Asia. Among those scribes, it is necessary to especially note Baysunguri nicknamed Mâwlânâ Jâfar Tabriz, who headed the Herat library, which turned into a center of bibliology. [5. 169]

His work "Shâh nameh" provides extensive information about the Herat school of bibliology, which he founded. This book is considered one of the most detailed sources written in the field of bibliology. [18.148]

The Azerbaijani Safavid Empire achieved significant successes not only in the military, political and economic spheres, but also in the scientific and cultural spheres. This powerful Turkic state rendered unparalleled services to the development and progress of the eastern world. The founder of the Safavid state, Shâh Ismail Khatai, distinguished himself with his special services to the development of the Azerbaijani language and culture. He revived the native language by declaring the Azerbaijani Turkic language the official language of the state. This powerful ruler united the Azerbaijani state and people not only with his sharp sword, but also with his sweet mother tongue. [2. 178]

Handwritten book copying was a time-consuming and laborious process that hindered the widespread dissemination of knowledge. To safeguard valuable works, scholars often created multiple copies. As the volume of books and manuscripts grew, libraries emerged as essential repositories for preserving and accessing these intellectual treasures. The meticulous craft of manuscript copying demanded specialized skills and training. Safavid libraries were renowned centers for both the preservation of ancient texts and scholarly pursuits.

Shâh Ismail, who had a special passion for poetry and art, was also a devotee of the art of calligraphy. He invited the scribes and calligraphers of the Herat and Kamaladdin Behzad libraries to Tabriz. During his time, Azerbaijan became the center of the eastern world in all branches of art, as well as in the fields of bibliology and calligraphy. [6.21]

After the death of Shâh Ismail, calligraphy and bibliology developed even more during the reign of his son Shâh Tahmasib. The funds of the Safavid libraries were enriched. The transfer of the Safavid capital from Tabriz to Qazvin under Shah Tahmasib's rule marked the beginning of a calligraphic development in Qazvin. One of the most famous calligraphers and bibliographers of Qazvin was Miremad Hosseini Qazvini, the master of Seyid Ali ibn Seyid Muhammad Moghim, the author of the manuscript copy of the "Sihahul-Furs" dictionary mentioned in the article. [17.39] With extraordinary skill, this calligrapher transformed the nasta'liq script into a masterpiece, leading Islamic scholars to acclaim it as the epitome of calligraphy.

LINGUISTICS

Nasta'liq calligraphy, a Persian script renowned for its fluidity and grace, is distinguished by its flowing and elegant lines. [2. 182]

The development of the sciences of calligraphy and painting, like all branches of science and art, led to the enrichment of Safavid libraries. [9. 75] Until the Safavid era, librarians were called "Khâzân" in the texts. The founder of the Safavid Empire, Shâh Ismail, replaced the word "Khâzân" with the word "Kétâbdâr". According to history of Safavid, Khojâ Nâsreddin Khâtât was the first librarian. Consequently, the role and title of "kétâbdâr" originated within the Safavid Empire. The signed decree noted that the reason for the appointment of Khojâ Nâsreddin Khâtât to this position was his trustworthiness, and listed the existing books kept in the library. In the Safavid era, this important official position was also known as "kétâbdâr Bâshî". Usually, the persons appointed to this position were known as "Moqârrâb al-Hâzrât" [8.214]

Data and methodology.

Previous Manuscript Copies of The Sihahul-Furs Dictionary. The Sihah al-furs lexicon, authored by the polymathic Muhammad Nakhchivani, occupies a distinguished position among fourteenth-century lexicographical works. Nakhchivani, a prominent figure in linguistics, history, and philosophy, hails from a lineage of intellectual eminence. His father, Fakhreddin ibn Hindushah Nakhchivani, a preeminent Azerbaijani linguist and compiler of the As-Sihah al-Ajamîya lexicon, flourished during the pivotal transition from the thirteenth to the fourteenth century, establishing a scholarly legacy that profoundly influenced subsequent generations. [12, 23]

Muhammad ibn Hindushâh Nakhchivani, renowned as Shâms Munshi, occupies a preeminent position in the lexicographical histories of both Iran and Azerbaijan. This dictionary is also known as "Farhang Muhammad Bin Hindushâh" and "Risaleye Muhammad Hindushâh Nakhchivani". Sihahul-furs is the second Persian-Persian dictionary written in the history of Iranian lexicography after the "Loghate Furs" dictionary compiled by Asadi Tusi. Until a few years ago, only four manuscripts of the dictionary were found in Iran and were deeply researched. [23.232]

"ت" (Tâ) Manuscript of Sihahul-Furs Dictionary. The manuscript copy of the Sihahul-Furs dictionary, owned by the Iranian linguist Abdulali Taati, has been expanded to include sections from "Montâkhebe Fars" and "Ânisul-Ushshâq" dictionaries, as well as excerpts from Khâghani Shirvani's dictionary. [3. 246]

Key details of the manuscript:

Dimensions: 22x14 centimeters

Page count: 381

Headings: Red ink

Lines: Approximately 15 lines per page

Color: Manuscript copy have written in orange-red ink

The "Ta" manuscript copy serves as a critical bridge connecting pre-thirteenth century dictionaries with subsequent works, while also clarifying ambiguities in the Sihahûl-Furs. The copy concludes with references to Mirza Ibrahim Isfahani's "Montâkhebe Fars" and Sharafeddin Rami's "Ânisul-Ushshâq".

The initial pages of the Montakhebe-Furs dictionary are derived from the Sihahûl-Furs manuscript. This reveals the scribe as Sayyid Ali, son of Sayyid Abdulla. Consequently, the manuscript's creation is tentatively dated to the 1920s. Iranian scholar professor Foruzanfar corroborates this estimation. However, Professor Mehdi Bayani posits an earlier date, suggesting 920 AH or even 870 AD for the manuscript's origin.

A portion of the manuscript is damaged, rendering certain words illegible. Some of the chapters of the manuscript copy, including the chapter "ج" (jav) have been completely lost due to erased. Despite this physical damage, the manuscript remains superior in quality to other available manuscript copies.

This manuscript copy appears to be a valuable resource for Persian language and linguistics scholars due to its additional content and historical significance. [4. 25]

"د" (Dâl) Manuscript of Sihahul-Furs Dictionary. This thick, sturdy manuscript measuring 22x14 centimeters is part of the collection of renowned Iranian linguist Aliâkbâr Dehkhoda. Comprising 106 pages without an introduction, it features 20-23 lines of writing per page. The manuscript concludes with the Qur'anic chapters Al-Fâtiha (The Opening) and Al-Ikhlâs (The Purity), accompanied by several notes. A particularly intriguing note states:

"This work belongs to Alijân Tâfsiri and Mirzâ Muhammad Husayn Khâlâf Mârhamat Pânah Hâji Abulhasan, who lived in 1298 Hijri-shamsi." [4.29]

The initial sections of the "Dâl" manuscript replicate several modifications found in the earlier "Ta" version. Both manuscripts utilize red ink to highlight names.

LINGUISTICS

The "د" (Dâl) manuscript copy of "Sihahul-Furs" emerges as a pivotal resource for understanding the complexities of the original text. By eliminating ambiguities, it provides a clearer interpretation of the dictionary's content. Furthermore, its position in the historical context of lexicography allows for a comparative analysis of pre- and post-13th century dictionary development. This comparative perspective is essential in tracing the evolution of lexicographical practices and the expansion of Persian vocabulary.

The analyzed manuscript presents an intriguing subject for further research. Its physical characteristics, content, and ownership claims offer potential avenues for uncovering its history and significance. A multidisciplinary approach, combining textual analysis, historical research, and physical examination, is recommended for a comprehensive researching of this valuable document.

"د" (Kâf) Manuscript of Sihahul-Furs Dictionary. This Kâf manuscript of the Sihah al-Furs dictionary belongs to Iranian linguist Seyyed Mohammad Ali Dai al-Islam and is currently housed in India. Measuring 22x14 centimeters, it contains text written on thick paper. Smaller than the preceding "Tâ" and "Dâl" copies, the manuscript comprises 114 pages with 13-15 lines each. The beginning portion of the manuscript is in worse condition than the end. The titles at the start of each chapter have been erased. The concluding portions of the manuscript are better preserved compared to the preceding sections. The book culminates with the word "اشکر" (Ashkare) which translates to "hunter" in old Persian language. [4, 28]

The Kâf manuscript of Sihah al-Furs presents a valuable resource for the study of Old Persian language and lexicography. However, its condition and missing information necessitate careful preservation and in-depth analysis to unlock its full potential. Attempts to recover the erased titles of manuscript copy of dictionary can provide valuable insights into the manuscript's overall structure and content. The manuscript exhibits specific physical characteristics and textual features that warrant further investigation.

Afghanistan Manuscript of Sihahul-Furs Dictionary. The Afghan copy of the Sihahul-Furs dictionary was first introduced by the Afghan Orientalist Muhammed Hasan Behruz in 1956. He introduced the new copy of the dictionary to the scientific world in his article published in the linguistics journal "Âryana" of Afghanistan. It is known that the Afghan copy was written by his son Kâmâlâddin Îbn Mâwlânâ Muhammed after the death of Muhammed Îbn Hinduşah Nakhchivani. This copy is considered to be older than the previous copies of the dictionary.

Abdulali Taati, an Iranian orientalist, conducted research on three identified manuscripts of the Sihahul-furs dictionary. However, as he was unaware of the Afghan manuscript copy of the dictionary at the time, Abdulali Taati's book contains no information about it. [15.39]

Mirzâ Safvet Beg Bašagic's Manuscript of Sihahul-Furs Dictionary. The Bašagic copy of the Sihahul-Furs Dictionary is estimated to have been written in 1554. This manuscript copy was included in the UNESCO World Heritage List in 1997. The manuscript copy belongs to the Manuscripts Department of the "Bašagic Collection" of the Bratislava University Library in Slovakia. [24]

This manuscript copy of the dictionary is registered in the "Library List of the Manuscripts Department" called "Bašagic Collection" with the numbers "549 TD 13" and "550 TG 33". The manuscript copy was discovered by Professor Mirzâ Safvet Bey Bašagic (1870-1934). He worked in various fields such as a Bosnian collector, writer, journalist, poet, translator, bibliographer, museum curator, professor and politician. [25]

The famous professor had a special interest in the field of oriental languages. His collection includes 284 volumes of manuscripts and 365 volumes of printed copies in Arabic, Persian and Turkish. The Sihahul-Furs manuscript copy of the "Bašagic Collection" is preserved in the archives of UNESCO's "World Digital Library". The letters of this manuscript, which measures 18x25 centimeters, are written in black and red ink. This old manuscript, which consists of 124 pages, is covered with leather. [26]

Manuscript Copy of the "Sihahul-Furs" Dictionary Belonging to the "İstanbul Süleymaniye Library" ("Halet Efendi Collection"). One of the existing manuscript copies of the "Sihahul-furs" dictionary is preserved in the "Halet Efendi Collection" of the Suleymaniye library in Istanbul. This manuscript copy is particularly important for the study of "Sihahul-furs" dictionary. This manuscript copy, about which an article was written for the first time in Azerbaijan, is a valuable source for the science of Azerbaijani studies. [20.78]

Mehmet Said Halet Efendi established a personal library in Istanbul in 1820. Initially containing 266 volumes, the collection grew to include 547 additional books by 1822. In 1927, the library was incorporated into the Suleymaniye Library. [21.19] The collection now comprises:

Manuscripts:

- 291 Turkish
- 451 Arabic
- 80 Persian

310 additional donated manuscripts

Printed Books:

86 Turkish

56 Arabic

5 Persian

28 additional donated books

The Last Manuscript Copy of "Sihahul-Furs" Dictionary:

(Manuscript Copy of the "Sihahul-Furs" Dictionary in "The Marashi Library" of Iran). The Marashi Library, located in the city of Qum in Iran and founded by Ayatollah Seyyed Shâh abuddin Marashi Nâjafi, is considered the largest library in Iran in terms of the number of manuscripts and the third largest in the Islamic world. The library houses over 20,000 printed books, 85,000 manuscripts and 12,000 microfilms. It should be noted that half of the manuscripts existing in the Marashi Library, founded in 1970, have not yet been cataloged. The Marashi Library is one of the largest and most important libraries in Iran. [27]

The face of the manuscript of the Sihahul-furs dictionary belonging to the Marashi Library in the city of Qum in Iran was copied by the famous calligrapher Muhammad Moghim Tabrizi. [4, 427] The manuscript consists of 127 pages. The dimensions of the manuscript are 14x19 centimeters. The manuscript is bound in a dark brown leather cover. The information on the paper, which belongs to the Eastern type, is written in the Nasta'liq script. This manuscript of the Sihahul-furs dictionary is registered in the Marashi Library catalog under number 19126. Although the first page of the manuscript, where Ayatollah Marashi Nâjafi's personal seal was struck, was damaged, it has been restored. [19.239]

This exquisite manuscript has very few additional notes. The chapter headings of the dictionary are written in the margins. One of the important details that draws attention in the manuscript is that it contains a fortune-telling book with verses from the Quran and hadiths. The Marashi manuscript of the dictionary is better preserved than all other manuscripts. One of the main differences between the Marashi manuscript of the dictionary and other manuscripts is that the name of its katib (copyist) is mentioned in the dictionary. This information provides an opportunity to learn more about the period and conditions in which the manuscript was written. [10.123]

Findings.

Life and Activities of Mirza Muhammad Moghim Tabrizi. The Sihahul-Furs dictionary is a Persian dictionary written in the 13th century by Muhammad ibn Hindushâh Nakhchivani. The katib (copyist) of the manuscript of the Sihahul-furs dictionary in the Marashi Library, Mirzâ Muhammad Moghim Tabrizi, was one of the most prominent scholars, calligraphers, librarians and intellectuals of the Safavid era. [14. 167] He was a student of Miremad Hosseini Qazvini, one of the most famous calligraphers and scholars of his time. Moghim Tabrizi was one of the most skilled artisans of his time in the sciences of calligraphy and bibliology. He was appointed librarian of the palace during the reign of Shâh Abbas II in hijri-shamsi 1052 and held this position until hijri-shamsi 1064. [11. 148]

Mirzâ Muhammad Moghim Tabrizi, in addition to being a librarian, bibliologist and calligrapher, was also engaged in poetry writing. Several of his poems are mentioned in the collection kept in the "Majlis Library" of Iran under the number "14190". In addition to Moghim Tabrizi's scattered poems, the manuscript of the only collection compiled under his instructions is registered in the "Sipahsalar Manuscript Library" under the number "2929". This collection is also known as the "tazkirâh". These tazkirâh s were written between hijri-shamsi 1055-1061 years. For 6 years, Mirzâ Moghim Tabrizi showed his tazkirâh to various scholars for their comments. As a result, the notes of 30 scholars were also added to the tazkirâh . It is clear from the notes that Moghim Tabriz was in Mashhad in hijri-shamsi 1056. In that year, Badraddin Hassan Ameli, the master of the Razavi madrasah in Mashhad and a well-known scholar, added his comments to the tazkirâh mentioned. In the mentioned year, Shâh Abbas II traveled to Mashhad when the Safavids were at war with India for the Kandahar region. Thus, it is clear that Mirzâ Muhammad Moghim Tabrizi accompanied him as his librarian during the Shâh Abbas II 's trip. [16.52]

Unfortunately, there is very little information about Mirzâ Muhammad Moghim Tabrizi yet. However, a study of his surviving collection shows that he was one of the most respected people of his time.

It is likely that this valuable Azerbaijani scholar spent the last years of his life in India and took the manuscripts he copied with him. This probability is further strengthened by the discovery of a manuscript of the Sihahul-furs dictionary in India by the linguist Seyid Muhammad Ali Dai al-Islam. In addition to his scientific and cultural achievements, Mirzâ Muhammad Moghim Tabrizi was also involved in political activities. [22. 93]

He actively participated in the political processes of the Safavid state and carried out a number of important diplomatic missions. During the reign of Shâh Abbas II, there was a fierce struggle with India to

LINGUISTICS

gain control of the Kandahar region. After the death of Babur ruler Sultan Shâh Jahan in India, Shâh Abbas II sent Kitabdarbashi Mirzâ Muhammad Moghim Tabrizi to India with a letter to win over Qutb Shâh Abdullah, the Sultan of Golconda. A copy of this letter of Shâh Abbas is kept in the Majlis Library of Iran. The fact that the Shâh sent him to India as his ambassador is further proof that Mirzâ Moghim Tabrizi was a close confidant of the Shâh and a state official with high diplomatic skills. [13.237]

Conclusion. Muhammad ibn Hindushâh Nakhchivani's Sihahul-furs dictionary is a cornerstone of Oriental studies, representing the second Persian-Persian lexicon crafted in Iran. Scholars have extensively investigated its manuscript copies, discovering them across Iran, Afghanistan, India, Turkey, and Bosnia. The latest find resides in Iran's Marashi Nâjafi library.

This article delves into the scientific and technical aspects of these ancient manuscripts, emphasizing their significance for understanding Iranian lexicography's history. The dictionary's distribution across multiple countries underscores its historical and cultural importance for Oriental studies.

The text also examines the Safavid era's role in preserving manuscripts. This period fostered a climate conducive to both librarianship and manuscript studies, as evidenced by the Marashi manuscript of the Sihahul-furs itself.

Furthermore, the article sheds light on Mirzâ Muhammad Moghim Tabrizi, the scribe of the Marashi manuscript. His life, scholarly pursuits, and the socio-political context of the manuscript's creation are explored in detail. The research paper provides information about the literary manuscripts produced by the author of the Sihahul-furs dictionary. A thorough examination of these works is essential for conducting comprehensive research on the author.

The Sihahul-Furs dictionary compiled by an Azerbaijani linguist is of special importance for the science of Azerbaijani oriental studies. This dictionary has already been studied by scientists of the National Academy of Sciences of the Azerbaijan Soviet Socialist Republic. Therefore, the last available Marashi manuscript copy of the dictionary can be considered a continuation of these scientific studies.

In result, this article delves into the history and significance of the Sihahul-Furs dictionary, a cornerstone of Persian lexicography. Through a comprehensive analysis of multiple manuscript copies, including a previously unexamined version housed in the Marashi Library, we illuminate the dictionary's transmission and preservation over centuries. The manuscript penned by Mirzâ Muhammad Moghim Tabrizi offers unique insights into Safavid-era calligraphy, librarianship, and intellectual life. By exploring the intersection of these disciplines, we reveal the broader cultural and political context in which the dictionary was produced and disseminated.

REFERENCES:

1. Azam Karami, Abdolhosein Farzad. (2016) *The Situation of Book And Library In Safavid's Period With The Emphasis On The Jobs Related To The Libraries*. International Conference On Literature And Linguistics, Tehran, pp.173
2. Abi Sab R. J. (2015) *Converting Persia: Religion and power in the Safavid Empire*, tr. Sefatgol, M, Tehran: Institute of Islamic Culture and Thought. pp. 178
3. Abdolhamed İ. (2016) *History of calligraphy and calligraphers*. Publishing: Yasavool. Tehran, pp. 246
4. Abdolali,T. (1976) *Muhammed bin Hinduşah Nakhchivani. Sihahul-Furs*. Publishing: Bongahe Tercome ve Neşre Ketab. Tehran: pp. 27
5. Afshar İ. (2004) *Librarianship in old Iranian libraries. (Historical Researches)* Publishing: Tace Bakhsh. Shiraz: pp. 169
6. Ahmad S. (2006) *Twenty-five Librarians. (From the 9th to the 14th century AH)*. İran. pp.21
7. Bunyadov Z. *History of Azerbaijan in XIII-XVIII centuries. Volume 3. (In 7 Volumes)* pp. 63-65
8. Eskandar M. E. (2002) *History of Alam Aray-e Abbasi*, (edition Afshar, I.) Tehran: Amirkabir Publishing, pp.214
9. Daneshpajuh M. (1979) *Three Manuscripts of The Writings of Iranian Scholars From The 11th Century*, Library research and academic information Journal, Volume 7, pp. 75
10. Derayati M. (2019) *Catalogues of Iranian Manuscripts*. Tehran: National Library and Archives of Islamic Republic of Iran. pp.123
11. Jafarian R. (1997) *Lost Manuscripts: A Research About Transformed Shiite Books from Arab Lands to Iran in the Beginning of Safavid Period*, November and September of 1997, No. 51, pp. 148
12. Mahmudova R. (2017) *History of The Dictionary of Azerbaijan Language. (XI-XIX centuries)*, Baku: Publisher: Science and Education, pp. 23

LINGUISTICS

13. Mojtaba K. (1994) *A look throw at the history of Hyderabad Deccan*, Tehran: Ministry of Foreign Affairs. Volume I, pp.237
14. Melville C. (2011) “*The illustration of history in Safavid manuscript painting*”. In *New Perspectives on Safavid Iran, Empire and society*. Edited by Colin P. Mitchell. London: Routledge, pp. 167
15. Muhammed, H.B. (1956) *Sihahul-Furs; Farhange Muhammad İbn Hindushah* , Aryana Journal, No. 12. Kabul, pp. 39
16. Munshi A. H. (2014) *Khulasato al-Tawarikh*, ed. Eshraghi, E. Tehran: University of Tehran, Publication: Moasseseye Entesharat Va Chap. pp.52
17. Nourmohammadi, M. (2014). *Emad-e Mulk-e Khat: Life and Works of Mir Emad Seifi Hassani Qazvini*. Tehran, Publication: Elmi. pp.39
18. Ounollahi S. (2010) *Tarikhe Pansad Saleye Tabriz (Az Aghaze Doureye Mogholan Ta Payane Doureye Safaviyan)* Tehran, pp.148
19. Seyyed A.H. (1976) *List of Manuscripts of The Public Library of Hazrat Ayatollah Marashi Nâjafi*. Volume 48. pp.239
20. Seyyed M.H. (2014) *A list of manuscripts in the library of Halet Efendi of İstanbul*. Tehran: Manshur Samir Publishing. pp.78
21. Souheyla Y. (2009) *A Booklet Related to Halet Efendi*, // Trakya University Journal of Social Science, pp.19
22. Sousan A. (2011) // *Journal of Academic Librarianship and Information Research*, No. 55, Volume 45. pp. 93
23. Vaqif P. (2004) *Pages From the History of Nakhchivan*. Baku: Publishing: Muallim, pp. 232

INGLIZ TILI BIZNES DISKURSIDA IRONIYA

Kodirova Mukaddas Tog‘ayevna,
Termiz davlat universiteti dotsenti, f. f. d. (PhD)
qmuqaddas@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada ingliz tili biznes diskursida ironiyaning o‘ziga xosligi va uning kommunikativ ahamiyati chuqur tahlil qilinadi. Ironiya, odatda, rasmiy muloqot jarayonida noan’anaviy uslub sifatida ko‘riladi, biroq biznes diskursida uning pragmatik funksiyalari muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotda ironiyaning kommunikatsiya jarayoniga ta’siri, ishtirokchilarining munosabatlariga ta’sir ko‘rsatuvchi omil sifatida tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada ironiyaning madaniy kontekstdagi qabul qilinishi va biznes muhitida uning qo‘llanilishidagi farqlar o‘rganiladi. Ingliz tilida biznes diskurslarida istehzo ishlatilishi solishtirilib, xalqaro biznes muloqotlarida ironiyaning samaradorligi va ehtiyyotkorlik bilan ishlatilishi zarurligi ta’kidlanadi. Maqola, umuman olganda, biznes sohasidagi muloqot madaniyatining muhim jihatlarini yoritadi.

Kalit so‘zlar: ironiya, biznes diskursi, kommunikatsiya, istehzo, madaniy tafovutlar, noaniqlik, ingliz tili, diskursiv tahlil.

ИРОНИЯ В БИЗНЕС-ДИСКУРСЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В статье глубоко анализируется специфика и коммуникативная значимость иронии в бизнес-дискурсе на английском языке. Ирония обычно рассматривается как нетрадиционный стиль в официальном общении, однако в бизнес-дискурсе её pragmaticальные функции играют важную роль. В исследовании рассматривается влияние иронии на процесс коммуникации, а также её воздействие на отношения между участниками общения. Также в статье изучаются различия в восприятии иронии в культурном контексте и особенности её использования в бизнес-среде. В статье проводится сравнение использования иронии в английских бизнес-дискурсах, подчёркивается эффективность и необходимость осторожного применения иронии в международных бизнес-коммуникациях. В целом, статья освещает важные аспекты культуры общения в бизнес-среде.

Ключевые слова: ирония, бизнес-дискурс, коммуникация, ирония, культурные различия, неясность, английский язык, дискурсивный анализ.

IRONY IN ENGLISH BUSINESS DISCOURSE

Abstract. The article provides an in-depth analysis of the uniqueness of irony in English business discourse and its communicative significance. Irony is typically viewed as an unconventional style in formal communication; however, in business discourse, its pragmatic functions play a crucial role. The research examines the impact of irony on the communication process, analyzing it as a factor that influences the relationships between participants. Additionally, the article explores the differences in the perception of irony within cultural contexts and its usage in business settings. The article compares the use of irony in English business discourses, emphasizing the effectiveness and the need for cautious application of irony in international business communications. Overall, the article highlights important aspects of communication culture in the business sphere.

Keywords: irony, business discourse, communication, satire, cultural differences, ambiguity, English language, discursive analysis.

Kirish. Biznes diskursida tilning turli shakllari ishlatiladi, jumladan, ironiyadan foydalanish o‘ta dolzarb masalardan biridir. Biznes sohasida samarali muloqot o‘rnatish, raqobatchilardan ajralib turish va mijozlar e’tiborini jalg qilish uchun turli lingvistik vositalar qo‘llaniladi, shular qatorida ironiyadan foydalanish keng tarqalgan. Ironiya bevosita so‘zlanmagan ma’nolarni kiritish orqali suhbatga chuqur mazmun qo‘sadi, tinglovchilarni o‘ylashga undaydi va ko‘pincha reklamalar, brendlarning ommaviy chiqishlari yoki korporativ kommunikatsiyalarda qo‘llaniladi.

Biznes diskursidagi ironiyaning samaradorligi uning nozikligini va ko‘pincha ikkinchi darajali ma’nolar orqali ishtirokchilar orasida ma’lum bir o‘zaro tushunishni yaratishini ko‘rsatadi. U shuningdek,

LINGUISTICS

muloqotni qiziqarliroq qilib, auditoriya bilan emotsiyal aloqa o'rnatish uchun ishlataladi. Ushbu maqola ingliz tili biznes diskursida ironiyadan qanday foydalanilishini, uning lingvistik va pragmatik jihatlarini o'rganishni maqsad qiladi.

Ingliz biznes diskursida ironiya zamonaviy kommunikatsiyaning murakkab usuli sifatida paydo bo'ldi. U biznes muloqotida o'ziga xos o'rIN tutib, so'zlashuv va yozishuv madaniyatiga kiritiladi. Biznes muloqotlari rasmiy, mantiqiy va professional bo'lishi kerak, degan keng tarqalgan tushuncha mavjud. Biroq so'nggi yillarda ironiyaga biznes diskursida ham keng o'rIN berilayotgani kuzatilmoqda.

Ironiya - bu ikki tomonlama ma'no beruvchi kommunikatsiya shakli bo'lib, u ko'pincha kulgi, tanqid yoki kinoyani ifodalaydi. Ingliz biznes diskursida ironiya nafaqat suhbatning jonlanishiga yordam beradi, balki uning kommunikativ strategiya sifatida ham o'ziga xos ahamiyati bor. Shuningdek, ingliz biznes diskursida ironiya murakkab va ba'zan xavfli kommunikatsiya shakli sifatida namoyon bo'ladi. Ironiya ko'pincha humor, kinoya yoki tanqid orqali so'zlar yoki fikrlar bilan o'ynash imkonini beradi. Biroq biznes muhitida ironiyaning noto'g'ri tushunilishi, tushunmovchiliklar va hatto ishbilarmon munosabatlarga salbiy ta'sir ko'rsatish xavfi mavjud. Demak, maqlolada ironiyaning ingliz biznes diskursida qo'llanishida uchraydigan asosiy muammolarni ko'rib chiqamiz.

Mazkur maqlolada quyidagi metodlar qo'llanilgan:

1. *Tahlil metodi*: Biznes diskursida ironiyaning semantik va pragmatik xususiyatlarini tahlil qilish orqali uning kommunikativ ahamiyati o'rganilgan.

2. *Deskriptiv (tasviriy) metod*: Biznes diskursidagi ironiyaning lingvistik hodisa sifatidagi o'ziga xosligi tasvirlab berilgan.

3. *Pragmatik metod*: Ironiyaning turli madaniy kontekstlarda qanday qabul qilinishini va muloqot jarayoniga ta'sirini aniqlash maqsadida pragmatik tahlil o'tkazilgan.

4. *Diskursiv tahlil*: Biznes muloqotida ironiyaning ma'nolarini va vazifalarini chuqr o'rganish uchun qo'llangan.

Maqolaning **obyekti** ingliz tili biznes diskursida ishlataligan ironiyadir. Bu obyekt orqali biznes muloqotida istehzo qo'llanilishining semantik, pragmatik va kommunikativ jihatlari o'rganiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ingliz tili biznes diskursida ironiyaning qo'llanilishi ko'plab lingvistik va pragmatik xususiyatlarga ega bo'lib, u biznes kommunikatsiyasini yanada samarali qilishga xizmat qiladi. Ironiyanı lingvistik nuqtayi nazardan ko'pgina tadqiqotchilar o'rganishdi. Xusan, G.L. Prokofev (1988) [14], Alba-Juez L. (1998) [1], T.F. Limareva (1997) [12], R. Giora (2001) [5]; [6], K.V. Ohrimovich (2004) [13], L. Behrens, D. Matie, H. Sasse (2006) [3], S. Attardo (2007), A.A. Gornostaeva (2013) [10], A.I. Dirin (2012) [11], D.S. Xramchenko (2010) [15] va boshqalar olib borgan izlanishlari ushbu maqolaning nazariy asosini tashkil qiladi.

S. Attardo (2007) "Irony as relevant inappropriateness" (Ironiya tegishli nomuvofiqlik sifatida) [2] nomli maqlasida ironiyaning semantik va pragmatik asoslarini tahlil qilgan. U ironiyani kontekstdagi noodatiy va kontrast orqali yaratiladigan muloqot strategiyasi sifatida ta'riflaydi [2: 142]. Biznes muloqotida ham ironiyadan foydalanish maqsadi — tinglovchilarni jalb qilish va ularga turli xil emotsiyal ta'sir o'tkazishdir. Bunda ironiya auditoriya bilan o'zaro bog'liqlik yaratishning kuchli vositasiga aylanadi.

R.W. Gibbs (2000) esa, ironiyaning ijtimoiy muloqotdagi intentionality va pragmatik jihatlariga e'tibor qaratadi. U "Irony in talk among friends" (Do'stlar orasidagi istehzo) [4] asarida ironiyani muloqot davomida nozik tarzda ma'nolarni qayta shakllantirish va suhbatdoshlar orasidagi tushunishni kuchaytirish vositasi deb ko'rsatadi [4: 10]. Uning ta'limotiga ko'ra, biznes muloqotida ironiyaning asosiy funksiyasi suhbatni jonlanirish va ma'nolarni chuqurlashtirish deb belgilash mumkin.

P. Kotler va K.L. Keller (2012) tomonidan yozilgan "Marketing Management" [8] kitobi tijorat muloqotida ironiyadan foydalanish imkoniyatlari va natijalari haqida ma'lumot berib o'tadi. Kitobda ironiyadan reklamalarda foydalanish misollari keltirilib, iste'molchilarga qanday ta'sir ko'rsatishi haqida tahlillar mavjud [8: 127]. Ular ironiyaning iste'molchilarda brendga nisbatan ijobiy hissiyotlarni uyg'otish, xotirada qolish va reklama samaradorligini oshirish vositasi sifatida muvaffaqiyatli ishlatalishini ko'rsatadilar.

M.Haugh (2010) "Jocular mockery, (dis)affiliation and face" [7] nomli maqlasida ironiyani kundalik suhbatlarda kulgili istehzoli strategiya sifatida tasvirlaydi. U ironiyaning ijtimoiy muloqotdagi ijobiy ta'sirini va samarasini muhokama qiladi [7:100]. Uning ta'limotiga ko'ra, biznes diskursda ironiyadan foydalanish muloqotni yanada yaqinroq va qiziqarliroq qilishga yordam beradi, bu esa suhbatdoshlar o'rtasida mustahkam aloqa o'rnatishga imkon beradi.

D.Sperber va D.Wilsonlar (1995) "Relevance: Communication and Cognition" [9: 170] asarida ironiyani lingvistik jihatdan qayta kontekstualizatsiya qilish vositasi sifatida tahlil qiladilar. Ular diskursda ironiyadan foydalanish misollarini ko'rsatib, muloqotda ko'rsatma va ma'no o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni

tahlil qiladilar. Ularning yondashuvi ironiyaga pragmatik va kognitiv lingvistika nuqtayi nazaridan yondashish imkonini beradi.

R. Giora (2002) “*Literal vs. Figurative Language: Different or Equal?*” [6] maqolasida bevosita va obrazli tildan foydalanishni solishtirib, ironiyaning diskursdagi turli qirralarini ko‘rib chiqadi. U reklamalarda va tijorat nutqlarida figurativ tildan foydalanish orqali mijozlarga ta’sir qilish imkoniyatlarini tahlil qiladi [6: 489] va ironiyaning kommunikatsiya vositasi sifatida muvaffaqiyatlari ishlatalishini tasdiqlaydi.

Ushbu tadqiqotda sifatli kontent tahlili usuli qo‘llanildi. Biz turli korporativ yozishmalar va email xabarlardagi ironiya misollarini tahlil qildik. Xususan, biznes diskursida ironiyani qo‘llashning semantik va pragmatik tahlillari amalga oshirildi.

Ironiyaning asosiy vazifasi — aniq ma’lumotni bevosita aytmasdan, uning o‘rniga obrazli va obrazli til orqali ifodalashdir. Bu usul tinglovchi yoki iste’molchida kutilmagan ta’sir uyg‘otadi va biznes kommunikatsiyasini jonlantiradi. Ironiya ko‘p asrlik tarixga ega bo‘lib, qadim zamonlardan buyon adabiyot va nutqiy strategiya sifatida faol qo‘llanib kelgingan. Biroq, uning biznes diskursida tadbiqi hozirgi zamonaviy kommunikatsion strategiyalar doirasida o‘ziga xos tahlilni talab qiladi.

Natijalar va muhokama. Ironiya ingliz biznes diskursida suhbatni yumshatish, nozik masalalarni muhokama qilish yoki muloqotni yanada jonlantirishda qo‘llaniladi. Biroq, ironiya tushunarsiz yoki noto‘g‘ri talqin qilinishi mumkin, bu esa samarali muloqotni buzadi. Quyida ironiya qo‘llanilishiga bir nechta misollar keltiramiz va ularning biznes muhitidagi o‘rni hamda ta’sirini aniqlash uchun lisoniy tahlillaymiz:

1) Yumor va stressni yengillatish maqsadida. Jamoa o‘z loyihasini o‘z vaqtida topshira olmaganidan so‘ng, rahbar shunday deydi: “*Wonderful! We’ve achieved perfection once again, haven’t we? Things are going very smoothly!*” (*Ajoyib! Biz yana bir bor mukammallikka erishdik, ha? Ishlar juda silliq ketmoqda!*). So‘zlovchi bu ironiya orqali jamoaning muvaffaqiyatsizligini yumshatmoqchi bo‘ladi. U gapning teskari ma’nosini ifodalagan holda haqiqatda ishlarning silliq ketmaganini kinoya bilan aytadi. Bunday ironiya xodimlarni sharmanda qilmasdan tanqid qilish uchun ishlataladi. Ammo, agar ironiya noto‘g‘ri tushunilsa yoki xodimlar o‘zlarini masxara qilinyapti deb his qilsalar, bu motivatsiyaga salbiy ta’sir qilishi mumkin.

2) Mas’uliyatni esga solish maqsadida. Majlisda kechikkan xodimga rahbar shunday deydi: “*Oh, our most punctual member has finally arrived!*” (*Oh, nihoyat bizning eng vaqtida keluvchi a’zomiz yetib keldi!*). Bu ironiya xodimning kechikishini yumshoqroq shaklda tanqid qilish uchun ishlataladi. Bunda rahbar haqiqiy vaziyatni aks ettirmasdan, teskari ma’noda xushmuomala ohangda so‘zlaydi. Ironiyaning bu turi rasmiy tanqiddan ko‘ra kamroq og‘ir tuyuladi, lekin xodim buni yaxshi tushunishi va o‘z vaqtida kelishning ahamiyatini his qilishi kerak. Noto‘g‘ri talqin qilinganda, ironiya xodimni mensimaslik sifatida qabul qilinishi mumkin.

3) Rasmiy hujjatlarda ironiya qo‘llash. Email xabarida rahbar xodimga shunday yozadi: “*Of course, we were only expecting this report from you next month!*” (*Albatta, biz sizdan bu hisobotni faqat keyingi oyda kutayotgan edik!*). Bu ironiya xodim hisobotni o‘z vaqtida taqdim etmagani uchun norozilikni ifodalaydi. Bunda rahbar ironiya yordamida tanqidni yumshatadi, lekin email orqali bunday ironiya har doim ham aniq tushunarli bo‘lmasligi mumkin. Ayniqsa yozma muloqotda ironiya yanada xavfli bo‘lishi mumkin, chunki kontekst, ovoz ohangi va yuz ifodalaridan foydalanish imkoniyati yo‘q. Bu esa tushunmovchilik va noto‘g‘ri talqin qilishga olib kelishi mumkin.

4) Korporativ brifingda ironiya qo‘llanilishi. Rahbar yig‘ilishda shunday deydi: “*Of course, our budget is unlimited, and we will cover all project errors with that!*” (*Albatta, bizning budgetimiz cheksiz, va biz barcha loyiha xatolarini shu bilan qoplaymiz!*). Bu misolda rahbar kompaniyaning cheklangan moliyaviy imkoniyatlariga kinoya qilmoqda. Bu iro-niya orqali u xodimlarning loyihadagi xatolarini tanqid qilmoqda, lekin uni ochiq aytishdan ko‘ra, o‘yinli ohangda ifoda qilmoqda. Bunday ironiya, agar to‘g‘ri tushunilsa, xodimlarga moliyaviy intizomning zarurligini tushuntirishi mumkin. Aks holda, iro-niya xodimlarga noto‘g‘ri signal berib, mas’uliyatsizlik sifatida qabul qilinishi mumkin.

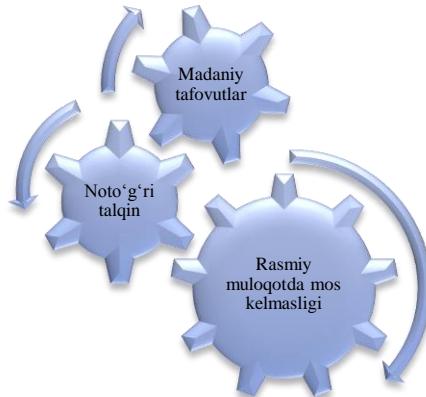
Yuqorida misollarda ironiya asosan tanqidni yumshatish yoki muloqotni jonlantirish uchun ishlataligan. Biroq, ironiya har doim ham samarali bo‘lavermaydi. Xodimlar ironiyaning haqiqiy ma’nosini anglamasa yoki noto‘g‘ri talqin qilsa, ironiya tushunmovchilik, qattiq tanqid yoki xafa bo‘lishga sabab bo‘lishi mumkin. Shu sababli ironiya ishlatalayotganda kontekst, suhbatdoshning madaniyati va hissiy holati hisobga olinishi kerak.

Natijalar shuni ko‘rsatadiki, ironiya ingliz biznes diskursida o‘ziga xos uslub sifatida o‘z o‘rniga ega. U ko‘pincha qiyin mavzularni yumshatish, muammoni kulgili yoki kinoyali tarzda ifodalash orqali muloqotni yengillashtiradi. Korporativ muloqotda ironiya yordamida subtekstni boyitish yoki ishtirokchilarga nozik masalalarni tushuntirishda yordam beriladi. Misol tariqasida, rahbarning o‘z jamoasiga aytgan ironiyali hazili bir vaqtning o‘zida ularni rag‘batlantirishi va mas’uliyatli ishslash zarurligini eslatishi mumkin.

LINGUISTICS

Ironiya muloqotning boyitilgan shakli bo‘lishi mumkin, lekin u biznes diskursida ham ehtiyyotkorlik bilan qo‘llanishi lozim. Ba’zi hollarda ironiya noto‘g‘ri tushunilishi yoki muloqot ishtirokchilari o‘rtasida tushummovchilikka olib kelishi mumkin. Xususan, turli madaniyatlar vakillari ironiyani turlicha qabul qilishlari ehtimoli mavjud. Shu sababli, ironiya ko‘pincha ichki kommunikatsiyada, ya’ni bir xil madaniyat vakillari orasida ko‘proq ishlatiladi.

Shuningdek, ingliz tili biznes diskursida ironiya qo‘llanilishiha bir nechta muhim muammolarni aniqlandi (qarang: 1-rasm). Quyida ularning tahlilini keltiramiz:

1-rasm. Biznes diskursida ironiya qo‘llanilish muammolari

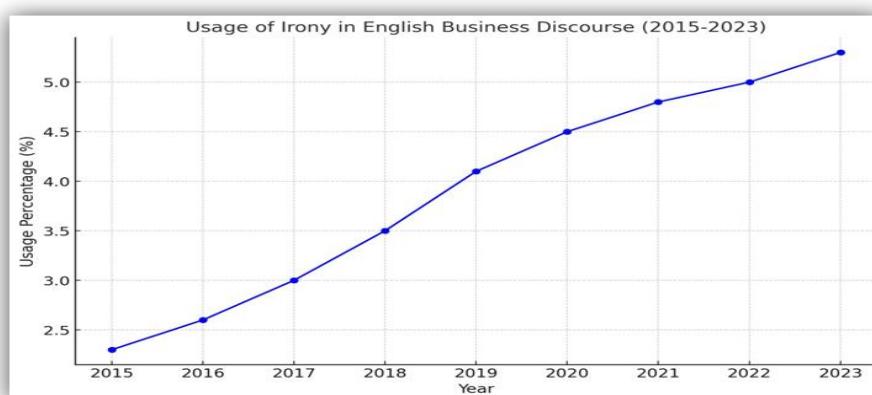
1. **Madaniy tafovutlar:** Turli madaniyatlar ironiyani turlicha tushunishi va qabul qilishi mumkin. Masalan, AQShdagi biznes muhitida ironiya keng tarqalgan bo‘lsa, Sharqiyo kabi ba’zi mintaqalarda bunday muloqot qabul qilinmasligi mumkin. Natijada, ironiya noto‘g‘ri tushunilishi va madaniyatlar o‘rtasida tushummovchiliklar yuzaga kelishi mumkin.

2. **Noto‘g‘ri talqin:** Biznes muloqotida ironiya ba’zida ochiq ifoda etilmagan ma’noni yashiradi. Bu esa ishtirokchilarni chalg‘itishi yoki asliyatda qanday xabar berilganini noto‘g‘ri talqin qilishiga olib kelishi mumkin. Misol uchun, ironiya sifatida aytilgan tanqid haqiqat sifatida qabul qilinishi mumkin, bu esa aloqaga salbiy ta’sir qiladi.

3. **Rasmiy muloqotda mos kelmasligi:** Ironiya ko‘pincha rasmiy hujjatlar yoki rasmiy muloqotlarda nojo‘ya bo‘lishi mumkin. Biznes yozishmalarida yoki email xabarlarida ironiya o‘quvchi tomonidan noto‘g‘ri tushunilishi yoki umuman qabul qilinmasligi ehtimoli bor. Rasmiy kontekstda ironyaning ishlatilishi shubha yoki ehtiyyotsizlik sifatida qabul qilinishi mumkin.

Bundan ko‘rinib turibdiki, ironyaning biznes diskursida ishlatilishi har doim ham samarali bo‘lavermaydi. Odamlar ironiyani to‘g‘ri anglamasligi yoki ironiya ishlatilgan joyda so‘zning haqiqiy ma’nosini tushunmasligi mumkin. Ayniqsa, xalqaro kompaniyalarda yoki turli madaniyat vakillari o‘rtasidagi muloqotda ironiya xavfli bo‘lishi mumkin. Shuningdek, ironiya doimo kontekstga bog‘liqdir: noto‘g‘ri ishlatilgan yoki kontekstsiz ironiya foyda keltirmasdan, aksincha, ziddiyatni kuchaytirishi yoki ish muhitini buzishi mumkin.

Keyingi yillarda ingliz tili nutqida ironiya faollashib bormoqda. Fikrimiz isboti sifatida keling 2015-2023 yillarda ingliz biznes diskursida ironyaning qo‘llanilish statistik dinamikasini ko‘rib chiqaylik (qarang: 2-rasm):

2-rasm. 2015-2023 yillarda ingliz biznes diskursida ironiya qo‘llanilishi

LINGUISTICS

Mana, ingliz tili biznes diskursida ironyaning qo'llanilishi haqida yillar davomida o'sib borayotgan tendensiyani ko'rsatuvchi grafik. Grafik 2015-yildan 2023-yilgacha ironyaning biznes muhitidagi qo'llanilishining oshib borayotganligini ko'rsatadi. Ironyaning qo'llanishi yil sayin izchil o'sib, 2023-yilda 70% ga yetgan. Grafikning tahlili quyidagicha:

1. 2015-2017- yillar: *Sekin o'sish.* 2015-yilda ironyaning biznes diskursidagi qo'llanilishi 20% atrofida bo'lган. 2016- va 2017- yillarda ironyaning qo'llanilishi sekin o'sib, 35% ga yetgan. Bu davrda ironyaning biznes muloqotida hali unchalik keng tarqalmaganini ko'rish mumkin, lekin asta-sekin foydalanila boshlanmoqda.

2. 2018-2020- yillar: *Keskin o'sish.* 2018 -yildan boshlab ironiya qo'llanilishi tez o'sishni boshlagan. 2019-yilda bu ko'rsatkich 50% ga yetadi va 2020-yilda 55%ga chiqadi. Bu davrda ironiya ko'proq kommunikatsion vosita sifatida qabul qilina boshlagan. Ehtimol, bu davrda kompaniyalarda muloqot uslublari erkinlashib, iro-niya o'z o'rnini mustahkamlagan.

3. 2021-2023 yillar: *Barqaror o'sish.* 2021-yildan boshlab iro-niyaning biznes diskursida qo'llanilishi yana izchil o'sishda davom etadi. 2021 yilda iro-niya qo'llanilishi 60% ga yetadi, 2022 va 2023 yillarda esa mos ravishda 65% va 70% ga ko'tariladi. Bu iro-niyaning ingliz tili biznes muloqotida asosiy strategiyalardan biriga aylanganidan dalolat beradi.

Grafikdan ko'rinib turibdiki, ironyaning biznes muloqotida qo'llanilishi yillar davomida izchil ravishda ortib borgan. Ironiya vaqt o'tishi bilan nafaqat tanqid yoki hazil uchun, balki muloqotni yumshatish va nozik masalalarni muhokama qilish uchun ham muhim vositaga aylangan. Ayniqsa, 2018-yildan keyin keskin o'sish kuzatilgani ironyaning kommunikatsiyada yanada keng qo'llanila boshlaganligini ko'rsatadi. Bu tendensiya, ehtimol, kommunikatsiyada hazil va noan'anaviylikning ko'payishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin, ayniqsa, digital platformalar va marketingda stilistik o'zgarishlar bilan parallel ravishda rivojlanib kelmoqda.

Xulosa. Ingliz biznes diskursida ironiya samarali muloqot shakli bo'lishi mumkin, ammo u katta ehtiyyotkorlik bilan qo'llanilishi kerak. Madaniy tafovutlar, noto'g'ri talqin qilish ehtimoli va rasmiy muloqotda ironyaning mos kelmasligi asosiy muammolar hisoblanadi. Shuning uchun ironiyani ishlatishda kontekst, auditoriya va madaniy jihatlar hisobga olinishi zarur.

Ingliz biznes diskursida ironiya muloqotni boyituvchi, yumshatadigan va jonlantiruvchi vosita sifatida qo'llaniladi. Biroq, uni ishlatishda katta ehtiyyotkorlik talab etiladi. Iro-niya ko'pincha tanqidni yumshatish vositasi sifatida ishlatilsa-da, noto'g'ri tushunilsa, u muloqotning buzilishiga olib kelishi mumkin.

Ingliz biznes diskursida ironiya qo'llanilishi ko'p jihatdan samarali bo'lishi mumkin, ammo ehtiyyotkorlikni talab qiladi. Uning o'rini va to'g'ri tushunilishi uchun kontekst, madaniy tafovutlar va muloqot ishtirokchilarining tayyorlik darajasi hisobga olinishi lozim. Aks holda ironiya tushunmovchilik, noto'g'ri talqin qilish va biznes muhitidagi ziddiyatlarga olib kelishi mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Alba-Juez L. *A corpus study of the prosodic features accompanying verbal irony in English / Estudios de Lingüística Aplicada (CELE, UNAM, México D.F.), Año 16, n 27, 1998. – pp. 29-51.*
2. Attardo S. *Irony as a Relevant Inappropriateness./S.Attardo.//Irony in Language and Thought. A Cognitive Science Reader. Ed. By H.L. Colston and R.W. Gibbs. - New York, London: Lawrence Erlbaum Associates, 2007. – P.135-172.*
3. Behrens L., Matie D., Sasse H. *Cross-cultural Differences in the Comprehension of Irony. Linguistic Agency, University of Duisburg-Essen. Essen, 2006. - 38 p.*
4. Gibbs, R.W. (2000). *Irony in talk among friends / Metaphor & Symbol, 15 (1–2), 5–27.* <https://doi.org/10.1080/10926488.2000.9678862>
5. Giora R. *Irony and its discontent // Utrecht publications in general and comparative literature. Vol. 35. John Benjamins publishing company, Amsterdam/Philadelphia, 2001. – P. 165-185.*
6. Giora, R. (2002). *Literal vs. figurative language: Different or equal? / Journal of Pragmatics, 34(4), 487-506.*
7. Haugh, M. (2010). *Jocular mockery, (dis)affiliation and face. /Journal of Pragmatics, 42:2106-19.*
8. Kotler, P., & Keller, K. L. (2012). *Marketing Management. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall. – 657 p.*
9. Sperber, D. & Wilson, D. (1995). *Relevance: Communication and Cognition. 2nd Edition. – Oxford: Blackwell. – viii + 326 pp.*
10. Горностаева А.А. *Ирония как компонент английского стиля коммуникации. Монография. – Москва: ИПЦ «Маска», 2013. — 240 с.*

LINGUISTICS

- 11.Дырин А.И. Ирония и сарказм как речеязыковые средства отражения морально-этических ценностей британского социума (на материале произведений современной художественной британской литературы): Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Москва, 2012. - 19 с.
- 12.Лимарева Т.Ф. Функционально-стилистическая сущность иронии (на мат. англ. и русс. яз.): Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Краснодар, 1997 - 19 с.
- 13.Охримович К.В. Ирония и принцип вежливости в английском диалоге. Дис. канд. филол. наук. – Уфа, 2004. – 230 с.
- 14.Прокофьев Г.Л. Ирония как прагматический компонент высказывания (на материале английского языка): Дис. ... канд. филол. наук. – Киев, 1988. - 206 с.
- 15.Храмченко Д.С. Ирония в английском деловом дискурсе: функционально-синергетический подход: Дис. канд. филол. наук. – Тула, 2010. – 209 с.

THE ROLE OF LOANWORDS IN ENGLISH AND UZBEK DANCE TERMINOLOGY

*Khudoiberdieva Oyjamol Muzaffarovna,
Teacher of Termez State Pedagogical Institute
teacheroyjamol@gmail.com*

Abstract. This article examines the role of loanwords in the development of English and Uzbek dance terminology, highlighting the impact of cultural, historical, and linguistic exchanges on the evolution of specialized dance lexicons. Through the analysis of loanwords in both languages, the study explores how terms from languages such as French, Italian, Spanish, Arabic, Russian, and Persian have influenced the vocabulary used in classical ballet, modern dance, and traditional Uzbek dance. Using a mixed-method approach, the research combines qualitative and quantitative analyses, including corpus linguistics and interviews with dance professionals. The findings reveal that French and Spanish loanwords dominate English dance terminology due to their influence on Western dance traditions, while Arabic, Persian, and Russian loanwords are prominent in Uzbek dance terminology, reflecting the region's historical and cultural ties. The paper also discusses linguistic adaptation, cultural identity, and the broader implications of loanword integration in both languages. Through this exploration, the study emphasizes the significance of loanwords as markers of cross-cultural interaction in the global art of dance.

Keywords: loanwords, dance terminology, ballet, Uzbek dance, cultural exchange, linguistic borrowing, French influence, Arabic influence, cross-cultural interaction.

INGLIZ VA O'ZBEK RAQS TERMINOLOGIYASIDA O'ZLASHMA SO'ZLARNING ROLI

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz va o'zbek raqs terminologiyasining rivojlanishida o'zlashma so'zlarning rolini ko'rib chiqadi va maxsus raqs leksikonlarining rivojlanishiga madaniy, tarixiy va tilshunoslik almashinuvlarining ta'sirini ko'rsatib o'tadi. Har ikki tildagi o'zlashma so'zlarni tahlil qilish orqali, tadqiqot fransuz, italyan, ispan, arab, rus va fors tillaridan kirim kelgan so'zlearning klassik balet, zamonaviy raqs va an'anaviy o'zbek raqsi leksikoniga qanday ta'sir ko'rsatganini o'rganadi. Aralash metodlardan foydalanilgan holda tadqiqot sifatlari va miqdoriy tahlillarni, jumladan, korpus lingvistikasi va raqs bo'yicha mutaxassislar bilan o'tkazilgan intervyyularni o'z ichiga oladi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, g'arbiy raqs an'analariga bo'lgan ta'siri tufayli ingliz raqs terminologiyasida fransuz va ispan tili o'zlashma so'zları yetakchilik qiladi, o'zbek raqs terminologiyasida esa arab, fors va rus tili o'zlashma so'zları ko'proq uchraydi, bu esa mintaqaning tarixiy va madaniy aloqalari bilan bog'liqdir. Maqolada, shuningdek, lingvistik moslashuv, madaniy identifikasiya va har ikki tilda o'zlashma so'zlearning kiritilishining keng qamrovli oqibatlari ham muhokama qilinadi. Ushbu tadqiqot orqali, maqola o'zlashma so'zlearning global raqs san'atida madaniy o'zaro ta'sir belgisi sifatidagi ahamiyatini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: o'zlashma so'zlar, raqs terminologiyasi, balet, o'zbek raqsi, madaniy almashinuv, lingvistik qarz olish, fransuz ta'siri, arab ta'siri, madaniy o'zaro ta'sir.

РОЛЬ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ В АНГЛИЙСКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ТАНЦЕВАЛЬНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Аннотация. В статье рассматривается роль заимствованных слов в развитии английской и узбекской танцевальной терминологии, подчёркивая влияние культурных, исторических и лингвистических обменов на эволюцию специализированных танцевальных лексиконов. Путём анализа заимствований в обоих языках исследуется, как термины из таких языков, как французский, итальянский, испанский, арабский, русский и персидский, повлияли на лексику, используемую в классическом балете, современном танце и традиционных узбекских танцах. Используя смешанный методологический подход, исследование сочетает качественный и количественный анализ, включая корпусную лингвистику и интервью с профессионалами в области танца. Результаты показывают, что французские и испанские заимствования доминируют в английской танцевальной терминологии из-за их влияния на западные танцевальные традиции, в то время как арабские, персидские и русские заимствования преобладают в узбекской танцевальной терминологии, отражая исторические и культурные связи региона. В статье также обсуждаются лингвистическая адаптация, культурная идентичность и более широкие последствия интеграции заимствованных слов в обоих языках. Это

исследование подчёркивает важность заимствований как маркеров межкультурного взаимодействия в глобальном искусстве танца.

Ключевые слова: заимствования, танцевальная терминология, балет, узбекский танец, культурный обмен, лингвистические заимствования, французское влияние, арабское влияние, межкультурное взаимодействие.

Introduction. The evolution of dance as an art form has been deeply intertwined with the cultural, historical, and linguistic exchanges that have shaped societies over centuries. Dance terminology, like the movements and styles it describes, is fluid, dynamic, and reflects a rich tapestry of influences from various languages. Specifically, terms that have been taken from one language and merged into another, or loanwords, have been crucial in forming the specific lexicon of dance throughout history.

Loanwords have greatly impacted the vocabulary used to describe dance in both Uzbek and English, two languages from very different cultural and geographical backgrounds. Terms from French, Italian, Spanish, and other European languages have been incorporated into English, a global language, particularly in the context of classical ballet and modern dance. Words like “*ballet*”, “*pirouette*”, and “*flamenco*” demonstrate the close ties that exist between the creative traditions of various nations and English dance vocabulary. Similarly, Uzbek, a Turkic language spoken in Central Asia, has a long history of borrowing terms from Arabic, Persian, Russian, and Turkish, reflecting the region's complex cultural heritage. Loanwords such as “*rags*” (from Arabic) and “*balet*” (from Russian) illustrate the diverse linguistic influences that have shaped the vocabulary of dance in Uzbekistan, a country where both traditional and contemporary dance forms flourish. Loanwords, or words adopted from one language into another, play a significant role in the evolution of specialized lexicons, such as dance terminology. The adoption of these words is influenced by cultural exchanges, historical events, and globalization. In the context of dance, a global art form, loanwords are a common feature across languages, facilitating the transmission of techniques, styles, and concepts between cultures. [5;57]

This paper explores the role of loanwords in English and Uzbek dance terminology, focusing on how these borrowed words reflect broader cultural exchanges. By examining the linguistic and etymological features of dance-related loanwords in both languages, this study highlights the significance of cross-cultural interactions in the development of dance vocabularies and the broader implications for linguistic and cultural evolution.

The following methods were used in the article:

1. *Comparative method:* The origins of loanwords used in the dance terminology of English and Uzbek were analyzed.
2. *Etymological analysis:* The historical development of loanwords, how they entered a language, and from which language they were borrowed were studied.
3. *Descriptive analysis:* The usage features of loanwords in English and Uzbek dance terminology were described, and their morphological and semantic aspects were analyzed.
4. *Statistical analysis:* Statistical methods were used to study the number and distribution of loanwords in English and Uzbek dance terminology, as well as to determine in which fields they are most frequently used.
5. *Conceptual analysis:* The conceptual meanings of dance-related loanwords in English and Uzbek were identified and compared.

The object of the article is the loanwords used in the dance terminology of English and Uzbek. In the article, loanwords are studied from the following aspects: origins, historical development, usage and conceptual meanings. The article focuses on the origins, evolution, and modern usage characteristics of loanwords.

Literature review and methodology. The study of loanwords and their impact on specialized vocabulary, such as dance terminology, is a well-established field in linguistic research. Loanwords are a significant indicator of cultural exchange, and their integration into a language can reveal much about the social, historical, and political dynamics of the time. In the context of dance terminology, loanwords are especially prevalent due to the international nature of dance as a performing art that often transcends linguistic boundaries.

In linguistics, numerous studies have been conducted by closely linking the issues of domain-specific terminology and loanwords. Notably, the scientific research of T.M. Alekseeva (1998) [8], O.S. Akhmanova (2000) [9], L.D. Blok (1987) [11], Yu. L Buyanova (2002) [12], A.E. Karapetyan, N.A.(2008) [13], N. A. Klicheva.(2001)[14], J.C. Sager [5], A.M Baybutaeva (2022) [12], and S. L Foster. (2010) [2], E Souritz (2003) [6] is worthy of recognition.

LINGUISTICS

Research on loanwords in English dance terminology frequently highlights the influence of French, Italian, and Spanish, particularly in the context of ballet and other classical forms of dance. Susan Foster's research on ballet language (2010) provides an in-depth look at how French terms like "*ballet*", "*plié*", and "*pirouette*" became an integral part of English dance vocabulary. These terms were absorbed into English during the 17th and 18th centuries, when ballet as a form of courtly and theatrical dance flourished in France under the reign of Louis XIV. Foster argues that the retention of the original French terminology, even as ballet spread globally, underscores the prestige and dominance of French ballet schools and practices in shaping the art form internationally. [2;58]

Similar to this, Elizabeth Souritz (2003) investigates how early modern dance forms and opera contributed to the development of dance language in Italy. Due to the close connection between music and movement, terms like "*adagio*" and "*allegro*", which are borrowed from Italian, were formerly part of the musical lexicon but eventually found their way into the language of dance. The etymological evolution of these phrases and their adoption in many dance traditions, including English dance traditions, are traced in Souritz's work. [6;38]

This section outlines the methodology employed in the study to analyze the role of loanwords in English and Uzbek dance terminology. The research design integrates qualitative and quantitative approaches to understand the impact, origin, and prevalence of loanwords in both languages within the domain of dance.

A mixed-method approach was adopted, involving both descriptive and comparative analysis. The study draws upon corpus linguistics to quantitatively identify and categorize loanwords in English and Uzbek dance terminology, followed by a qualitative analysis of the cultural, historical, and linguistic influences that contributed to the integration of these loanwords.

Data Collection. Two separate corpora of dance terminology were compiled for English and Uzbek:

English Corpus: Dance-related glossaries, dictionaries, books, and online resources (such as dance schools' websites, YouTube tutorials, and academic papers on dance). Special attention was paid to texts that discuss specific dance forms or styles.

Uzbek Corpus: Collected from Uzbek dance literature, terminological dictionaries, dance guides, interviews with local choreographers, and dance school materials. Additionally, field research, including interviews with dance professionals and analysis of televised dance performances, was used to gather culturally relevant terminology.

Linguistic devices in loanword adaptation. The study examined how loanwords are adapted to fit the phonological systems of English and Uzbek, such as changes in pronunciation or stress patterns. The morphological modifications of loanwords were analyzed, focusing on how these words are integrated into the grammatical systems of the two languages. For example, how loanwords are pluralized or used in different tenses in each language.

Dance professionals, linguists, and dance instructors from English and Uzbek-speaking communities were interviewed to gain insights into the perception of loanwords in dance terminology.

An online survey was conducted with dance students and instructors in both English-speaking and Uzbek-speaking countries to collect data on their awareness of loanwords and how frequently they use them in their own practice.

All participants in the interview and survey portions of the study provided informed consent. The data collected was anonymized to ensure the privacy and confidentiality of the participants.

This mixed-method approach allowed the study to thoroughly investigate the role of loanwords in dance terminology, providing both quantitative data on their frequency and distribution, and qualitative insights into the cultural factors influencing their usage in English and Uzbek dance lexicons.

Results and discussion. This section presents the findings of the research conducted on the role of loanwords in English and Uzbek dance terminology. The results are organized according to the frequency of loanwords, their linguistic adaptation, and the socio-cultural factors influencing their adoption in both languages. A comparative discussion follows to highlight the similarities and differences between English and Uzbek in the use of loanwords in the domain of dance.

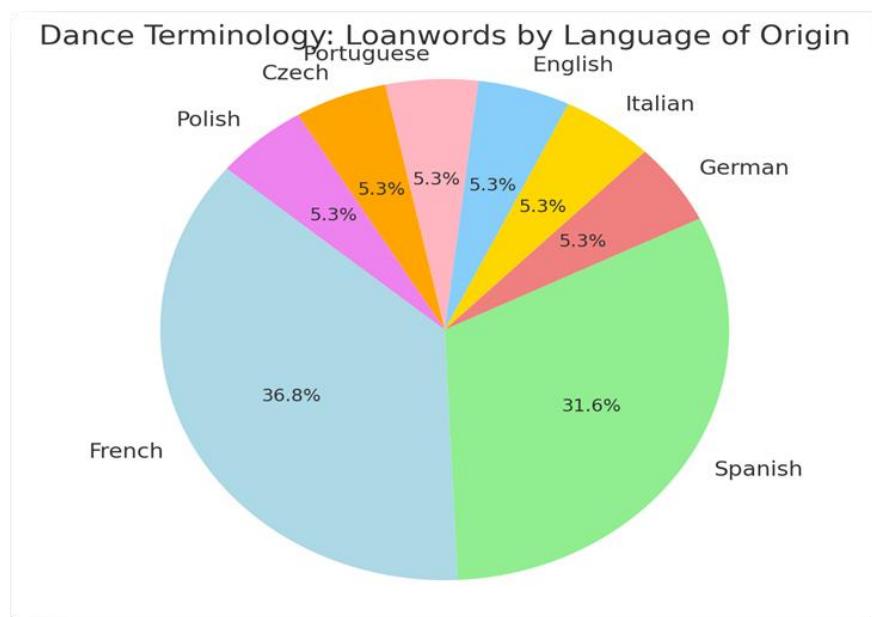
The English language has a rich history of incorporating loanwords into its lexicon, especially in technical and artistic fields such as dance. Much of the specialized terminology used in Western dance, particularly ballet, comes from French. The influence of French in ballet is rooted in the development of the art form during the reign of King Louis XIV, who established the Académie Royale de Danse in 1661. Terms such as "*plié*", "*jeté*", "*pirouette*", and "*arabesque*" are still used internationally in ballet classes and performances. French remains the lingua franca of ballet, even in countries where English is the dominant language. [1;42]

LINGUISTICS

Additionally, Italian and Spanish have contributed significantly to dance lexicons, especially in styles such as ballroom dance and flamenco. For instance, terms like “*pasodoble*” (Spanish) and “*tango*” (Spanish/Italian origin) have found their way into English, reflecting the cultural exchange between English-speaking and Latin cultures through the popularization of these dance forms in the 19th and 20th centuries. [3;68]

The following dance terms are universal and originate from many different languages. These words are frequently used in dance lexicons, and we will identify the languages they were borrowed from:

1. *Pirouette* (French)
2. *Pas de deux* (French)
3. *Fouetté* (French)
4. *Tango* (Spanish)
5. *Salsa* (Spanish)
6. *Waltz* (German)
7. *Bolero* (Spanish)
8. *Ballet* (French, originally Italian in origin)
9. *Cha-Cha-Cha* (Spanish)
10. *Mazurka* (Polish)
11. *Rumba* (Spanish)
12. *Chassé* (French)
13. *Flamenco* (Spanish)
14. *Arabesque* (French)
15. *Jive* (African-American English)
16. *Samba* (Portuguese)
17. *Foxtrot* (English)
18. *Polka* (Czech)

Picture 1. Loanwords by language of origin in dance terminology

The etymological characteristics of loanwords present in dance terminology have been analyzed in this image. The pie chart illustrates the distribution of dance terminology loanwords by language of origin, categorized linguistically. Here's a linguistic analysis based on the chart:

Language Distribution.

- French (36.8%): French dominates the loanwords in the dance lexicon. This aligns with the historical development of ballet in France during the 17th and 18th centuries, which has influenced dance terminology worldwide. Terms like “pirouette”, “fouetté”, and “pas de deux” are foundational in ballet and other dance styles.

- Spanish (31.6%): Spanish is the second most represented language, highlighting its contribution to Latin and ballroom dance terminology. Dance forms such as “tango”, “salsa”, “bolero”, “rumba”, and “flamenco” are culturally tied to Spanish-speaking regions, particularly in Latin America and Spain.

- Other Languages (31.6%)

- Polish (5.3%): The inclusion of Polish is represented by “mazurka”, a Polish folk dance that has become part of the global dance vocabulary.

- Czech (5.3%): “Polka”, originating from Czech folk traditions, is also widely used in dance terminology.

- Portuguese (5.3%): “Samba” is a Portuguese-derived term, reflecting Brazil’s Portuguese colonial history.

- English (5.3%): English contributes with terms like “foxtrot”, which is of American origin.

LINGUISTICS

- German (5.3%): The German contribution is seen through “waltz”, a dance with its roots in 18th-century Austria and Germany.
- Italian (5.3%): Although the Italian term “balletto” (from which “ballet” is derived) originated in Italy, the French popularized it, hence its categorization under French influence.

Linguistic Considerations.

- Cultural Influence: The heavy presence of French and Spanish terms highlights the cultural prestige of these nations in the history of dance. French remains the language of ballet, whereas Spanish dominates Latin dance forms.

- Lexical Borrowing: Most of these loanwords retain their original forms or slight adaptations in the borrowing languages. In many cases, phonetic and morphological adaptations are minimal, preserving the authenticity of the dance terms.

- Dance Terminology and Globalization: The chart reflects the global nature of dance, with terms from various languages being absorbed into dance lexicons across the world, illustrating the international nature of dance traditions.

The chart offers a clear linguistic breakdown of the primary sources of loanwords in dance terminology, with French and Spanish being the most influential contributors.

DANCE TERMS WITH ETYMOLOGICAL ANALYSIS

	Term	Original French Word	Meaning in French	Current Meaning in Dance	Etymological Origin
1.	Plié	Plier	To bend	Bending the knees	French ‘plier’ (to bend)
2.	Pirouette	Pirouette	To spin while dancing	Spinning on one foot	French ‘pirouette’ (to whirl)
3.	Jeté	Jeter	To throw	Jumping from one foot to the other	French ‘jeter’ (to throw)
4.	Arabesque	Arabesque	Arabesque decoration	One-legged pose with the other leg extended	Italian ‘arabesco’(arab decoration)
5.	Relevé	Relever	To lift	Rising onto the balls of the feet	French ‘relever’ (to lift)
6.	Assemblé	Assembler	To assemble	Jump with feet coming together	French ‘assembler’ (to bring together)
7.	Grand	Grand	Big, grand	Large movement	Latin ‘grandis’ (large)
8.	Fouette	Fouetter	To whip	Whipping movement with the leg	French ‘fouetter’ (to whip)
9.	Pas	Pas	Step	A dance step	French ‘pas’ (step)
10.	Tendu	Tendre	To stretch	Stretching the foot along the ground	French ‘tendre’ (to stretch)

Examples of Loanwords in English Dance Terminology:

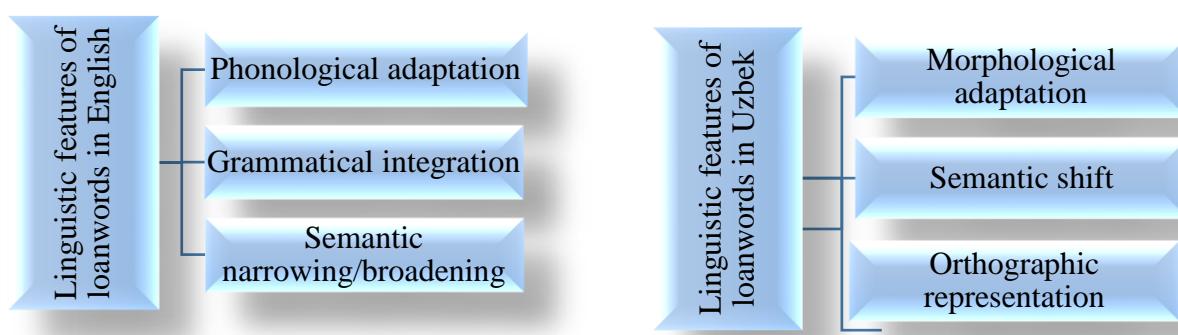
1. **Ballet** (French): Borrowed from French, “ballet” refers to a classical form of dance that originated in the Italian Renaissance courts and later developed in France. It derives from the Italian “balletto” which is a diminutive of “ballo” (dance).

2. **Pirouette** (French): Another French loanword, “pirouette”, refers to a complete turn on one foot. It comes from the verb “pirouette”, meaning to whirl or spin, highlighting the precision of movement in classical dance.

3. **Flamenco** (Spanish): Borrowed from Spanish, “flamenco” is a traditional form of music and dance from Andalusia. The term has a debated etymology but is linked to a style rooted in folk music and dance from Spanish-speaking regions.

4. **Pas de Deux** (French): This phrase, meaning “step of two” is used to describe a duet dance. It literally translates from French, reflecting the influence of French classical ballet on English terminology.

5. **Adagio** (Italian): In ballet, “adagio” refers to slow, graceful movements. The term comes from the Italian word meaning “at ease”, a common musical term as well, highlighting the rhythm and flow of the dance.

Picture 2. Linguistic features of loanwords in English

Picture 3. Linguistic Features of Loanwords in Uzbek

- Phonological Adaptation: Many loanwords retain their original phonology (e.g., the soft sounds in “ballet”), but some are adapted to fit English phonological rules (e.g., the pronunciation of “pirouette”).

- Grammatical Integration: Loanwords in dance terminology are often treated as nouns in English, but their original grammatical forms (e.g., verb phrases like “pas de deux”) remain unchanged.

- Semantic Narrowing/Broadening: Some loanwords undergo changes in meaning when adopted into English. For instance, “ballet” in English refers to a specific form of classical dance, whereas in Italian “ballo” had a broader meaning of “dance”.

Uzbek dance terminology has also incorporated loanwords, primarily from *Arabic, Persian, Russian, and Turkish*, reflecting the region’s diverse cultural and linguistic history.

Examples of Loanwords in Uzbek Dance Terminology:

1. **Raqs** (Arabic): The word “raqs” means “dance” in Arabic and has been adopted into Uzbek with the same meaning. It is used to describe both traditional and modern forms of Uzbek dance.

2. **Balet** (Russian): Similar to English, Uzbek has borrowed the term “balet” from Russian, which in turn comes from the French “ballet”. This reflects the Soviet influence on performing arts in Uzbekistan.

4. **Raqqosa** (Persian): A term for a dancer, “raqqosa” comes from Persian and is often used to describe traditional dancers in Uzbek culture.

- Morphological Adaptation: Loanwords in Uzbek often take on Uzbek affixes or suffixes to conform to Uzbek grammar, such as the addition of the plural suffix “-lar” in words like “raqslar” (*dances*).

- Semantic Shift: Some loanwords, like “raqs”, retain their original meanings, while others may shift to describe specific dance styles or cultural contexts in Uzbekistan.

- Orthographic Representation: Arabic and Persian loanwords in Uzbek may be transliterated into the Uzbek Cyrillic or Latin scripts, which affects their spelling and sometimes their pronunciation.

Loanwords in both English and Uzbek dance terminologies trace back to the cultural and historical exchanges that shaped each language. For instance, English borrows extensively from French due to the influence of French ballet, while Uzbek borrows from Persian and Arabic due to Central Asia's historical ties to these cultures.

English Borrowing Trends. Loanwords from French and Italian often dominate due to their influence on Western classical dance traditions. These borrowings typically retain their specialized meanings in dance. The dominance of French ballet terms in English can be traced back to the 17th and 18th centuries when ballet was formalized in the French court. French became the language of ballet across Europe, and many English-speaking dance professionals adopted this vocabulary. Similarly, Italian and Spanish influences reflect the spread of European dance traditions, while the integration of African and Latin American terms into modern dance underscores the global nature of contemporary dance forms.

Uzbek Borrowing Trends. The influence of Persian and Arabic reflects Uzbekistan’s historical ties to the Persianate world and the Islamic Golden Age, where terms like “raqs” were widely shared across cultures. Russian loanwords, like “balet”, reflect Soviet influence on Uzbek performing arts during the 20th century. The adoption of Russian dance terminology reflects the Soviet Union’s profound impact on Uzbek performing arts. Russian ballet traditions were imposed and integrated into local practices during the Soviet period, leading to widespread use of Russian-derived terms. However, traditional Uzbek dance continues to use Persian and Arabic loanwords, illustrating the region’s historical connection with the Persian Empire and

LINGUISTICS

Islamic culture. These terms have persisted in folk and classical dance forms, where Uzbek identity is more strongly preserved.

Conclusion. One of the challenges with loanwords in English dance terminology is accessibility. Non-French-speaking dancers may struggle with the pronunciation and understanding of ballet terms. However, the global nature of the dance community has normalized the use of these terms, and English-speaking dancers typically learn these loanwords as part of their formal training.

In Uzbekistan, there is a growing tension between the use of Russian loanwords and efforts to revive and preserve indigenous Uzbek dance traditions. Some dance professionals advocate for replacing Russian terms with Uzbek equivalents to promote cultural identity, while others recognize the practicality of using Russian terminology, especially in classical dance forms taught in formal institutions.

The role of loanwords in English and Uzbek dance terminology reflects broader patterns of cultural interaction and historical influence. In both languages, loanwords serve as a bridge between local traditions and global dance practices, preserving the authenticity of foreign forms while also adapting them to local linguistic systems. The use of loanwords in dance terminology highlights the dynamic relationship between language, culture, and identity in the world of dance.

REFERENCES:

1. Durkin, Philip. *Borrowed Words: A History of Loanwords in English*. Oxford University Press. 2014. –512 p.
2. Foster S. L. *Choreographing Empathy: Kinesthesia in Performance*. Routledge. 2010. –296 p.
3. Haugen, E. *The Analysis of Linguistic Borrowing*. *Language*, 26(2), 1950. – 210-231.
4. Konovalov, I. *Soviet Cultural Policies and Central Asian Performing Arts*. // *Central Asian Studies*, 5(1), 1993. 43-67.
5. Sager J.C. *A practical course in terminology processing*. / J.C. Sager Amsterdam, 1990. -226p.
6. Souritz E. (2003). *Italian Opera and Dance in the Renaissance and Beyond*. Cambridge University Press.
7. Williams G. and Pavlova M. *Flamenco: Language and Culture in Dance*. *Hispania*, 90(2), 2007. 321-333.
8. Алексеева, Т.М. *Проблемы термина и терминообразования* [Текст]: Учеб пособие поспецкурсу / Т.М. Алексеева - Пермь, 1998 - 145с.
9. Ахманова, О.С. *Терминология лингвистическая* [Текст]/ О.С. Ахманова // Языкоzнание: Большой энциклопедический словарь. - М., 2000. - С. 509.
10. Байбуатаева А. М. *Сравнительный анализ терминологии танца в английском и таджикском языках: лексико-семантические и структурные аспекты*. Дис. ... канд. филол. наук. - Таджикистан, 2022. - 198 с.
11. Блок, Л.Д. *Классический танец* [Текст]: История и современность / Л.Д. Блок -М., 1987.- С.343.
12. Буянова, Л.Ю. *Термин как единица логоса* [Текст] / Л.Ю. Буянова. -Краснодар, 2002. - 184 с.
13. Карапетьян, А.Э. *Терминосистема танца в английском и русском языках: лексико-семантический и лингвокультурный аспекты* [Текст]/ А.Э Карапетьян: Дис... канд. фил.наук.- Краснодар, 2008. - С. 159.
14. Клычева, Н.А. *Основные направления в развитии профессионального танцевального искусства в Таджикистане* [Текст] / Н. Клычева // Паёномонаи фарҳанг. - 2001. -№4,- С.56-58.

CORPUS LINGUISTICS AS A DATA-DRIVEN APPROACH TO VOCABULARY INSTRUCTION IN INCLUSIVE ENVIRONMENTS

Fayzieva Malikajon Choshovna,
Bukhara State University, PhD student
m.ch.fayziyeva@buxdu.uz

Abstract. Research on vocabulary acquisition emphasizes the value of frequent exposure, contextualized learning, and active language usage. Corpus-based techniques adhere to these principles by presenting learners with actual language examples, encouraging active investigation, and promoting a better knowledge of word meanings. This field explores linguistic elements both statistically and qualitatively, allowing academics to learn how language works in diverse situations and to analyze differences in language use among different people. This paper will appropriately outline the basic ideas of vocabulary acquisition theory and how they are aligned with corpus-based techniques.

Keywords: corpus linguistics, data-driven vocabulary instruction, frequency analysis, inclusive environments, learners' needs, corpora, collocations.

INKLYUZIV MUHITLARDA LUG'AT O'RGATISH – KORPUS LINGVISTIKASI MA'LUMOTLARGA YO'NALTIRILGAN YONDASHUV SIFATIDA

Annotatsiya. Lug'atni o'zlashtirish bo'yicha tadqiqotlarda tez-tez ta'sir qilishi, kontekstli o'rganish va tildan faol foydalanish qiymatini belgilashi ta'kidlangan. Korpusga asoslangan usullar o'quvchilarga haqiqiy til misollarini taqdim etish, faol tadqiqotni rag'batlantirish va so'z ma'nolarini yaxshiroq bilishga yordam berish orqali ushbu tamoyillarga amal qiladi. Aynan shu soha lingvistik elementlarni ham statistik, ham sifat jihatidan o'rganadi, bu akademiklarga tilning turli vaziyatlarda qanday ishlashini o'rganish va turli odamlar o'rtasidagi tildan foydalanishdagi farqlarni tahlil qilish imkonini beradi. Ushbu maqola lug'atni o'zlashtirish nazariyasining asosiy g'oyalarini va ularning korpusga asoslangan texnikalar bilan qanday mos kelishini asosli ravishda belgilaydi.

Kalit so'zlar: korpus lingvistikasi, ma'lumotlarga asoslangan lug'at bo'yicha ko'rsatmalar, chastotalarni tahlil qilish, inklyuziv muhitlar, o'quvchilarning ehtiyojlari, korpuslar, birikmalar.

КОРПУСНАЯ ЛИНГВИСТИКА КАК ПОДХОД К ОБУЧЕНИЮ ЛЕКСИКЕ НА ОСНОВЕ ДАННЫХ В ИНКЛЮЗИВНОЙ СРЕДЕ

Аннотация. Исследования по приобретению словарного запаса подчёркивают ценность частного воздействия, контекстуализированного обучения и активного использования языка. Методы, основанные на корпусе, придерживаются этих принципов, предоставляемые учащимся реальные языковые примеры, поощряя активное исследование и способствуя лучшему знанию значений слов. Эта область изучает лингвистические элементы как статистически, так и качественно, позволяя учёным изучать, как язык работает в различных ситуациях, и анализировать различия в использовании языка среди разных людей. В этой статье будут надлежащим образом изложены основные идеи теории приобретения словарного запаса и то, как они соотносятся с методами, основанными на корпусе.

Ключевые слова: корпусная лингвистика, обучение лексике на основе данных, частотный анализ, инклюзивная среда, потребности учащихся, корпуса, словосочетания.

Introduction. Corpus linguistics is an empirical method of language research that uses huge, organized collections of texts (known as corpora) to evaluate real-world language use. This field explores linguistic elements both statistically and qualitatively, allowing academics to learn how language works in diverse situations and to analyze differences in language use among different people.

Corpus Linguistics serves the following purposes:

- Gain an understanding of language use in natural settings.
- To give evidence-based insights on linguistic patterns that can be used to improve teaching strategies and resources.

Corpus Linguistics seeks to investigate language usage in everyday situations.

LINGUISTICS

- Share evidence-based insights about language patterns that can be used to develop instructional strategies and resources.

The following are some of the important elements of Corpus Linguistics:

Frequency analysis determines how frequently specific words or phrases appear in a corpus. This can help educators determine which vocabulary items are more frequently utilized and thus most meaningful to students. Insight into word frequency is supposed to help to select proper vocabulary for lesson design, guaranteeing that students focus on terms that are more likely to be utilized in regular speech. We can see it in the next illustration:

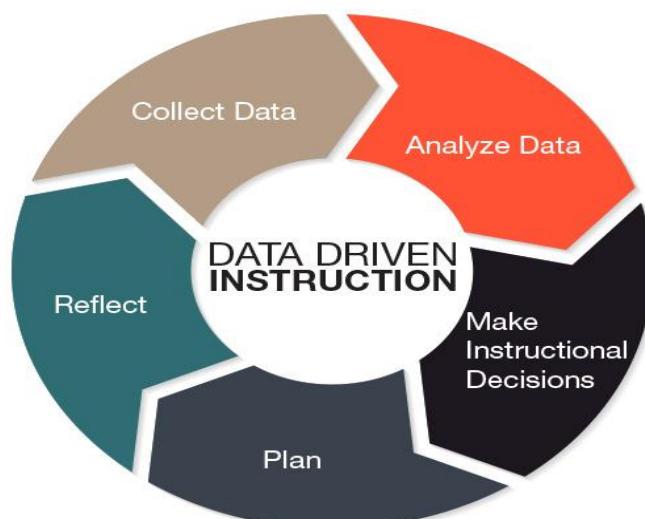

Picture 1. Frequency analysis illustration

As for collocation, it refers to how words are frequently combined or used in writings. For example, "make a decision" and "take a break" are frequent phrases that do not necessarily translate directly into other languages. Teaching children collocations improves their natural use of language by helping them grasp how words interact with one another. This results in more fluent and idiomatic speech and writing.

The third characteristic is semantic relations, which are defined as the ability of corpus linguistics to identify semantic linkages between words such as synonyms, antonyms, hypernyms, and hyponyms. Understanding these connections promotes the growth of a bigger vocabulary. By evaluating semantic linkages in a corpus, vocabulary education may be adjusted to highlight word relationships, allowing learners to better understand subtleties and context.

Research methodology and literature review. Using corpus data in data-driven vocabulary instruction and identification of relevant vocabulary, educators may determine which vocabulary items are most useful to learners depending on their language level, interests, and potential settings (e.g., academic language, conversational phrases). According to Conrad S. corpus analysis is demonstration of language use in actual texts, and thus illustrates the cruciality of contextual learning. Teachers can help students understand the meaning and consequences of words by putting them in context, which results in success in learning.

Picture 2. The Process of Data-driven instruction

Meeting learners' needs is also one of the important factors, and using corpus insights, educators can personalize vocabulary training to meet the diverse requirements of learners in inclusive environments. For instance:

LINGUISTICS

- Level of competence: Adapting vocabulary lists to pupils' competence levels.
- Cultural Relevance: Choose terminology that represents students' cultural backgrounds, fostering inclusion and involvement.

Practical applications in the classroom

Activities Using Corpora - Corpus Analysis Projects Have students conduct short research projects utilizing corpora to investigate certain vocabulary or phrases. This promotes critical thinking and a hands-on approach to learning languages.

- Collocation tasks: Design tasks in which students recognize common collocations from a corpus, allowing them to practice and comprehend natural language use.

- Semantic Mapping: Encourage children to make visual representations of the semantic links between words to help them grasp and recall terminology.

It is extremely vital to integrate technology with instructing, since using corpus analysis software (such as AntConc or Sketch Engine) might help to create interactive learning experiences. This enables pupils to investigate linguistic patterns and deepen their comprehension independently.

Advantages of Using Corpus Linguistics in Vocabulary Instruction:

- Evidence-Based: Instruction based on data insights is more likely to suit students' needs.

- Motivation: Using real-world language helps interest and drive kids to learn.

- Inclusive Education: Corpus linguistics can assist in supporting tailored education in an inclusive classroom by accommodating students with various language proficiency and cultural backgrounds.

Results. It is not doubtful that corpus linguistics revolutionizes vocabulary acquisition by shifting the focus away from standard word lists and definitions and toward a data-driven, real-world approach. Corpus linguistics gives a large lot of information on how language is really used by examining enormous collections of text and speech (corpora):

First, it is necessary to recognize that frequency is important when examining language use: corpus analysis, which encodes how frequently words appear, provides insights into the value of words for understanding and generating language. These data help to prioritize language instruction, guaranteeing that learners are concerned about the most useful and frequently encountered terms.

Corpus linguistics studies patterns in word co-occurrence, demonstrating common word pairings. This knowledge is necessary for understanding the nuances of word meanings and building actual language.

Corpus linguistics uncovers the numerous semantic links between words by evaluating how they are used in different situations, such as synonyms, antonyms, and hyponyms.

This knowledge helps learners to make stronger connections between vocabulary items, which aids comprehension and language production.

Discussions. Here, I am going to catch your attention to the way corpus linguistics improves learning words:

- Targeted education: Using corpus data, teachers may personalize vocabulary lessons to each student's individual requirements, wants, and necessities, emphasizing terms related to academic subjects, interests, or future job objectives.

- Meaningful Context: Corpus-based activities, such as analyzing real-world texts or compiling concordances (lists of occurrences of a specific term), give students legitimate settings for learning and using language.

- Active Engagement: Corpus exploration helps students to actively engage with language, resulting in deeper understanding and autonomous vocabulary acquisition.

- Learner Autonomy: access to corpus resources helps learners to become self-sufficient language learners, allowing them to explore new vocabulary and find linguistic patterns on their own.

Corpus-Based Vocabulary Activities include Concordance Analysis, which examines how a word is used in different contexts, exposing its varied meanings and common collocations.

- * Keyword Extraction: Learners discover the most prevalent terms in a corpus related to a certain topic, helping them to better learn the core vocabulary needed to understand and communicate about that topic.

- * Collocation Games: Students play games using corpus data to improve identifying and applying frequent word combinations.

Conclusion. Finally, corpus linguistics is an effective technique for improving vocabulary training, making it more relevant, interesting, and engaging for students. By implementing corpus-based activities, teachers may help students become more competent and confident language users. Corpus linguistics is a sophisticated, data-driven method for studying and teaching language. By paying great attention on frequency, collocations, and semantic links, educators may provide learners with focused vocabulary

LINGUISTICS

education that is both relevant and meaningful. Incorporating corpus analysis into language teaching not only improves vocabulary learning, but it also helps to create intercultural competency, which is critical in today's varied and linked world. By taking this method, students are better able to interact successfully across cultures, establishing an inclusive and dynamic learning environment. This can help educators determine which vocabulary items are more frequently utilized and thus most meaningful to students.

REFERENCES:

1. Biber D., Conrad S., & Reppen R. (1998). *Corpus Linguistics: Investigating Language Structure and Use*. Cambridge University Press.
2. Boulton A. (2009). "Data-driven learning: A case study in the use of corpora in language teaching." *Language Learning & Technology*, 13(2), 19-27.
3. Carter R., & McCarthy M. (2006). "Cambridge Grammar of English: A Comprehensive Guide." Cambridge University Press.
4. Cheng W., & Warren M. (2005). "Collocation: A neglected resource in language teaching." *ELT Journal*, 59(3), 237-246.
5. McEnergy T., & Wilson A. (2001). *Corpus Linguistics: An Introduction*. Edinburgh University Press.
6. Nation I.S.P. (2001). *Learning Vocabulary in Another Language*. Cambridge University Press.
7. Granger S., & Paquot M. (2008). "Disciplinary variation in learner writing: A study of the use of verb-noun collocations." *Journal of English for Academic Purposes*, 7(3), 187-202.
8. Hyland K. (2007). "Genre pedagogy: Language, literacy and L2 writing instruction. // *Journal of Second Language Writing*, 16(3), 148-164.
9. <https://www.laurenceanthony.net/software/antconc/>
10. <http://www.natcorp.ox.ac.uk/>
11. <https://www.english-corpora.org/coca/>

FRAZEOLOGIZM PRAGMATIK MA'NOLARINING MATN TA'SIRIDA O'ZGARISHI VA ULARNING PRAGMATIK-EMOTSIONALLIK XUSUSIYATLARI

Berdiyorova Rahima Karimovna,
English teacher of Karshi State University
Under the review of J.Yakubov
berdiyorovarrahima@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola frazeologizm pragmatik ma'nolarning matn ta'sirida o'garishi va ularning pragmatik – emotsionallik xususiyatlarini so'zlovchining faqat fikrini emas, balki xabarning vazifasi va maqsadiga kiradigan ruhiy kechinmalarini ham amalga oshiradigan emotsional matn ta'siri ostida frazeologik birliklar, tizimli matnda aniqlangan, odatda, qayd qilingan semalar bilan birga, ko'p hollarda adresatga ta'sir ko'rsatishga yo'naltirilgan intensifikatorlari sifatida kelib, shuningdek, okkazional semalarini ham aniqlashlari mumkin. Ma'lum kommunikativ vaziyat, matnning ma'lum pragmatik vazifasi matnning til shakllantirilish xarakterini oldindan belgilab berilishi talqin qilingan. Pragmatik vazifasi odatda namoyon bo'ladigan frazeologik birliklar ham o'zlarining asl pragmatik imkoniyatlarini amalga oshirib, ham yangilarini qo'lga kiritib, adresatga yanada faolroq ta'sir ko'rsatishga imkon tug'diradi.

Kalit so'zlar: kommunikativ-pragmatika, okkazional, frazeologik birliklar, emotsional matn, salbiy konnotatsiyali birliklar, konnotative – pragmatik.

ИЗМЕНЕНИЯ В ПРАГМАТИЧЕСКИХ ЗНАЧЕНИЯХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ В РЕЗУЛЬТАТЕ ВЛИЯНИЯ ТЕКСТА И ИХ ПРАГМАТИЧЕСКИХ-ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ ХАРАКТЕРИСТИК

Аннотация. В данной статье рассматривается изменение pragmaticального значения фразеологических единиц под воздействием текста и их эмоциональные характеристики, которые не только выражают мысли говорящего, но и реализуют эмоциональное воздействие текста, включая психологические переживания, относящиеся к задаче и цели сообщения. Фразеологические единицы, определяемые в системном тексте, могут выступать в качестве интенсификаторов, направленных на влияние на адресата, а также определять окказиональные семы. Конкретная коммуникационная ситуация и pragmaticальная задача текста предопределяют характер его языкового оформления. Прагматические задачи, проявляющиеся через фразеологические единицы, позволяют не только реализовать их первоначальные возможности, но и приобретать новые, тем самым более активно воздействуя на адресата.

Ключевые слова: коммуникативная прагматика, случайные единицы, фразеологические единицы, эмоциональный текст, коннотативно-прагматические единицы, негативные коннотативные единицы.

CHANGES IN THE PRAGMATIC MEANINGS OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE INFLUENCE OF THE TEXT AND THEIR PRAGMATIC-EMOTIONAL CHARACTERISTICS

Abstract. This article examines the change in the pragmatic meaning of phraseological units under the influence of the text and their emotional characteristics, which not only express the speaker's thoughts but also implement the emotional impact of the text, including psychological experiences related to the task and purpose of the message. Phraseological units identified in a systemic text can serve as intensifiers aimed at influencing the addressee, as well as define occasional seems. The specific communicative situation and the pragmatic task of the text determine the nature of its linguistic design. Pragmatic tasks, manifested through phraseological units, allow not only to realize their initial capabilities but also to acquire new ones, thereby exerting a more active influence on the recipient.

Keywords: communicative pragmatics, occasional, phraseological units, emotional text, negatively connotative units, connotative-pragmatic.

Kirish. Matnning tahlili frazeologizmning okkazional qayta o'zgarishi bilan vujudga keladigan qo'shimcha ma'noviy va stilistik ma'lumotni aniqlash imkonini beradi. Okkazional qayta o'zgarishlar matnning talablari bilan o'zaro bog'liq. FB nutqqa kiritilganda, uning pragmatik vazifasi faqat amalga

LINGUISTICS

oshibgina qolmaydi, balki ko'p hollarda kuchayadi/susayadi, balki ba'zan ham oxirgining (matnning) yordamida, ham xilma-xil struktur-semantik tuzatishlar yo'li bilan butunlay o'zgaradi.

Matn, kommunikativ-pragmatik vaziyat, ya'ni muloqotning real shartlari va maqsadlari, bu frazeologizmning ma'nosi va pragmatik vazifasi amalga oshadigan o'sha shart-sharoitlardir.

Bu kichik guruhda sintaktik, leksik, fonetik, grafik kabi elementar stilistik usullar yordamida hosil qilinadigan, pragmatik samarasi emotsiyonal muhit hisobiga kuchayadigan, biror bir struktur-semantik qayta o'zgarishlarsiz frazeologik birliklarni qo'llash usullari tadqiq qilinadi.

Asosiy qism. Emotsional matnda so'zlovchining emotsiyalari va hissiyotlari verbal ifodalanadi, bu "predmetlarga va borliqning hodisalariga, ularning insonning ehtiyojlariga mosligiga yoki mos emasligiga bog'liq munosabatning alohida shaklidir" [Smirnov A. V., Leontev A. N., 1962, 384]. [Aznaurova E. S., 1988, 75]

Emotsional nutq (emotsional matn) nafaqat so'zlovchining fikrini, balki xabarning vazifasiga va niyatiga kiradigan o'sha ruhiy kechinmalarni ham amalga oshiradi (Qarang: Vinogradov V. V., 1947, 19).

Muloqot nazariyasida nutq faoliyatining asoslovchisi fakti, ya'ni buning sababi nima, insonni boshqacha emas, aynan shunday harakat qilishga nima undaydi, degan asos muhim hisoblanadi. Asoslash (motivatsiya) sohasini "harakat va operatsiya faoliyatini tashkil qiluvchi" [Psixolingvistik , 1983, 114] rivojlanadigan vaziyatga kiritish mumkin.

Asoslovchi dominantadan tashqari yana bir qator omillar borki, ular emotsiyalarning namoyon bo'lishiga ("to'kib tashlashga") ko'maklashadilar, bular – so'zlovchining va tinglovchining situatsion roli, shaxsning (ham adresatning, ham adresantning) psixologik tipi, bilim, tarbiya darajasi, so'zlovchining va tinglovchining yosh xarakteristikalari, so'zlovchining va tingovchining ijtimoiy mavqeyi, jinsiy farqlar va h.k.

Lingvistik nuqtayi nazardan barcha emotsiyalar xilma-xil "mexanizmlar" bilan aktuallashtiriladigan rang-barang til vositalari (yuqoriga qarang) yordamida amalga oshadi.

Operatsion darajadagi bu mexanizmlar so'z tanlash mexanizmi (dasturning semantik amalga oshishi), sintaktik konstruksiya qilish (qurish) mexanizmi (dasturning grammatic amalga oshishi), mulohazani motorli amalga oshirish mexanizmi (ohang, talaffuz) bilan ifodalab berilgan (Qarang: Leontev A. A., 1969). Yoki yuqorida ko'rsatilganidek, ong filtri orqali o'tgan emotsiyonal bahoning tizimli vositalari hisoblangan leksik, stilistik, sintaktik, fonetik ifodali vositalar va usullar orqali ko'rsatilgan (Qarang: Kolshanskiy G. V., 1975). Emotsional matn lingvistik planda til vositalarini konkret emotsiyonal reaksiyaga yo'naltirilganlik tarzida ta'riflanishi mumkin. Emotiv lingvistik vositalar go'yoki so'zlovchida (mulohazani keltirib chiqaruvchida) ma'lum emotsiyaning, demak, emotsiyonal matnning mavjudligi haqidagi belgi hisoblanadi, ular (emotiv lingvistik vositalar) matnni yaratishda bevosita ishtirok etadilar, ular yana o'sha matn bilan bog'liq omillar hisoblanib, nutq matnida emotsiyonal-baholash munosabatidagi semalarini faqat aktualizatsiyaga emas, balki matn ta'siri ostida amalga oshayotgan so'zning yoki frazeologizmning semantik strukturasiga qandaydir yangi semalar kirgan paytda ularning indukatsiyasiga ham yordamlashadi.

Muloqot aktini matn bilan uzviy bog'liqlikda, shuningdek, konkret vaziyat bilan aniqlashtirilgan muloqot aktining o'zini kechish sharoitlarida ko'rib chiqish zarur.

to make an ass of oneself birligining qo'llanilishi kimningdir ahmoq haqidagi ma'lumotdan tashqari, o'zini olganda odamlarning aqliy qobiliyatlarini umum tan olingen standarti bilan qiyoslaganda salbiydir, bizni ichki shakl bilan yaratilgan obrazga murojaat qildiradi, bu emotsiyonal bahoni yaratishga sabab bo'ladi. So'zma-so'z: "o'zini eshak qilmoq", ya'ni o'zini ahmoqona tutmoq, bu "yomon", chunki "Y" eshak bo'lganida eshakka o'xshab harakat qilgan bo'lar edi, bu so'zlovchi "X" tomonidan ham, tinglovchi "Z" tomonidan ham ma'qullanmaydi. O'zining tomonidan, "Y" – tavsif obyekti o'ziga bunday munosabatga o'zicha javob qaytaradi.

Bu frazeologik birlilikning semantikasi odatda quyidagicha taqdim qilinishi mumkin: *to make an ass of oneself* – o'zini eshakka o'xshab tutmoq, ahmoqlik qilmoq, ahmoqona ish qilib qo'ymoq, o'zini noqulay, be'mani ahvolga solib qo'ymoq. Smb. /X/makes an ass of himself shaxsga oid-deyktik qo'llanish (MEN – SEN – U – grammatica) cheklov yo'q, zamon cheklovi yo'q. Ibora so'zlashuv tiliniki (tilning so'zlashuv qatlamiga tegishli), dag'alroq. Muomala etiketi ramkalari bilan qo'llashda cheklov. Aslida amal pog'onasida yoki ijtimoiy mavqe bo'yicha yuqorida turgan shaxsni ochiqchasiga tavsiflashda qo'llanilmaydi. Subyektiv-baholash modalligi – ma'qullamaslik-kamsitish munosabati. Xulq-atvor bahosi – salbiy.

Quyida ko'rilib yozilgan misol – roman qahramonlaridan birining ichki nutqi. Ichki nutqning o'zi qahramon nutqiy tavsifining eng kuchli vositasi, chunki u aytilgan nutqdan ko'ra ancha samimiydir. Ichki monolog tegishli bo'lgan insonni keyingi hamma vajtda omadsizlik ta'qib qiladi. Uyqudan oldin, atrofidagi o'rab turgan kishilarning xulq-atvoridan, ushbu holda Virdjiniyaga, qahramonga yoqadigan qizga haddan

LINGUISTICS

tashqari ko‘p e’tibor beradigan yigitdan o‘z noroziliginifoda qilib, u kunning voqealarini tahlil qiladi. Uning fikrlari bo‘linadi, chunki u uyquga ketadi.

...Thank goodness, that Colonial fellow had taken himself off. He had monopolized far too much of Virginia’s society, anyway. And of course if George Lomax went on making an ass of himself like this – His mind seething with resentment, Bill fell asleep. And, in dreams, came consolation. / S of Ch., 124. /

Thank goodness, far too much kabi ekspressivlar; to take oneself off – bezanmoq, yasammoq FB; leksik vositalar his mind seething with resentment, keskinlikni yumshatish faqat uyquda keladi – in dreams came consolation, unda eng yuqori pozitsiyani to make an ass of oneself frazeologizmi egallaydi – hisobiga hosil qilingan emotsiyonal matn boshqaga nisbatan salbiy hissiyotni – kamsitish hissiyoti munosabatini ochib beradi. Lomaksning “agar u eshak kabi harakat qilganda edi” bahosi ilgari aytildi barcha intensiyani o‘zida to‘playdi.

Faqat ichki monologda gapiruvchigina Lomaksga nisbatan bo‘lgan bunday munosabatni payqashi mumkin, chunki u ovozini chiqarib uni bir qator ekstralengvistik sabablar: qahramonlarning ijtimoiy mavqeyi, ularning xizmat munosabati va o‘zaro munosabatlari tufayli ayta olmaydi.

Shunchalik ma’lumki, hech qanday monologik nutq bekorga kechmaydi. Uning har doim adresati bor. Ushbu holda adresat kitobxon bo‘lib, u bu bahoni idrok qiladi va keyinchalik ham nutq subyekti xulq-atvoriga, ham obyektga o‘zicha javob qaytaradi. Ya’ni, ushbu holda “harakatga harakat” kuzatiladi [Baxtin M. M., 1986, 9]

Eksplitsit ifodalangan salbiy konnotatsiyali birlıklar to take oneself off – bezanmoq, *to make an ass of oneself* – o‘zini ahmoqona tutmoq frazeologik birlıklari ushbu holda umumiyl salbiy holatni quvvatlab, umumiyl salbiy bahoni va pirovardida obyektga emotive - baholash munosabatini hosil qiladi.

Keyingi misolda so‘zlovchi o‘zini “Y” obyekti bilan tenglashtiradi. Bunday xulq-atvor /to make an ass of oneself/ uning alamini, g‘azablanishini keltirib chiqaradi. Ushbu holda so‘zlovchi vositalarni tanlashda ancha erkin. Agar oldingi misolda qahramonning ahvoli, muhit, ijtimoiy mavqe, ya’ni ma’lum tashqi omillar uni cheklab tursa, ancha kuchli mulohazani ishlashiga imkon bermasa, bular so‘zlovchining o‘ziga nisbatan cheklanmagan.

“It’s a mix-up,” confessed Anthony. “I’ve been away on a wild-goose chase. Made a thorough ass of myself...” / Sof Ch., 137/.

Mulohazaning ekspressivligi obrazli qayta anglash yordamida vujudga keladi, uning asosida metafora yotib, u ham through kabi intensifikatorni (ushbu holda frazeologik birlikni o‘zgartirishning usullaridan biri – so‘z kiritish kuzatiladi), ham harakatning ma’qullanmagan, salbiy bahosini ado etadigan– wild-goose chase – erishib bo‘lmaydigan narsa ortidan quvmoq; be’mani (ahmoqona) harakat, ma’nosiz faoliyat (ish)kabi boshqa frazeologizmni kiritish bilan yuzaga keladi.

Ushbu holda “X” subyekti o‘z harakatlaridan xursand emas. To make an ass of oneself frazeologizmi ma’qullanmagan-kamsitish munosabatini aks ettiradi, unda ma’qullamaslik semasidan tashqari o‘kinch, alam (dog‘) ma’lum bo‘lib qoladi. Qahramon o‘zini qoralaydi, uning yuragi o‘rtanadi, u o‘zini ahmoqona tutganidan g‘azablanadi, u sevgan qiz esa uning xulq-atvorining guvohi bo‘ldi, bu xulq-atvorga o‘zi ham salbiy baho beradi. Maqsad – qabul qiluvchida qayg‘udosh bo‘lish, hamdardlik, qo‘llab-quvvatlashni keltirib chiqarish. Ushbu holda “MEN – pragmatika” kuchga kiradi; inson hech qachon o‘z xatti-harakatlariga boshqalarning xatti-harakatlariga bo‘lganidek munosabatda bo‘lmaydi.

A. A. Ufimsevaning so‘zlari bilan aytganda, “nutq tilning o‘scha sohasi, o‘scha real ishlayotgan til, unda tizimli ma’nolilik bilan bir qatorda muloqot maqsadlarida ko‘p sonli yangi ma’nolar yuzaga keladi.” [Ufimseva A. A., 1980, 63]. Demak, ko‘rib chiqilayotgan frazeologizmning semantikasida mavjud ma’qullamaslik-kamsitish munosabati semasi bazasida xilma-xil qo‘srimcha semalar: qoralash, nafratlanish, norozilik, alam, afsuslanish paydo bo‘lishi mumkin, bu ushbu frazeologizm kimni tavsiflayotgani va so‘zlovchining nutq paytida qanday holatda ekanligiga bog‘liqidir. Bu ruhiy holatlar yoki emotsiyonal reaksiyalar vaziyatlari (vaqtincha) bo‘lganliklari sababli, qo‘srimcha emotsiyonal semalar asosiy (odatiy) semalarga qo‘shiladilar, vaziyat dilan bog‘liq, okkazional hisoblanadilar. Shu bilan birga matn roli “tushuntirishga, ya’ni paydo bo‘lmaydigan, balki frazeologik birlikning va uni o‘rab turgan matnning o‘zaro munosabati natijasida faqat namoyon bo‘ladigan emotiv ma’nolarni “hammagা bildirishga” qaratiladi [Shaxovskiy V. I., 1984]. Olingan yangi emotiv ma’nolar “individual tasavvurlarning xira semantik muhitidan” chiqarib olingan bo‘ladi [Arutyunova N. D., 1980, 149]. Yangi ma’nolar konkret tajriba va muloqotning pragmatik shart-sharoitlariga mos ravishda kelib chiqadi.

O‘z xulq-atvoridan alam va norozilikni qahramonning quyidagi e’tirofida uchratamiz:

“I must admit,” said Anthony, “that as soon as I spoke to her I had an uneasy conviction that I was barking up the wrong tree. She seemed so absolutely the governess.” / S of Ch., 132 /.

LINGUISTICS

Frazeologizm to bark up the wrong tree – so‘zl. soxta izga tushmoq, yanglishmoq; ayblamoq, uni emas, boshqasini koyimoq, ya’ni noto‘g‘ri ish tutmoq. Harakatning bahosi salbiy, qahramon o‘z xatosidan pushaymon qiladi (afsuslanadi).

Jumlaning emfatik tuzilishi she seemed so_absolutely the governess o‘z xulq-atvordan qoniqmaslik hissini kuchaytiradi, chunki qahramon halol kishini asossiz aybladim, deb hisoblaydi. Odatiy pragmatik maqsadga qaratilganlik amalga oshgan frazeologizmnинг qо‘llanilishi bilan qiyoslang:

“I suppose, said Suzanne doubtfully, “that we’re not barking up the wrong tree? Being led completely astray, I mean, by assuming Pagett’s complicity? Supposing that, after all, he is a perfect honest man?” /MVS, 119/.

Qahramonlardan birining emotsiysi, uning g‘azablanishi, noroziligi, ham o‘zini o‘rab turgan kishilarning xulq-atvordan, ham butun roman davomida boshidan kechirayotgan bo‘lib o‘tayotgan hodisalardan qoniqmasligi keyingi misolda yaqqol namoyon bo‘ladi:

He delivered the message to Bill, who was disgusted. “Dawn it all,” grumbled Bill to himself, as he strode off to the house, “why can’t Codders sometimes leave me alone? And why can’t these blasted Colonials stay in their Colonies? What do they want to come over here for, and pick out all the best girls? I’m fed up to the teeth with everything”./ S of Ch., 166/.

Emotsional matn ham “*Damn it all*”, “*blasted*”, “*disgusted*” kabi ekspressivlarning yordamida, ham butun mulohazani sintaktik tuzish: ritorik savollarning butun zanjiri yordamida hosil qilinadi, ularda so‘zlovchining uni tinch qо‘yishlari, uni bezovta qilmasliklari haqidagi ehtirosli xohishi aks etadi, chunki hamma narsa o‘lguday uning joniga tekkan. G‘azablanishning eng yuqori darajasini aks ettiruvchi barcha mulohazanining cho‘qqisi *I am fed up to teeth (with everything)* frazeologizmining ishlatilishi hisoblanadi. Odatda bu frazeologizm matnda nafaqat saqlanadigan, balki kuchayadigan salbiy yo‘naltirilganlikni ado etadi. Matnning frazeologizmga va aksincha, frazeologizmning matnga “o‘zaro kirishishi”, ya’ni mulohazanining pragmatik maqsadga qaratilganligining ikki kara kuchayishi (ushbu holda – qahramonning g‘azablanishi, atrofdagi muhitga uning munosabati) sodir bo‘ladi. Keltirilgan misol frazeologizmlar “asosan tilning emotsional sohasiga xizmat qilishi” haqadagi dalilning yaqqol isbotidir. [Jorjoliani D. A., 1987, 108].

Xulosa. Shunday qilib, frazeologik birliliklarning konnotativ-pragmatik maqsadga qaratilganligi ularning subyektiv-baholash va emotsional-ekspressiv xarakterida namoyon bo‘ladi. Yuqorida qarab chiqilgan misollarning ko‘rsatishicha, bu pragmatik imkoniyat yoki matnda to‘liq amalga oshishi, yoki kuchayishi, yoki yangi, qо‘shimcha “nozik farqlarni” egallashi mumkin. Shu bilan birga, bunday o‘zgarishlar yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan konkret vaziyatlarning rang-barangligiga, frazeologizm kimga /MEN – SEN – U – grammatika/ nisbatan ishlatilishiga, suhbatdoshlarning ijtimoiy mavqeyiga, u yoki bu professional guruhga tegishliligiga, munosabatning o‘rniga va vaqtiga va x.k. bog‘liq, bular jamuljam bo‘lib nutq jarayonida paydo bo‘ladigan pragmatik ma’nolarning “xavotirli cheksizligini” yaratishga olib keladi [Arutyunova N. D., 1980, 357/]. Yuqorida qayd qilinganidek, kommunikativ pragmatik holat /KPH/ munosabatlarning tashqi shart-sharoitlari kompleksi va pragmatik ta’sirning samaraliligidan iborat. Kommunikantlar o‘rtasidagi munosabatlar, munosabatning sohasi, vaziyatlari istalgan pragmatik ta’sirga erishish uchun u yoki bu til belgisini tanlashning maqsadga muvofiqligini oldindan belgilab beradi. Frazeologik birliklar ularning mazmunida konnotativ jihatning ustunligi sababli bu jarayonda oxirgi o‘rinni egallamaydi. Frazeologizmni tanlashda biz yuqorida ko‘rib chiqqan mavqeiy va pozitsion rollar, shuningdek, munosabat sohasi katta o‘rin egallaydi.

ADABIYOTLAR:

1. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. М., 1996. – 336 с.
2. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. М.: Международные отношения, 1972. – С. 8.
3. Muhammad Hakimov. O‘zbek pragmalingistik asoslari. Toshkent, Akadem nashr, 2013. – 127 b.
4. Пирс Ч.П. Начала прагматизма / Перевод с английского, предисловие В.Кирющенко, М.В. Колопотина — СПб: Лаборатория метафизических исследований философского факультета СПбГУ: Алемтейя, 2000. —352 с.
5. Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка принцип семиологического описания лексики. Москва. 1986.
6. Колианский Г.В. Коммуникативная функция с структурой языка. - Москва. 1984. – 85 с.
7. Азнурова Э.С. Прагматика художественного слова. Ташкент, 1988. – 38 с.
8. Christie A. The Secret of Chimneys. London, 1974. – 220 p./ S of Ch/.

LINGVISTIK TERMINLARNING POLIFUNKSIONALLIK XUSUSIYATLARI

Bekbergenova Go‘zalxon Ulugbekovna,
Urganch davlat universiteti magistranti
bekbergenova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy milliy lingvistika metatili birliklarining semantikasiga doir dolzarb masalalar ko‘rib chiqilib, lingvistik terminlarning polifunktionallik, integrativlik va fanlararo xususiyatlari aniqlangan. Ilmiy atamalarni to‘g‘ri talqin qilish va ularni bir xil ma‘noda qo‘llash, ayniqsa, fanlararo tadqiqotlar doirasida alohida ahamiyatga ega ekanligi asoslab berilgan. Shuningdek, yangi tushunchalar va terminlarni ishlab chiqish nafaqat fanning obyekti, predmeti va metodlarini o‘zaro bog‘liqlikda aks ettirishi, balki mavjud terminologik tizim va ilmiy an‘analarni ham inobatga olishi kerakligi to‘g‘risida xulosaga kelindi.

Kalit so‘zlar: terminlar tizimi, lingvistik metatil, fanlararo munosabat, polifunktionallik, antroposentrizm, shaxs tili.

ОСОБЕННОСТИ ПОЛИФУНКЦИОНАЛЬНОСТИ ЯЗЫКОВЫХ ТЕРМИНОВ

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению актуальных вопросов семантики единиц метаязыка современной отечественной лингвистики. Автор определяет наличие таких свойств и параметров, как полифункциональность, интегративность и междисциплинарность лингвистического термина. Также сделан вывод о том, что разработка новых понятий и терминов должна отражать во взаимосвязи не только объект, предмет и методы науки, но и учитывать существующую терминологическую систему и научную традицию.

Ключевые слова: терминосистема, метаязык лингвистики, междисциплинарность, полифункциональность, антропоцентризм, языковая личность.

FEATURES OF POLYFUNCTIONALITY OF LINGUISTIC TERMS

Abstract. The article deals with questions of semantic of metalanguage’s units in contemporary domestic linguistics. Authors identify presence of such qualities and parameters as polyfunctionality, integrativity and interdisciplinarity of linguistic term. It was also concluded that the development of new concepts and terms should not only reflect the object, subject and methods of science in interconnection, but also take into account the existing terminological system and scientific traditions.

Keywords: terminological system, metalinguage of linguistics, interdisciplinarity, polyfunctionality, anthropocentrism, linguistic personality.

Kirish. Ilmiy tushunchalar tafakkurning shakli bo‘lib, ular tadqiqot olib borilayotgan sohadagi obyektlar va hodisalarning eng muhim xususiyatlari, bog‘lanishlari va o‘zaro munosabatlarini aks ettiradi. Hozirgi vaqtida turli fan sohalarida, jumladan, jadal rivojlanib borayotgan fanlararo tarmoqlarda, shuningdek, tez o‘zgaruvchi sotsiomadaniy vaziyatni aks ettiruvchi yo‘nalishlarda terminologiya tizimlari shakllanishi davom etmoqda. Bundan tashqari, terminologiya va terminografiya bo‘yicha turli tadqiqotlar o‘tkazilmoqda.

Bu masala ilm-fan nuqtayi nazaridan dolzarb, chunki bunday tadqiqotlar, fanning differensiatsiyasi emas, balki uning sintez yo‘lidagi rivojlanish tendensiyalarini e’tiborga oladi. Shu bilan birga, zamonaviy milliy tilshunoslikning meta tilini tashkil qiluvchi birliklarning semantikasi va ularning faoliyat yuritish muammolari muhokama qilinadi, leksik makro va mikrosistemalarda asosiy kognitiv qarama-qarshiliklar aniqlanadi hamda ularning rivojlanish tendensiyalari belgilab beriladi.

Asosiy qism. Terminologiyadagi semantik tadqiqotlar terminlarning ma’noviy tafsifini o‘rganishga qaratilgan asosiy yo‘nalishlarni o‘z ichiga oladi. Bu yo‘nalishda sinonimiya (dubletlilik), antonimiya, omonimiya, polisemiya, metaforizatsiya va metonimizatsiya kabi lingvistik hodisalar diqqat markazida turibdi [1:105-b]. Ammo bunday holat doimo ham kuzatilmagan, nisbatan yaqinda paydo bo‘lgan jarayondir. I.A.Rebrushkina lingvistik terminologiyaning oldingi davrlarda noto‘g‘ri va tartibsiz tarzda qo‘llanilib kelinganini ta’kidlagan: “Tilshunoslikdagi terminologik vaziyatni “bo‘zchi belboqqa yolchimas” maqoli bilan ifodalash mumkin, chunki lingvistik terminologiya ideal holatdan yiroqdir. Agar termin bilimni ifoda qilish vositasi ekanligini inobatga olsak, terminologiyadagi kamchiliklar metodologik xatolarga olib kelishi

LINGUISTICS

mumkin” [2:2-b]. Shunga qaramay, turli sabablarga ko‘ra, lingvistik terminlar to‘plami faol ravishda kengaymoqda. Lingvistik fan yo‘nalishlari va maktablari soni ortib borayotgani bois, ularga xos tushunchalar va terminlar ham ko‘paymoqda.

Tilshunoslikdagi bir qator muammolarning kompleks, ko‘p qirrali xususiyatlari, jumladan, til belgisi va uning ma’nosini bilan bog‘liq muammolarni anglash lingvistika ichidagi aralash, sinkretik fan tarmoqlarining rivojlanishiga olib keldi. Tasdiqlandiki, ma’no nafaqat tabiiy tillarda, balki har qanday voqelikka nisbatan ijobiy yoki salbiy munosabatlarda ham namoyon bo‘ladi. Bu tashqi dunyodan keladigan axborotni qabul qilib, uni qayta ishlaydigan har qanday tizimda uchraydi. Zamonaviy fan metodologiyasi bilan shug‘ullanuvchi olimlar ta’kidlaganidek, fanlararolik fanlar rivojlanishining asosiy xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Bu holat, ayniqsa, tilshunoslik, falsafa, matematika va psixologiya kabi fanlarda yaqqol namoyon bo‘ladi [3:5-b].

Terminlarning fanlararoligi va polifunksionalligi, avvalambor, fanga xizmat qiluvchi terminologiya tizimlarining ikki xil tabiatga egaligi bilan izohlanadi: “Terminologiya so‘zlar to‘plami sifatida leksika tizimi va ilmiy tushunchalar tizimiga xizmat qiladi” [4:122-b].

Keyingi yillarda nomi “lingvistika” yoki “lingv” komponentlarini o‘z ichiga olgan fanlar faol rivojlanmoqda. Ularga kompyuter lingvistikasi, genetik lingvistika, areal lingvistikasi, lingvokulturologiya, lingvoogeografiya, pragmalingvistika, psixolingvistika, etnolingvistika, ekolingvistika, etnopsixolingvistika, yuridik lingvistika va antropolinguistikada kabilar kiradi. Shu sababli, xusan, XXI asr boshlaridan til tizimini lingvokulturologik, pragmatik, sotsiolinguistik, kognitiv va psixolingvistik tamoyillar asosida tadqiq etish tendensiyasi kuchaydi. Tilga faqat semantik-sintaktik jihatdan bog‘langan gaplar yig‘indisi sifatida emas, balki ijtimoiy qimmatga ega bo‘lgan muloqot shakli, o‘zida muayyan til sohiblarining bilimlarini, lisoniy tafakkurini, milliy psixologiyasi va mentalitetini aks ettiruvchi mental qurilma sifatida qarala boshlandi.

Yangi ilmiy yo‘nalishlarni izlash oson jarayon emas. G.A.Zolotova ta’kidlaganidek, zamonaviy lingvistik ishlarda mavjud nazariyalarning kamchiliklari va ziddiyatlari aniq ko‘zga tashlanadi, ularning til voqeligi bilan muvofiq kelmasligi, konsepsiylar ko‘proq til faktlariga emas, nazariyalarga asoslanishi bilan bog‘liq [5:3-b]. I.A.Uglanovaning fikriga ko‘ra, lingvistikani boshqa yaqin fanlar bilan bog‘laydigan asosiy metodologik tamoyillardan biri antroposentrizmdir. Uning ta’rificha, antroposentrizm bu tadqiqotning o‘ziga xos prinsipi bo‘lib, unga ko‘ra ilmiy obyektlar inson hayotidagi o‘rniga, inson shaxsini rivojlanirishdagi ahamiyatiga qarab o‘rganiladi. Barcha ilmiy tadqiqotlarda inson markaziy obyekt sifatida ko‘riladi [6:165-b].

Ilmiy adabiyotlardan ma’lumki, *antroposentrizm* so‘zi yunoncha *anthropos* – odam hamda lotincha *centrum* – markaz ma’nosini bildiruvchi so‘zlar birikuvidan hosil bo‘lgan [7]. Antropotsentrizm termini dastlab qadimgi yunon falsafasining “Inson - koinot markazidir” degan g‘oyani ilgari suruvchi qarashiga nisbatan qo‘llangan bo‘lib, bu g‘oya, ayniqsa, O‘rta asrlarda Yevropada keng tarqaldi.

Fanlararo kontekstda “antroposentrizm” turli fanlarda har xil ma’nolarda qo‘llaniladi. Falsafada antroposentrizm insonni olam markazi deb bilishni anglatadi va teosentrizm yoki kosmosentrizmga qarshi qo‘yildi. Ekologiyada bu atama inson faoliyatini tabiatga bo‘lgan munosabatda bиринчи о‘ringa qo‘yadigan ijtimoiy tasavvurni anglatadi [8]. Lingvistikada esa u ko‘proq kognitologiya bilan bog‘liq bo‘lib, strukturalistik sistemasentrizmga qarshi qo‘yildi.

Prof. N.Mahmudov tilshunoslikda antroposentrizmning shakllanishi haqida mulohaza yuritar ekan, quyidagi fikrlarini bayon qiladi: “Tilning ana shunday obyektiv xususiyatiga muvofiq ravishda antropotsentrisk paradigmada inson asosiy o‘ringa chiqariladi, til esa inson shaxsini tarkib toptiruvchi bosh unsur hisoblanadi. Mutaxassislar taniqli rus adibi S.Dovlatovning “inson shaxsiyatining 90 foizini til tashkil qiladi” degan hikmatomuz gapini tilga oladilar. V.A.Maslova ta’kidlaganiday, inson aqlini insonning o‘zidan, tildan va nutq yaratish hamda nutqni idrok qilish qobiliyatidan tashqarida tasavvur etib bo‘lmaydi” [9:6-7-b].

Shu bilan birga, lingvistik diskursda “antroposentrizm” tushunchasini to‘g‘ri tushunish doimiy hodisa sanalmaydi. Lingvistik tadqiqotlarda tilning o‘zi markaziy obyekt bo‘lib, inson emas, balki til belgilar tizimi muhokama qilinmog‘i lozim. Inson barcha gumanitar fanlar uchun muhim obyekt bo‘lsa-da, har bir fanning o‘ziga xos mavzusi va metodologiyasi mavjud. Inson markaziy obyekt sifatida antropologiya fanlari doirasida namoyon bo‘ladi, bu fan insonning jismoniy va madaniy rivojlanishini o‘rganadi. N.V.Bugorskaya fikriga ko‘ra, antroposentrizm tushunchasi juda keng ma’nolarni ifodalaydi. U antroposentrizmning uch xil talqinini ajratib ko‘rsatishni taklif qiladi: 1) antroposentrizm tilning antropomorfik xususiyati sifatida; 2) antroposentrizm til hodisalarini intuitiv usulda tahlil qilish sifatida; 3) antroposentrizm tilshunoslikning gumanitarizatsiya jarayoni sifatida [10:24-b].

Fanlararo lingvistik tadqiqotlar antroposentrizmni metodologik tamoyil sifatida tushunish zamonaviy ilmiy paradigmaga, ya’ni poststrukturalizmga mos kelishiga ishora qilmoqda. Tafakkurning rivojlanishi tilning rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lib, antropolinguistikha hozirgi vaqtida deskriptiv va kognitiv lingvistikha

LINGUISTICS

bilan birga tilning o‘rganish uchun muhim bo‘lgan ko‘plab masalalarini o‘zida jamlagan ilmiy yo‘nalishlardan biriga aylanadi. Hozirgi davrda ko‘p uchraydigan “antroposentrik paradigma” atamasi, ko‘pincha, uning tarkibiy qismlarining aniq tushunchaviy parametrlarini va ularning funksional xususiyatlarini hisobga olmasdan qo‘llaniladi. Bunday holat mazkur birikmaning fanlararo tushunchaga aylanishi bilan izohlanadi. Amerikalik faylasuf va ilmiy metodolog T.Kun paradigmani birinchi marta grammatika kontekstida, ya’ni qoidalarga asoslangan grammatika elementlari yig‘indisi sifatida kiritgan. U paradigmani ilmiy yoki falsafiy birlashmaga ega bo‘lgan hamjamiyat tomonidan qo‘llaniladigan uslublar va usullar yig‘indisi deb ta’riflagan, va uni boshqa paradigmaga ega bo‘lgan jamoalarga qarshi qo‘ygan [11:207-b].

Tilshunoslikda antroposentrik tilshunoslik (yoki antroposentrik paradigma; antroposentrism; neolingvistika) sohasining shakllanishi til egasi – so‘zlovchi shaxs omilining tadqiq etish bilan bog‘liqdir. Rus olimi Y.Dorofeyev o‘zining antroposentrism masalalariga bag‘ishlangan ishlarda shunday fikr bildiradi: “Tilshunoslikda antroposentrik burilishning yuzaga kelishi shu bilan izohlanadiki, tadqiqotchilarning diqqati “til qanday qurilgan” degan masaladan “til qay tarzda amal qiladi” degan masalaga ko‘chdi... Tilning qay tarzda amal qilishini tadqiq etish uchun esa tilni uning egasi bo‘lgan shaxs omili nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqish kerak bo‘ladi”[12].

Prof. Sh.Safarov antropotsentrik paradigmanning yuzaga kelishini quyidagicha izohlaydi: “Sistem-struktur paradigma o‘zidan oldin yuzaga kelgan qiyosiy-tarixiy paradigmanning “atomistik”, ya’ni til hodisalarini alohida-alohida, bir-biridan ajratgan holda tahlil qilinishi natijasida yuzaga kelgan nuqsonlarini bartaraf qilish yo‘lini tutdi. Sistem-struktur yo‘nalishning asosiy samarasi tilning tizimli hodisa ekanligini isbotlashdan iboratdir. Ammo bu ikki paradigmanning umumiy kamchiligi borligi ham ma’lum bo‘ldi: bu yo‘nalishlarda til o‘z egasi – insondan ajralib qoldi. Ushbu nuqsonni yo‘qotish yo‘lidagi urinishlar pragmatik va kognitiv tilshunoslik paradigmalarining yaratilishiga sabab bo‘ldi”[13:35-b].

Antroposentrik paradigma bu tadqiqotchilar qiziqishlarining obyektdan subyektga o‘zgarishi, yo‘naltirilishi, ya’ni insonning tilda, tilning esa insonda tahlil qilinishidir. I.A.Boduen de Kurtene ta’biri bilan aytganda, “til faqat til jamoasini tarkib toptirgan individual miyalarda, ko‘ngillarda va individlarning psixikasida mavjud bo‘ladi”.

Antroposentrik paradigma nuqtayi nazaridan inson dunyonи o‘zini bilish, o‘zining nazariy va amaliy faoliyati orqali taniydi. Masalan, hech qanday mavhum nazariya nima uchun olov hissi haqida o‘ylaganda *sevgi olovi, yurak otashi, iliq do’stlik* va h.k. haqida gapirilishini izohlay olmaydi. Barcha narsalarning o‘z o‘lchovida anglash insonga uning ongida narsalarning antroposentrik tartibini ijod qilish huquqini beradi. Uni maishiy emas, balki ilmiy darajada tadqiq qilish mumkin bo‘ladi. Insonning miyasida, ongida mavjud bo‘lgan bu tartib uning ma’nnaviyatini, qadriyatlarini va xatti-harakati motivlarini belgilaydi. Bularning barchasini inson nutqini, xususan, uning eng ko‘p qo‘llaydigan ifodalarini tadqiq qilish orqali tushunish mumkin.

Shu tariqa, har qanday fanlararo tadqiqotda “terminologiya birinchi to‘siqdir” degan haqiqat aniq bo‘ladi, chunki boshqa fanlardan kirib kelgan terminlar yangi paradigmatic doiralar ichida noto‘g‘ri va noaniq ma’no kasb etishi mumkin [3:114-b]. Masalan, xorijiy psixologiyada “metatil” oddiy tilda ifodalangan ma’noni yashiruvchi til deb talqin qilinsa [14:8-b], nazariy tilshunoslik va mantiqda u boshqa tildagi tushunchalarni izohlash uchun ishlataladigan lingvistik vositalarni bildiradi. Ekologiyada “tolerantlik” bu turning ekologik sharoitlarga chidamlilagini anglatadi [8], sotsiologiyada esa boshqalarning turmush tarzi, fikrlari va e’tiqodlariga nisbatan bag‘rikenglikni anglatadi [7]. Ushbu ro‘yxatni bemalol kengaytirish ham mumkin.

Xulosa. Shubhasiz, agar mutaxassis o‘z tadqiqotini faqat bitta fan doirasida amalga oshirsa, terminologik muammolar kamroq uchraydi. Biroq fanlararo tadqiqotlarning jadal rivojlanishini inobatga olganda, omonimik terminlar uchun parallel definitsiyalarni taqdim etuvchi maxsus lug‘atlar yaratish zarurati tug‘iladi.

Olib borilgan tadqiqotlar natijasida shu aniqlandiki, yangi tushunchalar va terminlarni ishlab chiqish nafaqat fanning obyekti, predmeti va metodlarini o‘zaro bog‘liqlikda aks ettirishi, balki mavjud terminologik tizim va ilmiy an’analarni ham inobatga olishi kerak. Aks holda, ilmiy diskursda yangilangan yoki yangi fanlararo terminlar tushunmovchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin. Ilmiy atamalarni to‘g‘ri talqin qilish va ularni bir xil ma’noda qo‘llash, ayniqsa, fanlararo tadqiqotlar doirasida, alohida ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR:

1. Klepikovskaya N.V. Terminologiyada semantik tadqiqotlar // Zamonaviy fan va ta’lim almanaxi. – Tambov: Gramota, 2008. – № 2 (9): 3 j. – I.j. – B. 105-111.

LINGUISTICS

2. Rebrushkina I.A. *Terminlarning yo'naltiruvchi xususiyatlari: rus lingvistika terminologiyasi materiallari asosida: avtoref. dis. ... filologiya fanlari kand.* – Nijniy Novgorod, 2005.
3. Timofeyeva M.K. *Falsafa, psixologiya va matematika nuqtayi nazaridan til: O'quv qo'llanma.* – M., 2009.
4. Reformatskiy A.A. *Termin tilning leksik tizim a'zosi sifatida // Struktur lingvistika muammolari.* – M., 1968.
5. Zolotova G.A., Onipenko N.K., Sidorova M.Y. *Rus tilining kommunikatsiya grammatikasi.* – M., 1998.
6. Uglanova I.A. *Zamonaviy lingvistikada meynstrim mavjudmi? // Filologik eslatmalar: Oliygoхlar o'rtaсидаги илмиy tadqiqotlar to'plami.* – Chop. 4: 2 j. – Perm davlat universiteti. – Perm; Skopye; Lyublyana, 2006. – I j. – B. 163–173.
7. *Falsafa ensiklopediyasi.* http://ph.ras.ru//elib_0215.html. URL: <http://dic.academic.ru/>
8. "Ekologiya" kursi bo'yicha terminlar va tushunchalar: O'quv lug'ati. URL: <http://yandex.ru/vv206.ru/eco/termin.doc>.
9. Mahmudov N. *Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab...* // *O'zbek tili va adabiyoti.* – Toshkent, 2012. – № 5. – B. 6-7.
10. Bugorskaya N.V. *Antropotsentrizm zamonaviy tilshunoslik kategoriyasi sifatida // Psixolingvistika muammolari.* – 2004. – № 2. – B. 18-24.
11. Rudnev V. *XX asr madaniyati lug'ati.* – M., 1999.
12. Dorofeyev Y. *Lingvistikada antroposentrizm va kognitiv grammatika predmeti.* <http://www.Nbuv.Cov.ua/portal/Sog-Gum/ls 2008-17/dorofeev/pdf>.
13. Safarov SH. *Pragmalingvistika.* – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi", 2008. – B. 35.
14. Piz A., Garner A. *Suhbat tili.* – M., 2002.

ELEKTRON LUG'ATLARNING ISHLAB CHIQISHI VA ULARNING BOTANIKA TERMINOLOGIYA MUHITIDAGI AHAMIYATI

Bahriiddinova Yulduzzon Bahriiddin qizi,
Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti
yulduz.bahriiddinqizi@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada elektron lug'atlarning evolyutsiyasi va ularning botanika terminologiyasi kontekstidagi ahamiyati o'r ganilgan. Elektron lug'atlar botanika sohasida aniqlikni ta'minlash, tadqiqotlarni tezlashtirish, xalqaro aloqalarni mustahkamlash hamda ma'lumotlarni samarali saqlash va tarqatish imkoniyatlarini yaratadi. Ushbu maqolada elektron lug'atlarning botanika terminologiyasi uchun qanchalik muhim ahamiyatga ega ekanligi va ularning ilmiy tadqiqotlar uchun qanday afzalliliklar taqdim etishi ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: elektron lug'atlar, botanika terminologiyasi, terminologik standartlashtirish, ma'lumotlar bazalari, interfaol lug'atlar, til va terminologiya, o'zaro aloqalar, tadqiqotlarni jadallashtirish, ko'p tillilik, ma'lumotlarni saqlash va tarqatish.

РАЗРАБОТКА ЭЛЕКТРОННЫХ СЛОВАРЕЙ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ В КОНТЕКСТЕ БОТАНИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Аннотация. В данной статье исследуется эволюция электронных словарей и их значение в контексте ботанической терминологии. Электронные словари создают возможности для обеспечения точности в области ботаники, ускорения исследований, укрепления международных отношений, эффективного хранения и распространения информации. В этой статье рассматривается, как электронные словари играют важную роль в ботанической терминологии и какие преимущества они предоставляют для научных исследований.

Ключевые слова: электронные словари, ботаническая терминология, терминологическая стандартизация, базы данных, интерактивные словари, язык и терминология, взаимосвязи, ускорение исследований, многоязычие, хранение и распространение данных.

THE DEVELOPMENT OF ELECTRONIC DICTIONARIES AND THEIR IMPORTANCE IN THE CONTEXT OF BOTANICAL TERMINOLOGY

Abstract. This article explores the evolution of electronic dictionaries and their significance in the context of botanical terminology. Electronic dictionaries create opportunities to ensure accuracy in the field of botany, accelerate research, strengthen international relations, and effectively store and disseminate information. This article examines how electronic dictionaries play an important role for botanical terminology and what advantages they offer for scientific research.

Keywords: electronic dictionaries, botanical terminology, terminological standardization, databases, interactive dictionaries, language and terminology, interconnections, research acceleration, multilingualism, data storage and dissemination.

Kirish. So'nggi yillarda texnologik inqilob va raqamli resurslarning keng tarqalishi elektron lug'atlarning rivojlanishini va ularning turli sohalarda, xususan, botanikada muhim rol o'ynashini aniq isbotlab bermoqda. Bugungi kunda mamlakatimizda olib borilayotgan jadal rivojlanish bosqichida O'zbekiston Respublikasini ilm-fan, intellektual salohiyat sohasida yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasining davlat dasturida ustuvor yo'naliш sifatida belgilab qo'yilgan ilmiy-tadqiqot ishlarini rag'batlantirish va innovatsiya faoliyatini takomillashtirish[1] tilshunoslikning leksikografiya va terminologiya sohalari va elektron resurslar samaradorligini oshirish borasidagi fundamental tadqiqotlarni amalga oshirishni jahon andozalari darajasiga yuksaltirishdek ustuvor vazifani qo'ydi. Bu borada botanik terminlarning shakllanish tamoyillari leksik va struktur tuzilishi, ularning oddiy qog'oz va elektron lug'atlarda berilish tartibi, tizimliligi va xalqaro standartlarga mosligi jihatdan jahon tilshunosligining tipologik xususiyatlarini aniqlash barobarida milliy-lisoniy belgilarini bilib olishga keng yo'l ochadi. Elektron lug'atlar, an'anaviy qog'oz lug'atlardan farqli ravishda, tezkor yangilanish, qidiruv qulayligi, ko'p tillilik kabi afzalliklarni o'z foydalanuvchilariga taqdim etadi. Bilamizki, botanik terminologiya o'simliklarning tuzilishi, turlari va xususiyatlarini ifodalovchi terminlarning to'plamidir. Bu sohada terminlarning aniq va standartlashtirilgan tartibda bo'lishi ilmiy tadqiqotlar va xalqaro hamkorlik uchun juda

LINGUISTICS

muhimdir. Elektron lug‘atlar botanik terminologiyaning to‘g‘ri qo‘llanishini ta‘minlash, ilmiy ma'lumotlarni tezda topish va global tadqiqotlarni qo‘llab-quvvatlashda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu maqlolada biz elektron lug‘atlarning rivojlanish jarayoni va ularning botanik terminologiya sohasidagi ahamiyatini tahlil qilishga harakat qildik, shuningdek, bu texnologiyalar qanday qilib ilmiy sohalarda aniq va samarali kommunikatsiyani ta‘minlashga yordam berishini ko‘rib chiqdik.

Mavzuga oid adabiyotlarning tablili. Elektron lug‘atlarning rivojlanishi bevosita kompyuter lingvistikasi bilan chambarchas bog‘liqidir. Kompyuter lingvistikasi 1950-yillarda Qo‘shma Shtatlarda chet tillaridan, xususan, rus ilmiy jurnallaridan matnlarni avtomatik ravishda ingliz tiliga tarjima qilish uchun kompyuterlardan foydalanish harakatlaridan kelib chiqqan[2]. Lingvistik adabiyotlarni avtomatlashtirish sohasidagi dastlabki yutuqlar esa, birinchi navbatda, leksikografiyaga kirib bordi, natijada ushbu fan doirasida yangi yo‘nalish - kompyuter leksikografiyasi shakllandi. Amaliy leksikografiya vositalarini takomillashtirish tufayli lug‘at yaratuvchilari endi o‘z ishlarini an‘anaviy qog‘oz yoki raqamli shaklida davom etish imkoniyatiga ega [3]. Dastlab kompyuterlar faqat lug‘atlarni yig‘ish jarayoniga yordam bergan, keyin ular qog‘oz ma'lumotlarini kompyuter vositalariga o‘tkazishga hissa qo‘sghan va nihoyat, noldan elektron lug‘atlarni tuzish uchun asos bo‘lgan[4]. Yirik tilshunos I. V. Arnold leksikografik ma'lumotlarni avtomatlashtirish, yig‘ish va qayta ishlash natijasida bir tilli va ko‘p tilli lug‘atlarning butun avlodni ishlab chiqilishi va nashr etilishi mumkinligiga ishongan [5]. Mashxur leksikograf V. P. Berkovning so‘zlariga ko‘ra, XXI asr lug‘atlari quyidagi xususiyatlarga ega bo‘lishi kerak:

- katta o‘lchamli va konsentrik tuzilishga ega;
- bir nechta lug‘atlarni bitta umumiylug‘atga birlashtirish mumkinligi va so‘zlarni ovozli aytishi;
- yangi va eskirgan so‘zlar haqida to‘liq grammatik ma'lumot bera olishi;
- so‘zlearning tizimli munosabati haqida ma'lumotni va grafik rasmlni materialni o‘z ichiga olishi;
- tegishli nomlar haqida keng materialni aks ettiradi va doimiy ishlaydigan yangilash xizmati tashkil etilishi [6].

Hozirgi paytda elektron lug‘atlarning xususiyatlari va afzalliklari, masalan, tezkor yangilanish, qidiruv qulayligi, va ko‘p tillilik kabi aspektlar ko‘rib chiqilgan. Sykes elektron lug‘atlarning raqamli evolyutsiyasi va ularning ilmiy sohalarda qanday yangiliklar kiritganini tahlil qiladi [7]. A. Smith va J. Lee esa elektron lug‘atlarning interaktiv xususiyatlari va ularning foydalanuvchi tajribasiga ta’sirini o‘rganadi[8]. Latviyalik tilshunos S. Svike latvian, lotin ingliz, nemis va rus tillaridagi botanik terminlarni qamrab olgan mobil ilovani yaratish ustida ish olib bormoqda[9]. Elektron lug‘atlarni yaratishning nazariy va amaliy jihatlari allaqachon ko‘plab zamonaviy olimlarning tadqiqot mavzusi bo‘lgan. Xususan, tarixiy jihat ularning asarlarida Alcina A., Balog V., Baranov A., Belyaeva L., Dubichinskiy V., Karpilovskaya E., Kupriyanov E., Nesi H., Marchuk Yu., Palkova A., Pastor V., Perebiynis V. va hokazo. Botanik terminologiya va uning elektron lug‘atlar orqali boshqarilishi haqidagi tadqiqotlar ko‘pdir. M. Jonson va T. Martin botanik terminologiyaning standarti va uning ilmiy tadqiqotlarga ta’siri haqida batafsil ma'lumot beradi[10]. Ularning tadqiqotlari, botanik atamalarning aniq va izchil ishlatilishining ilmiy tadqiqotlarning samaradorligini oshirishi mumkinligini ta‘kidlaydi. B. Williams esa botanik terminlarning elektron lug‘atlarda qanday standartlashtirilganini va bu qanday qilib global tadqiqotlarni qo‘llab-quvvatlashga yordam berishini o‘rganadi [11]. Elektron lug‘atlarning botanik terminologiya kontekstidagi ahamiyatiga oid tadqiqotlar, bu texnologiyalar qanday qilib botanik sohada aniq va to‘g‘ri kommunikatsiyani ta‘minlashga yordam berishini ko‘rsatadi. S. Adams va H. Roberts elektron lug‘atlarning botanik terminologiyaga integratsiya darajasini o‘rganadi va bu jarayonda yuzaga keladigan muammolarni tahlil qiladi[12]. Hindistonlik P. Kumar esa elektron lug‘atlarning botanik tadqiqotlarda qidiruv va ma'lumotlarni yig‘ish jarayonlarini qanday samarali qo‘llab-quvvatlashini tahlil qiladi[13]. Ushbu tadqiqotlar, elektron lug‘atlarning innovatsion xususiyatlari va ilmiy tadqiqotlarni uchun qanday foydali bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Elektron lug‘atlarning rivojlanishini va botanik terminologiya kontekstidagi ahamiyatini o‘rganish jarayonida bir qancha tadqiqot usullaridan, jumladan, qiyosiy, kvantitativ va kvalitativ tahlil usullaridan foydalangan holda botanik terminlarni an‘anaviy va e-lug‘atlardan yig‘ish orqali elektron lug‘atlarning botanik terminologiya uchun qanchalik samarali ekanligini baholashga harakat qildik.

Tahlil va natijalar. Elektron lug‘atlarning rivojlanishi bir necha bosqichda amalga oshgan bo‘lib, ular ikki xil, ya’ni onlayn va CD – room shaklidagi elektron lug‘atlar hisoblanadi. Onlayn shaklida ishlaydigan lug‘atlar sirasiga onlayn Oksford inglizcha lug‘ati (the Oxford English Dictionary Online), Merriam-Vebster onlayn lug‘ati (the Merriam- Webster Online Dictionary), Kembrij onlayn lug‘atlari (the Cambridge Dictionaries Online) kirma, ikkinchi turiga CD-romda zamonaviy ingliz tilining Longman lug‘ati (the Longman Dictionary of Contemporary English on CD-ROM), CD-romda Kembrij xalqaro ingliz lug‘ati (the Cambridge International Dictionary of English on CD-ROM), CD-romda Kollinz COBUILD (the Collins

LINGUISTICS

COBUILD on CD-ROM), CD-romda ixcham Oksford lug'ati (the Concise Oxford Dictionary on CD-ROM) kabi lug'atlarni misol qilib keltirishimiz mumkin. Elektron lug'atlarning rivojlanishi quyidagi asosiy tahlillarni amalga oshiradi:

- yangilanish va integratsiya: Elektron lug'atlar tezkor yangilanish imkoniyatlari bilan an'anavyi lug'atlardan farq qiladi. Yangilanish jarayoni yangi ilmiy ma'lumotlarni tezda aks ettirish imkonini beradi. Ingliz tilshunosi Smith tomonidan ta'kidlanganidek, elektron lug'atlarning dinamik va interaktiv tabiatini ma'lumotlarning eng so'nggi holatini saqlashga yordam beradi.

- qidiruv va ma'lumotlardan foydalanish: Elektron lug'atlar qidiruv tizimlari va ma'lumotlarni filtratsiya qilish imkoniyatlari bilan qulaylik yaratadi[7].

- ko'p tillilik: Elektron lug'atlar ko'plab tillarda mavjud bo'lishi, xalqaro hamkorlikni qo'llab-quvvatlashda muhim ahamiyatga ega. Bu, global tadqiqotlar va ilmiy aloqalarni kengaytiradi[11].

Umuman olganda tadqiqotchi Sivakova ta'biri bilan aytganda elektron lug'atlarda termin haqida lingvistik va ekstralingvistik ma'lumotlar bir nechtata zonaga bo'linadi[3]. Unga ko'ra 1-zona – sarlavha zonasi bo'lib unda termin nomi yoziladi. 2-zonada esa mazkur terminning botanik tavsifi, ya'ni o'simlikning identifikatsiya raqami, taksonlari, qaysi oila yoki turga mansubligi, o'sish joyi va boshqa xususiy ma'lumotlari beriladi. 3-zonada terminning lotincha nomi berilsa 4-zonada esa uning inglizcha yoki boshqa xorijiy tillardagi sinonimlari yoki ekvivalentlari keltiriladi. 5- zonada ushbu termin ifodalayotgan o'simlikning rasmi, va keyingi 6-zonada esa o'simlik nomi o'qilishining ovozli audiosi va transkripsiyasini qamrab olishi kerak. Lekin barcha online lug'atlarda ham bu ketma-ketlik bir xil emas, ya'ni qaysidadir bu zonalar ko'proq yoki ikkitasi bitta holatda berilgan bo'lishi mumkin. Xuddi shunday xususiyatlarni qamrab olgan botanik terminlarning dunyodagi eng katta bazasi hisoblangan "**New York botanical garden**" (NYBG) elektron ma'lumotlar bazasi virtual herbarium qismi ham botanik terminlar haqidagi ma'lumotlar ketma - ketligi quyidagicha ifodalangan:

1-zona – asosiy ekran va unda 4 xil shakldagi qidiruv oynasi mavjud va biz bu oynaga botanik terminning ilmiy nomi, qaysi oilaga mansubligi, o'sadigan joyi, identifikatsiya raqami va o'simlik turi kabi parametrlardan foydalangan holda biror - bir terminni qidirishimiz mumkin.

1-rasm. "New York botanical garden" (NYBG) electron ma'lumotlar bazasi virtual herbarium qismining qidiruv oynasi

Qidiruv oynasiga lotin tilidagi xalqaro termin hisoblangan "**brassica nigra**" terminini kiritdik va bunda u haqidagi quyidagi ma'lumotlar chiqib keldi (2-rasm) ya'ni taksonning xalqaro botanik nomenklaturadagi nomi (taxon), uni yig'gan olim (collector), shu nom usbu o'simlikka qachon berilgani (date), topilgan yoki o'sadigan mamlakati (country) va aniq hududi (state/province), mahallı joylashuvi (locality), tur holati (type status), shtrix kodi va rasmi keltirilgan.

2-rasm. "Brassica nigra" termini ma'lumotlarining ketma-ketligi

LINGUISTICS

Bundan tashqari, taxon qismida terminning ustiga bir marta bosilsa ushbu termin haqida yanada ko‘proq ma’lumotlar ya’ni “summary” – umumiy ma’lumotlar, “determinations” – o‘simlikning qaysi oila va turga mansubligi, “location” - o‘simlikning aniq joylashuv parametrlari va “OCR TEXT” - OCR matni ekranga chiqib keladi va biz bu orqali ushbu termin haqida ko‘proq ma’lumotga ega bo‘lamiz. (3-rasm)

Summary	Determinations	Location	OCR Text
<p>Filed As Brassicaceae Brassica nigra (L.) K. Koch</p> <p>Collector(s) J.D. Morefield JDM-2214a, 30 Jun 1984</p> <p>Location United States of America, California, Inyo Co, White Mtns., Silver Canyon at third stream crossing up from Owens Valley.</p> <p>Habitat Along stream. With Artemisia, Salix, Juncus, Aster, Eleocharis, Cirsum, Mentha. Moist soil.</p> <p>Description Herb. Seen only at station; bushy globose annual 1 m tall. Phenology of specimen: Flower.</p> <p>Identifiers NY Barcode: 119763 Occurrence ID: 7e6ddbd4-d45a-4652-9abb-aca4c9776037</p> <p>Feedback Send comments on this specimen record</p>			
VIEW MORE			

3-rasm. “*Brassica nigra*” terminining taxon bo‘limi ma’lumotlari [15]

Hozirgi kunda o‘zbek tilidagi botanik terminlarning ham elektron lug‘atlarini yaratish tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biridir va ushbu masala yuzasidan ko‘plab tilshunos va botanik olimlar o‘z tadqiqot ishlarini olib borishmoqda. Xususan, tilshunos Sh. T. Qulbulov o‘zining “Elektron izohli lug‘atlar va ularni yaratishning lingvistik asoslari” nomli nomzodlik dissertatsiyasida o‘zbek tilidagi avtomatlashirilgan izohli lug‘atlar tuzishning lingvistik asoslarini ishlab chiqishga doir qator xulosa va takliflarini berib o‘tgani[14]. Lekin biz o‘zbek tilidagi botanik terminlarni onlayn shaklda qidiruvga beradigan bo‘lsak, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Botanika instituti va akademik F. N. Rusanov nomidagi botanika bog‘i bilan hamkorlikda yaratilgan <https://uzbbg.uz/> elektron manzilidagi platformada bir yillik, ko‘p yillik o‘simliklar, daraxt va butalar haqida qisman ma’lumotlar berilib o‘tilgan. Masalan, biz ushbu platformaning dorivor o‘simliklar interfeysidan qoqio‘t sozini qidirib ko‘rdi va ushbu o‘simlik haqida yuqorida keltirilgan 5 ta zona bo‘yicha ma’lumotlarni oldik, ya’ni 1- zona o‘simlik o‘sadigan hudud (area), 2 - zona o‘simlikning botanik tavsiyi (botanical description of the plant) 3 - zona o‘simlikning dorivor xususiyati (medicinal properties), 4 - zona o‘sish texnologiyasi (growing technology) va oxirgi 5-zona ushbu o‘simlikning rasmi kabi ma’lumotlarini olishimiz mumkin. (4 - rasm)

<p>Area Janubi-Sharqiy Osiyoda, Amerika Qo’shma Shtatları</p> <p>Buyuk Britaniya</p> <p>Germaniya</p> <p>Shvetsiya</p> <p>va</p> <p>Ispaniya</p>	
<p>Botanical description of the plant</p> <p>Dorivor qoqio‘t (gulqoql, momaqaymoq)- Astradoshlar - Asteraceae oиласига киради. Ко‘п ўйлиқ, сут-ширил о‘симлик. Илдиши кам шоҳланган, о‘q илдиш. Баргининг hammasi ildizoldi то пібргдан ташкил топган. Барги оддий, барг пластикаси лантсетсимон, патсимон кесик бо‘лб, асос кисмига томон чорчар, якни калончилик атаси. Гуллари кимоли симон, якни кимоли симон. Гулларини сабакка силиндримон, узунлиги 15-30 см. Гуллари саватлашга тобланган. Саватчанинг о‘рама bargлари иккӣ qator joylashgan, гуларининг hammasi тилисмон. Гултојиси 5 тишл, тилла rangли, оталиги 5 та, оналик тугуни бир xонали, yugoriga joylashgan. Mevasi – uchmali pista. May-yule yollaridan tortib to sovuq tushgunga qadar gallaydi.</p>	
<p>Medicinal properties</p> <p>Yaxshi polen ishlab chiqariladi. Yana kauchuk ishlab chiqaradi. Bundan tashqari, rezina ishlab chiqarish uchun foydalilaniladi</p>	
<p>Growing technology</p> <p>Sovuqqa chidamli 2 ўйлик о‘т о‘симлик, Unumador va nam tuproqlarda о‘stiriladi. Erta bahorda urug‘lari 0,3 sm chuqurlikda tuproqqa ekiladi. Qoqio‘t</p>	

4-rasm. <https://uzbbg.uz/> elektron platformasi interfeysi

Mavzuga oid yig‘ilgan manbalarga asosolanib o‘zbek tilidagi botanik terminlarning faqat terminlar bilan ishlaydigan elektron lug‘ati mavjud emasligining va bu yaqin kelajakdagи ilmiy tadqiqotlarning dolzarb masalalaridan hisoblanishiga guvohi bo‘ldik.

Xulosa. Elektron lug‘atlar so‘nggi yillarda texnologik inqilob natijasida sezilarli darajada rivojlandi. Ularning innovatsion xususiyatlari, masalan, tezkor yangilanish, interaktivlik, va ko‘p tillilik, ilmiy va texnik sohalarda, xususan, botanikada, muhim ahamiyatga ega. Elektron lug‘atlar botanik terminologiya kontekstida aniqlik va standartlashtirish, tadqiqot jarayonlarini tezlashtirish, jahon tilshunosligidagi global hamkorlik kabi afzalliklarni o‘z foydalanuvchilariga yaratib beradi. Elektron lug‘atlar botanik sohada yanada

LINGUISTICS

kengroq qo‘llanilishi va yaxshilanishi zarur. Ular, ilmiy tadqiqotlarda aniq va samarali kommunikatsiyani ta‘minlashda, shuningdek, terminologik izchillikni saqlashda muhim rol o‘ynaydi.

ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni // Xalq so‘zi 2017- yil, 8-fevral. № 28 (6722).
2. Хорошилов А. А. Теоретические основы и методы построения систем фразеологического машинного перевода. Специальность - 05.13.17, Теоретические основы информатики. - Автoreферат дис. на соискание учёной степени док. тех. наук. - Москва 2006 – С. 4.
3. Сивакова Н. А. Лексикографическое описание английских и русских фитонимов в электронном глоссарии. Специальность 10.02.21 — прикладная и математическая лингвистика. - Автoreферат дисс.на соискание учёной степени канд. фил. наук. - Тюмень – 2004 – 9.
4. Палкова А. Основные понятия электронной лексикографии. - Вестник ТвГУ. Серия «Филология». 2015. № 4. С. 88-93.
5. Abduraxmonova N. Z. Inglizcha matnlarni o‘zbek tiliga tarjima qilish dasturining lingvistik ta’minoti (sodda gaplar misolida) 10.00.11 – Til nazariyasi. amaliy va kompyuter lingvistikasi Fil. fan. Bo‘y. f. dok. (Phd) Diss. Avtoreferati. Toshkent, 2018. – B 10.
6. Mengliyev B., Hamroyeva Sh., Ahmedova D. “Kompyuter leksikografikasi” o‘quv qo‘llanma. “Globe edit”. – Toshkent, 2022. – B. 132
7. Sykes R. The Evolution of Electronic Dictionaries: Advancements and Trends. // Journal of Digital Linguistics, 2017. 34(2), - pp 112-129.
8. Smith A., Lee J. Interactive Features of Modern Electronic Dictionaries and Their Impact on User Experience. // Information Technology and Libraries, 2019. 38(1), 54-67.
9. Sviķe S. Lessons learned from an electronic botany dictionary compilation project. Studies about Languages / Kalbū studijos. 2024, 44, 82–96.
10. Johnson M., Martin T. Standardization in Botanical Terminology: Current Practices and Future Directions. Plant Science Review, 2021 48(3), 221-238.
11. Williams B. The Role of Electronic Dictionaries in Standardizing Botanical Terminology. // Botanical Research Journal, 2018, 56(4), 345-359.
12. Adams C., Roberts H. Integrating Botanical Terminology into Electronic Dictionaries: Challenges and Solutions. // International Journal of Botany and Plant Sciences, 2020, 62(1), 78-92.
13. Kumar P. Enhancing Botanical Research Through Electronic Dictionaries: A Comparative Study. // Journal of Botanical Studies, 2022, 49(2), 134-150.
14. Qulbulov Sh. T. Elektron izohli lug‘atlar va ularni yaratishning lingvistik asoslari. Filol. fan. bo‘yicha falsafa doktori (PhD)... diss avtoref. – Toshkent, 2023. – b. 8.

THE PROBLEM OF WORD PROCESSING IN THE UZBEK LANGUAGE

Yuldasheva Dilnoza Bekmuradovna,

Associate Professor, Head of the Department of Uzbek Language and Literature,

Samarkand Institute of Economics and Service

dilnozayuldasheva1983@gmail.com

Abstract. The Uzbek language in its typology and morphological structure is much broader than just a set of vocabulary elements, and is distinguished by relative regularity, positional and grammatical stability of the morphological structure of various word forms. Words are formed by successively adding grammatical particles - affixes - to the word base. In order to build a model of the morphology of the Uzbek language, morphemic-morphological markup (MMM) of the corpus of Uzbek texts was carried out. The purpose of the work is to develop a dictionary of methods for morphological analysis of texts in the Uzbek language, as well as methods for corpus-based text research and the creation of subject dictionaries.

Keywords: machine translation, meaningful information, concordances – dictionaries, automatic division, statistical data, concordances, articulatory base, composition.

O'ZBEK TILIDA SO'ZLARNI QAYTA TUZISH MUAMMOSI

Annotatsiya. O'zbek tili o'zining tipologiyasi va morfologik tuzilishi jihatidan lug'at elementlari yig'indisidan ancha keng bo'lib, turli so'z shakllarining morfologik tuzilishining nisbiy qonuniyatligi, pozitsion va grammatik barqarorligi bilan ajralib turadi. So'zlar so'z negiziga ketma-ket grammatik bo'laklar – affikslarning qo'shilishi bilan yasaladi. O'zbek tili morfologiyasining modelini qurish maqsadida o'zbek matnlari korpusining morfemik-morfologik belgilanishi (MMB) amalga oshiriladi. Maqolaning maqsadi o'zbek tilidagi matnlarni morfologik tahlil qilish usullari hamda korpus asosida matn tadqiq qilish va mavzu lug'atlarini yaratish usullari lug'atini ishlab chiqishdan iborat.

Kalit so'zlar: mashina tarjimasi, mazmunli ma'lumot, konkordans - lug'atlar, avtomatik bo'linish, statistik ma'lumotlar, konkordanslar, artikulyar asos, kompozitsiya.

ПРОБЛЕМА ПЕРЕВОДА СЛОВ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Узбекский язык по своей типологии и морфологической структуре гораздо шире, чем просто набор словарных элементов, и отличается относительной регулярностью, позиционной и грамматической устойчивостью морфологической структуры различных словоформ. Слова образуются путём последовательного добавления к основе слова грамматических частиц — аффиксов. Для построения модели морфологии узбекского языка была проведена морфемно-морфологическая разметка (ММР) корпуса узбекских текстов. Цель работы — разработка словаря методов морфологического анализа текстов на узбекском языке, а также методов корпусного исследования текстов и создания тематических словарей.

Ключевые слова: информационный поиск, машинный перевод, содержательная информация, конкордансы — словари, автоматическое деление, статистические данные, конкордансы, артикулярная база, композиция.

Introduction. The head of our state Shavkat Mirziyoyev is constantly developing various programs and defining the prospects for further activities. For this purpose, our President adopted a resolution "On measures for further implementation and development of modern information and communication technologies" [1]. This document approved programs for further implementation and development of information and communication technologies in the country for 2023-2026 and a list of information systems of state and economic management bodies, local government bodies integrated into the National Information System in the period 2023-2026. The results of ICT development in the first quarter were summed up in Uzbekistan. Particular attention was paid to the development of modern ICT in the field of education [2]. Significant support in conducting linguistic research is provided by software tools that allow automatic finding of the necessary word forms in the texts under study. This task is partly solved by special programs that search for word combinations using pre-made linguistic markup of the corpus texts [3]. An important, perhaps the core link in the chain of automatic processing of text in natural language is the technology of

LINGUISTICS

finding the word stem (stemming), a related algorithm in terms of goals (lemmatization), which allows us to determine that a certain chain of word forms constitutes one "inflectional nest" (has one lemma). The final product capable of these operations is a program that automatically carries out morphological analysis of a word. Relevance of the research topic. The problem of processing texts in the Uzbek language, "understanding" of the language by a computer was and remains relevant [4]. Among the many tasks that come down to solving this problem, we can name such as communicating with a computer in natural language, information retrieval, machine translation, extracting meaningful information from texts, replenishing knowledge bases and creating concordances - dictionaries containing words from all the works of one author. Quite a routine job is to analyze the style of any author based on his works. Thanks to the automatic division of words into morphemes and statistical data calculated by the program, it becomes possible to automatically analyze author's texts and compile ready-made concordances [5].

Methods. Correct understanding of the composition of a word, the ability to determine its constituent components are of great importance when studying a language. The word reflects the features of the structure of the language, its vocabulary - semantic and functional-grammatical laws.

In the Uzbek language, as in the Russian language, there are all types of affix word formation, as well as word composition, but suffix word formation is predominant, as for the prefix and prefix-suffix methods, they occupy an insignificant place [6].

The suffix method of word formation is the formation of new words by adding suffixes to the productive base.

The structural and typological characteristics of the Uzbek language are associated with its belonging to agglutinative languages. To describe languages of the agglutinative type, a set of features is used that take into account not only morphological, but also syntactic and phonetic features. Morphological features of agglutination: preservation of a constant phonetic appearance of the root morpheme.

According to their grammatical properties, all words in the Russian and Uzbek languages are divided into classes called parts of speech. However, in Russian, the distribution of words into parts of speech is much simpler than in Uzbek [7]. In Russian, words are divided into parts of speech taking into account their categorical meaning, morphological features, syntactic properties and word-formation features.

Categorical (classifying) meaning is usually understood as the general meaning of words in each part of speech. The morphological features used in classifying words into parts of speech include: 1) mutability (unchangeability of words, type and features of their declension changes) 2) a set of grammatical categories of words and their specificity. As is known, the Russian language belongs to the inflectional type of languages, where morphological features (inflections - endings) are an important criterion in classifying words [9].

Results. The Uzbek language does not have inflection, since it belongs to the agglutinative type of languages (some indicators of words (suffixes) in it can serve as a basis for classifying them into parts of speech).

The syntactic properties of parts of speech include

- 1) methods of their syntactic connection with other words
- 2) syntactic functions [8].

Different parts of speech have different ways of syntactic connection with other words. So, sometimes participle and adjective, apposition and verb, preposition and adverb, apposition and verb do not combine with each other. Words of each part of speech have their own typical syntactic functions. In Uzbek linguistics, the question of parts of speech remains one of the unresolved, controversial problems.

When classifying words by parts of speech, the lexical and semantic meaning of words, word-formation morphemes and syntactic properties of words (functions) in phrases and sentences are mainly taken into account. In the grammar of the modern Uzbek language, twelve parts of speech are distinguished. Due to the fact that the words *albatta*, *balki* and so on are singled out in a special group of model words.

Otherwise, the classification of parts of speech in the Uzbek language completely copies the Russian classification. In the Uzbek language, the problem of classifying words by parts of speech is much more complicated than in Russian. There are words, so-called ononyms [9], in the original form of which there are no external morphological indicators, so it is difficult to determine what part of speech they belong to. For example: *yoz* is a noun (*yoz keldi* - *summer has come*), *yoz* is a verb (*xatni yoz* - *write a letter*, *gilamni yoz* - *spread a carpet*). *O't* (fire) is a noun (*o't yonayapti* - *the fire burns*), *o't* (grass) is a noun (*o't o'syapti* - *the grass grows*), *o't* (bile) is a noun (*o't yorildi* - *spilled bile*), *o't* (*npoxodu*) is a verb (*bu yerdan o't* - *walk here*). Thus, in the Uzbek language, the relationship of any word to a particular part of speech cannot be determined by external features [7].

Discussion. The Uzbek language is characterized by the following compared to Russian:

LINGUISTICS

- 1) a more posterior articulatory base for sound formation.
- 2) pronunciation of vowels and consonants with a lower rise.

Comparing these forms *otam* (*my father*) and *otang* (*your father*), we identify a common lexical unit *ota* and elements - *m* and *ng*, which clarify the grammatical form of the word *ota* and are different phonemes in this case.

The labial-dental pronunciation (v) is not alien to the literary Uzbek language, especially in Russian words and those that came through the Russian language. In the Uzbek language, a change in stress in a word does not entail distortion, in words it expresses only emotional shades, does not change the lexical and grammatical meanings of words. In the Uzbek language, as in the Russian language, there are all types of affixal word formation, as well as word composition, but suffixal word formation is predominant, as for prefixal and prefixal-suffixal methods, they occupy an insignificant place.

The phrase "text stylistics" has been known for a long time, but its content evokes only the most general, vague ideas. The fact is that the name of the science appeared before the science itself, which is only just beginning to form. Rapidly developing text linguistics has shown that along with grammar, semantics of the text and other aspects and areas of its study, text stylistics is also necessary.

It seems that both components are very important in the name of this science - stylistics and text. The first one assumes a stylistic approach to all text phenomena, the second one denotes the subject of study and, in accordance with this, the specificity of stylistic study (not traditional linguistic units are studied, but texts) [1].

The stylistic approach assumes the study of the functioning (methods of use) of the text and its units - prose stanzas (complex syntactic wholes), fragments, chapters, parts; stylistic specificity of text types (speech); conditions and means of expressiveness of texts. The word "text" is so familiar and common that it would seem that it does not require any explanation. However, this impression is deceptive. Text (from the Latin *textus* - fabric, interweaving, connection) can be defined as a sequence of speech units united by semantic and grammatical connections: statements, superphrasal units (prose stanzas), fragments, sections, etc. Each text has its own individual functional style [3].

Language style is a combination of two factors - "what is said" and "how it is said", i.e. it is a purposeful set of linguistic means. "The concept of language style is based on the assessment of the relationship of the means of expression to the expressed content." The emergence and development of scientific style is associated with the development of various fields of scientific knowledge, various spheres of human activity. At first, the style of scientific presentation was close to the style of artistic narration. The separation of scientific style from artistic occurred when scientific terminology began to be created in the Greek language.

Subsequently, it was supplemented from the resources of Latin, which became the international scientific language of the European Middle Ages. During the Renaissance, scientists sought conciseness and accuracy of scientific description, free from emotional and artistic elements of presentation as contradicting the abstract-logical representation of nature. However, the liberation of scientific style from these elements was gradual. It is known that the excessively "artistic" nature of Galileo's presentation irritated Kepler, and Descartes found that the style of Galileo's scientific proofs was excessively "fictionalized." Later, Newton's logical presentation became a model of scientific language.

The style of modern English scientific and technical literature is based on the norms of the English written language with certain specific characteristics, namely:

1) vocabulary. A large number of special terms and words of non-Anglo-Saxon origin are used. Words are selected with great care to convey the idea as accurately as possible. A large proportion of service (functional) words (prepositions and conjunctions) and words that provide logical connections between individual elements of statements (adverbs) have a large specific weight [4].

2) grammar. Only grammatical norms firmly established in written speech are used. Passive, impersonal and indefinite-personal constructions are widespread. Compound and complex sentences are mostly used, in which nouns, adjectives and impersonal forms of the verb predominate. Logical emphasis is often achieved by deviating from the fixed word order (inversion).

3) the method of presenting the material. The main task of scientific and technical literature is to convey certain information to readers with the utmost clarity and precision. This is achieved by a logically sound presentation of the factual material, without the use of emotionally charged words, expressions and grammatical constructions. This method of presentation can be called formal-logical [3].

All three of the above characteristics are inherent in the natural and exact sciences (as well as their applied fields) - mathematics, astronomy, physics, chemistry, geology, metallurgy, biology, botany, zoology, geodesy, meteorology, paleontology, medicine, electronics, electrical engineering, plumbing, aviation,

LINGUISTICS

agriculture, forestry, mining, defense industry, construction industry, transport industry, chemical industry, technology of mechanisms. Scientific and technical literature, in turn, has several gradations. Scientific and technical texts differ from each other not only in the field of science or technology to which they belong, but also in the degree of their specialization. The above characteristics fully apply to scientific monographs and articles, abstracts and textbooks. However, the text of technical handbooks, catalogues, descriptions of supplies, technical reports, specifications and instructions may sometimes contain sentences that lack a predicate (when listing technical data, etc.) or a subject (if it is implied by the context). In technical handbooks, there are entire sections consisting of lists. Descriptions of supplies, specifications, technical reports and catalogues are usually compiled according to a fixed template and are loaded with special terminology. The lexical and grammatical template is also inherent in the language of patent literature [9].

It is generally accepted that technical literature is characterized by a neutral way of presenting the material, or a neutral style. The author of a scientific and technical article strives to exclude the possibility of arbitrary interpretation of the essence of the treated subject, as a result of which such expressive means as metaphors, metonymies and other stylistic figures, which are widely used in works of art to give speech a lively, figurative character, are almost never found in scientific literature. However, according to A. V. Fedorov, the concept of some kind of "neutral" style, i.e. a dry style, devoid of imagery, emotionality, is a very relative concept, since the very absence of these properties constitutes a distinct, although negative, stylistic feature, which turns out to be a positive characterizing feature [8].

Conclusion. Since technical literature is characterized by a formal, logical, almost mathematically rigorous presentation of the material, it is apparently legitimate to call such a presentation formal-logical.

From the point of view of vocabulary, the main feature of the text is the extreme saturation with special terminology characteristic of a given branch of knowledge. By term we mean an emotionally neutral word (phrase) conveying the name of a precisely defined concept related to a particular area of science or technology. Terminological vocabulary makes it possible to most accurately, clearly and economically express the content of a given subject and ensures a correct understanding of the essence of the question being treated. In specialized literature, terms carry the main semantic load, occupying the main place among other general literary and service words. It should be noted, however, that despite its stylistic distance from the living spoken language, rich in a variety of expressive means, the scientific and technical text still includes a certain number of more or less neutral phraseological combinations of a technical nature.

REFERENCES:

1. Yuldasheva, D. B. *Organization of terms as a factor for the improvement of economic sciences* [Article]. *Euroasian Research Bulletin*, 2021. // International scientific journal, Volume 2.
2. Yuldasheva Dilnoza Bekmurodovna, Dastxatlar – epistolyar janrning bir ko'rinishi. // Ilm sarchashmalari, научно-теоретический методический журнал, 3.2022. -p.59.
3. Yuldasheva, D. B. *The Intensification Of Learning Uzbek Language Using Moodle Technology* [Article]. *Psychology and education*, // International scientific journal, 2021. 58(2): pp. 224-230.
4. Yuldasheva, D.B. *Approach is the main strategic direction which defines the components of teaching the Uzbek language*. *Science and World, International scientific journal*, № 2 (90), 2021.
5. Tasheva D.S., Kubaeva N.A. *Modern educational technologies in the aspect of a student-centered approach in teaching foreign languages*. // *Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching*. Volume 12/, 2022. -p.35. www.geniusjournals.org
6. Kholbaeva D.D., Tasheva D.S. *Pedagogical techniques and methods of forming interest in the lessons of the Russian language*. // *Web of scientist: international scientific research journal*, ISSN: 2776-0979, Volume 3, Issue 3, Mar., 2022. -p.238
7. Kholbaeva, D., & Tasheva, D. (2022). *Theoretical And Practical Aspects Of Monitoring The Acquisition Of Knowledge, Skills And Abilities By Students In The Russian Language In Universities*. // Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры, 2(11), 115-118.
8. Dilorom Tasheva. *Approaches and principles of teaching Russian language*. *International Conference on Innovative Technology and Future Trends in Education*. San Francisco, USA. July, 30th 2021. -p. 7. <https://conferencea.org>
9. Tasheva Dilorom, Djanzakova Matluba. *The role of literary text in teaching the Russian language*. *International Multidisciplinary Conference*. Manchester, England. 25th December 2023. -p.19. <https://conferencea.org>.

JAHON SOTSIOLEKTIDA SUBSTANDARD QATLAM VA UNING TARKIBI

*Satimova Dilafruz Numonjonovna,
Qo‘qon universiteti dotsenti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori,
Andijon davlat universiteti doktoranti (DSc)
dilmus09@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-4640-601X*

Annotatsiya. Maqolaning asosiy maqsadi sotsiolektning faol ko‘rinishi bo‘lgan substandard birliklar hamda uning tarkibini namoyish etish, ushbu fenomenani lug‘atdagi ma‘nosini misollar yordamida yoritish, jahon tilshunoslarining mazkur atamaga nisbatan nazariy hamda ilmiy yondashuvlarini lingvistik tadqiq etishdan iborat. Tadqiqotimizda komponent tahlil (tasniflash orqali), illyustrativ tahlil (jadval yordamida), shuningdek, Amerika va Buyuk Britaniya davlatlarining ingliz tili lug‘atlari (CALD, MWD, CCELD) kesimida qiyosiy-tavsify (ta’rif berish natijasida) metodlardan foydalilanigan. Ishimizning natijasi orqali substandard atamaning tilshunoslikdagi ta’rifi va uning komponentlarini aniq misollar yordamida dallillashga erishdik. Bu orqali, sotsiolektning faol namoyon bo‘lish shakllari odatda substandard birliklar sifatida ta’riflanadi va uning tarkibiga sleng, jargon, argo, kollokvializm hamda vulgarizm kani turli til birliklari kiradi. Bu birliklar har xil ijtimoiy guruhlar nutqida qo‘llanilib, o‘ziga xos leksik-semantik xususiyatlarga ega bo‘ladi. Xulosa o‘rnida quyidagilarga erishdik: 1) Substandart til qatlamlari til tizmining norasmiy va noadabiy qatlamlarini shakllantiradi hamda muloqotning ma‘lum kontekstlarida ifodaviyligini ta‘minlashga xizmat qiladi; 2) substandart til elementlari submadaniyat qadriyatlarining ko‘rsatkichlari sifatida ko‘pincha kitobiy-yozma til me‘yoralarliga yetib borish imkoniyatiga ega bo‘ladi; 3) sleng, jargon va boshqa norasmiy iboralarni o‘z ichiga olgan substandard leksika kundalik muloqotda qo‘llanilib, insonlar orasida keng tarqalgan muloqot shakllaridan biriga aylanadi.

Kalit so‘zlar: substandard, sotsiolekt, sotsiodialekt, adabiy til, jonli so‘zlashuv tili, sleng, jargon, kollokvializm, leksikografik tahlil.

СУБСТАНДАРТНЫЙ СЛОЙ В МИРОВОМ СОЦИОЛЕКТЕ И ЕГО СОСТАВ

Аннотация. Основная цель статьи заключается в демонстрации субстандартных единиц, являющихся активными формами социолекта, и их состава, в раскрытии этого явления через примеры его значения в словарях, а также в лингвистическом анализе теоретических и научных подходов мировых лингвистов к данному термину. В нашем исследовании использовались компонентный анализ (путём классификации), иллюстративный анализ (с использованием таблиц), а также сравнительно-описательные методы (путём определения), основанные на английских словарях США и Великобритании (CALD, MWD, CCELD). По результатам нашей работы удалось доказательно раскрыть лингвистическое определение термина “субстандарт” и его компоненты с помощью конкретных примеров. Это подтверждает, что активные формы социолекта обычно определяются как субстандартные единицы, включающие различные языковые элементы, такие как сленг, жаргон, арго, коллоквиализмы и вульгаризмы. Эти единицы используются в речи различных социальных групп и обладают уникальными лексико-семантическими особенностями. В заключение мы пришли к следующим выводам: 1) Субстандартные языковые слои формируют неофициальные и нелитературные слои языковой системы и служат для обеспечения выразительности в определённых коммуникативных контекстах; 2) субстандартные языковые элементы, как показатели субкультурных ценностей, часто способны проникать в нормы книжно-письменной речи; 3) субстандартная лексика, включающая сленг, жаргон и другие неофициальные выражения, активно используется в повседневном общении и становится одной из самых распространённых форм взаимодействия между людьми.

Ключевые слова: субстандарт, социолект, социодиалект, литературный язык, разговорная речь, сленг, жаргон, коллоквиализм, лексикографический анализ.

THE SUBSTANDARD LAYER IN WORLD SOCIOLECT AND ITS COMPOSITION

Abstract. The main purpose of the article is to present substandard units, which are the active forms of sociolect, and their composition, to explain this phenomenon by illustrating in dictionaries, and to conduct a

LINGUISTICS

linguistic analysis of theoretical and scientific approaches by global linguists regarding this term. In our research, we used component analysis (through classification), illustrative analysis (with the help of tables), as well as comparative-descriptive methods (through definition) based on English dictionaries from the U.S. and the U.K. (CALD, MWD, CCELD). Through the results of our work, we were able to substantiate the linguistic definition of the term “substandard” and its components with concrete examples. This confirms that the active forms of sociolect are typically defined as substandard units, including various linguistic elements such as slang, jargon, argot, colloquialisms, and vulgarisms. These units are used in the speech of various social groups and possess unique lexical-semantic features. In conclusion, we achieved the following: 1) Substandard language layers form the informal and non-literary strata of the language system and serve to enhance expressiveness in specific communicative contexts; 2) substandard language elements, as indicators of subcultural values, often have the potential to penetrate formal written language norms; 3) substandard vocabulary, including slang, jargon, and other informal expressions, is actively used in everyday communication and has become one of the most widespread forms of interaction among people.

Keywords: substandard, sociolect, socio-dialect, literary language, spoken language, slang, jargon, colloquialism, lexicographic analysis.

Kirish. Rivojlangan har qanday til, jumladan, hozirgi o‘zbek tili, ikkita asosiy funksional turga bo‘linadi: *adabiy til va jonli so‘zlashuv tili*. Adabiy til, uning me’yorlari va qonuniyatlarasi asosan voyaga yetgan, kamolotga erishgan shaxs tomonidan o‘rganiladi va egallanadi, bu tilning yuqori madaniy va ilmiy saviyasini ta’minlaydi. Jonli so‘zlashuv tili esa, har bir til egasi bo‘lgan xalq yoki millat vakillari tomonidan bolalikdan boshlab tabiiy ravishda o‘zlashtiriladi.

Adabiy til va jonli so‘zlashuv tilining bu xilma-xilligi har ikkala turdagisi tilning o‘ziga xos xususiyatlarini belgilaydi. Adabiy til xalq tilining yuqori shakli bo‘lib, har bir davrning o‘ziga xos me’yorlari, tartib-qoidalarini aniq va tizimli ravishda ifodalaydi. Milliy adabiy tilning eng muhim va asosiy belgisi uning aniq bir me’yorlarga, ya’ni marom va tartib-qoidalarga asoslanganligidir. Milliy adabiy til va milliy tillarga qadar bo‘lgan davrdagi adabiy til o‘rtasida sezilarli farqlar bo‘lishiga qaramay, normativlik adabiy tilning har bir davridagi rivojlanishining asosiy belgisi bo‘lib qoladi [12].

Milliy til tushunchasi millatning umumiyligi madaniy, ijtimoiy va lingvistik asoslarini aks ettiradi. Bu til nafaqat ma’lum bir hudud va davlatda tarixan shakllangan, balki variativ kompleks va ko‘p funksiyali bo‘lib, tizimli tashkil etilgan va ierarxik struktura bilan tavsiflanadi. Milliy til ko‘p qirrali hamda stilistik jihatdan farqlangan ekzistensial shakl bo‘lib, tilning mavjudlik shakllarini, shuningdek, lisoniy birliklarni qamrab oladi.

Anglashiladiki, milliy til nafaqat lingvistik birliklarning to‘plami, balki jamiyat tomonidan umume’tirof etilgan va qo‘llanilgan til me’yorlarining majmuasidir. Tilning me’yoriyligi uning barqarorligini va davriy o‘zgarishlarga qarshiligidini ta’minlaydi. Shu bilan birga, milliy til doimo rivojlanib boradi hamda zamonaviy talablar bilan moslashadi. Milliy til o‘z adabiy yozuv shakliga ega bo‘ladi. Milliy tilning bu shakli mazkur millatning har bir a’zosi, har bir shevasi uchun umumiyyidir. Har bir millatning madaniy merosi ana shu tilda o‘z aksini topadi [3, 12].

Davlat tili, qo‘srimcha ravishda, ko‘p millatli davlatlarning milliy tillaridan birini yoki yagona millatli davlatning milliy tilini integratsiyalovchi sifatida ham ko‘rib chiqilishi mumkin. Bu til, tarixan shakllangan hududiy, etnokultural, ma’muriy-siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan bir butun bo‘lgan mega-jamiyatning asosiy aloqasi sifatida xizmat qiladi [4, 34].

Davlat tili millatning o‘ziga xosligini saqlash va rivojlantirishda muhimdir. Masalan, ko‘plab davlatlarda milliy til davlat tili maqomiga ega bo‘lib, u rasmiy hujjatlar, ta’lim va ommaviy axborot vositalarida keng qo‘llaniladi. Bu esa tilning ijtimoiy mavqeyini mustahkamlashga va uni yanada rivojlantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Tilshunoslikda sotsiolekt va substandard qatlamlarning o‘rganilishi ko‘plab olimlar tomonidan muhim mavzu sifatida e’tirof etilgan. Bir qator ilmiy tadqiqot obyektlarida mazkur til birliklarining sotsiolingvistik, lingvokulturologik hamda lingvopraktik jihatlari turli nuqtayi nazardan ko‘rib chiqilgan. Jumladan, T.A.Kudinova [5] o‘zining doktorlik dissertatsiyasida substandartning rus tilidagi o‘rni, lingvistik xususiyatlarini tadqiq etadi hamda uning sotsiolingvisti, lingvokulturologik va lingvopraktik jihatlarini yoritadi. Yana bir rus tilshunosi V.P.Korovushkin o‘zining “Английский лексический субстандарт versus русское лексическое просторечие” [4] nomli monografiyasida ingliz tilidagi substandard leksika var us tilidagi oddiy xalq tilining o‘zaro taqqoslashini o‘tkazgan. Uning tadqiqoti substandard qatlaming leksik semantikasi hamda bu qatlaming ikki tilning lisoniy tizimlarida aks etishini o‘rganishga qaratilgan. Bundan tashqari, ushbu asarda ingliz var us tillaridagi substandard leksika orasidagi bog‘liqliklarni oydinlashtiradi, sotsiolektlar o‘rtasidagi lingvistik farqlarni ko‘rsatadi.

LINGUISTICS

Ingliz tilshunosligida W.Labov muallifligidagi “The Social stratification of English in New York city” [6] nomli asraida Nyu-York shahridagi ingliz tilidagi sotsiolingvistik stratifikatsiyani tahlil qiladi. Substandart elementlarning leksikografik nuqtayi nazardan ko‘rib chiqish, ularni lug‘atga kiritish borasida G.N.Sklyarevskaya tomonidan yaratilgan “Толковый словарь русского языка начала XXI века. Актуальная лексика” [8] nomli asari hamda E.E.Bazarov va uning izdoshlari tomonidan chop etilgan “Стилистически сниженная лексика в современном толковом словаре: изменения в употреблении просторечной лексики” [1] maqolasi muhim manba hisoblanadi. Lug‘atda rus tilining zamonaviy leksik qatlamlari, shu jumladan, substandard birlklarning aktual shakllarini o‘z ichiga olgan. Bundan tashqari, qiyosiy-chog‘ishtirma aspektida N.V.Gromova “Термины родства в субстандартной лексике английского, немецкого и русского языков: функциональный и лингвокультурный аспекты” [2] nomli ilmiy tadqiqotida ingliz, nemis va rus tillaridagi substandart leksikadagi qarindoshlik atamalarini lingvokulturologik va funksional jihatlardan o‘rgangan.

Mazkur maqolada sotsiolektning yetakchi elementi bo‘lgan “substandart” terminining lug‘atdagi maqomi Amerika va ingliz ta’riflari asosida uninh ko‘p ma’nolilik xususiyati qiyosiy-tavsifiy metodlar yordamida ko‘rib chiqiladi, hamda uning komponent tahlili ochib beriladi. Fenomenani oydinlashtirish maqsadida illustrativ jadval taqdim etilib, unda ta’rif, misol hamda kontekstagi o‘rni solishtiriladi.

Natijalar va muhokama. XX asrning ikkinchi yarmida turli sotsiolingvistik yo‘nalishlarda asosiy tushunchalardan biri sifatida tilning sinxron stratifikatsiyasining korrelyati sifatida ijtimoiy guruh tushunchasi shakllanadi. Shu bilan birga, tilni kengroq ma’noda ruhiy madaniyatga tegishli ekanligini anglash tobora yaqqol ko‘zga tashlanadi. Birinchi o‘rinda “nutqiy jamoa” tushunchasi kelib chiqadi, bu esa insonlarni madaniy, demografik, professional, vaziyatli ijtimoiy parametrlarga asoslangan holda birlashtiradi va ular o‘ziga xos nutq shaklidan foydalanadi. Shu tarzda, milliy til asosida adabiy tilga mansub bo‘lmagan, biroq xalqning katta qismi uchun asosiy muloqot vositasi hisoblangan so‘zlar shakllana boradi. Bu so‘zlar kundalik hayotda ko‘p ishlatilgani bois, tilshunoslikda ulardan voz kechib bo‘lmaydi. Muloqot uchun qulay hisoblangan bu birliklar tilshunoslikda *sotsiolekt* deb yuritiladi.

Har bir shaxs o‘zining idiolketida adabiy so‘zlar, umumiyl iste’moldagi so‘zlar va so‘zlashuv nutqiga xos birliklarni ishlatib, ongli kommunikatsiyaga kirishadi. Shu sababli, jamiyatda yashayotgan har bir shaxs individual nutq egasidir [7, 15]. Bu holat tilshunoslikda “sotsiodialekt” atamasining yangilanib, “sotsiolekt” atamasiga aylanishiga olib keldi. *Sotsiolekt* - bu o‘ziga xos mahalliy jamoaning muloqoti, tili va umumiyl tilni qo‘llashdagi xilma-xillikni anglatadi. *Sotsiolekt* - umumiyl ijtimoiy xususiyatlariga ko‘ra birlashgan ayrim guruhlarning lisoniy ehtiyojlarini qondirish uchun nutq amaliyotida ishlab chiqilgan muloqot shakli. Bu shakllar ijtimoiy chegaralangan kishilar guruhining kommunikativ ehtiyojlariga xizmat qiladi.

Sotsiolektlar turli xil ijtimoiy guruhlar, kasbiy guruhlar, yoshlar va hattoki, hududiy jamoalar o‘rtasida mavjud bo‘lishi mumkin. Masalan, shifokorlar yoki huquqshunoslar o‘z faoliyatida maxsus terminlar va iboralar ishlatishadi, bu *kasbiy sotsiolekt* deb ataladi. Yoshlar o‘rtasida esa so‘zlashuvda yangi shakllar, *slenglar* qo‘llanilishi mumkin, bu yoshlar sotsiolektining namunasi hisoblanadi.

Masalan, ingliz tilida “cool” so‘zi yoshlar orasida “a’lo” yoki “ajoyib” ma’nolarini bildiradi, lekin ushbu so‘zni katta yoshdagи odamlar, masalan, 50 yoshdan katta insonlar bunday ma’noda ishlatmasliklari mumkin. Yoki boshqa bir misol, ishchilar va muhandislar sotsiolektida “bolts” va “nuts” so‘zları keng tarqalgan, lekin ular boshqalar tomonidan kamroq ishlatiladi, shuning ushun ularni *jargonlar* deb atashadi.

Sotsiolektlar nafaqat tilni turli ijtimoiy guruhlarga ajratishga, balki ular orqali tilning turli qirralari va imkoniyatlari namoyon bo‘ladi. Adabiyotlarda sotsiolekt tushunchasi va uning turli shakllari keng o‘rganilgan. Masalan, Villiyam Labov “The social stratification of English in New York city” [6, 442] asarida Nyu-York shahridagi ingliz tilining ijtimoiy qatlamlarga bo‘linishini o‘rgangan.

Sotsiolekt tarixan shakllangan, milliy davrda umumxalq tilining nisbatan barqaror, yarim avtonom yoki avtonom bo‘lmagan shaklidir. Bu til shakli o‘zining ikkinchi darajali sotsiolingvistik me’yorlar tizimiga ega bo‘lib, ma’lum bir ijtimoiy-professional, korporativ yoki antisotsial (antisotsial va asotsial) jamiyat yoki sotsializatsiyalashgan submadaniyat bilan bog‘langan. Sotsiolekt o‘ziga xos sodda leksik tizimga ega bo‘lib, uning elementlari etnik va lokal xarakterga ega bo‘lishi mumkin. Shuningdek, u adabiy bo‘lmagan grammatik va fonetik xususiyatlarining turli miqdor va sifatdagi inventariga ega bo‘lib, ularning barchasi uning so‘zlovchilarining sotsiolingvistik xususiyatlari bilan bog‘liqdir [4, 40].

Sotsiolektning faol ko‘rinishlari odatda *substandard birliklar* deb ataladi va uning tarkibiga sleng, jargon, argo, kolokvializm, vulgarizm kabi turli xil til birlklari kiradi.

Noadabiy leksika yoki substandart lug‘at har qanday rivojlangan tabiiy tilning ajralmas qismi bo‘lib, milliy til kodifikatsiyasining muqarrar natijasi sifatida yuzaga keladi [2, 10]. Substandartni aniqlashda “ko‘p omilli” yondashuv qo‘llaniladi: bir tomonidan, lingvistik omillarni hisobga olish zarur bo‘lsa, boshqa

LINGUISTICS

tomondan - ijtimoiy, psixologik va pragmatik omillarni e'tiborsiz qoldirib bo'lmaydi. Bu omillar substandart birliklarning tavsifida muhim o'rin egallaydi.

Substandartni “**Cambridge Advanced Learner's Dictionary**” (**CALD**) lug'ati bo'yicha faqat mahsulotlarga nisbatan: **Substandard** adj., below a satisfactory standard: substandard housing/accommodation; substandard work/goods [9] // sifat, ma'lum talab qilinadigan standartdan past bo'lgan xizmat yoki mahsulot: sifatsiz uy-joy/sharoit, past sifatli ish/mahsulotlar.

“**Merriam Webster Dictionary**” (**MWD**) lug'atida 3 xil ma'no mazmuniga ega: **Substandard** adj., deviating from or falling short of a standard or norm: such as a: of a quality lower than that prescribed by law substandard housing b: conforming to a pattern of linguistic usage existing within a speech community but not that of the prestige group in that community c: constituting a greater than normal risk to an insurer [11]. // Standart yoki me'yordan chetga chiqadigan yoki ularga mos kelmaydigan: masalan a) Qonun bilan belgilangan sifatdan past bo'lgan, standartga mos kelmaydigan turar-joy binolari b) Nutqiy jamoada mavjud bo'lgan, lekin o'sha jamoada obro'li guruhga tegishli bo'lмаган til ishlatisch namunalariga mos kelish c) Sug'urtachi uchun odatdagidan yuqori xavfni tashkil etish.

“**Collins Cobuild English Language Dictionary**” (**CCELD**) lug'ati esa uning sinonimi beradi hamda lingvistik termin sifatida keng ma'no ifodasini ko'rsatadi:

British English (sabstænderd)/adjective. 1. A substandard service or product is unacceptable because it is below a required standard. Example: *Residents in general are poor and undereducated, and live in substandard housing*; 2. — another word for *nonstandard* [10]. // Britaniya Ingliz tilisi/sifat. 1. Sifatsiz xizmat yoki mahsulot talab qilinadigan standartdan past bo'lgani uchun qabul qilib bo'lmaydi. Misol uchun: *Aholining umumiyligi ahvoli kambag'allik va yetarlicha ta'lim olmaganligi, va ular sifatsiz, talabga javob bermaydigan turar joylarda yashaydilar*. 2. — *nostandardning* yana bir talqini.

American English (sabt'stænderd)/ adjective. Below standard; specifically: 1. Below a standard established by law or less than adequate. 2. Linguistics: *Nonstandard*; a usually pejorative designation for forms of a language that differ from the standard dialect, and a term not widely used by linguists. Noting or pertaining to a dialect or variety of a language or a feature of usage that is often considered by others to mark its user as uneducated; nonstandard. 3. Insurance: a. Not measuring up to an insurer's regular standards in undertaking risks (a substandard risk). b. Pertaining to insurance written to cover substandard risks. **Word Origin:** [1895–1900; sub- + standard] // Amerika Ingliz tilisi/sifat. Standartdan past; xususan: 1. Qonun bilan belgilangan standartdan past yoki yetarlicha emas. 2. Tilshunoslik: *Nostandard*; standart dialektidan farq qiluvchi til shakllari uchun odatda kamsituvchi belgi va tilshunoslar tomonidan keng qo'llanilmaydigan atama. Ma'lum bir tilda boshqa tilshunoslar tomonidan noto'g'ri yoki savodsizlik belgisi sifatida ko'rildigani dialekt yoki til shakli. 3. Sug'urta: a. Sug'urta qabul qilishda sug'urtalovchining odatiy standartlariga mos kelmaydigan (substandart xavf). b. Substandart xavflarni sug'urtalash uchun yozilgan sug'urtaga tegishli. **So'zning kelib chiqishi** [1895–1900; sub- + standard].

Yuqoridagi izohli lug'atlar tahliliga ko'ra, substandart termini bir necha xil ma'nolarga ega va turli kontekstlarda xilma-xil ifodalanadi:

Leksikografik manba	Ta'rif	Misol	Kontekst
1. 1. Cambridge 2. Advanced 3. Learner's Dictionary 4. (CALD)	1. Standartdan past bo'lgan 2. xizmat yoki mahsulot	substandard housing/accommodation; substandard work/goods.	Mahsulot/xizmat sifati
3. Merriam-Webster 4. Dictionary (MWD)	1. Qonun bilan 2. belgilangan sifatdan 3. past; 2. Nutqiy jamoada mavjud til shakllari; 3. Sug'urtachi uchun yuqori xavf.	substandard housing; substandard linguistic usage; substandard risk.	Mahsulot sifati; lingvistik qo'llanilish; sug'urta xavfi.
3.Collins Cobuild 4. English Language Dictionary (CCELD)	BrE 1. 1. Sifatsiz xizmat 2. yoki mahsulot 3. 2. <i>nostandardning</i> 4. yana bir talqini AmE 1. Standartdan past 2. <i>Nostandard</i> til shakli 3. Sug'urtaga tegishli substandart xavf	substandard housing conditions; substandard linguistic usage; substandard risk	Mahsulot/xizmat sifati; lingvistik qo'llanilish; sug'urta riski

LINGUISTICS

Prof. T.A. Kudinovaning ta’rifiga asosan substandart tilning ajralib turuvchi va uni aniqlovchi belgilardan biri uning erkinligi va norasmiyligidir [5, 23]. Zamonaviy izohli lug‘atlarda “непринужденность” (*erkinlik*) tushunchasi “*har qanday siqilishdan xoli, erkin, tabiiy*” [8, 1136], deb ta’riflanadi. Erkin muloqotning mohiyati shundaki, gapiruvchi o‘z xohishiga ko‘ra suhbat davomida har qanday emotsiional nutq registrini tanlash huquqiga ega bo‘lib, bu uning adresatga bo‘lgan munosabatini aks ettiradi. Masalan, do‘sstar o‘rtasida suhbatda rasmiy muloqotdan farqli o‘laroq, samimiy va norasmiy ohangdagi so‘zlar qo‘llanilishi mumkin. Rasmiy, jamoat, ishbilarmonlik yoki ilmiy muloqot holatlarida his-tuyg‘ularni ifodalash deyarli istisno qilinadi va nutqiy kommunikatsiya ishtirokchilaridan shartli-hurmatli ohangda gaplashish talab qilinadi. Bu holatlar odatda qat’iy me’yorlar va qoidalar bilan boshqariladi. Misol uchun, konferensiyada ma’ruzachi “*Good morning ladies and gentlemen!//Assalomu alaykum xonimlar va janoblar!*” deb gap boshlasa, norasmiy suhbatda “*Hi, buddies!//Salom do‘sstar!*” deb gap boshlashi mumkin.

Xulosa. Sun’iy intellekt va internet boshqaruvida yetakchilik qilayotgan tillar, innovatsiyalar va nomlar orqali qabul qiluvchi tillarga muntazam ravishda o‘z ta’sirini o‘tkazib, qisqa vaqt ichida keng ko‘lamdagи substandart leksikani shakkantirdi. Bunday sharoitda tillarning o‘zaro aloqasi, ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar, savdo-sotiq, madaniy munosabatlar, migratsiya, urbanizatsiya, fan va texnika rivojlanishi, internet diskursi, raqamli media va ijtimoiy tarmoqlar kabi omillar hozirgi kunda substandart leksikaga katta ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu o‘rinda e’tirof etish mumkinki, tahlil etilgan natijalarga ko‘ra, “substandart” atamasining 3 xil lug‘atdagi ta’rifi uning lingvistik atama sifatida nostandard til shakli ekanligini izohlaydi.

Xulosa o‘rnida quyidagilarga erishildi: 1. Substandart til elementlari til tizmining norasmiy va noadabiy qatlamlarini shakkantiradi, ularning asosiy vazifasi esa muloqotning ma’lum kontekstlarida yuqori darajada ifodaviyligini ta’minlashdir. 2. Substandart til elementlari, submadaniyat qadriyatlarini ifodalovchi ko‘rsatkichlar sifatida, ko‘pincha kitobi-yozma til me’yorlariga yetib boorish va ular bilan birlashish imkoniyatiga ega bo‘ladi. 3. Sleng, jargon, argo va boshqa norasmiy iboralarni o‘z ichiga olgan substandard leksika kundalik muloqotda keng qo‘llanilib, turli ijtimoiy gurihlar orasida ommabop muloqot shakllaridan biriga aylangan, shu jihatdan, substandartlar sotsiolektning ajralmas qismi sifatida ijtimoiy chegaralangan guruhlarda kommunikativ intesivlikni oshiradi.

ADABIYOTLAR:

1. Базаров Е.Э., Кулева А.С., Пестова А.Р., Шестакова Л.Л. Стилистически сниженная лексика в современном толковом словаре: изменения в употреблении просторечной лексики // Известия Российской академии наук. Серия литературы и языка, 2021. Т. 80. № 1. – С. 42-61. DOI: 10.31857/S241377150014007-0.
2. Громова Н.В. Термины родства в субстандартной лексике английского, немецкого и русского языков: функциональный и лингвокультурный аспекты: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Москва, 2004. – 26 с.
3. Irisqulov T. Tilshunoslikka kitish. Darslik. – Toshkent: Yangi asr avlod, 2009. – 256 b.
4. Коровушкин В.П. Английский лексический субстандарт versus русское лексическое просторечие. Монография. – Череповец: ГОУ ВПО ЧГУ, 2008. – 167 с.
5. Кудинова Т.А. Языковой субстандарт: Социолингвистические, лингвокультурологические и лингвопрагматические аспекты интерпретации: Дисс. ...док.филол. наук. – Нальчик, 2011. – 344 с.
6. Labov W. The Social stratification of English in New York City. – USA: Cambridge University Press. 2nd edition, 2001. – 442 p.
7. Мұхаммедова С. Нұмқ маданияти. Ўқув методик құлланма. – Т.: Низомий номидаги ТДПУ, 2004. – 110 б.
8. Скляревской Г.Н. Толковый словарь русского языка начала XXI века. Актуальная лексика. – Москва: ЭКСМО, 2006. – 1136 с.
9. Cambridge Advanced Learner’s Dictionary. 3rd Edition. – Spain: Cambridge University Press. 2008. – 1820 pp. <https://dictionary.cambridge.org/ru/словарь/английский/substandard>.
10. Collins Cobuild English Language Dictionary. – William Collins Sons & Co Ltd., 1987. – 1703 p. <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/substandard>.
11. Merriam–Webster Dictionary. – USA: Fogware Publishing Windows, 2020. – 909 p. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/substandard>.
12. Mumtoz adabiyoti. Adabiy til va jonli so‘zlashuv tili. 03.01.2013. [https://www.e-adabiyot.uz/maqola/770 Murojaat etilgan sana \(18.08.2023\)](https://www.e-adabiyot.uz/maqola/770 Murojaat etilgan sana (18.08.2023)).

O'ZBEK XALQ PAREMALARIDA KASB-KOR, OZIQ-OVQAT NOMLARINING ETNOLINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Nurova Yulduz Ubaydullayevna,
Buxoro davlat pedagogika instituti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
yulduznur@gmail.com

Annotatsiya. Etnolingvistika nisbatan yangi fan bo'lib, ba'zida yangi gumanitar bilim sohalarida sodir bo'lgani kabi uning predmeti va qamrov doirasi hanuz aniq belgilanmagan, ya'ni voqelikning qanday elementlarini o'rghanishi mavhumligicha qolmoqda. Shu ma'noda aytish mumkinki, etnolingvistika – bu tutashuvdag'i fan. So'nggi o'n yilliklarda bilimning bunday chegaraviy sohalari ko'plab paydo bo'ldi, "tutashuvdag'i fanlar"ning yuzaga kelishi hozirgi zamон fanining ham gumanitar, ham tabiiy fanlariga xos xususiyatdir. Etnolingvistika xalq hayotining ruhiy, madaniy, etnik xususiyatlari va ularning tilda aks etishini o'rganuvchi tilshunoslik yo'nalishi hisoblanadi.

Kalit so'zlar: etnolingvistika, etnos, tilshunoslik, chora, surpa, bo'ryo, xurmacha, mo'ndi, madaniyat, etnolingvistika, maqol.

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАЗВАНИЙ ЗАНЯТИЙ И ЕДЫ В УЗБЕКСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Аннотация. Этнолингвистика - относительно новая наука, и её предмет и сфера применения, как это иногда бывает в новых областях гуманитарного знания, ещё не определены, т.е. остаётся неясным, какие элементы действительности она изучает. В этом смысле можно сказать, что этнолингвистика – это наука на стыке. В последние десятилетия появилось много таких пограничных областей знания, возникновение "наук на стыке" является характерной чертой как гуманитарных, так и естественных наук современности. Этнолингвистика - это направление лингвистики, изучающее духовные, культурные, этнические особенности жизни народа и их отражение в языке.

Ключевые слова: этнолингвистика, этнос, лингвистика, название масла, продукт, язык, культура, этнолингвистика, пословица.

ETHNOLINGUISTIC CHARACTERISTICS OF PROFESSIONAL AND FOOD NAMES IN UZBEK PEOPLE'S PARAMES

Abstract. Ethnolinguistics is a relatively new science, and its subject and scope, as sometimes the cases in new fields of humanities, have not yet been determined, i.e. it remains unclear which elements of reality it studies. In this sense, we can say that ethnolinguistics is a science at the junction. In recent decades, many such borderline fields of knowledge have appeared, the emergence of "sciences at the junction" is a characteristic feature of both the humanities and natural sciences of our time. Ethnolinguistics is a branch of linguistics that studies the spiritual, cultural, and ethnic characteristics of the life of a people and their reflection in language.

Keywords: ethnolinguistics, Ethnos, linguistics, oil name, product, language, culture, ethnolinguistics, proverb.

Kirish. Etnolingvistika nisbatan yangi fan bo'lib, ba'zida yangi gumanitar bilim sohalarida sodir bo'lgani kabi uning predmeti va qamrov doirasi hanuz aniq belgilanmagan, ya'ni voqelikning qanday elementlarini o'rghanishi mavhumligicha qolmoqda. Shu ma'noda aytish mumkinki, etnolingvistika – bu tutashuvdag'i fan. So'nggi o'n yilliklarda bilimning bunday chegaraviy sohalari ko'plab paydo bo'ldi, "tutashuvdag'i fanlar"ning yuzaga kelishi hozirgi zamон fanining ham gumanitar, ham tabiiy fanlariga xos xususiyatdir. Etnolingvistika xalq hayotining ruhiy, madaniy, etnik xususiyatlari va ularning tilda aks etishini o'rganuvchi tilshunoslik yo'nalishi hisoblanadi. O'zida maqol, matal va maqol-matal tipidagi birliklarni qamrab oluvchi paremalarning etnolingvistik xususiyatlari jahon tilshunosligida ham, turkiy tilshunoslik va uning tarkibiy qismi bo'lmish o'zbek tilshunosligida ham chuqr tadqiq qilingan emas. O'zbek xalq paremalari tarkibidagi etnik birliklar xilma-xil va turli-tuman bo'lib, ularda uy-ro'zg'or nomlari, jumladan,

LINGUISTICS

(*chora, surpa, bo'ryo*); (*guppi, yarg'oq, kishan yoqa*); ich kiyim va ularning qismi (*yaxtak, jiyak, baloq*); oyoq kiyim, ularning qismi va o'rirlari (*paytava, ulton, ukpa*); kiyimga yordamchi buyum (*qayish, qiyiq(cha), pushton*); mato nomlari (*beqasam, shoyi, movut*); oziq-ovqat nomlari, chunonchi, quyuq (*ko'mma, qo'g'irmoch, qurtava*), suyuq ovqat (*yorma, umoch, og'iz, yovg'on, bulamiq*); ichimlik (*bo'za, zardob*); mahsulot (*to'qoch, oqliq, jigin*); Shirinlik (*shinni*), don mahsulotlari (*arpa*), moy nomi (*zig'ir yog'i*) kabi etnik birliklar qo'llangan.

Tilshunoslik ilmida barchaning e'tiborini tortayotgan til va madaniyat tushunchasi bilan bog'liq etnolingvistika masalalari hozirga qadar to'laqonli o'z yechimini topganicha yo'q. Shunday muammolardan biri paremalar tarkibida uchrovchi etnik birliklarning leksik-semantic xususiyatlari sanaladi. Chunonchi, "Borida chora-chora, yo'g'ida banda bechora" etnonimi quyidagi birliklar bilan (**Chora** I. (fors. Chora (tadbir) ko'ruvchi [182]. **Chora** II "katta yog' och idish", "tog' ora" ... Shunday ma'noni anglatgan bu ot eski o'zbek tilida **chara** tarzida talaffuz qilingan; keyinchalik birinchi bo'g'indagi **a** unlisi ã unlisiga almshgan; **chara** > **chära**. "Kulol mo'ndida suv ichar". **Mo'ndu** 1. Dushman o'tmasin uchun xandaq atrofiga sanchib qo'yilgan sanchiq: 2. Hayvonlarni ovlashda ishlataladigan bir turli quroq; 3. Sopol ko'zacha. Mo'ndi-ko'va, ko'vacha. Unda zig'ir yog' saqlardilar, suv tashib keltiradilar. Ammo mo'ndining o'zidan suv ichmasdilar. "Atlas kiysang bo'zingni unutma, kimxob kiysang alagingni" maqoli tarkibida mavjud bo'lgan "atlas" etnonimi quyidagi birliklar bilan (**Atlas** I. (arab الْأَطْلَسُ – tekis, silliq) – tanda ipi ham, arqoq ipi ham tabiiy ipakdan to'qiladigan bir yuzlama silliq mato. Tanda ipi abrbandi usulida bo'yab bezatiladi. Alovida ishlov berib atlasga jilo beriladi, shunga ko'ra u tovlanib turadi. Atlasning tabiiy ipakdan to'qilgan eng a'lo navi sakkiz tepkili xonatlas deb ataladi. Xonatlasning barcha siri uning tuzilishi va to'qilish usulidadir. Atlasning to'qilish jarayoni: atlas to'rt tepkili dastgohda, sakkiz tepkili atlas sakkiz tepkili dastgohda to'qiladi. Tandaga gullar tandaning har sakkiz naxi to'qilishda ustma-ust keladigan qilib ko'tariladi, naxlar tepkilarga muvofiglashtirilib, gullar o'ynag'ichlarga ulanadi. **Atlas** II. Albom yoki kitob shaklida tartiblangan jug' rofiy xaritalar, chizmalar majmuyi. Iqtisodiy atlas. **Atlas** III. – [yun – mifologiyada Liviya podshosining nomidan; go'yo u birinchi bo'lib osmon globusini yaratgan emish]. 1. Muayyan maqsadlarda va muayyan tizim asosida tanlab olingen kartalarda iborat bo'lgan va tushunish matnlari bilan albom shaklida nashr etilgan to'plam. Anatomiq atlas. Botanika atlasi. Zoologiya atlasi.) omonimlik munosabatida turadi. Xuddi shu tarzda maqolada *oqliq, bo'z, parcha; kul, tom* leksik birliklarining omonimik munosabatlari haqida atroficha ma'lumot beriladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tilshunoslikda til va madaniyat, til va inson omili, til va tarix masalalariga dastlab V. fon Gumboldt, A.Vaysgerber, L.Blumfild, E.Sepir, Boduen de Kurtene, A.A.Potebnya, A.A.Shaxmatov kabi Yevropa va rus tilshunoslari e'tibor qaratgan. Dunyo tilshunosligida matnni antropotsentrik paradigma asosida o'rganish etnolingvistika, lingvistik semantika, lingvokognitologiya, psixolingvistika, lingvokulturologiya, pragmatikaga oid tadqiqotlarda ko'zga tashlanadi. Xususan, N.Xomskiy,U.Cheyf,B.A.Serebrennikov,L.V.Shcherba,Y.N.Stepanov,I.R.Galperin N.I.Karaulov, N.I.Jinkin, A.A.Leontyev, J.Lakoff, A.Vejbiskaya, E.S.Kubryakova, E.Rosh, V.P.Belyanin, V.Z.Demyankov, V.A.Maslova, M.Dridze, K.F.Sedov, A.Nurmonov, N.M.Mahmudov, E.A.Begmatov, Sh.Safarov, S.Boymirzayeva, I.Azimova kabi tilshunoslarning ishlariда til tizimi antroposentrik tamoyillar asosida tadqiq etilgan [10]. Professor N.Mahmudovning "Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab..." nomli maqolasida etnolingvistika, lingvokulturologiya, umuman, antropotsentrik paradigmasing mohiyatini va bu boradagi muammolar chuqur va asosli yoritib beriladi. Til sohasida omonimiyani o'rganish borasida bir nechta ilmiy tadqiqot ishlari amalgalga oshirilgan bo'lib, odatda, omonimiya matnda aniqlanadi (B.N. Golovin, A.M.Babkin, E.M.Galkina-Fedoruk, L.A.Bulakovskiy, R.A.Budagov, S.Axmanova, N.M.Shanskiy kabi), ammo ba'zi hollarda bu tushunishni qiyinlashtiradi. L.V.Malaxovskiy "tabiiy tillarda omonimlarning mayjudligi zarur va tabiiy" deb hisoblaydi. B.A.Plotnikov nisbatan barqaror va tilga mansub noaniqlik toifasiga omonimiyani kiritadi [14]. Maqol va matallarni qiyosiy-tipologik xususiyatlariga oid muammolar I.Begmurodov, R.A.Latipova , I.K.Mirzaev, Ye.V.Ivanova, B.T.Kasharov, V.V.Pavlov, Z.A.Yusupova, Ye.A.Osheva, L.A.Babitova, O.Sh.Igbolov, M.Temirova, R.U.Majidova kabi olimlar tomonidan tadqiq qilingan. Bu kabi ilmiy ishlar, maqol va matallar tadqiqotning nazariy jihatdan mustahkam asosga ega ekanligini ko'rsatadi. O'zbek tilshunoslari X.Abdurahmonov, G.N.Sindibaeva, N.B.Saparova, P.U.Bakirov, M.Djusupov, K.E.Alibekova, Sh.Majitaeva, B.Jo'raeva, D.S.Turdalievalar maqol va matallarining qiyosiy, g'oyaviy-badiiy, leksik, leksik-stilistik, grammatic tahliliga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar olib borishgan[19]. Ammo o'zbek xalq paremalaridagi etnonimlar omonemiyasini ifodalovchi maqollarning milliy-madaniy xususiyatlari etnolingvistik yondashuv asosida maxsus tadqiq etilmagan.

Tahlil va natijalar.

– Agar bo'lsa **oqliging**, bilinmaydi yo'qliging.

LINGUISTICS

I. Oqlik – sut, qatiq, pishloq, suzma, qurut, qimron, qimiz va sh.k. Bu mahsulotlarning kishi salomatligiga foydasi katta. Xalqda tuyog’i bor, ya’ni chorvasi bor oilada baraka bo‘ladi, degan gap bor [21, 5]. Buyuk hakim Abu Ali ibn Sinoning yozishicha, turli hayvonlar (qo‘y, echki, tuya, biya, ayniqsa sigir)ning “suti xiltlarni mo‘tadillashadiradi, badanni baquvvat qiladi, semirtiradi,...ichki yaralarni quyuq xiltlardan tozalaydi, ularni yetiltiradi va yuvadi,...teridagi xunuk izlarni ketkazadi, (terining rangini yaxshilaydi,...yuzning rangini, ayniqsa xotinlarni chirolyi qiladi,...ko‘z og‘rig’iga, yo‘talga va qon tupurishga, astma va nafas qisishiga, sariq kasalliklariga qarshi foya qiladi” Sigir-buzog’i bor oila, to‘q oila hisoblangan[2].

Izoh. “Oqliq sotgan oqarmas”.

Bu maqolning kelib chiqishi ota-bobolarimizning qadimiy odatlarga borib taqaladi: o‘tmishda deyarli har bir xonodon(ayniqsa, ko‘chmanchi chorvadorlar xonadonida) sigir, qo‘y, echki, tuya, biya va sh.k sut beruvchi hayvonlar boqilardi. Sutni, qatiqni, qimizni, umuman “oqliq”ni birovga pulga sotmas edilar yo biror narsa evaziga bermasdilar, tekinga, yo juda bo‘limganda – qarzga berardilar. (Qarzga vaqtinchcha oqliq berib turish holatini “novador” deb atardilar. Bu shunday: bir idishga sutni va oqliqni qo‘yardilar-da, ichiga bir cho‘pni tikkasiga solib, sut qayergacha kelsa, o‘sha yerini biror narsa(ip,latta va sh.k) bilan o‘rab, belt qilib qo‘yardilar. Qaytib olarda shu “o‘lchov” bilan o‘lchab olardilar. Natijada ikki tomonning ham bir-biriga haqi ketmas, bir-birining ko‘nglida hech qanday shubhaga o‘rin qolmas edi. Oqlikni sotmaslik to‘g’risidagi fikrni davom ettirib yana shuni aytish kerakki, o‘tmish avlod-ajdodlarimiz: “oqlik sotgan odamning kosasi oqarmaydi” deb qattiq irm qilardilar. Hatto biror odamning oqlik sotganini bilib qolguday bo‘lsalar, undan hazar qilib, “bordi-keldi”, “oldi-berdi”ni uzib, uni yakkalab qo‘yardilar, qabila-urug’ boshliqlarni bunday odamga “to‘qqiz ayb” qo‘yib, jarima soladilar [7, 308].

Izoh: **oq+liq** I.Qaynatilgan sutni qatiq qilish uchun solinadigan ozgina qatiq tomizg’i. Mana kolxoz bo‘lgandan buyon... mol-hol ko‘rib og‘zimiz oqliqqa tegdi. Sh. Sulaymon. Ota, o‘g‘il.

Oqlik. II.Pishirilgan sutni ivitish (qatiq qilish) uchun unga solinadigan ozgina qatiq; tomizg’i.– *Hozir sut soqqandirsiz, axir.–Sog‘indim...– Pishirib oqlik solib qo‘ygan edim.* A.Haqqor. Sarob.

Oqlik. III. To‘yga rozilik alomati sifatida sovchilarga beriladigan oq yoki och rangdagi mato, ro‘mol, biror kiyim. Sovchilar xursand bo‘lib oqliq olib ketishdi. **Eshon qo‘ynidagi bir kiyim chitni Surxonboyning oldiga qo‘ydida, gap boshladi:** –Mana bu xamir uchidan patir, hojim...Oqliq...Quda bo‘lmoqchimiz. I.Rahim Taqdir.

Oqlik. IV. Azaga ko‘mish marosimiga kelgan ta’ziyachilarga bo‘lib beriladigan gazlama yirtish. *Oqliq bermoq* [7, 259].

Bo‘z yaktak qichitar, yaxshi xotin tinjitar **bo‘z** I [asli arab مجددا – “mato, ip mato”; shundan bazzoz–“mato bilan savdo qiluvchi”] ot. Oq-sargish rangli dag‘al ip gazlama. Gazlama, ip, xom pishiriilgan paxta ipidan qo‘l dastgohida to‘qilgan mato. Malla bo‘z. *So‘z emgak bo‘lar, bo‘z ko‘ylak.* **Maqol.** *Shu maqsadga yetish uchun qop ko‘targan, yirtiq-yamoq, bo‘z choponli otasining orqasidan shoshib-pishib odimlar edi.* Parda Tursun, O‘qituvchi [1, 38].

bo‘z II *Sho‘rxok yer, ekinsiz dala. Bo‘z yerlar.*

bo‘z III Ko‘kka moyil oq rang (asosan, ot haqida). St. Bo‘zdan tayyorlangan, tikilgan. *Bo‘z yaktak qichitar, yaxshi xotin tinjitar.* Maqol. *Noz-ne’matning ko‘pligidan bo‘z dasturxonning yamog’i ko‘rinmay ketdi.* **S.Siyayev, Avaz.** *Nigor oyim bo‘z to‘nni tekshirib ko‘rdi.* **A.Qodiriy, Mehrobdan chayon.**

Bo‘z ot, bo‘z to‘rg’ay, bo‘z qarchig’ay, bo‘z eshak, bo‘z to‘ya. – *O‘ktam yosh bo‘z otda iljayib, turar edi.* **Oybek, O.v.shabadalar.** *Chorbog’ chetidan bo‘z otni choptirib chiqdi-yu, birdan jilovini qo‘yib yubordi.* **P. Qodirov, Yulduzli tunlar.** *Safidan adashgan bo‘z turna bo‘zlar...* **A.Suyun.** *Olis tonglar katta, kuchli bo‘z eshakni bolalariga tutqazib, dastasini yo‘g‘on qamchini katta, juda kir sallasiga qistirdi.* **Oybek, O.v. shabadalar.** *Ko‘ldan bir kishi chiqib kela boshladi, qo‘lida bo‘z qarchig’ay.* “**Intizor**”.

Rangi bo‘z bo‘lib ketmoq, yoki bo‘zday oqarmoq. Rangi oppoq bo‘lib ketmoq. *Nazokatning yuzi bo‘zdek oqardi.* **A.Muxtor.** *Opa-singillar.* *Uning rangi bo‘zdek oqarib ketgan, a‘zoyi badani qalt-qalt titrar edi.* **K.Yashin, Hamza.** *Ajabo, bu odam nega kuladi, deb aftiga qarasam...rangi bo‘z bo‘lib ketibdi!* **A.Qahhor.** *Asarlar* [1, 38].

Bo‘z yer, ekin ekishga yaroqli, lekin uzoq vaqt ishlanmay, ekilmay yotgan yer.

Bo‘z yerga qadalgan chigit bag‘rida bahor nafasi tegdi. **R.Fayziy.** *Cho‘lga bahor keldi.* *Bo‘z yerlarga suv chiqadi, qishloq atroflari, qaqrur-ququr bo‘z ko‘kalamzor ekinzor bo‘ladi.* **M.Ismoilii.** *Farg’ona t.o.*

Bo‘z tuproq. Subtropik hududlar va yarimcho‘l yerkirada xos tuproq. *Poylab dehqon yo‘lini bo‘rsillaydi bo‘z tuproq.* **A.Suyun.** *Olis tonglar.* *Gul bog‘im, bog‘im-bog‘im, bog‘ bo‘lgan bo‘z tuprog‘im.* Mirtemir. Asarlar.

Bo‘z bola yoki yigit. *Endigina kuchga to‘lib kelayotgan, turmush achchiq-chuchugini totmagan, turmush tajribasiga ega bo‘lmagan, bo‘z yigit edik.* **B.Ismoilov, Hormang,** quroldoshlar. *Bo‘z yigit*

LINGUISTICS

emasmanmi, qon gup etib miyaga urdi. “Mushtum”. Suluv qizing bor bo’lsa, bo’z bolaga yoqarsan. “Sharq yulduzi”. Shu kichkinagina bo’z yigit dilida so’ngsiz umidlar bor ekan. H.G’ulom. Mash’al.

Bo’z- o’tsimon cho’l o’simligi, chalov. Bo’z qattiq uvvos yig’i. *Unitmoq ham shumchami, dunyo to’ldi bo’zimga. M.Yusuf. Uyqudagি qiz* [7,398].

Xulosa va takliflar. Til madaniy ahamiyatga ega axborotlarni saqlash va to‘plash vositasi hisoblanadi. Xalqning mentalitetini o’zida aks ettirgan, madaniyatning ajralmas qismi va tilning muhim qatlamin tashkil etuvchi, beba ho ma’naviy boylik sanalgan maqollar asrlar davomida hayotiy tajribalar asosida sayqallanib, turli vositalar bilan avlodlardan avlodlarga meros qilib qoldirilgan.

ADABIYOTLAR:

1. Абдураҳмонов X., Маҳмудов Н. Сўз эстетикаси. Тошкент, 1981.92 б
2. Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари.-Т., 1992. 316 б.
3. Артеменко М., Фольклорное текстообразование и этнический ментальитет //Традиционная культура. // Научный альманах. 2001. №2 (4). С. 11-17.
4. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М.: “Наука”, 1983. – 412. С 57-58
5. Булатова Н. Д., Этнолингвистика в системе профессиональной подготовки специалистов по народной художественной культуре. Москва. 2003. 162 с.
6. Bekmatova D.A. Do’stlik hamda qarindosh- urug’chilik mavzusi bilan bog’liq turkcha maqollar semantikasi. T.- 2012.- 47 b
7. Бегматов Э. Мадвалиев Н. Маҳкамов Н в.ҳ. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. - Москва. 1981.140 б
8. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. - М., 1985. – 452 с
9. Жўраева Б.М.Ўзбек халқ мақоллари шаклланишининг лингвистик асослари ва прагматик хусусиятлари.- Самарқанд., 2019. –83 б

ASPEKTUAL MA'NO IFODALOVCHI LEKSEMALARING INGLIZ IZOHЛИ LUG'ATLARIDAGI TALQININI TAKOMILLASHTIRISH YO'LLARI

*Mengliyeva Munira Baxtiyarovna,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili
va adabiyoti universiteti doktoranti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD
mengliyeva.munira@navoiy-uni.uz*

Annotatsiya. Aspektuallik funksional-semantik maydoni periferiyasidan ravish va fe'l so'z turkumiga oid so'zlar izohli lug'atda sinonimik yoki deskriptiv sinonimiya vositasida izohlanadi. Bu talqinni mukammallahshirish uchun izoh tarkibiga aspektuallik semalarini kiritish, harakat va holat jarayonini tasvirlash kerak. Aynan shunday talqinda o'zaro sinonim leksemalarni farqlash imkonи paydo bo'ladi. So'zlarning leksikografik talqinidagi bir tamoyil va shakl ham ayni shu jarayon semalarini berilganligida aks etadi. Maqolada fe'l va ravishlar izohiga kiritilishi kerak bo'lgan leksik elementlar zarurati dalillangan.

Kalit so'zlar: izohli lug'at, fe'l, aspektuallik, tavsifiy izoh.

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ТОЛКОВАНИЯ ЛЕКСЕМ, ВЫРАЖАЮЩИХ ВИДОВОЕ ЗНАЧЕНИЕ В АНГЛОЯЗЫЧНЫХ ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЯХ

Аннотация. С периферии функционально-семантического поля аспектуальности слова, относящиеся к словесной группе слов и глаголов, объясняются в толковом словаре посредством синонимии или описательной синонимии. Для совершенствования этой интерпретации необходимо ввести в описание схемы аспектуальности, описать процесс действия и состояния. Именно в такой интерпретации становится возможным выделить взаимно синонимичные лексемы. Принцип и форма лексикографического толкования слов отражаются и в изложении этого же процесса. В статье доказывается необходимость лексических элементов, которые следует включать в объяснение глаголов и наречий.

Ключевые слова: толковый словарь, глагол, видовое значение, описательное определение.

WAYS TO IMPROVE THE INTERPRETATION OF LEXEMES EXPRESSING SPECIAL MEANING IN ENGLISH DICTIONARIES

Abstract. From the periphery of the functional-semantic field of aspectuality, words belonging to the verbal group of words and verbs are explained in the explanatory dictionary through synonymy or descriptive synonymy. To improve this interpretation, it is necessary to introduce aspectuality schemes into the description and describe the process of action and state. It is in this interpretation that it becomes possible to identify mutually synonymous lexemes. The principle and form of lexicographic interpretation of words are reflected in the presentation of the same process. The article proves the need for lexical elements that should be included in the explanation of verbs and adverbs.

Keywords: definition dictionary, verb, aspectual meaning, descriptive definition.

Kirish. Ravishlar aspektual ma'no ifodalovchilar sifatida funksional-semantik maydon periferiyasidan o'rin oladi – ularning leksikografik talqinini o'rganish aspekt ma'nolaridagi farqlar, aspekt semalari voqelanishini tushunish imkonini beradi. Shu sababdan ravishlarning izohini shakllantirishda tavsifiy, sinonimik va ziddiyatli talqinlardan o'rinni foydalanish zarurati yuzaga keladi. Aspekt ma'nosining ilova qilinishi ma'nodoshlarni farqlash bilan birga matn tahriri va tarjimada aspekt ma'nosiga yondashuv tamoyillarini shakllantiradi.

Metodlar. Ingliz tilida izohli lug'atlarga o'quv manbasi sifatida yondashish keng ommalashgan. Ushbu tilni o'rganishga bo'lgan global qiziqish sababli mualliflar turli yondashuvlarga asoslangan lug'atlar taqdim etiladi. Ushbu maqolada Oxford Learners' Dictionary, Cambridge dictionary hamda Meriam Webster lug'atlaridagi aspektual ma'nolar talqini muhokama qilinadi. Lug'atlar qiyosi vositasida ravishlarning aspektual ma'nosini ochib beriladi. Ushbu ma'nolar talqiniga tavsifiy, ziddiyatli va sinonimik izoh turlaridan qaysi biri eng optimal variant bo'lishi haqida fikr yuritiladi.

LINGUISTICS

Natijalar. Lug‘atlardagi asosiy farq shundaki, me‘yoriy yoki tavsifiy yondashuv barcha so‘zlar, xususan, aspekt semasiga ega leksemalar talqiniga o‘z ta‘sirini o‘tkazadi. Birinchi tur lug‘atlarda aspekt ma‘nosiga ega leksemalar qisqa-lo‘nda, sinonimlar vositasida va kamdan-kam hollarda sinonim va tavsif uyg‘unligida izohlangan. Ikkinci tur lug‘atlarda so‘zning semantik ko‘lamini kalkalash, turli semlarini tavsifiy izohlash va har bir semani misol kontekstida dalillashga ahamiyat beriladi.

Izohli lug‘atlardagi barcha talqinlarning muvaffaqiyatli jihatlarini umumlashtirib aspektual ma‘no ifodalovchi so‘zlar izoh maqolasini takomillashtirish mumkin. Masalan, izohning bayon uslubi Oksford izohli lug‘atiga xos rasmiy nutqiy doirada shakllantirilishi lozim. Misollar rangba-rangligi, ualrning turli funksional jihatlarni qamrashi Kembridj lug‘ati andozasiga muvofiq bo‘lishi kerak. So‘zni ma‘nolarga ajratishda faqat lug‘aviy semalarga tayanish maqsadga muvofiq. Shuningdek, so‘z etimologiyasi, qo‘llanish chastotasi, uslubiy doirasi va sinonimlari kabi qo‘shimcha ma’lumotlar lug‘atni qomusiy lingvistik manbaga aylantiradi. Masalan, ingliz izohli lug‘atlarida aspektual ma‘noni ifodalovchi ravish va fe’llar ayni semaga tayangan holda deskriptiv tamoyilda talqin qilinishi joiz.

Munozara. Normativ lug‘at deb ta‘riflangan Oksford izohli lug‘atida aspekt ma‘nosiga ega ravishlar quyidagicha talqin qilinadi:

GRADUALLY adverb /'grædʒuəli/ /'grædʒuəli/ slowly, over a long period of time to gradually increase/decrease *The weather gradually improved. Gradually, the children began to understand. Women have gradually become more involved in the decision-making process.*

So‘z izohi ma‘nodosh va qisman tavsifga asoslanadi. Uzoq vaqt mobaynida jumlesi so‘zdagi aspektual tarzning davomiyligiga ishora qiladi hamda misollar harakat-holatdagi ushbu sur‘atni tasdiqlaydi. Ushbu ravishning antonimi izohi esa quyidagicha:

SUDDENLY adverb /'sʌdənli/ /'sʌdənli/ quickly and unexpectedly *I suddenly realized what I had to do. I suddenly became aware of just how late it was. She took ill and died suddenly at her home. You might suddenly find yourself in dire need of cash. A pedestrian suddenly appeared in front of the taxi. I tried to sit up but I suddenly felt dizzy.*

So‘z izohi faqat sinonimlar bilan berilgan. Natijada bu so‘z ma‘nosini ochib berish vazifasi misollarga yuklatilgan. Misollar uning og‘zaki va yozma norasmiy nutqiy doiraga tegishliligini ochib beradi. Bu o‘rinda so‘z ma‘nosi izohiga tavsifiy yondashib *in a short period*– qisqa muddat ichida yoxud *within a bling of eye*– ko‘z ochib yunguncha jumlalarini qo‘shib jarayonning jadal aspektual sur‘atini batafsil yoritish talab etiladi. Masalan, xuddi shu Oksford izohli lug‘atida so‘z izohiga tavsifiy yondashish samarali natija bergen:

EXPONENTIALLY adverb /ekspə'nensəli/ /ekspə'nensəli/ (mathematics) in a way that is connected with or shown by an exponent These time lags are exponentially distributed. Questions about grammar and vocabulary? Find the answers with Practical English Usage online, your indispensable guide to problems in English. (formal) in a way that becomes faster and faster to increase exponentially

Izoh so‘ngida harakatning tezlashish sur‘ati haqida so‘z boradi va ushbu aspektual ma‘noning nutqiy voqelanishini ko‘rsatuvchi misol etishmaydi. Ushbu lug‘at tilning qo‘llanish me‘yoriga urg‘u bergani bois so‘zlarning qaysi kontekstda qo‘llanishi mumkinligini alohida ta‘kidlaydi.

Kembridj izohli lug‘atida esa aspektual ma‘no kasb etuvchi ravishlar izohiga tavsifiy yondashiladi va ushbu yo‘nalishda so‘zlar ma‘nosi batafsil qamrab olingan:

IMMEDIATELY adverb UK /ɪ'mi:dɪ.ət.li/ US /ɪ'mi:di.ət.li/ A2 now or without waiting or thinking: *We really ought to leave immediately. The purpose of the meeting wasn’t immediately obvious. Please report to the office immediately. Now I need you to get me that report now. right now:* You put that back right now. **right away:** If you’re going to call the doctor, you’d better do it right away – the office is closing in two minutes. **straight away:** I called them back straight away.

Lug‘atda *darhol* ravishining izohi “kutmasdan, “o‘ylamasdan (harakatlanish)” deb shakllantirilgan. Illova sifatida keltirilgan so‘z sinonimlari ularning nutqda qo‘llanishini aks ettiruvchi misollar bilan mustahkamlangan. Bu esa Kembridj izohli lug‘atini deskriptiv leksikografiya namunasi o‘laroq e’tirof etishga asos bo‘ladi.

ALREADY adverb UK /ɔ:l'red.i/ US /a:l'red.i/ before the present time: *I asked him to come to the exhibition but he’d already seen it. The concert had already begun by the time we arrived. I’ve already told him. As I have already mentioned, I doubt that we will be able to raise all the money we need.* earlier than the time expected: *Are you buying Christmas cards already? It’s only September! I’ve only eaten one course and I’m already full.*

Kembrij lug‘atida allaqachon ravishi izohi ma‘noni ikkiga ajratgan holda tavsifiy yo‘nalishda shakllantirilgan. Birinchi semada harakat yoki holatning hozirgi zamonga qadar tugallangan (sof aspektual ma‘nosи) izohlanadi. Ikkinci sema esa harakat yoki holatning kutilganidan oldin yuz berib tugallanganini anglatadi. Bu semadan bilvosita muayyan harakatning soniyaviy sur‘ati, ya’ni bir onda sodir bo‘lib

LINGUISTICS

tugallangani ham tegishli kontekstdan tushunilishi mumkin. Ingliz tilining izohli lug‘atlari juda ko‘p. Ular sirasida eng yirik va ommaboplari internet platformasida joylashgan.

FALL verb UK /fɔ:l/ US /fa:l/ fell | fallen

1. a) **A1 to drop down onto horizontal surface without intention** *The rain was falling steadily; They were injured by falling rocks; fall + adv./prep. Several of the books had fallen onto the floor.*

b) **A1 to decrease in quality, rate, amount, number or strength** *The temperature fell sharply in the night. Falling birth rates could have an impact on future economic growth. Fall+by* *The car sales rate have fallen by 30 per cent.*

c) **A1 to change slowly state of being – to pass into a particular state steadily** *She fell asleep during long-lasting staff meeting; The room had fallen silent.*

d) **C1 to be finally after a battle** *The party fell after loosing majority of voices during election. Temurid dynasty fell to Shaibonikhon’s new dynasty.*

e) **C1 to hang down loosely and remain in that position** *The white curtain fell down to floor.*

2. **A1 a name of a season between hot summer and cold winter.** In Central Asia temperatures decrease typically from the 15th day of fall season.

Yuqoridagi namunaviy lug‘at maqlada so‘z ma’nolari to‘g‘ri ajratilganiga guvoh bo‘lamiz. Odatiy ravishda so‘zning har bir kontekstual semasi atash ma’nosidek ajratilmagan. Ikki mustaqil atash ma’nosini ostida turli kontekstual ma’noalni umumlashtirish tamoyilidan foydalanilgan. Shu bilan birga har bir kontekstual semada fe’lning kechish sur’ati, ya’ni aspektual ma’nosini farqlanishi ochib berilgan. Birinchi ma’noda harakatning kutilmaganda sodir bo‘lishiga urg‘u beriladi. Misollar hay ayni kutilmaganlik ma’nosini tasvirlaydi. Ikkinci kontekstual ma’noda harakatning bajarilish sur’ati haqida ma’lumot berilmaydi – raqamlar va ko‘rsatkichlarga nisbatan to fall harakatining su’rat ma’nosini neytrallashib jarayon tarzini **sharply** kabi ravishlar dalillashi ochib berilgan. Uchinchi kontekstual semada to fall fe’lning ohistalik, bosqichma-bosqich yuz berish sur’ati ravishlar ko‘magida izohlangan. To‘rtinchi kontekstual semada harakatning uzoq kutilganligi va tugallanganligi semasiga izohdagi “finally” so‘zi bilan ishora qilinadi. So‘ngi kontekstual semada jarayon sur’ati ma’nosini yaqqol ko‘zga tashlanmaydi. Izoh so‘ngidagi shu ko‘rinishda muallaq qolish jumlasidan jarayonning davomiylik aspekt ma’nosini anglashiladi. Ikki raqami bilan ajratilgan izoh esa so‘zning mustaqil atash ma’nosini talqin qiladi. Lug‘at maqlada boshqa manbalardan farqli o‘laroq so‘zning umumiyy qo‘llanish chastotasiga bitta ko‘rsatkich qo‘yilmasdan, har bir alohida kontekstual sema qo‘llanish darajasiga ishora qilinadi. Bu tamoyil Kembridj izohli lug‘atida kuzatiladi. Izohlarning barchasi tavsifiy xarakterga ega – jarayon sur’ati semasi izoh yoki misollarda, yoxud har ikkisida birdan aks etadi. Sur’at semasiga ko‘ra neytral bo‘lgan ma’no turlari izohida tarz ma’nosiga ega ravishlar qo‘llanilmasligi shu neytrallikka ishora qiladi.

Lug‘atda so‘z talqiniga standart yondashish ushbu manbaning tizmiyligi va sturtur yaxlitligini ta’minlaydi. Yondashuvdagagi tizmiylilik ikki ma’nosini o‘xshash leksemalar izohida ularning o‘zaro farqini ham ochib berishi lozim. Masalan, yuqoridagi fe’lga qisman ma’nodish bo‘lgan *to collapse* fe’lini quyidagicha talqin qilish mumkin.

COLLAPSE verb UK /kə'læps/ US /kə'læp/

1) **B1 to ruin suddenly due to external pressure or lacking a support strength:** *The table collapsed under eight giant watermelons; Many historical buildings had collapsed under World War bombs.*

a) **To fall down because of weakness or unexpected shock.** *His aunt collapsed from sudden pain in chest.*

2) **C1 noun an unexpected break down and failure of machine, system or a process.** *Many small businesses are facing a collapse after pandemic crisis; Development of artificial industry caused collapse of many IT companies.*

Ushbu so‘z talqinida uning ma’nodoshidan yaqqol farqlari ajratib ko‘rsatilgan. Masalan so‘zning ilk atash ma’nosini tarkibi ikki kontekstual semaga ajratiladi. Birinchi turda so‘zning obyektga nisbatan qo‘llanishini ko‘ramiz. Izohda *qulamoq* harakatining tez sur’atda ro‘y berishiga ravish *suddenly* (*qo‘qqisdan*) leksemasi vositasida ochib berilgan. Ikkinci sema izohida so‘zning insonga nisbatan qo‘llanishini ko‘ramiz. Bu harakatning kutilmaganlik, oniylik kabi aspektual ma’nolariga izoh tarkibidagi unexpectedly (kutilmaganda) ravishi vositasida ishora qilinadi. So‘zning ot shaklidagi izohida ham ayni aspektual ma’no ifodalovchisi hamrohlik qiladi. Misollar va izohlar yiqilmoq hamda qulamoq fe’lining semantik farqini yaqqol ochib beradi. Misollardan qulamoq fe’lining tugallanganlik semasi yiqilmoqdan ko‘ra aniq anglashiladi. *To collapse* harakatning shitob bilan yakulanishi va ko‘tarilishning deyarli imkonsizligiga ishora qiladi. *To fall* so‘zida esa bunday emotiv-uslubiy tasvir semasi yaqqol ko‘zga tashlanmaydi. Shu sababdan *to fall* so‘zining qo‘llanish doirasi ma’nodoshidan ko‘ra kengroq ko‘lamda.

LINGUISTICS

Bu ikki so‘zning aspektual ma’nosini bevosita semik tarkib elementi. Biroq bir qarashda aspekt ma’nosini yaqqol ko‘zga tashlanmaydigan leksemalar mavjud. Ularning leksikografik talqinida harakat-holatning sur’atiga ishora qilib leksema haqidagi tasavvurni kengaytirish mumkin. Masalan, to dance fe’lining aspektual semasini izohli lug‘at maqlolada quyidagicha ochib beramiz:

DANCE verb UK /da:n/ US /dæns/

1) **B1 to move the body and feet continuously under a certain rhythm:** *We danced all the evening to Spanish songs; I saw you dancing with your cousin in the wedding party; The leaves were dancing in the wind breeze.*

2) **B1 Noun systematic series of movements performed under musical background.** *I have always dreamt about a dance with the most gorgeous lady in the world. A slow dance is typical for evening ceremonies.*

So‘zning barcha ma’nolari izohi davomiylik, uzlusizlik semalariga ravishlar vositasida ishora qiladi. Misollardagi all evening va davomiy zamon shaklining qo‘llanishi ushbu aspektual ma’noni yanada kuchaytirdi.

Fe’lning aspektual semalari turli predloglar bilan birikuvda namoyon bo‘lishi holatlari ham mavjud. Bunday holatda imkon qadar barcha predlog birikmalarni qamrab ularning farqini aynan aspekt ma’nosini vositasida ochib berish shart. Masalan:

LOOK verb UK /lʊk/ US /lʊk/

1) **to direct your eyes in order to see:** *Look! Such a beautiful garden! They looked at the photo and recognized the place.*

2) **Look+for to try to find something, to search.** *Sorry could you help me, I am looking for my purse.*

3) **Look+after to take care of or be in charge of someone or something.** *If you look after your clothes they last a lot longer.*

4) **Look+forward to expect and be pleased and excited about something that is going to happen:** *She was looking forward to seeing the grandchildren again*

Izohlarda so‘zning qaramoq, qidirmoq, parvarishlamoq va kutmoq kabi bir-biridan tubdan farq qiluvchi semalari talqin qilinadi. Ularda *davomiylik, kutilganlik, uzlusizlik* kabi ma’nolar misollardan anglashiladi. Umuman olganda ingliz tilidagi izohli lug‘atlarda fe’l talqinini aynan aspekt ma’nosiga tayanib tizimlashtirish imkonи mavjud. Bunda aspekt ma’nolari aniq belgilanib uning izohdagи talqini uchun qo‘llanishi mumkin bo‘lgan ravishlar ko‘lamini aniqlashtirish lozim. Izohlarda imkon qadar shu aniq belgilangan leksemalardan chekinmaslik natijasida fe’l talqini bir tizim sifatida shakllanib, o‘zaro sinonim va variantdosh bo‘lgan leksemalarni aynan jarayon ma’nosidagi farqlanishga ko‘ra ajratish imkonи tug‘iladi.

Xulosa. Ingliz tili izohli lug‘atlarida fe’l tarkibidagi aspekt ma’nosini quyidagi so‘zlar bilan tizimli talqin qilishni tavsiya etish mumkin:

4.1. Fe’l aspektini izohlashda qo‘llanadigan standart vositalar

Continousness	For a while, during, for certain period of time
Momentousness	Quickly, fast, speedily, rapidly, swiftly, briskly, at speed
Repeatedness	Over and over, repeatedly, frequently, time after time, often
Constantness:	Constantly, all the time, persistently, without a break
Completeness	Finally, by the end, eventually, ultimately, completely, fully
Uncompleteness	Intermittently, incomplete, uncompleted, unexecuted
Expectation	Long awaited, awaited, expected for a while

Anglashilganidek, fe’l va ravishlarni xatti-harakatning jarayon ma’nosiga tayanib izohlash mumkin. Bunda so‘zlarining davomiyligi, tugallanganligi, muntazamligi izoh va misollarda aks etadi. Bunday yondashuv tavsiyiy izoh bo‘lib uni ba’zi o‘rinlarda so‘z ma’nodoshi bilan to‘ldirish mumkin. Jarayon ma’no turlarini ifodalash maqsadida miqdor-daraja, payt ravishlaridan foydalanish o‘rinli yechim bo‘ladi.

Aspektual maydonning ma’no tizimi quyi pog‘onada, ya’ni harakatning bajarilish sur’ati semasini ifodalovchi xususiy grammatik ma’nolar borasida ochiq tizim ekanligi yuqoridagi fasllarda asoslandi. Demak, bu guruhda ma’no turlari cheksiz, matn kontekstiga bog‘liq bo‘ladi. Shuning uchun xususiy aspektual grammatik ma’nolarni ochib beradigan izoh vositalarini qat’iy tizimlashtirish imkonsiz. Yuqoridagi jadvalda asosiyy, ko‘p uchraydigan aspekt ma’nolarni tanlab olindi. Ularni izohlash uchun uslubiy jihatdan neytral birliklar namuna qilib berildi. Leksemalar ifodalaydigan ma’nolarni misollarda zamon, modal fe’l, fe’l+predlog birikuvi hamda so‘z birikmalarini vositasida yanada kuchaytirish mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Allan K. *Natural Language Semantics*. – Oxford: Blackwell Publishers, 2006. – 154 p.
2. Арнольд И. *Лексикология современного английского языка* – М.: Литература на иностранных языках, 1959.
3. Bybee J., Perkins R., Paqliuca W. *The evolution of grammar: Tense, aspect a. modality in the lang. of the world*. – Chicago: Univ. of Chicago press, 1994. – XXII, 398 p.
4. Craft W. *Verbs aspect and causal structure* – Oxford University Press; 2012, 33p.
5. Dahl Ö. – *Tense and aspect systems* – Oxford: 1985.
6. Hamraeva Y. *O'zbek tilining ideografik lug'atini tuzish tamoyillari (harakat va holat tushunchasini ifodalovchi so'zlar misolida)*: Filol. fan. nomz. ... dis. avtoref. – Toshkent, 2010. – 48 b.
7. <https://dictionary.cambridge.org/>
8. <https://www.merriam-webster.com/>
9. <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/>
10. Madrahimov I. *O'zbek tilida leksemalarning [IM] asosidagi tasnifi* // *O'zbek tili va adabiyoti*. 2002. № 6. – B. 22-24.
11. Mengliev B. *Lisoniy tizim yaxlitligi va unda sathlararo munosabatlar*: Filol. fan. dokt... diss. – Toshkent, 2001. – 248 b.

“YANGILIKLAR” MEDIA JANR VA DISKURS SIFATIDA: GENEZIS, TA'RIF, TASNIF, QIYOS

Kayumova Nilufar Xotam qizi,
*Andijon davlat tibbiyot instituti
mustaqil izlanuvchisi (PhD),
Xorijiy tillar kafedrasi o‘qituvchisi
nilufarxonkayumova@gmail.com*

Annotatsiya. Mazkur maqolada “yangiliklar” media janri va diskursining shakllanishi, leksemaning semantik qiyofasi, tasnifi, shuningdek, fenomenaning genezisi diaxronik hamda sinxronik tarzda amalgalashiriladi. Ommaviy axborot vositalalar tili hamda uning janrlarini tadqiq etish jahon tilshunosligida dolzarb masala bo‘lib, bu sohani sotsiologiya, psixologiya va madaniyat kabi turli yo‘nalishlar bilan bog‘liq holda alohida ahamiyat kasb etmoqda. Media texnologiyalarining tez rivojlanishi bilan yangiliklar kommunikatsiyaning asosiy vositasi sifatida muhim ahamiyat kasb etishni boshladgi va axborot almashinuviga jarayonida raqobat muhitini yuzaga keltirdi. Tadqiqotimizda yangilik diskursining leksik, sintaktik va kommunikativ-pragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Metod sifatida qiyosiy-chog‘ishtirma, komponent hamda distributive tahlil usullari qo‘llanilib, yangiliklar matnlarining shakily va mazmuniy jihatdan o‘zgarishi o‘rganiladi. Xulosa o‘rnida, yangiliklar matni va diskursining o‘ziga xos xususiyatlari aniqlanib, ularning ommaviy axborot vositalaridagi talqini va qo‘llanilishi misollar yordamida izohlanadi.

Kalit so‘zlar: yangiliklar, janr, diskurs, genezis, diaxronik, sinxronik, ommaviy axborot vositalari (OAV), matn, rasmiy, norasmiy, faktik, feyk, xabar.

“НОВОСТИ” КАК МЕДИА-ЖАНР И ДИСКУРС: ГЕНЕЗИС, ОПРЕДЕЛЕНИЕ, КЛАССИФИКАЦИЯ, СРАВНЕНИЕ

Аннотация. В данной статье рассматривается формирование “новостей” как медийного жанра и дискурса, семантический профиль лексемы, её классификация, а также генезис этого феномена в диахроническом и синхроническом аспектах. Изучение языка средств массовой информации и его жанров является актуальной темой в мировой лингвистике, приобретающей особую значимость в сочетании с таким областями, как социология, психология и культура. С быстрым развитием медийных технологий новости стали играть ключевую роль в качестве основного средства коммуникации и создали конкурентную среду в процессе обмена информацией. В исследовании анализируются лексические, синтаксические и коммуникативно-прагматические особенности новостного дискурса. Применяются такие методы, как сравнительно-сопоставительный, компонентный и дистрибутивный анализ для изучения структурных и семантических изменений в текстах новостей. В заключение выявляются уникальные черты новостного текста и дискурса, и их интерпретация и использование в средствах массовой информации объясняются на примерах.

Ключевые слова: новости, жанр, дискурс, генезис, диахронический, синхронический, средства массовой информации (СМИ), текст, официальный, неофициальный, фактический, фейковый, сообщение.

“NEWS” AS A MEDIA GENRE AND DISCOURSE: GENESIS, DEFINITION, CLASSIFICATION, COMPARISON

Abstract. This article examines the formation of “news” as a media genre and discourse, the semantic profile of the lexeme, its classification, and the genesis of the phenomenon in both diachronic and synchronic perspectives. The study of the language of mass media and its genres is a significant issue in global linguistics, gaining particular relevance in conjunction with fields such as sociology, psychology, and culture. With the rapid development of media technologies, news has started to play a crucial role as a primary means of communication and has created a competitive environment in the information exchange process. This research analyses the lexical, syntactic, and communicative-pragmatic characteristics of news discourse. Methods such as comparative-contrastive, component, and distributive analyses are applied to study the structural and semantic changes in news texts. In conclusion, the unique features of news texts and

LINGUISTICS

discourse are identified, and their interpretation and application in mass media are explained using examples.

Keywords: news, genre, discourse, genesis, diachronic, synchronic, mass media (MM), text, official, unofficial, factual, fake, report.

Kirish. Ommaviy axborot vositalari tilini, uning janrlarini muhokama qilish, lisoniy jihatdan tadqiq etish butun dunyo tilshunoslari diqqat e'tiborini tortdi. Uni boshqa sohalar, jumladan, sotsiologiya, lingvokulturologiya, siyosat olami, psixologiya, madaniyat kabi yo'naliishlar bilan bog'lab o'rganish qiziq tus oldi. Albatta, hozirda olamni mass-mediasiz tasavvur etish qiyin. Ayniqsa, zamonaviy muhit, yangi uslub, texnologiyalar davrida insonlar o'rtasida yangicha muloqot, fikr almashish, so'nggi axborotlarni yetkazishda bir qator media-vositalar o'z ichiga oladi. Ayni paytda tezkor va qulay imkoniyatlar, aloqa usullari sababli axborotlar almashinuvi jadal harakatlanib, unga nisbatan ijobjiy raqobat yuzaga kelmoqda. Bu borada axborot iste'moli jamiyat shakllandi, xususan *yangiliklar* eng shiddatli, qiziqarli, motivatsion, zamonaviy, asosiysi kerakli bo'lgan obyekt sifatida o'z roliga ega bo'ldi. Yangiliklar boshqa janrlarga nisbatan medianing yetakchi o'rni, bosh vazifasi, diqqat markaziga aylandi.

Haqiqatda, hozirgi davrda *yangiliklar janri* ko'plab iste'molchilar o'rtasida shov-shuvga sabab bo'ldi hamda yangiliklar nafaqat jurnalist yoki direktor tomonidan balki turli xil yangiliklar mualliflari tomonidan, jumladan, ijtimoiy tarmoqlarda bloglar, onlayn kuzatuv kundaliklari, rasmiy sahifalar, tezkor almashinuv saytlari kabi bir qator provayderlar yuzaga keldi. Bunday holatda, aynan yangiliklarni ommaga taqdim etish, uni anglash, to'g'ri iste'mol qilish hamda targ'ib qilish bevosita uining *matni* yoki zamonaviy talqinda uning *diskursi* bilan bog'liq. Lingvistik nuqtayi nazardan esa, yangilik diskursining strukturasi, uning leksikasi, kommunikativ-pragmatikasi, sintaktik mutanosibligi tadqiq etishga qiziq va o'rnlidir. Bu borada avvalgi matn va hozirgi matnning omma uchun shakliy va mazmuniy yetkazib berishda ma'lum tendensiya mavjud. Tushuniladiki, turli xil ommaviy vositalarda yangiliklar matnini talqin qilinishi ular o'rtasida konvergent yaqinlikni keltirib chiqaradi.

Adabiyotlar tahlii va metodlar. Ushbu yangi yo'naliish jahon tilshunoslida bir qancha tilshunoslar diqqat e'tiborini tortdi, masala bo'yicha o'tgan asrning 70-yillarida lingvistik tadqiqot yuzasidan nazariy va amaliy ishlar olib borilgan. Bularidan, jahon tilshunoslida medialingvistika sohasiga katta hissa qo'shgan olimlar qatoridan A.T. Van Deyk, A. Bell, N. Feyrkaf, M. Montgomeri, keyingi yillarda mediadiskursda yangiliklar xususida rus tilshunoslida V.Yu.Varzapova, Yu.S. Vorotnikova, N.S.Sibikova, L.V. Kudrina, K.D.Kiriya, N.V. Poplavskaya, Yu.V.Shemelina, Ye.B.Kagan, N.N.Panchenko, N.G.Asmus, T.G.Dobrosklonskaya, Ye.B.Gromova, Yu.M.Yershov kabi olimlar tomonidan turli rakursda o'rganilgan. Olimlarning zamonaviy nutqdan foydalanishning yangi sohasiga e'tibori shak-shubhasiz ijtimoiy hayotda media vositalarning xizmati, vazifasi va yuqori ahamiyati bilan bog'liq. O'zbek tilshunoslida esa mediadiskurs sohasi tadqiq etilishi o'zbek olimlarida ham katta qiziqish uyg'otdi, jumladan, D.M. Teshabayeva, G.Boqiyeva, N.X.Yaxyayeva va B.I.Urinov, M.K.Sabirova, K.S.Payziyev va H.Sh.Madolimov va boshqalar. E'tirof etish joizki, media sohasining yangiliklar janri jurnalistlar tomonidan tahvilga tortilishiga qaramay, o'zbek tilshunoslida yangiliklar diskursining lingvistik tadqiqi qiyosiy-chog'ishtirma aspektida hali ham oqsamoqda.

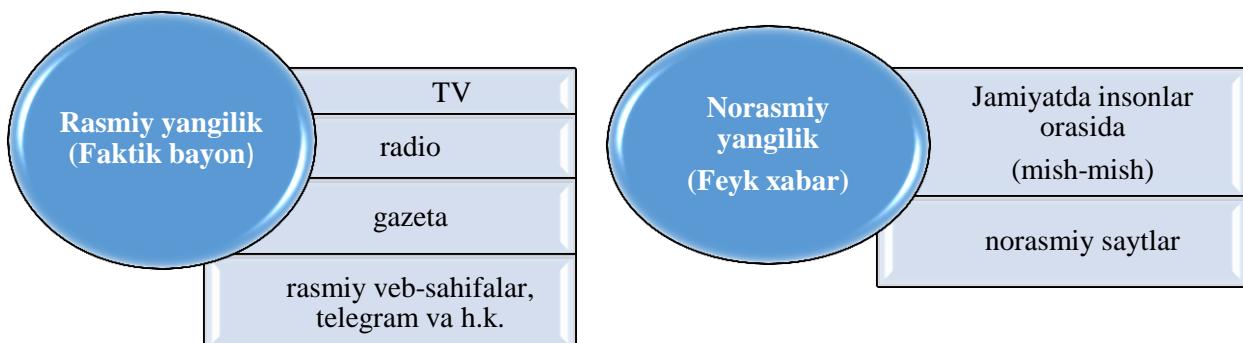
Umuman olganda, ommaviy axborot vositalari matni, tili va uning strukturasiga qiziqish va e'tibor lingvistlar tomonidan chuqur tahvilga tortilishi lozim. Ayniqsa, o'zbek tili kesimida adabiy til me'yorlaridan chetlashgan holda boshqa tillardan o'zlashgan iboralar, shevaga xos so'zlar, shuningdek, mediasavodxonlik, nutq madaniyati, kommunikativ-pragmatik potensiali kabi bir qator masalalar ochiq qolmoqda. Bir maqolada ana shunday salbiy kategoriyalar tilga olingani o'rnlidir:

Birinchidan, tezkorlik, hozirjavoblik, qisqalik va lo'ndalik tamoyilidan kelib chiqib, matbuotning tasvir tahvil va ta'sir funksiyalari to'liq bajarilmay qolyapti. Ikkinchidan, janrlar konvergensiyasi tufayli har bir uslubga xos lingvistik imkoniyatlardan foydalanish cheklanmoqda. Uchinchidan, medamatnlarni tahrir qilishdagi kamchiliklar tufayli ularda orfografik, punktuasion va stilistik xatolar ko'payib bormoqda. To'rtinchidan, masalani ma'naviy-ma'rifiy jihatdan olib qaraganda, ommaviy axborot vositalari orqali o'zbek tili nufuzini yanada oshirish imkoniyatlaridan yetarli darajada foydalanilmayapdi. Besinchidan, bugungi globallashgan zamonda mediamakonda ro'y berayotgan o'zgarishlarni hisobga olgan holda bosma, internet nashrlar, radio va televideniye tilini chuqur tahvil qiladigan, nutq madaniyati va notiqlik mahorati bilan bog'liq muammolarni tadqiq etadigan ilmiy ishlarni yaratish shu kunning eng dolzarb vazifalaridir [8, 156].

Shu maqsadda, ommaviy axborot vositalari janri bo'lgan yangiliklar, uning matni, strukturasi, nutq madaniyati sintez-analiz qilinishiga muhtoj. Qiyosiy aspektida tahvil, tasnif va chog'ishtirilish o'zining ko'p qirrali jihatlarini oydinlashtiradi.

Natijalar va muhokama. Aslini olganda, yangilik matnlari ijtimoiy zarur media-matn bo‘lishiga qaramay, medialingvistikada ushbu terminga nisbatan to‘liq ifoda, ta’rif hamda terminologik tushuncha berilmagan. Biroq, *yangiliklar*, *yangiliklar matni*, *yangiliklar janri*, *yangiliklar diskursi* atamalari yaqindan beri zamonaliv tilshunoslikda talqin qilinmoqda. Yangilikka bunday sifatlari yondashish diskurs tahlilining yangi tarmoqlari, jumladan, matn lingvistikasi, bayon tahlili, stilistika yoki ritorika uchun xosdir. Biroq yangiliklar diskursi deganda, aynan, yangiliklar matni va nutqi nazarda tutiladi.

Yangiliklar semasiga e’tiborimizni qaratsak, yangiliklar — bu hozirda sodir bo‘lgan yoki amalgalashirilayotgan voqealarni hodisalardan haqida ma’lumot [14]. Yangiliklar turli xil ommaviy axborot vositalari orqali shakllantiriladi va ta’milanadi, masalan: og‘izdan og‘izga o‘tib, bosma nashr holatida, pochta tizimlarida, telvedeniye dasturlari va radio eshittirishda, elektron muloqot vositalari (vebsaytlar) yoki gazetaning maxsus bo‘limida voqealarni muntazam kuzatuvchilari yordamida, shuningdek, voqeahodisalarda guvohlarning ko‘rsatmalari orqali taqdim etiladi. Shu jihatdan ularga ikki tomonlama kognitiv nigoh tashlanadi. Deylik, rasmiy bayonotdagi yangiliklar, faktik ma’lumotlarga asoslanadi va buni *faktik bayon* deb atashimiz mumkin. Bunda adresant diskursida ortiqcha bo‘yoq dor so‘zlar, stilistik vositalar, shevaga xos so‘zlar, sleng, jargon, klishelar va h.k.lar yoki o‘zining shaxsiy fikridan yiroq tarzda yetkaziladi. Adresat esa uning samimiyligiga va xabarni rostligiga to‘liq ishonadi. Norasmiy tarzda tarqaluvchi yangiliklar (feyk xabar) esa jamiyatda insonlar orasida o‘g‘zaki tarzda yoki, norasmiy onlayn saytlar, guruhlarda kuzatiladi.

1-rasm. Rasmiy va norasmiy yangiliklar turlari

Yangiliklar albatta o‘zining auditoriyasiga ega, shu jihatdan u tematiklashtirilganini bilish mumkin, masalan, siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, mafkuraviy va h.k. “Onlayn OAVdagi yangiliklar matnlarining mavzulari va tematik guruhlari” mavzusiga muvofiq 156 ta yangilik matni tahlili berilgan [3, 13]. Yangiliklarning birlamchi kategoriyadagi umumiy mavzulari, asosan, hukumat, siyosat, ta’lim, sog‘liqni saqlash, atrof-muhit, iqtisod va bisnes, moda, sport va madaniyat, shuningdek, noodatiy voqealarni o‘z ichiga oladi. Jahon ma’lumotlariga ko‘ra, hukumatning qirollik marosimlari, qonunlar, soliqlar, sog‘liqni saqlash va jinoatchilarga oid bayonotlari qadim zamonalardan beri *yangilik* deb atalgan [15]. Asosan, hukumatdagi tezkor tendesiylar, jamiyatning rivojlanishi, olamdagи shov-shuvlar, ijtimoiy tarmoqlarning kengayishi, individ qiziqishlarining ortishi va h.k.lar yangiliklarning tezkor tarqalishiga turki bo‘ldi, bundan tashqari, uning sxemasi, strukturasi, targ‘ib etilishida tubdan rekonstruksiya bo‘lishiga ta’sir qildi.

Inglizcha “news” so‘zi XIV asrda „new“ so‘zining ko‘plik shaklining atama sifatida maxsus qo‘llanilishi holatida rivojlangan. Shuningdek, o‘rtal davr ingliz tilida fransuzcha *nouvelles* va nemischa *Neues* so‘zleri kabi ekvivalent so‘z *newes* qo‘llanilgan [16]. Shunga o‘xshash o‘zgarishlar slavyan tillarida — chex va slovakcha noviny (nový, „news“ dan), polyak tili *nowiny*, bolgar tili *novini* va ruscha *novosti* — kelt tillarida: Uels *newyddion* (*newydd* dan) va Kornuel *nowodhow* (*nowydh* dan) uchraydi [13]. Ma’lumotlarga ko‘ra, Jessika Garretson Finch 1890-yillarda Barnard kollejida dars bergenida *news-yangiliklar* so‘zining sememasiga “current events (joriy voqealar)” iborasini qo‘sghan [6].

XVII asr boshlarida gazetalar ixtiro qilinishidan oldin, ba’zi markazlashgan imperiyalarda rasmiy hukumat byulletenlari va farmonishlari vaqtiga vaqtiga bilan tarqatilib turilgan. Yozma hujjatlarni tarqatish uchun uyushgan kuryerlik xizmatidan birinchi hujjatlashtirilgan holatda foydalananish Misrda shaklangan bo‘lib, u yerda fir‘avnlar davlat hududida o‘z farmonlarini tarqatish uchun foydalanganlar (miloddan avvalgi 2400-yil) [1, 2]. Yuliy Sezar muntazam ravishda Galliyadagi qahramonliklarini e’lon qildi va Rim diktatori bo‘lgach, Akta Diurna deb nomlangan hukumat e’lonlarini nashr eta boshladi. Ular metall yoki toshga o‘yib yozilgan va jamoat joylariga osib qo‘yilgan [11, 390]. O‘rtalarda Angliyada parlament deklaratsiyasi bozorda ommaviy namoyish qilish va o‘qish uchun sheriflarga topshirilgan [4, 5].

LINGUISTICS

Maxsus ruxsat etilgan xabarchilar Vietnam madaniyatida, Hindistondagi Xasi xalqi orasida va Amerikaning o‘rtaligining arbidagi Foks va Vinnebago madaniyatlarda tan olinan. Zulu qirolligi yangiliklarni tezda tarqatish uchun yuguruvchilardan foydalangan. G‘arbiy Afrikada yangiliklarni griotlar tarqatishi mumkin. Aksariyat hollarda esa rasmiy xabar tarqatuvchilar siyosiy hokimiyat egalari bilan chambarchas bog‘langan [12, 27]. Shahar jarchilari shahar aholisiga ma’lumot yetkazishning keng tarqalgan vositasi edi. XIII asrda Florensiyada banditor nomi bilan mashhur bo‘lgan jarchilar muntazam ravishda bozorga kelib, siyosiy yangiliklarni e’lon qilish, ommaviy yig‘ilishlar chaqirish va xalqni quronishga chaqirish vazifalarini bajargan. 1307 va 1322—1325-yillarda ularni tayinlash, xulq-atvori va ish haqini tartibga soluvchi qonunlar o‘rnatildi. Bu qonunlarda *banditoro* necha marta bir e’lonni (qirq) takrorlash va shaharning qayerda o‘qishlari kerak ekanligi belgilangan [5, 110]. Turli deklaratsiyalar ba’zan qo’shimcha protokollar bilan birga kelgan, hattoki, o‘lat haqidagi xabarlar ham shahar darvozalarida o‘qilishi kerak edi [5, 120].

Oldingi bo‘limda to‘xtalib o‘tganimizdek, xabarning ikkinchi sememasi yangilik, yangilik negizida xabar mavjud, biroq *axborot* va *yangilik* leksemalari o‘rtasidagi yaqinlik va uzoqlik jihatlarini ham oydinlashtirish muhim. Yuqoridagi *yangiliklar* ta’rifining qisqartirilgan zamonaviy shakliga shunday yondashamiz: Yangiliklar bu - 1. Yangi narsa, xabar; 2. Yaqinda olinan yangiliklar [13, 255].

A.A. Negrishev ushbu ikki tushunchaga tiniq izoh beradi: Ommaviy axborot vositalari kontekstida axborot tushunchasining qamrovi yangiliklarga qaraganda ancha kengroqdir... Yangilik har doim ham axborotdir, lekin axborot har doim ham yangilik emas [7, 228]. Tushuniladiki, yangilik xabari faqatgina dastavval, qabul qilinganida, bir marotaba o‘zining shakl-xususiyatini saqlaydi, keyinchalik u axborotga aylanadi. Axborot mediadiskursning birlamchi tushunchasi bo‘lsa, yangiliklar joriy voqealar, so‘nggi ma’lumot hamda yaqinda sodir bo‘lgan hodisalarini xabar qiluvchi ma’lumot hisoblanadi. Darhaqiqat, yangiliklar o‘zining eshitilishi kuzatilayotgan auditoriyasiga, adresantiga ega bo‘lishi lozim.

Tilshunoslik nuqtai nazaridan har qanday xabar matni umuman matndir. Binobarin, yangilik matni leksik, grammatik va mantiqiy aloqa turlari, pragmatik munosabat bilan bog‘langan va xabar janrlari bilan aloqador bo‘lgan bayonotlar bilan birlashtirilgan yangi voqealar yoki yangilik haqidagi xabardir. Biroq, bundan ham tashqari - “yangilik matni” tushunchasi onlayn nashrning turi va formatiga qarab majburiy ommaviy axborot vositalarini ham o‘z ichiga oladi. Yangilik matnining og‘zaki va media komponentlarini birlashtirish natijasida media matn paydo bo‘ladi [3, 9].

Ulrich Shmits “eski” va “yangi” ommaviy axborot vositalarini qiyosiy tahlil qiladigan boshqa tasnifni taklif qiladi [2, 79]. Tilshunos jahon tadqiqotchilari ishlariga muvofiq, axborot aloqalari muammosini ularning tarixiy taraqqiyoti nuqtai nazaridan ko‘rib chiqadi. Nemis olimi diaxronik tarzda aloqa va axborot aloqalarining *uchta* turini ajratadi:

1. “Birlamchi muloqot”, insonlar o‘rtasidagi og‘zaki muloqotga asoslangan (nutq, imo-ishoralar, mimika).
2. “Ikkilamchi muloqot”, yozish va chop etish texnikasiga asoslangan, adresat tomonidan maxsus texnik vositalardan foydalanmasdan (xat, kitob, gazeta).
3. “Uchinchi darajali muloqot”, texnik vositalardan nafaqat ishlab chiqarish va uzatish, balki tegishli belgilarni (telefon, teletayp, kino, qaydnama, radio, televidenie va boshqalar) olish uchun ham majburiy foydalanish bilan bog‘liq [2, 80].

Shu qatorda, audiovizual ommaviy axborot vositalari bo‘lgan aktual janr-*yangiliklar*, uning diskursi, strukturasi, pragmatikasi, kognitiv ahamiyati tobora muhim va e’tiborli rol o‘ynamoqda.

Tadqiqotchi N.N.Panchenkonning fikricha, yangiliklar diskursi xuddi media diskursning asosiy turi sifatida axborot nutqi bo‘lib, ommaviy axborot vositalari orqali tegishli, ijtimoiy ahamiyatga ega yangi ma’lumotlarni to’plash, qayta ishlash va davriy ravishda tarqatish bilan shug‘ullanadigan ma’lum bir ijtimoiy hamjamiyatning jamoaviy faoliyatini mahsulidir [9, 7].

L.V. Kudrinanining e’tirofiga ko‘ra, yangilik matni 1) zamonaviy hayot hodisalarini aks ettiruvchi muhim voqealar haqidagi xabar bo‘lgan matn; 2) mediamatn esa axborot janrlari guruhiya mansubdir. Bundan tashqari, “yangilik matni” tushunchasi onlayn nashrning turi va formatiga qarab ommaviy axborot vositalarining xususiyatlarini o‘z ichiga oladi. Ommaviy axborot vositalarining konvergensiysi tamoyili axborot matnlarining verbal va noverbal komponentlarining birligida amalga oshiriladi. Onlayn OAVdagiligi yangiliklar matni gipermatnliligi tufayli murakkablashadi [3, 10].

Aniqlanishicha, yangiliklar matnlarining o‘ziga xos xususiyatlari (ularning format xususiyatlari – samaradorlik, yangilik tamoyili, tegishli tuzilma) ularning lingvistik xususiyatlarini belgilaydi. Materiallarni taqdim etish tezligi va matnning ixchamligi yangiliklar matnlarini yozish uchun tayyor til tuzilmalaridan foydalanishga olib keldi. Yangilik matnlarining umumiy neytral o‘zgarmas leksik foni tipik iboralar va klischelardan foydalanish imkonini beradi.

LINGUISTICS

Mediamatn va mediadiskurs doirasida yangiliklar matni va yangiliklar diskursida ham o‘zgarishlar, farqli jihatlar mavjud. Deylik, yangiliklar matnining yaralishida matn shakli, tarqatish kanali, matnning fuksional-janr turi, mavzulashtirilgan parametrlari mavjud bo‘lsa, zamonaviy yangiliklar diskursi ikki tomonlama muloqot shakli bo‘lib, unda asosiy ma’lumot jurnalistga tegishli bo‘lsa-da, uni tarqatish, qo‘shish, muhokama qilish va talqin qilish axborot iste’molchisining imkoniyatlari doirasidadir [10, 42].

Xulosa. Xulosa qilib aytish mumkinki, “yangiliklar” media janri va diskursining genezisi, ta’rifi, tasnifi hamda uning diaxronik va sinxronik rivojini o‘rganishlar natijasida yangilik janri zamonaviy kommunikatsiyada eng yetakchi vositalardan biri sifatida shakllanib, ommaviy axborot vositalari orqali axborot almashinuvি jarayonida muhim o‘rin tutishini ko‘rsatib beradi. Yangiliklar diskursining leksik, sintaktik va pragmatik xususiyatlarini o‘rganish orqali ushbu janrning kommunikativ funksiyasi, uning ommaviy axborot vositalarida shakllanib qabul qilinishi masalalari dolzarbdir. Shuningdek, yangilik matnlarining zamonaviy formatlari, ularning verbal va noverbal komponentlari o‘rtasidagi uyg‘unlik, hamda tezkor va ixcham til tuzilmalari orqali axborotning ommaga yetkazilishidagi ahamiyatini tadqiq etish zamonaviy mediatilshunoslikning vazifalaridan biridir, deb ayta olishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Bleumer, Gerrit. *Electronic Postage Systems: Technology, Security, Economics*, 2007 — P. 2. ISBN 9780387446066.
2. Володина М.Н. Язык СМИ – Основное средство воздействия на массовое сознание. // Наука о средствах массовой информации. – М.: Изд-во. МГУ, 2003.—С. 261-268. <http://evartist.narod.ru/text12/03.htm>
3. Кудрина Л.В. Структура новостных текстов и их лексические особенности (на примере социальных сетей и интернет-СМИ). автореф. дис. ... канд. филол. наук.–Санкт-Петербург, 2020.–20 c.
4. Lim H.K. *Take Writing: News, Information, and Documentary Culture in Late Medieval England*. — University of Maryland, 2006. — 164 p.
5. Milner S. J. *Fanno bandire*. — The University of Chicago Press and Villa I Tatti I Tatti studies. Vol. 16. No 1/2, 2013. — P. 107-152.
6. "Mrs. John Cosgrave Is Dead Founded Finch Junior College: Was Institution's President Nearly 50 Years; Coined 'Current Events' Phrase". New York Herald Tribune. 1 November 1949.
7. Негрышев А.А. К макроструктурной типологии текстов новостных жанров // Вестник Московского университета. Серия 10. Журналистика. 2011. № 1. – С. 228–244.
8. Пайзиев К.С., Мадолимов Ҳ.Ш. Ўзбекистонда медиалингвистика: муаммолар ва ечимлар // Оммавий ахборот воситаларида тил ва услуб масаласи: таҳлил, тасниф, қиёс. Ҳалқаро илмий-амалий конференция, 2023. Ноябрь. – Б. 151-157.
9. Панченко Н.Н. Лингвистическая реализация комического в английском новостном дискурсе: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Иркутск, 2005. – С. 30.
10. Полонский А. В. Медиа — дискурс — концепт: опыт проблемного осмысления // Современный дискурс-анализ, 2012. № 6. – С. 42–57.
11. Straubhaar and LaRose, *Communications Media in the Information Society*, 1997. — 390 p.
12. Stephens M. *History of News*. — New York: Viking, 1988. — 401 p.
13. Ожегов С., Шведова Н. Толковый словарь русского языка. –М.: ТЕМП, 2006. – 944 с.
14. "Online Etymology Dictionary". <https://www.etymonline.com/word/news>
15. "News", Oxford English Dictionary, "Etymology: Spec. use of plural of new n., after Middle French *nouvelles* (see *novel* n.), or classical Latin *nova* new things, in post-classical Latin also news (from late 13th cent. in British sources), use as noun of neuter plural of *novus* new (compare classical Latin *rēs nova* (feminine singular) a new development, a fresh turn of events). Compare later *novel* n."
16. Yangiliklar. „Online Etymology Dictionary“. <https://www.etymonline.com/word/news>

ORIYENTATSION METAFORALARNING LINGVOKOGNITIV XUSUSIYATLARI

Juraqobilova Hamida Xolmatovna,

Turon universiteti, G'arb tillari kafedrasi dotsenti, s.f.n.

xamidajuraqobilova@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-8833-9804

Annotatsiya. Mazkur maqolada J.Lakoff va M.Jonsonlar tomonidan taklif qilingan konseptual metafora nazariyasi va ularning tipologik turlari muhokama qilindi. Oriyentatsion metaforaning konseptual metaforaning boshqa tipologik turlaridan farqli jihatlari aniqlandi va ular inson tanasi hamda uning fazodagi jismoniy harakatlari bilan bog'liq xususiyatlari tahlil qilindi. Shuningdek, fazoviy yo'nalishlarga asoslangan oriyentatsion metaforaning madaniy kontekstga, madaniy me'yor va milliy madaniyatlarga, hayotiy tajribalarga bog'liq lingvokognitiv xususiyatlari misollar orqali tahlil qilib berildi.

Kalit so'zlar: konsept, kognitologiya, konseptual metafora, strukturaviy metafora, oriyentatsion metafora, ontologik metafora, kognitiv metafora, fazoviy yo'nalish, universal xarakter.

ЛИНГКОКОГНИТИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОРИЕНТАЦИОННЫХ МЕТАФОР

Аннотация. В данной статье рассматривается теория концептуальных метафор, предложенная Дж.Лакоффом и М.Джонсоном, и их типологические типы. Выявлены аспекты ориентационной метафоры, отличающиеся от других типологических типов концептуальной метафоры, и проанализированы их характеристики, связанные с телом человека и его физическими движениями в пространстве. Также на примерах были проанализированы лингвокогнитивные особенности ориентационной метафоры, основанной на пространственных направлениях, связанных с культурным контекстом, культурными нормами и национальными культурами, жизненным опытом.

Ключевые слова: концепт, когнитология, концептуальная метафора, структурная метафора, ориентационная метафора, онтологическая метафора, когнитивная метафора, пространственная ориентация. универсальный характер.

LINGUOCOGNITIVE FEATURES OF ORIENTATIONAL METAPHORS

Abstract. The article examines the theory of conceptual metaphors proposed by J. Lakoff and M. Johnson and their typological types. The aspects of orientation metaphor that differ from other typological types of conceptual metaphor are identified and their characteristics associated with the human body and its physical movements in space are analyzed. Linguacognitive features of orientation metaphor based on spatial directions associated with cultural context, norms, national cultures and life experience are analyzed using examples.

Keywords: concept, cognitology, conceptual metaphor, structural metaphor, orientation metaphor, ontological metaphor, cognitive metaphor, spatial orientation, universal character.

Kirish. Til hodisasi sifatida metaforani o'rganish uzoq an'analarga borib taqalishiga qaramasdan, unga bo'lgan yangicha qarash faqat o'tgan asrdagina o'zgardi va uni gnoseologik mexanizm sifatida tushunish otgan asr olimlarining tadqiqotlarida rivojlanтирildи. Metafora XX asr tilshunoslari uchun ularni birlashtiruvchi lingvistik hodisaga aylandi va uni o'rganish kognitalogiyaning rivojlanishiga asos soldi.

Amerikalik tilshunos olim J.Lakoff va mashhur faylasuf M.Jonsonlarning "Metaphors We Live By" asari kognitiv tilshunoslik va umuman kognitiv fanning rivojlanishida tub burilish yasadi. Ular kognitiv metaforalar nazariyasiga asos soldi va metaforani dastlab konseptual konstruktsiya sifatida ko'rib chiqdi hamda uning inson tafakkurining rivojlanish jarayonidagi asosiy o'mini aniqlab berdi. Konseptual metafora atamasi ilk bora 1980- yil J.Lakoff tomonidan "Metaphors We Live By" asarida tilga olindi. Ushbu asarda aytilishicha konseptual metafora bu shunchaki stilistikaning metodi bo'libgina qolmasdan, tafakkur va fikrlashning usulidir. [7:27]

Konseptual metafora nazariyasi til va tafakkur o'rtasidagi shunday munosabat modelini ifodalaydiki, konseptual va lingvistik ifodalar bir-biridan farq qiladi, ikkinchisi birinchisi haqida bizga ma'lumot berishi

LINGUISTICS

mumkin. Metaforasiz fikrlash juda qiyin, metaforalarni bir chetga surib qo'yish haqida gapirishning o'zidayoq, aniqrog'i, biz hali ham metaforadamiz. [11:3]

Bu esa, til va psixik hodisalarining o'zaro ta'siridagi tadqiqotlarning, xususan, metaforani lingvistikaning bugungi kundagi dolzarb tadqiqotlaridan biriga aylantirdi. Rus tilshunos olimlarining ta'biri bilan aytganda lingvistik hodisa sifatida metaforaga yangidan hayot berdi" [9:423].

Metaforaning inson tafakkuri va uning rivojlanishi bilan bog'liqligi xususida fransuz faylasufi Alain (haqiqiy ismi Émile-Auguste Chartier) shunday degan edi: "*Les Dieux sont nos métaphores et nos métaphores sont nos pensées*", ya'ni "Xudolar – bizning metaforalarimiz, bizning metaforarimiz bizning fikrlarimizdir". [12] Bu esa metaforani mental tafakkur mahsuli sifatida namoyon bo'lislini anglatadi.

Konseptual metafora asoschilar J.Lakoff va M.Jonsonlar "Metaphors We Live By" asarida birinchi marta konseptual metaforaning tipologiyasini ishlab chiqdi va uning uchta asosiy turini ajratib ko'rsatdi: orientatsion metafora, ontologik metaforava strukturaviy metaforalar.

Oriyentatsion metaforalar alohida tushunchalarning emas, balki insonlarning fikr mulohazalaridagi tasviriy ifodalar bir-biriga ma'lum bir fazoviy qarama-qarshilikda bo'lgan butun tushunchalar tizimining o'zaro ta'siri natijasi sifatida qaraladi va "baland-past", "ichki-tashqi", "orqa-oldin", "o'ng-chap", "yuqori-quyi", "chuqur-yuzaki", "markaz-chet" kabi fazoviy parametrlarni konseptuallashtiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. J.Lakoff va M.Jonson opiyentatsion konseptual metaforalarda tushunchaning qaysidir tomon yoki yo'nalish xususiyatini olishi shunchaki tasodif emas, aynan insonlarning moddiy va madaniy tajribalari asosida hosil bo'lishini ta'kidlaydi [7:14-15]. Rus olimi N.A.Mishankinaning fikricha, orientatsion metaforalar metaforaning boshqa tipologik turlariga qaraganda ko'proq universal xarakterga ega bo'lib, ular avvalo, inson tanasi va uning fazoviy makondagi yo'nalishlari bilan bog'liq. Bunday hollarda jismoniy me'yor tushunchasi dolzarb hisoblanib, inson tanasining oddiy va g'ayrioddiy holati hamda harakatlari konseptuallashtiriladi [8:45].

Bu esa til va dunyoni idrok etish bizning hayotiy tajribamiz va bevosita milliy madaniyatimiz bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi. Mutaxassislar ta'kidlaganidek: "Bizning konseptual tizimimiz hayotiy tajribalarimiz asosida quriladi" [7:35].

Fazoviy ifodalar ko'rinishidagi fundamental tuzilishga ega bo'lgan orientatsion metaforalar inson bilishini, ya'ni tevarak-atrofdagi olamni idrok etishga xizmat qiluvchi va unga hamroh bo'ladigan aqliy mushohadalarni tahlil qilish uchun katta imkoniyatlarga ega. Ushbu turdag'i metafora individual tushunchalarni emas, balki inson fikrlaydigan va yashaydigan ko'plab konseptual sohalarni qamrab oladi [3:874-880].

Ayrim mutaxassislarning tadqiqot natijalariga ko'ra orientatsion metaforalar oddiy va unchalik murakkab bo'lmagan tajribalarga asoslangani bois ularda ma'no ko'chichi hodisasi osonroq kechadi [11:8]. Lekin ma'lum bir nomning boshqa tur nomiga ko'chirilishi jarayonida uzoq yillik tajriba, mantiqiy bog'liqlik va eng asosiysi, aniq ko'zlangan maqsad yotadi [10:49].

I.Keromn J.Lakoff va M.Jonsonlarning fazoviy yo'nalishlarga asoslangan metaforalar madaniy kontekstga, madaniy me'yorlar va odatlarga bog'liqligi xusisidagi fikrlariga qo'shilgan holda, J.Lakoff va M.Jonsonlar tomonidan "Metaphors We Live By" asarida o'rganilgan va tahlil qilingan konseptual metaforalarning fransuz va nemis tillaridagi tarjimasi bilan shug'ullangan va bir nechta madaniyatlarda ham bir xil konseptual metaforalarning mavjud bo'lishi mumkinligini kuzatgan. Y inglez madaniyatidagi kabi fransuz va nemis tillarida so'zlashuvchi har bir inson uchun ham, *baxt va qayg'u, hayot va o'lim, sog'liq va kasallik va ijtimoiy mavqe* (shuningdek, ongli va ongsizlik, yaxshi va yomon, ratsional va hissiy) umumiyl tushunchalardir ekanligini quyidagi misollar orqali izohlaydi:

My spirits rose. (ingliz tilida) - Kayfiyatim ko'tarildi.

Meine Stimmung stieg. (nemis tilida) - Kayfiyatim ko'tarildi.

Il ne faut pas te laisser abattre (fransuz tilida) – Kayfiyatining ko'tar. (Umidsizlikka tushma)

Tadqiqot metodologiyasi. Fazoviy qaramq-qarshiliklarga asoslangan orientatsion metaforalar madaniy me'yorlar va odatlarga qarab turli madaniyatlarda turlicha talqin qilinishi mumkin. Masalan, ba'zi madaniyatlarda "yuqori" kuch va muvaffaqiyat bilan bog'liq bo'lsa, boshqalarida esa butunlay teskari ma'noga ega bo'lishi mumkin. "Oldinga-orqaga" orientatsion metaforasi ham asrlar davomida turli madaniyatlarda odamlar ongida vaqtga aynan yo'nalishga ega tushuncha sifatida qarash hissini shakllantirgan. Ko'pgina boshqa madaniyatlardagi kabi o'zbek madaniyatida ham kelajak oldin, o'tmish esa orqada tasvirlangan. Ayrim madaniyatlarda tilda kelajak "oldinda", o'tmish esa "orqada" tushunchasi konseptuallashtgan bo'lsa-da, til sohiblarining diqqat, e'tibori o'tmish, keksa avlodga, asrlar davomida shakllangan milliy an'analarga qaratilgani bois buning aksini ko'rish mumkin [2:1682-1690]. Morokko, Xitoy xalqlari tafakkurida, aksincha, kelajak-orqada, o'tmish-oldindida konseptual xaritasi shakllanganining guvohi bo'lislumumkin. [5:26-29]

LINGUISTICS

Bu esa til va dunyoni idrok etish bizning hayotiy tajribamiz va bevosita milliy madaniyatimiz bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi. Mutaxassislar ta'kidlaganidek "Bizning konseptual tizimimiz hayotiy tajribalarimiz asosida quriladi". [7:35]

J.Lakoff va M.Jonson bunday fazoviy makondagi munosabatlar insonning moddiy olam bilan o'zaro ta'sirida, birinchi navbatda inson tanasining harakatlari va uning fazoda joylashishi bilan izohlanadi, deya ta'kidlaydilar. Olimlar aynan fazoviy qarama-qarshiliklarni ifodalovchi **UP – DOWN** (yuqoriga-pastga) leksemalari orqali insondagi ayrim tuyg'ular, xursandchilik, baxt, quvochni "HAPPY" (baxt), tushkunlik, qayg'u, baxtsizlikni "SAD" (qayg'u) konseptlari misolida HAPPY IS UP (BAXT-YUQORIGA) - SAD IS DOWN (QAYG'U-PASTGA) modelida tahlil qilib berdi. Shu o'rinda bu orientatsion metaforalar aynan joyni emas, balki yo'naliishni ifodalovchi nomlar orqali insonlarning konseptual duniyosi qanday ifodalanishini ko'rsatib bergan. **UP – DOWN** (yuqoriga-pastga) tipidagi orientatsion metaforalar baxt tuyg'usini yuqoriga intilish, uchish, baxtsizlik tuyg'usini esa yerga tushish, kayfiyat tushishi tuyg'ulari bilan solishtirishga asoslanadi. [4:190-195]

Uch tomonlama o'lchovga ega bo'lgan fazo "yuqori-past", "o'ng-chap", "old-orqa" orientatsion metaforalarida uchta asosiy fazoviy parametrlar orqali konseptuallashtiriladi.

"Yuqoriga" va "pastga" fazoviy pozitsiyalar haqida gapirganda, olimlar J. Lakoff va M. Jonson ularga o'ziga xos jismoniy va ijtimoiy sabablarga ega bo'lgan quyidagi tushunchalarni bog'laydilar.

1. HAPPY IS UP (baxt-yuqoriga)

I'm feeling up today. Bugun men o'zimni yaxshi his qilyapman.

I'm feeling up. Men o'zimni baxtning cho'qqisida his qilyapman.

That boosted my spirits. Bu mening kayfiyatimni ko'tardi.

My spirits rose. Ko'nglim ko'tarildi.

You're in high spirits. Siz ko'tarinki kayfiyatdasiz.

Thinking about her always gives me a lift.

U haqida o'y lash menga har doim ko'tarinkilik bag'ishlaydi.

SAD IS DOWN (qayg'u-pastga)

I'm feeling down. Men tushkunlikka tushyapman.

I'm depressed. Men tushkunlikka tushdim.(so'zma-soz, tushib ketdim, kayfiyatim tushib ketdi).

He's really low these days. U hozir juda xafa, tushkun holatda. (so'zma-soz, pastda, o'zini tushkin kayfiyatda his qilmoq).

I fell into a depression. Men ruhiy tushkun holatdaman. (so'zma-soz, tushib ketdim, kayfiyatim tushib ketdi).

My spirits sank. Ko'nglim o'ksidi.

2. CONSCIOUS IS UP (hush yuqoriga) /UNCONSCIOUS IS DOWN (behushlik pastga)

orientatsion metaforasiga jismoniy asos sifatida insonlar uxlaganda yotishini, uyg'onganda esa turish holati asos qilib olingan.

CONSCIOUS IS UP (hush yuqoriga yo'naltirilgan);

Get up. Tur.

Wake up. Uyg'on. (so'zma-so'z, uyg'on, o'rningdan tur)

I'm up already. Men allaqachon turdim.

He rises early in the morning. U juda erta turadi.

UNCONSCIOUS IS DOWN (behush holat pastga)

He fell asleep. U uxbab qoldi (so'zma-so'z, uyquga yotdi).

He dropped off to sleep. U uyquga ketdi (so'zma-so'z, uxbab qoldi).

He's under hypnosis. U gipnoz ta'sirida.

3. HEALTH AND LIFE ARE UP (sog'lik va hayot yuqoriga)/ **SICKNESS AND DEATH ARE DOWN** (kasallik va o'lim pastga) konseptual metaforasining moddiy asosi sifatida jiddiy kasalliklar insonni tushakka yotishga majbur bo'lishi, hayotdan ko'z yumbganda odam yiqilib, qabrdan yotishi kabilalar asos qilib olingan.

He's at the peak of health. U juda sog'lom. (so'zma-so'z, sog'ligining chuqqisida).

As to his health, he's way up there. Uning sog'lig'iga kelsak, u sog'ayyapti. (so'zma-so'z, yuqorilash arafasida).

He's sinking fast. U tez sunayapti (so'zma-so'z, chukayapti).

He fell ill. U kasal bo'lib qoldi (so'zma-so'z, kasallikka chalindi).

He dropped dead. U o'ldi.

Mualliflar keltirilgan misollar orqali insonning egilgan holati odatda qayg'u va tushkunlik bilan, tik turish esa ijobiy his-tuyg'ular bilan bog'liqligini jismoniy asos sifatida oladilar.

LINGUISTICS

O'zbek madaniyatida ham ingliz va boshqa xalqlar madaniyatidagi singari "baxt" va "qaygu" konsepti insonlarning jismoniy harakatlaridagi "yuqori—past" fazoviy munosabatlari orqali uchraydigan ko'plab konseptual metaforalarni uchratish mumkin. Biz quyida o'zbek adibi Abdulhamid Cho'lponning "Kecha va kunduz" asari asosida ayrim misollarni tahlil qilishda amerikalik olimlar J.Lakoff va M.Jonsonlarning HAPPY IS UP (BAXT—YUQORIGA) - SAD IS DOWN (QAYG'U—PASTGA) oriyentatsion metaforasiga asoslandik va mualliflar ta'kidlab o'tganidek bunday tushunishlar nisbiy xarakterga ega.

1.Ikkala yosh – yuzlari kulgan, *ko 'ngillari yozilgan* – qo'ltiqlashib ayvonga bordilar va Zebining otasi turib ketgan so'rining chekkasiga o'tirishdi. ("Kecha va kunduz", - 6 b.)

2.Sizlar yosh-yalang, o'ynab-kulib *ko 'ngillarni yozinglar*. Men orom olay...

("Kecha va kunduz", - 40 b.)

Yozuvchi asarda ikkala yosh qizning xursand bo'lganini, bir zumgina bo'lsada baxtli bo'lganini "*ko 'ngillari yozilgan*" orientatsion metaforasi orqali beryapti, insonning his-tuyg'ulari va kechinmalari manbai bo'lgan "**ko'ngil**" so'zi "*yozilmoq*", ya'ni "*targatmoq*", "*yo'qotmoq*", dard alamdan forig' bo'lib, "*kayfiyatini ko 'tarmoq*" ma'nolarida qo'llaniladigan fe'l bilan bog'lanyapti. O'zbek tilining izohli lug'atida "**ko'ngil yozmoq**"-g'am-g'ussani targatmoq, unutmoq, xursandchilik qilmoq, o'yin-kulgi, sayr va shu kabilalar bilan dilgirlikni targatmoq kabi ma'nolarni anglatadi.

1.Tez-tez bo'lib turadigan bir xil gaplar uning yuzini kuldirib, *ko 'nglini ko 'taradi*, tinmasdan ishlash uchun bilagiga darmon va quvvat beradi. ("Kecha va kunduz", - 32 b.)

2.Haligi shum xabar qulog'iga kirkunday bo'lsa, turgan joyida qotib qolmaydimi? Yo'q, borib *ko'nglini ko 'taray...* ("Kecha va kunduz", - 281 b).

Ikkinci holatda esa Happy is up (baxt—yuqoriga) orientatsion metaforasi "ruhlanmoq", "ruhi, kayfiyati ko'tarilmoq", "xursand bo'lmoq" [13] kabi ma'nolarga ega bo'lgan "*ko 'ngli ko 'tarilmoq*" kognitiv metaforasi orqali kitobxoniga tushunarli tarzda ifodalangan.

1. Ularning *ko 'nglini oladi*, Xolmatni ortiqcha tashvishlardan qutqazadi.

("Kecha va kunduz", - 33 b)

2.Faqat narigi - kichik kundosh, mingboshining kumush kamarida eng a'lo naqsh bo'lib yonib turganda, bu zararsiz kundoshing haqligini iqror qilib va uning *siniq ko'nglini ovlash*, shu bilan uni qol'ga olmoq, hozir ikkala xotin uchun baravar kundosh bo'lgan kichik xotinga qarshi o't ochmoq lozim edi.

("Kecha va kunduz", - 48 b)

3. Poshshaxonning qo'ygan qizlari, ya'ni uning o'z "odamlari" shaharning o'zida, yo'lda va har yerda Zebi bilan birga bo'lishib, farishta qiyofasidagi shayton kabi, uning ichiga kirib, pistoqi ta'zimlar va serxushomad gaplar bilan uning *ko 'nglini ovlab*, mingboshi dodhoga uni "isittirarkan" o'zlarining muvaffaqiyatlaridan hech bir shak-shubha qilmasdilar. ("Kecha va kunduz", - 115 b.)

Uchinchi holatda esa "*ko 'ngil ovlamoq*", ya'ni birovni "xursand qilishga", "kayfini chog' qilishga harakat qilmoq" ma'nolarga ega.

Yuqoridagi frazalarda BAXT —yuqoriga yo'naltirilgan, yozuvchi insonning minnatdorchilik, xursandchilik, quvonch tuyg'ularini "**ko'ngil**" konsepti orqali "*ko 'ngillari yozilgan*", "*ko 'nglini ko 'taradi*", "*ko 'nglini oladi*" konseptual metaforalari orqali juda go'zal ifodalab bergan.

Adibning mahoratini keyingi frazalarda asar qahramonlarining baxtsizlik, qayg'ulari ham aynan his-tuyg'ulari va kechinmalari manbai bo'lgan "**ko'ngil**" konsepti orqali kitobxonning yuragiga yetib boradigan tarzda ifodalanganida ko'rish mumkin:

1.Javobning birdaniga berilmagani, so'ngra bu "hech" degan ma'nisiz javob Zebining tashvishga tushgan *ko 'nglini battar tashvishlantirdi*. ("Kecha va kunduz", - 108 b.)

2. *Yuragi yomon g 'ash bo 'lib ketganidan* keyin chiday olmasdan, kampirga aytib ko'rdi.

("Kecha va kunduz", - 32 b.)

3.Yosh qizning "qars" eta yorilishi mumkin bo'lgan *ko 'ngil shishasini yamash* uchun onaning tadbir sandig'ida hech narsa topiladimi? ("Kecha va kunduz", - 109 b.)

4. Ming qatla shukurku-ya.... O'z boshingizdan o'tgan, bilasiz, *ko 'ngilni timtalagan bir narsa bor....* ("Kecha va kunduz", - 48 b.)

5.Mingboshining *ko 'ngliga* darhol *iztirob tushib* ulgurgan edi. ("Kecha va kunduz", - 109 b.)

Adib "**ko'ngil**" konsepti orqali birinchi gapda "*tashvishlantirmoq*", ikkinchi gapda "*yuragi g 'ash bo 'lib ketmoq*", uchinchi holatda "*ko 'ngilni nimadir timtalamoq*" va oxirgi gapda "*iztirob tushmoq*" so'zlarini bilan birikib "QAYG'U – PASTGA" fazoviy yo'nalishga ega bo'lgan orientatsion orientatsion metaforalarni hosil qilyapti. Yozuvchi bu metaforalarda o'z qahramonlarining ichki kechinmalarini juda chiroyli qilib tasvirlagan.

Xulosa. Oriyentatsion metaforalar insonning jismoniy va ma'naviy tajribalarini o'zida ifodalagan holda, uning hayotiy yo'nalishlari va harakatlarini tasvirlashda qo'llaniladi. Ushbu metaforalar konseptual

LINGUISTICS

manzarani shakllantirishga yordam beradi, chunki ular insonning jismoniy tajribalariga asoslangan holda ma'nolarni aniqlashtirish imkonini beradi.

Yuqorida keltirilgan misollar tahlili fazoviy qarama-qarshiliklarni ifodalovchi “yuqoriga-pastga” leksemalari orqali ifodalangan BAXT–YUQORIGA - QAYG’U–PASTGA oriyentatsion metaforasi o’zbek madaniyatida ham insonlarning konseptual dunyosini ifodalaydi. Insonning his-tuyg’ulari va kechinmalari manbayi bo’lgan “*ko’ngil*” konsepti o’zbek madaniyatida baxt, xursandchilik, ham baxtsizlik, qayg’u kabi his tuyg’ularni ifodalashi mumkin. Shuning uchun, oriyentatsion metaforalarni tadqiq qilish, insonning o‘z-o‘zini anglashi va dunyoni idrok qilish uchun muhimdir. Ular bilim, his-tuyg’u va to‘g’ri yo‘nalishlarni belgilashda xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR:

1. *Aldulhamid Cho’pon. Kecha va kunduz. – Toshkent: Ilm-ziyo-zakovat, 2019. – 288 b.*
2. *De la Fuente J, Santiago J, Román A, Dumitrache C, Casasanto D. When you think about it, your past is in front of you: how culture shapes spatial conceptions of time. Psychol Sci. 2014 Sep; 25(9):1682-1690.*
3. Дубин П. П. Социально-дискурсивное сопоставление ориентационных метафор в политической жизни Великобритании начала XX века. // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2021. Том 14. Выпуск 3. - С. 874-880.
4. Егорова О. А., Калашникова В. В. Теория концептуальной метафоры в когнитивной лингвистике. // Электронный научный журнал. № 10-1. (13) 2016. – С. 190-195.
5. Файзиева А.А. Ориентацион концептуал метафораларнинг ўзига хос хусусиятлари. International scientific conference “innovative trends in science, practice and education”. 2022 Munchen, (Germany). - P. 26-29.
6. George Lakoff and Mark Johnson. *Metaphors we live by*.The University of Chicago Press. – London, 1980. – 14-15 р.
7. Лакофф Джордж, Джонсон Марк. Метафоры, которыми мы живем: Пер. с англ. / Под ред. и с предисл. А. Н. Баранова. - М.: Едиториал УРСС, 2004.
8. Мишанкина Н.А. Метафора в науке: парадокс или норма? – Томск: Изд-во Том.ун-та, 2010.
9. Осокина С.А, Карпухина В.Н., Савочкина Е.А. Лингвистические исследования метафоры: краткий обзор. // Мир науки, культуры, образования. № 4 (89) 2021. -C.423.
- 10.Рофиева Г.Ю. Ўзбек тилидан француз тилига концептуал метафоралар таржимасининг ўзига хос хусусиятлари (Эркин Аъзам асарлари асосида). Фил.фен.фалсафа доктори илмий даражасини олиши учун ёзилган дисс. -Тошкент, 2020. -С.49.
11. Yvon Keromnes. *Les métaphores – et leur traduction – dans la vie quotidienne*. Université de Lorraine, ATILF, UMR 7118, Metz. <https://www.google.com>. - P.3.
12. <https://citations.ouest-france.fr/citation-alain/dieux-sont-nos-metaphores-nos-26974.html>
13. <https://izoh.uz/word/ko%E2%80%98ngil>

SHAKL YASOVCHI MORFEMALAR NING SO'Z YASASH IMKONIYATLARI

Jumayev Tursunali,

Qarshi davlat universiteti O'zbek tilshunosligi kafedrasi
professori, filologiya fanlari doktori
jumayev57@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilida shakl yasovchi qo'shimchalar hisoblangan morfologik shakllarning mazkur vazifadan chekinib, so'z yasash imkoniyatlari borasida babs olib boriladi. Shakl yasovchilarning so'z yasalish imkoniyatlarini anglashda sinxron yondashuv bilan birgalikda diaxronik-etimologik talqin omixtaligi zarur bo'lishi yorqin misollar vositasida isbot etiladi.

Kalit so'zlar: so'z yasalishi, shakl, affiksatsiya, kompozitsiya, konversiya, abbrevatsiya, kelishik, submorph, funksionallashish, asemantiklashish.

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ФОРМООБРАЗУЮЩИХ МОРФЕМ

Аннотация. В статье обсуждаются возможности словообразования морфологических форм, считающихся в узбекском языке формообразующими аффиксами, которые отходят от своей основной функции. Доказывается на ярких примерах, что для понимания возможностей словообразования формообразующих аффиксов необходима комбинация синхронного подхода с диахронно-этимологическим толкованием.

Ключевые слова: словообразование, форма, аффиксация, композиция, конверсия, аббревиатура, падеж, подморф, функционализация, асемантизация.

THE WORD-FORMATION POTENTIAL OF DERIVATIONAL MORPHEMES

Abstract. The article discusses the word-formation potential of morphological forms considered to be formative affixes in the Uzbek language, which deviate from their primary function. It is demonstrated through vivid examples that a combination of the synchronic approach with diachronic-etymological interpretation is necessary to understand the word-formation capabilities of these formative affixes.

Keywords: word formation, form, affixation, composition, conversion, abbreviation, case, submorph, functionalization, asemantization.

Kirish. So'z yasalishi bahsi tilshunoslik uchun yangi mavzu emas. Shunga qaramay, tilshunoslar orasida hanuzgacha bu masala borasida bir to'xtamga kelinmagan. Odatda, so'z yasalishi [yasalma + yasovchi > yasalma] qolipi asosida yuzaga kelishi bugungi tilshunosligimizning monumental qoidasi bo'lib, derivativ imkoniyat lug'aviy shakl yasovchilar uchun xos emasligi tan olinadi. Ammo so'z yasovchilik bilan lug'aviy shakl yasovchilarini diaxron va sinxron talqinda tadqiq qilish bu qoidaning mutlaq emasligini ko'rsatdi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. 1957-yilda nashr etilgan "Hozirgi zamон о'zbek tili" darsligida so'z yasalishi, asosan fe'l so'z turkumi yasalishi, ikki usul bilan: a) morfologik yoki affiksatsiya (-la: tepkila, -qa: chayqa); b) sintaktik (kompozitsiya) usullari bilan hosil bo'lishi keltirilgan. Fe'lning affiksatsiya usuli orqali: a) fe'lidan fe'l yasalishi; b) fe'l bo'limgan so'zlardan fe'l yasalishiga bo'linadi [1]. Yangi so'z hosil qilishni tasnif etgan o'zbek tilshunosligidagi ilk manbalardan biri bo'lgan bu asarda so'z yasalishining mohiyati shu ikki usulda jamlangan.

So'zning yangi ma'noga o'tishi masalasi keyingi tadqiqot ishlari hamda ontologik qiymatdag'i nashrlarda uning ko'lami o'zgarib, kengayib bordi. Xususan, o'tgan asrnning 70-yillarda o'zbek tilining barcha yo'nalishlarini o'zida mujassam etgan "O'zbek tili grammatikasi" kitobida bu jabha atroficha qamrab olinadi: "So'z yasash: 1. Grammatik so'z yasash (affiks yordami bilan yasash – affiksatsiya, so'z qo'shish yo'li bilan yasash – kompozitsiya so'zni bir leksik-grammatik kategoriyadan boshqasiga, boshqa turkumga ko'chirish – kategorial ko'chish yo'li bilan yasash – konversiya). 2. Leksik-semantik so'z yasash (ma'no o'zgarishi orqali yangi so'zning hosil bo'lishi). 3. Fonetik so'z yasash (fonetik vositalar – har xil fonetik o'zgarishlar yordami bilan yasash) tusida bo'ladi" [2]. Ko'rindiki, yangi ma'noli so'zning yuzaga kelish omillari uch yo'sinda zohir bo'lishi barcha ichki tarmoqlanishini o'zida omixta etgan holda aks ettirgan.

So'z yasalishi muammosi bilan fundamental planda tadqiqot ishlari olib borgan atoqli olim akademik A.Hojiyevning "O'zbek tilida so'z yasalishi" qo'llanmasida "So'z yasalishining asosiy usullari deb

LINGUISTICS

ko‘pchilik tomonidan tan olinayotgan va lingvistik adabiyotlarda qayd etilayotgan usullar quyidagilardir: 1) semantik (yoki leksik-semantik) usul, 2) fonetik usul, 3) sintaktik-leksik usul, 4) affiksatsiya usuli, 5) kompozitsiya usuli, 6) abreviatsiya usuli” deya uning turlarini olittaga yetkaziladi [3].

So‘z yasalish bahsi o‘zbek tilining morfologiyasining qonuniyatlarini belgilangan deyarli barcha darslik, qo‘llanma yoki monografiyalarda yuqorida keltirilgan usullar turlicha talqinlar bilan yoritilib borilgan.

Bu sohaga tadqiqotchi S.Toshaliyeva biroz o‘zgachalik kiritishga intilgan. U o‘zining “O‘zbek tilida okkozional so‘z yasalishi” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida o‘zbek tilida so‘z yasalishining tahliliy va tasnifiyo‘nalishini nisbatan atroficha tadqiq etadi, uning ilmiy tasnifi va asosiy tushunchalari ko‘lamni ancha keng ekanligini uqtiradi. Olima bu sohani tadrijiy nuqtayi nazardan o‘rganish borasida hal qilinishi lozim bo‘lgan muammolar ko‘pligini ta’kidlagan holda so‘z yasalishning yangicha tadqiqi ustida izlanishlar olib borganini e’tirof etadi [4] va bu boradagi tadqiqotlardan farqli o‘laroq “okkazional yasalishlarning shaxsiy-ijodiy, matniy-uslubiy hodisa, nutqiy-uslubiy vosita sifatida barqaror, yagona, majburiy marom emas, balki funksional-stilistik (nutqiy tadrijiy – dinamik) marom tamoyilida tadqiq va talqin etish zarurligini” namoyish qiladi hamda o‘zbek tili nutq uslublari borasida o‘zgacha tasnif kashf etadi. Muxtaras qilib aytganda, olima sintagmatik munosabatning buzilishi natijasida paydo bo‘lib, favqulodda yuzaga keladigan nutqiy birliklarning tasnifini (*ijodkor* – *ijodxor*, *kovush* – *kalish*, *Ishlarbek* – *Shilarbek*, *botqoqvujud*, *oyoqlibos*, *ho‘lzulmat* singari noodatiy yasalmalarni badiiy matnlar misolida) tadqiq etadi.

Tahlil va natijalar. Tilimizda shunday tarkibli so‘zlar borki, ularning zohiran yasama ekanligi sezilib tursa-da, yasalish asosi va yasovchi tuzilmalarga bo‘lishning iloji yo‘q. Hozirgi o‘zbek tili uchun serbahs bunday munozarali masalaning ko‘lamni o‘ta kengligi bois ularni chegaralab, faqat lokal kelishiklar borasidagi munozarali masalalarning talqiniga to‘xtalishni lozim topdik.

Kelishik qo‘shimchalari so‘z ma’nosiga ta’sir etmaydi, ular, odatda, ot yoki otlashgan so‘zning fe’lga, otga yoki boshqa biror so‘zga grammatic aloqasini – gap tizimida gap bo‘laklari o‘rtasidagi munosabatlarni anglatadi [5]. Nutqda bu qoida har doim ham to‘g‘ri kelavermaydi. Ayrim qo‘shimchalari kelishik qo‘shimchalari bilan zohiran mos kelsalar ham, so‘zlar yoki gaplarning o‘zaro munosabatini belgilashga ishtirok eta olmaydigan pozitsiyada turib qolishadi. Misol uchun, jo‘nalish, o‘rin-payt va chiqish kelishiklarining affikslari ba’zan o‘z grammatic vazifalaridan yiroqlashib ketgan holda o‘zbek jamiyati nutqida qo‘llanib kelinayotganligining guvohi bo‘lamiz.

Qadimgi turkiy tildagi kelishiklar soniga nisbatan azaldan turkiyshunos olimlarning qarashlari yakdil emas. Atoqli turkolog olim A.N.Kononov bu davr yozma obidalari tilida o‘n bir kelishik borligini sanab o‘tgan edi. (1-jadval).

1-jadval.

T./r.	Kelishik nomi	Ko‘rsatkichlar	
		Undoshdan keyin	Unlidan keyin
1	Nominativ	–	–
2	Akkuzativ	-ig ‘/-ig, -ug ‘/-yg -in/-in, -ni/-ni	-g ‘/-g, -n -ni/-ni
3	Dativ-lokativ	-qa/-ka, -a/-ə	-qa/-ka
4	Lokativ-ablativ	-ta/-tə, -da/-də	-da/-də
5	Ablativ	-tan/-tən, -din/-din	-din/-din
6	Instrumentativ-komitativ	-in/-in	-n
7	Genitiv	-iŋ/-iŋ, -ig ‘/-ig	-niŋ/-niŋ
8	Direktiv	-ri/-ri, -ru/-ry	
9	Lokativ-direktiv	-ra/-rə	
10	Dativ-direktiv	-g‘aru/-gəry, -g‘ar/-gər	
11	Dativ-terminativ	-ya/-yə	

Boshqa olimlarning qadimgi turkiy til kelishiklariga nisbatan bildirgan xulosalari bu tartibga aynan to‘g‘ri kelmasligi mumkin, ammo qaysidir jihatlari bilan mazkur paradigmaga baribir yaqin keladi [6].

Akademik A.N.Kononovning bunday keng qamrovli tasnifi qadimgi turkiy til bilan birgalikda hozirgi turkiy tillarning ham kelishik kategoriyasiga ba’zi bir qirralari bilan mushtaraklik kasb etadi. Bu talqin o‘zbek tilining kelishik kategoriyasi uchun ba’zi bir jihatlari bilan umumiyliklarga egaligini kuzatuvalarimiz namoyon etdi. Kelishiklarning o‘zbek jonli xalq tilida turli-tuman ko‘rinishda qo‘llanishi ham, shu sohaga doir ilmiy tadqiqotlarda kelishiklar tizimiga oid grammatic ma’nolarning behad keng ekanligi ham o‘tmishdosh tillarning merosi bo‘lishi mumkin. Bundan tashqari, kelishik shakkiali asosida yuzaga kelgan ba’zi bir leksik birliklarning zohiriyo‘nalishlari hozirgi o‘zbek tili orfografiyasini qonuniyatlariga sig‘may qolganligi ham yuqoridagi fikrlarga hamohanglik kasb etadi.

1. **Jo‘nalish kelishigi** qo‘shimchasi boshqa turdoshlaridan o‘zining ko‘p variantliligi bilan ajralib turadi. Boshqa kelishik qo‘shimchalari bitta bo‘lgani holda jo‘nalish kelishigi -ga, -ka, -qa singari uchta imlo

LINGUISTICS

qidalar bilan mustahkamlangan variantlarga ega. Kelishikning variantdorligi tilning ibtidosidan kelib chiqqan holda belgilanganligi aniq. Shunga qaramasdan, tilda uning boshqa ko'rinishdagi va boshqa funksiyadagi variantlari ham tarixiy singarmonistik va assimelyativ imkoniyatlarini saqlagan holda iste'mol etiladi. Ayrim hollarda bunday variantlilik o'z funksional doirasidan tashqari chiqib, so'zning semantik strukturasiga ta'sir etish xususiyatini namoyon qiladi. "O'zbek tilining izohli lug'ati" (O'TIL)da berilgan *qaytaga, ertaga, jo'rttaga, o'zga, ko'ndalangiga, birvarakayiga, birakayiga, mayliga, birdaniga, tikkasiga, surunkasiga, yonlamasiga, aylanasiga, uzunasiga, chappasiga, yoppasiga, sirasiga, qatorasiga, ertasiga, mardchasiga, tentakchasiga, chalqanchasiga, o'g'rinchasiga, ochiqchasiga, yalpisiga, teskarisiga, alanga, qaytanga, tekinga, birga* singari misollarda -ga affiksni shunday qiymat kasb etishi ko'rinish turibdi. Misol tariqasida birinchi leksik birlik bo'lган *qaytaga* so'zining morfem tuzilishini tubandagicha belgilash mumkin:

qay- – so'roq olmoshi, *-t-* – orttirma nisbat ko'rsatkichi, *-a-* ravishdosh hosil qiluvchi affiks, *-ga* – jo'naliш kelishigi qo'shimchasi asosida paydo bo'lган so'z: *qaytaga* – ravish. Biroq bu talqin *qaytaga* so'zining morfologik tabiatini aks ettira olmaydi. Shunday tartibni sirasi keltirilgan yuqoridagi so'zlarning ko'piga nisbatan qo'llash mumkin. Morfem tuzilishi shunga o'xhash so'zlarning mohiyatini tarixiy-qiyosiy, etimologik tadqiq asosida aniqlagandagina so'zning morfem mohiyati to'g'ri va to'laqonli asoslanadi.

Hozirgi o'zbek tilida qadimgi turkiy tilda qo'llangan, ya'ni 1-jadvalda aks etgan kelishik qo'shimchalarining deyarli barchasi iste'molda, faqat ularning vazifalarida bir qadar o'zgarishlar sodir bo'lган. Xususan, qadimgi turkiy tilda dativ-lokativ (payt-o'ringa nisbatan yo'naliш) kelishigi qo'shimchasi bo'lган *-qa/-ka*, *-a/-ə* (*-ga/-g'a*) endi yo'naliш ma'nosidan tashqari yasovchilik xususiyatini o'zida mujassam etgan. Fikrimizning isboti uchun *olg'a* hamda *orqa*, *o'zga* ravishlari ustida to'xtalaylik.

Olg'a so'zining ikkinchi bo'g'ini *-g'a* jo'naliш kelishigi qo'shimchasi bilan zohiran shakldosh, shuning uchun bu yerda yo'naliш ma'nosini sezilib turibdi, ammo uni o'zak va qo'shimcha singari ikki morfemaga ajratishning iloji yo'q. Muammoning sabablarini etimologik tahlil orqali muayyanlashtirishga intilamiz.

Olg'a ravishing etimologik belgisini tahlil qilar ekan, H.Vamberi uning o'zagi *il, el, al* "old", "oldinga" ma'nolarini, M.Rasyanin *ala, ali* "pastga" ma'nosini bildirishini yozishgan edi. Shu o'zakning kelib chiqishini tatbiq etgan olim V.Bang *olg'a* hamda *oldin* so'zлари gomogen asosli bo'lib, *old* so'zidagi *-d* makon ko'rsatkichi *-din* chiqish kelishigi qo'shimchasi ekanligini keltirgan. Demak, *olg'a* "oldinga" ma'nosini o'zida mujassam etuvchi bo'linmas morfemaga aylangan.

Orqa (arpa) ravishi *ar-* fe'l-ot o'zagidan shakllangan. Mo'g'ul tilida *aru/ar* "tog'ning orqa, soya tomoni" ni anglatadi, *ord* (ard) "orqadan" ma'nosiga ega. H. Vamberi *art* asosidagi *-t* unsurini lokativ kelishigi qo'shimchasi deb hisoblagan. Bu so'z oltoy tillarining hammasida fonetik farqlar va semantik o'zgarishlar bilan qo'llanadi. Shunga o'xhash *irg'a, irg'i* so'zlarining o'zagi *ir* "tebranish" ma'nosini berib, asosga *-g'a* jo'naliш, *-g'i* buyruq-istak ma'nolarini yuklovchi qo'shimchalardir.

O'zga – so'zining A.G'ulomov "qisqa" degan ma'noni ifoda etishini, ("Byulleten AN Uz.SSR", 1946, – №12, – S. 30), H.Vamberi esa *öz-, üz-* "uzmoq", "bo'lmoq" fe'l bilan -ga qo'shilishidan hosil bo'lganligini isbot etishga harakat qilishgan edi.

Dativ-direktiv (payt-jo'naliш) kelishigi esa *ilgari* (*il+gari*), *ilg'or* (*-il+-g'aru*) so'zлари tarkibida saqlanib qolgan. *Ilgari* – *il* "oldin" ma'nosini bildiradi, *-gari* jo'naliш kelishigi qo'shimchasi. *Ilk, ilik* so'zлари ham shundan kelib chiqqan [7; 8].

Akademik A.N. Kononov tayin qilgan direktiv (jo'naliш) kelishigi qo'shimchasi *o'g'ri* tipidagi so'zлarni shakllantirishga xizmat qilgan. H.Vamberi *o'g'ri* so'zi "sekin", "sirli" ma'nosini tashiydigan *og, og'* o'zagiga (hozirgi o'zbek tilidagi *og'mani*) -ri kelishik qo'shimchasing qo'shilishi yordamida paydo bo'lganligini ma'lum qiladi. Demak, bu yerda kelishik qo'shimchasi forma yasovchilikdan ot yasovchilik vazifasiga o'tganligini ko'rish mumkin.

O'zbek tilining leksik zaxirasiga nazar tashlansa, unda kelishik qo'shimchalari zohiriyl o'zgarishga uchragan, ya'ni hozirgi o'zbek tilining kelishik shakllaridan o'zgacha formaga o'tgan, shuningdek, so'z o'zgartiruvchilik vazifasidan ham xoli bo'lib so'z yasovchilik, aniqrog'i fe'l yasovchilik vazifasini o'zida mujassam etganligining guvohi bo'lish mumkin. Masalan, tilimizdagи *ingra, hungra, sachra* qolipidagi so'zлarni o'zak va qo'shimchaga ajratilganda, asos lug'aviy ma'noga ega, ammo qo'shimcha esa hozirgi forma hosil qiluvchining ham, so'z yasovchining ham birortasiga mos kelmasligi ma'lum bo'ladi.

Tarixan lokativ-direktiv kelishigi shakli bo'lган *-ra* affiksining so'z yasovchilikka tomon siljiganligini *ing-, hung-* taqlid so'zlariga hamda *sach-* fe'liga qo'shilib yangi fe'l yasaganligida ma'lum bo'ladi. Ko'rindiki, qadimgi turkiy tilda ko'p funksiyali so'z o'zgartiruvchilik hozirgi o'zbek tiliga kelib, o'z vazifasidan tashqari yasovchilik sari siljib, qadimiylig xususiyatlarini saqlab turibdi.

LINGUISTICS

Tadqiqotchi M.Usmonova bu siraga kiruvchi so‘zlarining barchasini bir qolipga solib, soddalashish natijasida vujudga kelganligini uqtirsa, A.Berdialihev yaxlitlashish-soddalashish natijasida hosil bo‘lgan, qo‘shimchalar esa funksionallashgan, asemantiklashgan deb biladi [10]. O‘z vaqtida professor Y.Tojiyev -ra affiksini o‘zlik daraja hosil qiladigan forma yasovchilar qatorida sanagan [11].

Teskari, ichkari, nari, sari, tashqari, egri, ayri, bukri, yuqori so‘zlarining M.Usmonova soddalashish oqibatida shu shaklga kelib qolganligiga urg‘u berib, ulardag‘i soddalashish uch darajali: *tashqari, ichkari* so‘zlarida soddalashish endi boshlangan; *teskari* so‘zida soddalashish holati tugallangan; *yuqori, ilgari, singari* so‘zlarida soddalashishning yuqori bosqichi amalga oshib bo‘lgan, degan xulosaga kelgan. Ayon bo‘ladiki, olima bu so‘zlarga faqat formal jihatidangina yondashadi, kelishik qo‘shimchalarining so‘z ma’nosiga o‘zgartirish jihatiga diqqatini jalg qilmaydi.

2. **O‘rin-payt kelishigidagi** odatda so‘z harakat manbaini yoki boshqa biror predmetning o‘rnini, joyini yoki harakatning bajarilishida vosita bo‘lgan predmetni ko‘rsatadi. Bu hukm nutqda har doim ham to‘g‘ri kelavermaydi. Kelishikning atalishi o‘rin-payt bo‘lishiga qaramasdan, ba’zan lokativ-ablativ kelishigi vazifasini namoyish etib, jo‘nalish kelishigi misoli turfa formal-semanticlik kasb etmasa ham, formalarida so‘z yasashga nisbatan siljish sodir bo‘lganligi seziladi. Masalan: *yanada, gohida, ba’zida, aslida, yo’sinda, kamida, haqida, qaraganda, agarda, odatda, g’oyatda, haqda* so‘zlarining aksariyati o‘zlashma (*ba’zida, aslida, odatda, g’oyatda, haqida, haqda – arabcha; gohida, agarda – fors-tojikcha yoki eroni*) tarixiy etimologik qatlam (TEQ) ga xos bo‘lsa, *yo’sinda, kamida, yanada, qaraganda* turkiy (o‘zbekcha) TEQga mansub.

Tadqiqotchi M.Usmonova *kamida, yanada* so‘zlariga diqqatini qaratmagan, *yo’sinda* hamda *qaraganda* so‘zlarining modal so‘z larga o‘tib soddalashganligini uqtirgan [9]. Demak, olima bu so‘zlarining yasalishi o‘rin-payt kelishigi shaklida sodir bo‘lganligini qaysidir ma’noda tan oladi.

Bu tipdag‘i so‘zlarining morfem tarkibini analiz qiladigan bo‘lsak: *yo’sinda* (ot + da → modal so‘z); *kamida* (sifat + -da → modal so‘z); *yanada* (ravish + -da → modal so‘z); *qaraganda* (fe’l + -gan + -da → ko‘makchi) yasalish asosi ham, hosila ham turli-tuman so‘z turkumlariga borib taqalishini ko‘rish mumkin. Baribir bu so‘zlarda o‘rin-payt kelishigi formasi -da so‘zga sintaktik vazifa yuklashdan tashqari lug‘aviy ma’noning o‘zgarishi uchun ham xizmat qilmoqda. Umuman olganda, o‘rin-payt kelishigi ko‘pgina ilmiytadqiqot ishlari uchun mavzu bo‘lgan.

3. **Chiqish kelishigi** eng keyin shakllanganligi bilan xarakterlanadi. Qadimgi turk tilining dastlabki davrlarida uning vazifasini o‘rin-payt kelishigi o‘tagan. Bu kelishik qo‘shimchasini olib kelgan: *halitdan, tubdan, birdan, qaytadan, tezdan, ataydan, chindan, qo‘qqisdan, to‘satdan, yangidan* singari so‘zlar “harakatning boshlanishi, kelib chiqishi, manbai, ajralish o‘rni, vaqt, sababini yoki harakatning bajarilishida vosita bo‘lgan predmetni bildirishdan” yiroqlashib ketgan [11]. Biz yuqorida talqin etgan jo‘nalish, o‘rin-payt va chiqish kelishigi qo‘shimchalarining nome’yoriy vazifalar bilan qo‘llanishini T.Mirzaqulov submorphlar (submorph – «morfga o‘xshash»; morph – morfemaning amaldagi bir ko‘rinishi) nomi bilan atagan [12]. Bu o‘rinda chiqish kelishigi qo‘shimchasi ham submorphga o‘tgan holatda nutqqa kirgan.

Xulosa va takliflar. Morfologik shakllarning asl mohiyatini yuzaga chiqarishda ularni ham tarixiy jihatdan, ham zamonaviylik jihatidan talqin va tadqiq qilish ularning tarixiy – qadimgi belgilari zamonaviy tillarda hamon saqlanib turganligini ko‘rsatadi, faqat ularning mohiyatini anglash uchun obyektga reliktolingvistik aspektida yondashilgandagina o‘zligini namoyon etishini qayd etish mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Ҳозирги замон ўзбек тили. Лексикология. Фонетика ва орфография. Морфология. Фахри Камол таҳрири остида. – Тошкент: Фан, 1957.
2. Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. – Тошкент: Фан, 1975.
3. Ҳожиев А. Ўзбек тилида сўз ясалиши. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989.
4. Тошалиева С.И. Ўзбек тилида оккозионал сўз ясалиши: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1998.
5. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 1976.
6. Асанов Э.Э. Ўрта Осиё турк рун ёдгорликларида келишик категорияси // БухДУ ахборотномаси, 2017, 2-сон.
7. Древнетюркский словарь. – Москва: Наука, 1969.
8. Маҳмуд Кошгари. Девону луготит турк. – Тошкент, 1960.
9. Усмонова М.К. Ўзбек тилида сўз морфем таркибининг соддалашини: Филол. фан. буйича фалс. докт. (PhD) ... дисс.
10. Бердиалиев А. Сўз таркиби ва шакл-маъно номутаносиблиги. – Бишкек, 2013.
11. Тожиев Ё. Ўзбек тили морфемикаси. – Тошкент, 1992.
12. Мирзақулов Т. Грамматика ўқитишининг лингвистик асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994.

THE PRAGMALINGUISTIC NATURE OF POLITENESS IN CONFLICTOUS COMMUNICATIVE ACTION

Hamroeva Nafisa Nizomiddinovna,

Docent of Bukhara State University,

Doctor of Philosophy in Philological Sciences (PhD),

n.n.hamroeva@buxdu.uz

Abstract. Communication is an important tool for a person's activity in society, growth, and establishment of various relationships. Speech etiquette is a collection of different rules for establishing contact with the interlocutor in different situations, continuing and ending it for a desired purpose. The rules of speech etiquette come into play for the development of cultural communication and skills. Speech etiquette units are an integral part of the communication process, which not only attract the attention of the interlocutor, but also show the individual attitude of the speaker. Today, the scientific study of the practical use of speech units, including the research of pragmalinguistic features of speech etiquette units, is an urgent issue. According to the rules of speech etiquette, complimenting and praising the appearance of the interlocutor is considered correct in terms of etiquette. People show respect and courtesy to each other regardless of their likes and dislikes in the process of speech communication. The article talks about communication etiquette and politeness in conflict discourse.

Keywords: speech communication, discourse, phatic communication, controversial speech, speech etiquette, controversial communicative action, compliment, gratitude.

NIZOLI KOMMUNIKATIV HARAKATDA XUSHMUOMALALIKNNG PRAGMALINGVISTIK TABIATI

Annotatsiya. Muloqot – insonning jamiyatdagi faoliyati, o'sishi, turli munosabatlarni o'rnatishida muhim vositadir. Nutqiy etiket esa turli vaziyatlarda suhabatdosh bilan aloqa o'rnatish, uni istalgan maqsadda davom ettirish va yakunlash borasidagi turli qoidalalar jamlanmasi hisoblanadi. Madaniy aloqa, ko'nikmalarni rivojlantirish uchun nutqiy etiket qoidalari maydonga keladi. Nutqiy etiket birliklari muloqot jarayonining ajralmas qismi bo'lib, u suhabatdoshning diqqatini jalb etibgina qolmay, nutq egasining individual munosabatini ko'rsatish xususiyatiga ham ega. Bugungi kunda nutq birliklaridan amaliy foydalanishni ilmiy o'rganish, jumladan, nutq odobiga oid birliklarning pragmalingvistik xususiyatlarini tadqiq etish dolzarb masala bo'lmoxda. Nutqiy etiket qoidalari muvofiq suhabatdoshining qiyofasini (obrazini) iltifot bildirib, maqtab qo'yish etiket jihatdan to'g'ri hisoblanadi. Insonlar nutqiy muloqot jarayonida o'zaro bir-birlarini yoqtirish va yoqtirmasliklaridan qat'i nazar, ehtirom va xushmuomalalik qiladilar. Maqolada konfliktli diskursda muloqot odobi, xushmuomalalik haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: nutqiy muloqot, diskurs, fatik muloqot, ziddiyatli nutq, nutqiy etiket, nutqiy nizo, iltifot, minnatdorchilik.

ПРАГМАЛИГВИСТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ВЕЖЛИВОСТИ В КОНФЛИКТНОМ КОММУНИКАТИВНОМ ДЕЙСТВИИ

Аннотация. Общение является важным инструментом деятельности человека в обществе, роста и установления различных связей. Речевой этикет – это совокупность различных правил установления контакта с собеседником в разных ситуациях, продолжения и прекращения его с желаемой целью. Правила речевого этикета вступают в действие для развития культурного общения и навыков. Речевые этикетные единицы являются неотъемлемой частью процесса общения, которые не только привлекают внимание собеседника, но и показывают индивидуальное отношение говорящего. Сегодня научное изучение практического употребления речевых единиц, в том числе исследование прагмалигвистических особенностей речевых этикетных единиц, является актуальной задачей. По правилам речевого этикета, делать комплименты и хвалить внешний вид собеседника считается правильным с точки зрения этикета. Люди проявляют уважение и вежливость друг к другу независимо от своих симпатий и антипатий в процессе речевого общения. В статье говорится об этикете общения и вежливости в конфликтной речи.

LINGUISTICS

Ключевые слова: речевое общение, дискурс, фатическая коммуникация, спорная речь, речевой этикет, спорное коммуникативное действие, комплимент, благодарность.

Introduction. Today, linguistics includes anthropology, psychology, sociology, to study the relationship between cultural studies and a number of other disciplines. Significant expansion of the scope of research objects is the main thing facing the science remains a task. A person is characterized by all his psychological, social and anthropocentric, which places cultural values in the center of linguistics principle pragmalinguistics, theory of speech acts, psycholinguistics, sociolinguistics, including contributed to the formation of a number of new linguistic sciences. Speak up how it works, i.e., the problem of its implementation is one of the widely studied issues of today's linguistics. At the same time, the study of pragmalinguistic features of compliment, which is a phatic type of verbal communication that performs a number of tasks in the communication process, serves to harmonize and moderate the relations between people, and create a theory of linguistic compliment is a problem that awaits a solution in the development of linguistics.

Analysis of literature on the topic. In world linguistics, T. Vinokur, L.A. Kozlovskaya, Y.V. Mudrova, N.I. Formanovskaya, etc. researched etiquette forms. In the process of studying the literature, the methods of description, classification, comparison, and discursive analysis were used in this article.

Results. When studying the dialogue, it is interesting to observe what communication strategy and tactics the text is composed of, how the author's verbal behavior is carried out with a certain intention. By speech strategy we mean O. S. Issers, Ye. Based on the views of V. Klyuev, N. I. Formanovskaya, we mean "a set of speech actions aimed at solving the general communicative task of the speaker." Under the concept of speech tactics, one or more actions that contribute to the implementation of the strategy are understood. Speech tactics are divided into the following: establishing contact, blocking contact, emotionally adjusting, topic control tactics, etc. Since the task that the speaker perceives as the goal of the communicative action is usually not solved by one appeal to the addressee, the goal is achieved during the dialogue, in which the speaker controls the intellectual and emotional processes of the listener during the entire cycle of communication, leading him to the final result, the desired decision (action). leads

The methods and techniques used by the speaker to influence the addressee are called communicative actions. In the following places, we will consider the development of communication through communicative actions and tactics in the "question-answer" genre pair.

Communicative actions and tactics in pairs in the question-and-answer genre

Communicative action	Communicative of action purpose	Tactics
Contact	Make a contact	Make a contact
Disturbing news report	Manage desired topic	Manage topic
Direct question (two exclamatory responses, one rhetorical question)	Get information	Request for information
Direct response (detailed)	Disclosure	Agree to full disclosure

In order to achieve his goal, it is possible to observe that the addressee uses various tactics, changes them frequently, tries to maintain control over the topic of interest, emotionally tunes the addressee, which ultimately leads the author to the expected result, or leads the addressee to actively share information that is very important to the author.

The addressee's performance of the tactical task is a prerequisite for success in the strategy, which is to receive an answer to the main question from the addressee. The end of the dialogue shows the matching of the positive results of the actions of both communicators.

Conflict discourse is a specific type of dialogic speech, which contradicts the development of communication in a positive direction and leads to the destabilization of the relations of communication participants, characterized by the implementation of unethical goals. In the analysis of different interpretations of the conflict, its following features are distinguished: opposition of two sides; activities aimed at eliminating conflict; existence of conflict situation subjects.

The person is the focus of conflictual speech communication. Sometimes the individual internal mechanism of actions, the difference between individuals (personal psychology), sometimes the behavior of people, the influence of social conditions on human behavior, social psychology affects a person. In this case, conflict means a situation in which the actions, goals, aspirations, or desires of two people are incompatible, i.e., interpersonal conflict.

LINGUISTICS

Participants in a conflictual relationship usually achieve their goals through verbal aggression. Undoubtedly, the inappropriateness of their actions is explained by the extremely important social task that unites them. All this is done for the purpose of psychological relief, which means that these actions also affect the psychological health of the body.

Conflict is a clash of opposing tendencies in the psyche of a person, due to the difference in views, positions and interests of people, in their formal and informal associations. The basis of any conflict is a situation in which the opposite positions or interests and desires of the parties do not match on an issue. Therefore, the conflict situation includes conflict objects and subjects. This is the basis of the conflict.

Psychologists have written a lot of interesting information about the nature of conflicts, the works of foreign and domestic researchers have indicated the causes of conflicts, given recommendations for their prevention, linguists have studied this unusual object of study. They are now taking the first steps to master it. Linguistics analyzes the positions of the participants in the conflict - the addresser and the addressee, as well as the conflicts between them. The following confirms that the conflict has a linguistic essence in oral communication:

1) the correct/incorrect understanding of each other by the participants of the dialogue, determined to a certain extent by the specific characteristics of the language;

2) knowing the language norm and understanding deviations from it (this misunderstanding helps to identify factors that lead to communication breakdowns and conflicts);

3) any conflict, be it socio-psychological or psychological-moral, is realized through language. Compliments, performing the function of an element of etiquette, are primarily focused on the regulation of interpersonal relationships. According to the form, a compliment is one of the forms of phatic communication. The basis of phatic communication is the desire to be polite in order to maintain or create psychological comfort [1,176]. The main purpose of phatic communication is to establish communication, create an atmosphere of trust, and establish bonds of harmony and unity, which can be achieved through simple verbal communication.

However, the use of the phatic function is not limited to the improvement of relations between the members of the micro-community. Sometimes a person can use a compliment to distance the interlocutor, to avoid him, according to his intentions [2,166]. In this case, the destructive (destructive) function of compliments, which consists of deterioration of the moral-psychological climate and relations, appears. Contentious discourse can be implemented through pragmatic actions aimed at destabilizing interpersonal relationships. It includes pragmatic actions such as compliment-mockery/sarcasm/poisoning, compliment-rebuke/reproach. Their purpose is not to maintain a harmonious relationship with the interlocutor, but rather to express an indirect negative attitude towards the listener. Compliment-mockery/sarcasm/poisoning is a derogatory act towards the listener. The speaker makes a negative assessment of the behavior of his partner and thereby damages his personality.

Analysis of the use of compliments in conflict communication allows us to conclude as follows. First, conflict appears as a daily and natural phenomenon of social life, its inseparable sign, a method of interpersonal communication. "Conflict-free" social life does not exist and cannot exist, because in essence, society is a continuous process of the emergence and resolution of various conflicts between individuals and social groups. In this sense, compliments are a way of solving problems in a conflict or "oppositional environment". The analysis of special scientific literature shows that compliments are often analyzed from the point of view of studying the general strategy of behavior or identifying the specific features of expressing a positive attitude towards a person in the material of a certain speech act in a particular language. Compliment/blame describes a character trait such as modesty and shyness, which is a negative trait in this context. Compliment-reprimand/accusation is understood as an expression of displeasure and accusation in a certain way. With its help, the addressee morally humiliates the addressee and causes psychological reasons:

...Qaysi bir yil olis bir qishloqdan o'gay akasi kelib, uch-to'rt kun qo'nib ketgan edi. U ham o'ziga o'xshagan mo'min-musulmongina chol bo'lganidan juda topishdilar. Har kun xonaqoga birga borardilar.

- So 'fi, bir kasb peshasini tutmay o'tib ketayotirsiz-a? – dedi unga akasi xonaqoga keta turib.

- E-e, – dedi so 'fi cho'zib va o'zidan xursand bir kulimsirash bilan kulimsiradi: – mening davlatim hech kimda yo'q, aka! Eshon bobo xudoyimning sevgan quli, nozu ne'mat to'rt tarafdan suvday oqib turadi. Daryo bo'yidamizu chanqaymizmi? G'alati ekansiz! [6, 12]

The stepbrother is dissatisfied with Sufi because he did not take the head of a profession. How many insults, reproaches, reproaches the author was able to place in this single sentence, subject to the rules of speech etiquette! And Sufi answered without realizing it. But this rebuke was destined not to leave him alone.

LINGUISTICS

— Ahliyamiz ham uchchiga chiqqan chevar, xudoga shukur. Ojizamiz ham do'ppi tikishga «farang» bo'lib chiqdi! Ro'zg'orning ko'p-kamlarini o'zлari bitirishadi. Men bohuzur tasbihimni aylantirib yotsam bo'la beradi! Bu suhbatda ko'tarilgan masala bir qancha ziddiyatlaning boshlanishi edi. O'gay aka so'fini tinch qo'yamadi. Bu safar kelganda boshqa bir masalani ko'tardi. Endi bu safargi iltifot-ta'na biroz qattiqroq boshlandi.

— So'fi, o'zingiz “vatan”, “vatan” deysiz-u, vataningizni bilmaysiz?

So'fi shu “bilmaysiz” degan narsaga tutoqib ketdi:

— Nega bilmas ekanman, aka! Bilib gapirsangiz-chi!

— Jahlingiz chiqmasin. Bilib gapirayotirman. Vataningiz – ota-onangiz o'tgan, o'z kindigingizdan qon to'kilgan, ota-onas arvoyiga sham yoqiladigan joy emasmi? Akaning noroziligi bisyor. Ammo —jahlingiz chiqmasin, deb haliyam iltifot qilishda davom etyapti. So'fi jim qoldi. Hatto, ko'zlariga yosh kelganday bo'ldi.

— Nimaga indamaysiz? — deb so'radi akasi.

— Haq gapga nima deyman? Qiziqsiz...

— Bo'lmasa, vataningiz — o'sha o'zimizning qishloq.

— Ha, o'sha qishloq...

So'fi akasi aytgan haqiqatni tan olmoqda. Jimlik bilan buni ifoda etmoqda. Ammo voqealar rivojida qarama-qarshiliklarning yangi qirralari ochiladi. Aka bu ziddiyatlarda o'zini ham sababchi deb biladi va yana muloyimlik bilan davom etadi: — Men sizni o'sha qishloqqa olib ketay, deb keldim. Siz, axir, men bilan bir shapaloq yerni talashib, shu to'g'rida nari-beri bo'lishib, shu tufayli shaharga kelib qolgan edingiz...

Conclusion. As you can see, in conflicting discourse, compliment is a tool that leads the speaker to the goal. But a compliment is not a complete solution to the problem. In conclusion, it can be said that compliments, politeness, and speech etiquette have a special place in resolving conflict situations. In this case, the compliment performs the function of an element of etiquette and is primarily focused on the regulation of interpersonal relations.

REFERENCES:

1. Винокур Т. Г. Говорящий и слушающий. Варианты речевого поведения. – М.: Издательство ЛКИ, 2007.
2. Гущина Л. В. Фатическая функция обращения в диалогической речи (на материале современного английского языка): Дис. на соис. учен. степени канд. филол. наук. – Ростов н/Д, 2006.
3. Низомиддиновна Ҳ. Н. Илтифотнинг прагмалингвистик хусусиятлари // Сўз санъати ҳалқаро журнали. – 2020. – Т. 5. – №. 3.
4. Чўлтон. Кеча ва қундуз. – Тошкент: Шарқ, 2000.
5. Ibragimovna T. G. Some of the differences between paradigmatic and discursive systems.
6. Nizamiddinovna H. N. The Need for Interactive and Perceptive Sides of Communication in Speech Activity //Excellencia: International Multi-disciplinary Journal of Education (2994-9521). – 2024. – Т. 2. – №. 5. – С. 1199-1202.

JAHON VA O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDAGI TEZAURUS LUG'ATLAR HAQIDA

Bobozaripova Malohat Ergash qizi,

Navoiy davlat pedagogika instituti doktoranti

bobozaripovam@gmail.com

Qarshi davlat universiteti O'zbek tilshunosligi kafedrasi

professori, filologiya fanlari doktori

Jumayev Tursunali taqrizi asosida

Annotatsiya. Mazkur maqolada, tezaurus va uning turlari, shuningdek, lug'atchilikka kompyuter texnologiyalarining joriy etilishi to'g'risida fikr-mulohazalar yuritilgan. Muallif mavzuni yoritishda o'zbek va rus tillaridagi ilmiy manbalardan maqsadli foydalangan. Shuningdek, ma'lum tushuncha va hodisalarni tasdiqlovchi misollar va dalillarga murojaat qilib, mavzu yuzasidan tegishli ilmiy xulosalar chiqargan hamda amaliy tavsiyalar bergan. Ayniqsa, maqolada tezaurus tushunchasini boshqa lug'at turlaridan farqlab olishga alohida e'tibor qaratilgan. Bu esa uning ilmiy-nazariy va amaliy ahamiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: omonim, sinonim, antonim, paronim, leksika, semantika, giponim, giperonim, sistem, kompyuter, lingvistika, korpus.

О ТЕЗАУРУСНЫХ СЛОВАРЯХ В МИРОВОЙ И УЗБЕКСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация. В данной статье рассматривается тезаурус и его виды, а также введение в словарь компьютерных технологий. Для освещения темы автор целенаправленно использовал научные источники на узбекском и русском языках. Также, ссылаясь на примеры и доказательства, подтверждающие те или иные концепции и события, он сделал соответствующие научные выводы и дал практические рекомендации. В частности, в статье акцентируется внимание на отличии понятия тезаурус от других типов словарей. Это служит повышению её научно-теоретической и практической значимости.

Ключевые слова: омоним, синоним, антоним, пароним, лексика, семантика, гипоним, гипероним, система, компьютер, лингвистика, корпус.

ABOUT THESAURUS DICTIONARIES IN WORLD AND UZBEK LINGUISTICS

Abstract. This article discusses the thesaurus and its types, as well as the introduction of computer technologies to the dictionary. The author purposefully used scientific sources in Uzbek and Russian languages to cover the topic. Also, referring to examples and proofs that confirm certain concepts and events, he drew relevant scientific conclusions and gave practical recommendations. In particular, the article focuses on distinguishing the concept of thesaurus from other types of dictionaries. This serves to increase its scientific-theoretical and practical importance.

Keywords: homonym, synonym, antonym, paronym, lexicon, semantics, hyponym, hypernym, system, computer, linguistics, corpus.

Kirish. Lug'atshunoslik tarixiga nazar soladigan bo'lsak, unda ingliz, fransuz, nemis, ispan tillari materiallari asosida tuzilgan idiografik lug'atlarning ko'plab turlarini uchratishimiz mumkin. Leksema uchun hamma ma'lumotlar yig'ilgan mukammal lug'atlardan biri bu idiografik lug'atlar sanaladi. Bizning maqolamiz ideografik lug'atlarning tezaurus tipiga oid bo'lgani uchun maqolada asosan tezaurus lug'atlarning xususiyatlariga to'xtalib o'tamiz. Bu tipidagi lug'atlar elektron lug'atlarni yaratishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday lug'atlar orqali ma'lumotlarni tez va oson izlab topishda foydalansak juda yaxshi natijalarga erishish mumkin. Evropada tezaurus tipidagi lug'atlarga qiziqish "Ingliz so'zları va iboralari tezaurusi" paydo bo'lgandan so'ng juda ham ortib ketdi. Bu lug'atning kashfiyotchisi L.M.Roje edi. Ideografik lug'at masalasida rus tilshunosligi ham o'zining chuqur tarixiga ega.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bunday lug'atlar nazariyasini tuzib chiqishda olim L.V.Sherbani alohida o'rni bor. U tezaurus termini haqida" Опыт теории общей лексикографии " nomli maqolasida o'z fikrlarini keltirib o'tgan[1]. A.N.Baranov va D.O.Dobrovolskiy "Or redakции" kitobida tezaurusni tuzilishi uning ma'noviy guruhlari va so'zlarning lug'atdan joy olish tartiblari shuningdek, tezaurusning boshqa

LINGUISTICS

o'ziga xosliklari haqida o'z qarashlarini aytib o'tadi[3]. Valitova N.R. Formirovaniye professionalnogo tezaurusa u studentov fizkulturnogo vuza. Avtoref. na soiskaniye uchyonoy stepeni kand.ped.nauk. – Omsk, 2012.

Sh.M.Hamroyevaning — O'zbek tili mualliflik korpusini tuzishning lingvistik asoslari nomli dissertatsiyasida o'zbek tilshunosligida birinchi marta korpus, uning o'ziga xos xususiyatlari, nazariy asoslari, til korpusining lingvistik hamda nazariy va amaliy ahamiyati yoritib berilgan [6]. Mahkamov N. Terminologik tamoyillar va xalqaro terminelementlar. // Xorijiy so'z va terminlardan foydalanishda me'yor va milliy-assotsiativ fikrlash muammolari. 2011, Eshmo'minov. A. O'zbek tili milliy korpusining sinonim so'zlar bazasi. Filol. f. bo'yicha f.d. (PhD) diss. avtoref. 2019.

Tahlil va natijalar. Lug'atlar – davr mahsuli, xalqlarning tarixidagi muayyan bir davrning ko'zgusi. Lug'atlarning yuzaga kelishi, rivoj topishi muayyan bir tarixiy-madaniy sharoit, amaliy va nazariy tilshunoslikning holati, shuningdek lug'atlarga ehtiyoji bo'lgan har-xil sohalarning taraqqiyoti va yana ko'pgina holatlarga bog'liq. O'rta asrlarda davlatlarning qudratli ularning ona tilisiga muhabbat, davlat tilining mavqeyi lug'atlarining borligi bilan, o'tgan asr oxirlarida esa lug'atlarning turlari ko'paygani bilan, ensiklopediyalarining borligi bilan o'lchanan bo'lsa, bugungi kunda elektron qurilmalarda ishlashga mo'ljallangan tezauruslar, assotsiativ lug'atlar, interaktiv lug'atlar, korpus lug'atlar, Wikipedia lug'atlar, Lingvo lug'atlar, kabi onlayn-lug'atlar, imlo meyorlari, talaffuz meyorlari aks etgan lug'atlar, tilning turli leksik sistemalari (paronimlari, omonimlari, sinonimlari, antonimlari, graduonimlari, uyadosh so'zlar kabilar)ni o'rganishga xizmat qiladigan ilovalarning borligi, internet sahifalarida elektron o'quv lug'atlarining maxsus saytlari ishlab turgani, turli yoshdag'i foydalanuvchilar uchun tez xizmat qilishga mo'ljallangan elektron o'quv lug'atlarining borligi bilan o'lchanadi.

Til – sistema ekan. U bizning ongimizda ham xuddi shu tartibda o'z ifodasini topadi. Shu yerda mashhur olim N.V.Krushevskiyning so'zlarini yodga olamiz: «Hech qachon tilning asosiy xarakterini unutmaslik lozim. So'z-narsaning belgisi. So'z va narsa haqidagi tasavvur assotsiatsiya haqidagi qonun asosida juftlik hosil qilgan. Sunday ekan, so'zlar bizning ongimizda ham o'zi anglatadigan jismlar guruhiba kirishi kerak»[9]. So'zlarning lug'atda joylashuvi masalasiga qaraydigan bo'lsak, ularning talaffuz va ma'no tabiatli lug'atlarda so'zлarni joylashtirish masalasida 2 xil yo'lni ko'rsatadi:

- 1) talaffuz yaqinligiga asosan joylashadi;
- 2) ma'noviy yaqinlikka asosan joylashadi.

Birinchi yo'l alifbo tartibidagi lug'atlarni yaratishga asos bo'lishi mumkin. Bu lug'atlar haqida to'xtalib o'tishimiz shart emas. Ammo alifbo tartibida joylashadigan lug'atlarda so'zlar kishining olam haqidagi sestemali bilimlariga to'g'ridan-to'g'ri mos kelavermaydi. Bu esa alifbo tartibida joylashadigan lug'atlarga umuman o'xshamaydigan so'zлarni ma'noviy yaqinligiga ko'ra birlashtirish prinsipiiga asoslanadigan tezaurusli lug'atlarning tuzilishiga asos bo'ladi. Xo'sh tezaurus lug'atning o'zi nima? U qanday tuzuladi? Tezaurus-bugungi kundagi zamonaviy tilshunoslikda leksik birliklar o'rtasidagi semantik aloqalarni-omonim, sinonim, antonim, paronim, giponim, giperonim va boshqa tushunchalarni o'zida aks ettira oladigan maxsus lug'at yoki, shunday lug'atlarning maxsus turlaridan biri sanalanadi. Bunday lug'atlar boshqa lug'atlardan ancha farq qilib, ularda biror bir ilm-fan sohasi doirasidagi leksemalar yoki biror bir mavzu doirasida joylashadigan xuddi shunday birliklar orasidagi ma'noviy munosabatlar aks etib turadigan ideografik lug'atdir. Shunday ekan o'z-o'zidan savol tug'iladi: ideografik lug'atlar o'zi qanday lug'atlar, ular qaysi muammolarga yechim bo'la oladi? Bunday savollarga dunyoning buyuk leksikolog va leksikograf olimlari I.I.Srednevskiy, L.V.Sherba, X.Kasares, V.Fon Vartburt, F. Dornzayf, M.Morkovkin, I.A.Gulyanovlarning ishlarida javob topish mumkin.

Bunday lug'atlar nazariyasini tuzib chiqishda olim L.V.Sherbani alohida o'rni bor. U tezaurus termini haqida "Опыт теории общей лексикографии" nomli maqolasida shunday yozadi: "Tezaurus deyishganda, bugungi kunda ko'pincha "Thesaurus linguae latinae" nazarda tutiladi, bular nemis akademiyasi tomonida 1900-yilda boshlangan. Uning xarakterli tomoni shundaki, ma'lum bir tildagi barcha hal qiluvchi so'zлarni o'z ichiga oladi va har bir so'zga, ushbu tilda mavjud bo'lgan matnlardan namunalar bor.

Jahon tilshunosligida kompyuter lingvistikasi, korpus tushunchasiga doir ilk ma'lumotlar XX asrning qirqinchi yillarda yuzaga kelganligi ilmiy manbalarda qayd etilgan [4]. Yevropada tezaurus tipidagi lug'atlarga qiziqish "Ingliz so'zлari va iboralari tezaurusi" paydo bo'lgandan so'ng juda ham ortib ketdi. Uning kashfiyotchisi L.M.Roje edi. U o'zining lug'atini kirish qismida shunday fikrlarni keltirib o'tgan: "Biz aytmoqchi bo'lgan fikrimizni qanchalik aniq tasavvur qilmaylik, ba'zan biz shunday bir vaziyatga tushib qolamizki, bizga so'z yetishmay qoladi. O'z fikrimizni aniq ifodalash uchun bitta so'z o'rniga bir necha ijobjiy va salbiy, kuchli va kuchsiz, ba'zan esa keraksiz so'zлarni ishlatib yuboramiz. Bu lug'atning eng muhim xususiyati shundaki, bir fikrning barcha qirralarini ochib beruvchi so'z va iboralarning boy to'dasini tortiq qiladi" [9].

LINGUISTICS

Inglizlarning idiografik ko'rinishdagi tezaurusli lug'atining muallifi Dj.Roudel edi. Uning lug'ati quyidagicha ko'rinishda ishlangan. Otlar oldida sifat va fe'llar berilgan. Fe'l hamda sifatning oldida esa ravishlar keltirilgan. Lug'atdagi har bir maqola bosh so'z va bu so'z bilan birika oladigan so'zlar guruhidan tashkil topgan. Nemis tilida ham ko'plab tezaurus lug'atlar yaratilgan lekin, ular orasida eng qiziqarlisi G. Bekker muallifligi ostidagi stilistik lug'at hisoblanadi. Lug'at juda oddiy usulda qurilgan bo'lib, U 5 bosqichda ishlangan. Bunday lug'atlarning asosiy maqsadi matn yaratishda tegishli so'zlarni tanlab olishga yordam berish, biror mavzu doirasida atama yoki termin orasidagi munosabatlarni tavsiflovchi ma'lumotlarni qidirib topishdan iborat edi. Bu lug'atlar asosan ma'lum bir soha mutaxassislari tomonidan ishlab chiqilgan va mavzu doirasidagi ma'lumotlarni qidirib topishni maqsad qilgan. 1870-yillardan boshlab tezaurus tipidagi lug'atlardan ma'lumot izlash ishlarida faol foydalanila boshlandi. Bunga o'xshash lug'atlardan yana biri Viki lug'at deb ataladi. U ko'p tilli bepul yangilanadigan lug'at bo'lib, Vikimediya fondi tomonida yaratilgan va 2004-yildan hozirgi kunga qadar foydalanib kelinadi. Bu lug'atda 250 mingta tushuncha va 67 mingta ma'noviy munosabatlar o'z aksini topgan. Rus tilida esa shunday lug'atlardan biri — RuTez deb nomlangan. Bu lug'at 1997-yilda Axborot tadqiqotlar markazi tomonidan avtomatik indeksatsiya vositasi sifatida ishlab chiqilgan. U hozirgi kunga qadar yaratilgan 45 mingta tushuncha, 107 mingta so'z va iboralar, 177 mingta ma'noviy munosabatlarni qamrab oladi.

Tezaurus atamasi, avvalambor, biror tilning lug'at zaxirasini maksimal darajada to'liqlik bilan aks ettiradigan xazina sifatida e'tirof etiladi. Matnlarning adekvat talqini hamda ma'lumotlari, uning sistem ma'nolarini o'zida mujassam etgan va mutaxassislar tomonidan e'tirof etilgan tezaurusda aniqlanadi [5]. Tezaurusda bilim parchalangan va u shunday tuzilganki, unda ma'lum munosabatlar bilan o'zaro bog'langan tushunchalarning alohida guruhlariga bo'linadi. Tezaurus alifbo tartibida yaratilgan lug'atlardagi buzilgan semantik munosabatlarni va til birliklari o'rtasidagi aloqalarni tiklash uchun mo'ljallangan [Filippovich, Proxorov, 2002]. Bunday lug'atlar zamonaviy tilshunoslikda leksik birliklar o'rtasidagi semantik aloqalar – omonim, sinonim, antonim, paronim, giponom, giperonim va boshqa tushunchalarni ko'rsatadigan umumiy yoki maxsus lug'at, shunday lug'atlarning maxsus turi hisoblanadi. Bu lug'at boshqa lug'atlardan farqli o'laroq, biror bir ilm-fan sohasiga oid lug'aviy birliklar yoki biror mavzu tarkibida joylashtirilgan ana shunday birliklar o'rtasidagi semantik munosabatlar aks ettirilgan ideografik lug'atdir. Unda kerakli so'zlar tushunchaga qarab qidiriladi. Nazariy jihatdan tezaurus leksik-semantik tizimning ehtimoliy modellaridan biridir. Amalyotda undan ko'pincha individual lug'atlarni boyitishda, yoki tezkor qidiruv vositasi sifatida foydalaniladi. Shu ma'noda tezaurus oddiy lug'atlarning aksi sanalandi. Odatda, biror-bir so'zning ma'nosini emas, balki so'zning o'zini izlayotganimizda, tezauruslarga murojaat qilamiz. Ya'ni bu yerda tushuncha ma'lum bo'lsa ham, shu tushuncha ostidagi so'zlar guruhi yoki so'z shakllari bizga noma'lum bo'lganda tezaurus lug'atga murojaat qilamiz. Biz izlayotgan so'z tizim ichida turgan bo'lishi mumkin, ammo so'zning o'zini nimaligini bilmasligimiz mumkin, bunday vaziyatda ham tezaurus lug'ati yordamga keladi. Shunday vaziyatlardan kelib chiqib aytadigan bo'lsak, tezaurus – bu lug'at bo'lib, so'zlar uchun omborxona vazifasini o'taydi. Tezaurus umumiy ma'noda – maxsus terminologiya yoki lug'at, ma'lumotlar yig'indisi yoki korpus, jamlanma yoki ma'lum sohadagi bilimlarni hamda faoliyat sohasidagi tushunchalarni, ta'riflar va terminlarni to'liq o'z ichiga oladigan ma'lumotlar ba'zasi bo'lishi mumkin. A.N.Baranov va D.O.Dobrovolskiy "От редакции" kitobida tezaurusni quyidagicha izohlagan – "maxsus tur lingvistik materialni tartibga solish usuli bilan boshqalaridan farq qiladigan lug'at. Bunday lug'atlarning so'zları oddiy lug'atlardagidek alifbo bo'yicha tartiblanmagan, ammo ular ma'nosiga qarab guruhlarga ajratilgan bo'ladi" [3].

Bu lug'atlar ma'lum bir mavzu doirasida tuzulganda tushunchalar daraxti bo'lib, yuqorida, eng umumiy va pastki, eng aniq, tor tushunchalar bilan yakunlanishi mumkin. Tezaurusdagи so'zlar odatda umumiy-xususiy, butun-bo'lak va hokazo munosabatlar bilan bog'lanadi. Kengaytirilgan ma'noda tezaurus individual ma'lumot tashuvchisi yoki tashuvchilar guruhiba ega bo'lgan vogelik haqidagi bilimlar tizimi sifatida talqin etiladi. Bunday lug'atlar informatikada axborot-qidiruv tizimlarining ajralmas qismi sifatida keng qo'llaniladi. Jumladan Aktayev axborot-qidiruv tezaurusi – ma'lum bir fan sohasi uchun ma'lum qoidalarga muvofiq tuzilgan atamalar va iboralar lug'ati bo'lib, ushu fan sohasida ma'lumotlarni qidirish sifatini oshirish uchun yaratiladi degan fikri keltiradi [Aktayev, 2015]. M.A.Kovyazin esa Terminologik lug'at-tezaurus boshqa lug'atlardan ma'lum bir sohaning "hajmli" kognitiv modelini ifodalashi bilan farq qiladi. Tezaurus tavsifida atamalarni tizimlashtirish usuli sifatida kontseptual tasniflash tezaurus lug'atining strukturaviy parametrlarini belgilaydi [Filippovich, Proxorov, 2002]. V.N.Lukashevich ham o'zining "Тезаурусы в задачах информационного поиска" kitobida tezaurus haqidagi bir qancha nazariyalarini keltirib o'tgan[8].

Yaxshi ishlab chiqilgan tezaurus tarkibida bir necha o'zaro bog'langan qismlarni ko'rish mumkin bo'ladi. Tasniflash sxemasi barcha tushunchalar majmuasini katta kontseptual zonalar yoki hududlarga ajratadi va ularni tizimli ravishda tartibga soladi. Kompyuter lingvistikasining tarkibiy qismi bo'lgan

LINGUISTICS

tezauruslar leksemalarning o'z va ko'chma ma'nolari, kommunikativ xususiyatlari, emotsional-ekspressiv vazifalari haqida keng ma'lumot berishi bilan qimmatli sanaladi.

O'zbek tilshunosligida korpus lingvistikasi masalalari keyingi yillarda ilmiy tadqiqot ishlari sifatida keng o'rjanila boshladi. Xususan, Sh.M. Hamroyevaning — O'zbek tili mualliflik korpusini tuzishning lingvistik asoslari nomli dissertatsiyasida o'zbek tilshunosligida birinchi marta korpus, uning o'ziga xos xususiyatlari, nazariy asoslari, til korpusining lingvistik hamda nazariy va amaliy ahamiyati yoritib berilgan [6]. Shuningdek, korpus lingvistikasining shakllanish tarixi, taraqqiyot yo'li, o'ziga xos xususiyatlari va bugungi holati masalalari atroflicha talqin qilingan. O'zbek tilini jahon tillari qatorida rivojlantirish, uni dunyoviy tillar sirasiga kiritish va til o'rganish hamda o'rgatishda kompyuter lingvistikasi fani dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Texnika taraqqiyoti mahsuli bo'lgan kompyuter tizimi barcha sohalarda qulayliklar yaratadi, ma'lumotlarning tezkor yetkazib berilishini, tarjima, tahrir jarayonlarining mashina yordamida qisqa muddatlarda amalga oshirilishini ta'minlaydi.

Kompyuter lingvistikasi amaliy tilshunoslik yo'nalishlaridan biridir. —Amaliy lingvistika atamasi ko'p ma'noli atama sanaladi, bu atamaga tilshunoslikda har xil qarashlar bor. G'arb tilshunosligida bu termin, birinchi navbatda, o'qitish metodikasi, grammatik xususiyatlarni qamrab olgan holda, ona tili va chet tillarini o'qitish amaliyoti bilan bog'lanadi. Aslida mazkur tushunchalar kompyuter texnologiyalarining ishlab chiqilishi va axborotni qayta ishslash tizimlarining shakllanishi jarayonda yuzaga kelgan. Ayrim rus tilidagi adabiyotlarda kompyuter lingvistikasi termini har-xil nomlar bilan atalgan. Amaliy lingvistikaning bunday turli nomlar bilan yuritilishi uning faoliyati xarakterini belgilaydi. Bu terminlarda amaliy lingvistikaning integratsiyaga asoslanganligi, avtomatlashish xususiyatilari o'z ifodasini topgan.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Tezaurus – bu umumiylar maxsus bilim sohasi yoki faoliyat sohasining tushunchalari, ta'riflari, atama yoki terminlarini to'liq qamrab oladigan maxsus terminologiya, yana-da qat'iy va obyektiv ravishda lug'at, ma'lumotlar to'plami, korpus yoki kod demakdir. Tilda bu lug'atlar elektron formatda, alohida fanlarni tavsiflashning asosiy vositalardan biri bo'lib, biror fan yoki kasb-hunar bilan bog'liq bo'lgan aloqalar hamda shu aloqalardagi bilimlarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, intellektual tizimlarning ilmiy asoslarini to'ldirishda ishlatilishi mumkin bo'lgan atamalarni boshqa tushunchalar va ularning guruhlari bilan o'zaro bog'lash orqali ochib berish imkonini yaratadi. Tildagi axborotlar bazasida tezaurus termini subyekt ega bo'lgan barcha ma'lumotlarning umumiyligini ifodalaydi. Shunday qilib, lingvistik masalalarni tez hal etishda, kompyuter texnologiyalari va informatikaning hisasi katta o'rinn tutadi. Bu texnologiyalarning milliy tilshunoslikka tatbiq etilishi ma'lumotlarni tezkorlik bilan o'zlashtirilishini, shu bilan birga, bajariladigan amallarning aniqligini ta'minlay oladi. Tilshunoslik masalalarining kompyuter yordamida hal etilishi, ayni paytda, tilning qo'llanilish doirasi kengayishi, ichki imkoniyatlarning ortishiga sabab bo'ladi. Kompyuter lingvistikasi har bir tilning o'ziga xos tomonlarini hisobga olib, muayyan tilning fonetik, leksik, grammatik sathlariga oid masalalarni kompyuter yordamida hal qilish vazifasini qo'ygandagina lingvistik taraqqiyot omili sanaladi. Shuningdek, turli xil lug'atlar va tezauruslarga ham kompyuter texnologiyalarini joriy etish bugungi tilshunoslikning asosiy masalalaridandir.

ADABIYOTLAR:

1. Щерба "Опыт теории общей лексикографии ". 1940.
2. Baranov A. Vvedeniye v prikladnyu lingvistiku. – Moskva, 2001.
3. A.N.Baranov va D.O.Dobrovolskiy "Om redaktsii"-1965.
4. Kutuzov A.B. Kurs —Korpusnaya lingvistika. Litsenziya Creative commons Attribution Share-Alike 3.0 Unported - //lab 314.brsu.by/kmp-lite/ kmpvideo/ CL/ CorporeLingva.pdf
5. Valitova N.R. Formirovaniye professionalnogo tezaurusa u studentov fizkulturnogo vuza. Avtoref. na soiskaniye uchyonoy stepeni kand.ped.nauk. – Omsk, 2012.
6. Hamroyeva Sh.M. O'zbek tili mualliflik korpusini tuzishning lingvistik asoslari. Filol. f. bo'yicha f.d.(PhD) diss. avtoref. – Qarshi: 2018.
7. (Aktaev, E. K. O'quv va axborot jarayoniga avtomatlashtirilgan tezaurusning zamonaviy usullarini joriy etish / E. K. Aktaev. - Matn: bevosita // Yosh olim. - 2015. - No 6,2 (86,2). - B. 3-6. — URL: <https://moluch.ru/archive/86/16526/>).
8. Лукашевич Н.В." Тезаурусы в задачах информационного поиска". 2011. С. 20-50. З. Л.В.
9. Mahkamov N. Terminologik tamoyillar va xalqaro terminelementlar. // Xorijiy so'z va terminlardan foydalanishda me'yor va milliy-assotsiativ fikrlash muammolari. Toshkent, 2011.
10. Mirahmedova Z. O'zbek tilining anatomiya terminologiyasi va uni tartibga solish muammolari. – Toshkent: —Fan. 2010.

LINGUISTICS

11. Rasulov R., Suyunov B., Mo'ydinov Q. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati. Toshkent, 2010.
12. Eshmo'minov. A. O'zbek tili milliy korpusining sinonim so'zlar bazasi. Filol. f. bo'yicha f.d. (PhD) diss. avtoref. – Qarshi: 2019.
13. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. – Toshkent: 2004
14. Lug'atlar va ularda milliy madaniyat tushunchasining aks etishi. Arxiv.uz.
15. O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: 2006.

PERIFRAZA – LINGVOMADANIY HODISA SIFATIDA

Ahmadova Umidaxon Shavkat qizi,

Buxoro davlat universiteti, O‘zbek tilshunosligi va jurnalistika
kafedrasi dotsenti, f.f.f.d. (PhD)

u.s.ahmadova@buxdu.uz

uaxmadova477@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6395-9812>

Annotatsiya. Maqolada turli sohalarga oid perifrastik birliklar keltirilib, ularning lingvomadaniy jihatdan tahlili amalga oshirilgan. Til va madaniyat, perifraza va lingvokulturologiyaning aloqadorligi, insonni va uning tilini madaniyat tarkibida o‘rganilishiga oid qarashlar keltirilgan bo‘lib, misollar asosida tahlilga tortilgan. Tilning perifrazalogik boyligida ham xalqning madaniyati, mentaliteti, turmush tarziga oid ma‘lumotlar jamlanganligi xususida mulohaza yuritilgan.

Kalit so‘zlar: til, lingvokulturologiya, tilshunoslik, madaniyatshunoslik, perifraza, hunarmandchilik, tibbiyot, tabobat, xalq, milliy, madaniy, qadriyat, tafakkur, an’ana, lison, nutq, mazmun, mohiyat, jamiyat, ijtimoiy, muloqot, muomala, munosabat.

ПЕРИФРАЗА КАК ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ ФЕНОМЕН

Аннотация. В статье представлены перифрастические единицы, относящиеся к различным областям, и проведён их лингвокультурологический анализ. Представлены и проанализированы на основе примеров взгляды на взаимосвязь языка и культуры, перифраз и лингвокультурологии, исследования человека и его языка в структуре культуры. Перифразологическое богатство языка содержит также информацию о культуре, менталитете и образе жизни народа.

Ключевые слова: язык, лингвокультурология, лингвистика, культурология, перифраз, ремесло, медицина, медицина, народная, национальная, культурная, ценность, мысль, традиция, язык, речь, содержание, сущность, общество, социальное, общение, обращение, отношение.

PERIPHRASE AS A LINGUOCULTURAL PHENOMENON

Abstract. In the article, periphrastic units related to various fields are presented, and their linguistic and cultural analysis is carried out. Views on the relationship between language and culture, periphrasis and linguo-culturology, the study of a person and his language in the structure of culture are presented and analyzed on the basis of examples. The periphrasological wealth of the language also contains information about the culture, mentality, and lifestyle of the people.

Keywords: language, linguoculturology, linguistics, cultural studies, periphrasis, craft, medicine, folk, national, cultural, value, thought, tradition, language, speech, content, essence, society, social, communication, treatment, attitude.

Kirish. Xalqimiz uchun milliy o‘zligimiz, mustaqil davlatchilik timsoli, bebafo ma’naviy boylik, buyuk qadriyat davlatimiz tili o‘zbek tilidir. Bugungi rivojlanayotgan yangi O‘zbekistonda ma’naviy-ma’rifiy islohotlar davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishi deb e’tirof etilgan pallada nutq madaniyati masalalari har qachongidan ham dolzarblik kasb etmoqda. Nutq va muomala madaniyati millat ma’naviy kamoloti hamda jamiyat madaniy taraqqiyotining muhim asosidir. “...til, millat degan birlikning tamal toshi, u boy berilsa, millat ham boy beriladi. ... millatning borligi va birligining bosh belgisi tildir” [11, 3]. Ma’lumki, har bir xalqning madaniyati, turmush tarzi ifodasi uning tilida namoyon bo‘ladi. Bugungi kunda mamlakatimizda nutq madaniyati masalalariga davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishi sifatida e’tibor qaratib kelinmoqda. Inson bolaligidan boshlaboq, o‘z millatiga xos bo‘lgan tilda nutq so‘zlay boshlaydi hamda shu orqali madaniyatni o‘rganadi. “Nutq madaniyati – inson tafakkurining mahsuli bo‘lib, jamiyat madaniy taraqqiyoti va millat ma’naviy kamolotining muhim belgisi hisoblanadi” [12, 5].

Tadqiqot metodi. Keyingi yillarda lingvistik sohasining o‘rganish obyekti kengayib, fanlararo integratsiyalashuv jarayoni kuchayib, fanga “madaniyatlararo muloqot”, “lingvomadaniyatshunoslik”, “pragmapsixolingvistik”, “sotsiolingvistik”, “lingvoma’naviyatshunoslik”, “lingvopersonologiya”, “lingvkonseptshunoslik” singari yo‘nalishlar kirib keldi. Muloqot sistemasida qo‘llanadigan til birliklari

LINGUISTICS

mohiyatini butun murakkabligida – muloqot muhit, muloqot natijasi, sotsial-madaniy va lisoniy omillar yaxlitligida lingvomadaniy tahlil qilish va tadqiqotlarni “sof til” tadqiqidan integral tahlil darajasiga olib chiqish nazari va amaliy ahamiyatga ega.

Muhokama. Perifraza til va nutqni boyituvchi lingvomadaniy birlik hisoblanadi. Lingvomadaniy birlik sifatida tahlil va tadqiq qilish tilshunoslik ilmi uchun juda zarur. Qaysi soha bo‘lmasin barchasi tilda tadqiq qilinar ekan, kuzatuvarlар asosida aytish mumkinki, perifraza jamiyatning barcha a’zosi tilini boyituvchi, nutqini ta’sirli qiluvchi birikdir. Perifraza nutqning rang-barangligini, badiiyligini ta’minlovchi uslubiy vosita bo‘lib, u tilning nomlash ehtiyoji mahsuli emas, balki ifoda ehtiyoji mahsulidir. Chunki u o‘z nomiga ega bo‘lgan predmet-hodisani qayta nomlaydi. Mazkur xususiyatga bog‘liq holda perifraza nutqda ham nominativ, ham estetik, ham badiiy vazifa bajaradi. Perifrastik birliklarda nutqni yanada chiroyli tasvirlash orqali tinglovchi diqqatini tortish, nutqni eshitimli bo‘lishini ta’minlash maqsad qilinadi. Ushbu birlik jamiyatning barcha sohalarida qo‘llanayotganligini bevosita kuzatish mumkin. Buni quyida tahlilga tortiladigan misollilar asosida kuzatamiz. Jumladan:

Shoxli beka, mohitilla, tilla oy – bibishox (peshona, chakka bezagi)

Bibishox (umumlashgan atama, aynan: “shoxli beka”). Uchlari baland ko‘tarilgan, ular orasidan ma’lum uslubga solingan gul g‘unchasi o‘sib chiqayotgan yarim oy shaklidagi, yakka (peshona) yoxud qo‘shaloq (chakka) peshona-chakka bezagi. ...shuningdek, mohitilla (moh – “Oy”; aynan: “tilla Oy”) sifatida ham ma’lum [7, 29].

Hayot daraxti shaklidagi toj – boshtuzi, osmatuzi

Xorazm ayollarining boshga taqiladigan ziynat buyumi, “shoxlar” yoki “qanotlar” bilan o‘ralgan hayot daraxti shaklidagi toj. Ushbu shohona bosh taqinchog‘ining dastlabki namunalari saljuqiyilar haykaltaroshligidan ma’lum, XI – XII asrlar [7, 35].

Bir bog‘ gul, hayot daraxti hosilasi – guldasta

Forscha, bir bog‘ gul. 1) tashqi devorlar tutashgan burchakda qad rostlagan, odatda dumaloq shaklda ishlangan minora; 2) minoraning yuqori qismi; 3) gullayotgan novda va guldastalar naqshi, hayot daraxti hosilasi; Buxoro, Nurota, Shahrisabz kashtado ‘zligida, devor bezaklarida, kitob miniyaturlarida – unumidorlik, jannat bog‘ining klassik ramzi [7, 46].

Badiya – tik laganlar

Xorazm kulolchiligi me’moriy qoplamlardan o‘zlashtirib olingen naqshlari bilan mashhur. Faqat ushbu markazda badiya, ya’ni tik laganlar yasalgan (So‘zlashuvdan).

Olovbardosh – ilvata

Temir tuproq – jo‘sha

Kulolchilik mahsulotlarini yasashda kulollar mahalliy xomashyo va ashyolardan foydalanganlar. Xususan, gil tuproq-gilvata, ya’ni “olvbardosh” tuproq turidan foydalanishgan (So‘zlashuvdan).

Qasam guvohi – yog‘log‘i

Azaldan kulolchilik uchun tayyorlangan loy nondek mo‘tabar sanalgan, uning ustiga o‘tirish mumkin bo‘limgan. Sopol buyumlar, masalan, yog‘log‘i (qasam guvohi) bilan hatto qasam ichish odati ham bo‘lgan (So‘zlashuvdan).

Keltirilgan misollar hunarmandchilik sohasiga mansub bo‘lib, hunarmandchilik bilan bog‘liq tushunchalarni badiiy bo‘yoq dorlikda tasvirlash va yetkazish uchun xizmat qiladi. Hunarmandchilik bilan bog‘liq mahsulotlarda jamiyat a’zolariga xos bo‘lgan milliy-madaniy xususiyatlarning aks etishi hunarmand nutqi samaradorligiga xizmat qiladi. Ma’lum bir diskursdag‘i milliy-madaniy xususiyatlarni tadqiq etish lingvokulturologiya, shuningdek, sotsiolingvistikating tadqiq markazida turadi. Ammo jamiyat vakillarining yashash tarzi, ijtimoiy xususiyatlari, qolaversa, ular orasidagi muloqot va ta’sir, ma’lum bir xatti-harakatga undash kommunikantlarning milliy-madaniy xususiyatlari bilan qorishiq holda shakllanadi. Bunda Shaxriyor Safarovning quyidagi fikrlarini keltirish o‘rinli hisoblanadi. “Pragmalingvistika va sotsiolingvistikaya yo‘nalishlarining uchrashuv nuqtalari shunchalik ko‘p, shuningdek, bu sohalar shu darajada yaqinki, hatto ayrimlar pragmatikani hozirgacha sotsiolingvistikating alohida bir qismi sifatida ta’riflab kelmoqdalar. Shuning bilan birgalikda, pragmalingvistikating tadqiq huquqiga ega ekanligi, bu tadqiqotlarda alohida maqsad va vazifalar ko‘zlanishini hech kim inkor etmaydi. Mustaqillik huquqiga erishgan pragmatika sotsiolingvistikika bilan qarindoshchilik rishtalarini uzgani yo‘q va bu rishtalar yangi shakllanayotgan yo‘nalishlar – sotsiopravmatika va etnosotsiopravmatikani oziqlantirib turishibdi” [13, 191]. “Madaniyat tildan foydalanishga qanday ta’sir qilishini tushunish nuqtayi nazaridan sotsiopravmatik sohaga e’tibor berish juda muhim, chunki u madaniy bilimlar, qarashlar va qadriyatlar ishtirokchilarning kontekstual baholariga, xususan, mavzuga ta’sir qilishini tushunishga imkon beradi” [6]. Hunarmandlar nutqida va hunarmandchilik mahsulotlarida xalqimizning milliy madaniyati, mentaliteti, azaldan saqlanib kelayotgan qadriyatlar, diniy qarashlari hisobga olinib, o‘z ifodasini topadi.

LINGUISTICS

Perifrazada qayta nomlash va qayta nomlaganda ham obrazlilik, badiiy bo‘yoq dorlikka asoslanish muhim sanaladi. Unda til xususiyatlardan kelib chiqqan holda milliylik, madaniylik belgilari singadi. Chakka bezagiga nisbatan mohitilla, isirg‘a, halqaga nisbatan quloqlar mohi, nikoh uzugiga nisbatan baxt ramzi, baxt timsoli kabi perifrazalar qo‘llanadi. Perifraza murakkab tabiatli hodisa sanaladi. U til, ilm-fan, hayot, madaniyat, butun olam tarkibiga singgan. Perifraza barcha tillar uchun xos. Shuningdek, so‘zlashuv, badiiy, publisistik uslublarning asosiy komponentiga aylanib ulgurgan birlik sanaladi. Perifrazalarning yuzaga kelishi fikr ifodalayotgan, munosabat bildirayotgan til egasining tushunchalar tizimi bilan o‘zaro bog‘liqidir. Kishi tasavvur va qarashlarini, baholash mezonlarini tasviriy ifodada namoyon qiladi. Fikrimizga oydinlik kiritish maqsadida quyidagi misollarga murojaat qilamiz. Jumladan:

Asab davosi – qovun.

Qovunlar chanqoqni bosib, asab tizimini tinchlantiradi. Uning shifobaxsh xususiyatlari tarkibida B9 va C vitaminlari, temir moddasi va kaly tuziga boyligi bilan bog‘liq. Shu sababdan ham mutaxassislar bemorlarda kamqonlik, yurak, qon-tomir kasalliklarida, aterosklerozda, buyrak va jigar kasalliklarini davolashda asab davosi hisoblangan qovunni iste’mol qilishni buyurishadi [5].

Asab tolalarini tinchlantiruvchi mentol – yalpiz.

Yalpiz tarkibida asab tolalarini tinchlantiruvchi mentol mavjud bo‘lib, uni damlab yoki chaynab iste’mol qilish yoki shunchaki chaynab maydalab tilning ostiga qo‘yish kifoya (So‘zlashuvdan).

Ayollar salomatligida beminnat yordamchi – bulg‘or qalampiri.

Bulg‘or qalampiri ayollar salomatligida beminnat yordamchidir. Homiladorlik davrida sabzavotni pishirilmagan holatda kunlik ravishda iste’mol qilish homila rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Kaliy, magniy, fosfor, mis, natriy, rux, marganets, selen moddalariga bo‘lgan kunlik ehtiyojni qondiradi (Tibbiyot TV. 05.04.2022. 17:59).

Ayyor dard – yog‘li gepatoz.

So‘nggi paytlarda yog‘li gepatoz tashxisi qulog‘imizga tez-tez chalinmoqda. Bu dard xalq orasida «jigarni yog‘ bosishi» deb yuritiladi. «Yog‘li jigar» kasalligi aniq yog‘ chegaralariga ega emas. Xastalik ko‘p hollarda 40-60 yoshdan oshgan ayollarda uchraydi. «Qo‘shnilar» ham aziyat chekadi. Ushbu ayyor dard sezdirmay organizmga «hukmronlik» qilishi mumkin [2].

Bahor mevasi – tut.

Bahor mevasi tutning shifobaxsh xususiyati haqida bilgan va bilmaganlaringiz... [3].

Balg‘am ko‘chiruvchi vosita (perif.) – imbir (zanjabil).

Imbir (zanjabil) jigar va o‘t pufagini tozalaydi, qondagi xolesterin miqdorini kamaytiradi, gripp va shamollahni oldini oladi, qon bosimini tushiradi, bosh miyadagi qon aylanishini yaxshilaydi, balg‘am ko‘chiruvchi vosita hisoblanadi (Tibbiyot TV. 12.04.2022. 17:58).

Bebaho shifo va quvvat manbayi – asal.

Ibn Sino ta‘biricha, navqironlikni saqlab qolish uchun asal iste’mol qilib turish kerak. Ayniqsa, yoshi ulg‘ayib qolganlarga u bebafo shifo va quvvat manbaidir. U shamollah, holsizlik, asab to‘qimalari kasalliklarida yaxshi davo bo‘ladi [4].

Bosh darmoni – bodom tolqoni.

Bosh tez-tez og‘rib turganda 10-15 dona shirin bodomni chaqib, 1-2 bo‘lak mag‘zini shakar bilan birga tolqon qilib, 1-2 choyqoshiq iste’mol qilinsa, bosh darmoni hisoblangan bodom tolqoni muammoni tezda bartaraf etadi (“Xalq tabobati” ko‘rsatuvidan).

Buyrak himoyachisi – olma choyi.

Siydik-tosh kasalligi va uning oldini olish uchun olma po‘stidan tayyorlangan choyni ichish foydali bo‘lib, buyrak himoyachisi hisoblangan bu damlama buyrak faoliyatini yaxshilaydi, siydik tizimi kasalliklarini bartaraf qilishga yordam beradi (“Sallomatlik sirlari” ko‘rsatuvidan).

Dardlar davosi – atirgul murabbosi.

Oq, pushti atirgul barglaridan tayyorlangan murabbo turli xildagi dardlar davosi hisoblanadi va bu tibbiyotda asoslangan [10].

Dardlarga to‘g‘anoq – yantoq.

Xalq tabobatida yantoq ildizlaridan qaynatma ko‘rinishida bavosil, ichburu’, jigar kasalliklarida, me‘da yarasida davo qilish uchun va o‘t haydovchi, siydik haydovchi hamda surgi tariqasida foydalaniladi. Yer ustki qismida galen preparatlari ko‘rinishida kolitlar, gastridlar, me‘da yara kasalligi, ichburug‘, burun-halqum kasalliklari, angina, yiringli otitlarda, chanqoqni qoldiruvchi, burishtiruvchi vosita sifatida, shuningdek, bachardon bo‘yi eroziyalari, qo‘l-oyoq kasalliklarida davo qilish uchun ishlataladi. Dardlarga to‘g‘anoq damlamasi jarohatlarni bitishiga yordam beradigan vosita tariqasida va vabosilda vanna ko‘rinishida tavsija qilinadi [9].

Haqiqiy najot – aloy.

LINGUISTICS

Aloy ko'rish muammolaridan aziyat chekadiganlar uchun haqiqiy najot. Keling, aloy sharbati bilan ajoyib dori retseptini sizlar bilan bahanam ko'raman (Tibbiyot TV. 14.04.2022. 17:29).

Haqiqiy uy shifokori – yorongul.

Yorongul (geran) – haqiqiy uy shifokori. Ayniqsa, onkologik kasalligi mavjud bemorlar uchun foydasi ko'p. Uni bejiz Atirshoh, deb atashmaydi [1].

Haqiqiy vitamin bombasi – aloy.

Ushbu vosita (aloy) ko'zlar uchun haqiqiy vitamin bombasi! U katarakt, ko'z og'rig'i va ko'z qovoqlarining yallig 'lanishini davolashda muvaffaqiyatli qo'llanilishi mumkin (Tibbiyot TV. 14.04.2022. 17:29).

Hayot ildizi – jenshen.

Qadimgi xitoylik shifokorlar chuchukmiyani go'zallik va yoshlikni saqlovchi «Hayot ildizi» – jenshendan keyingi ikkinchi dori deb hisoblashadi [8].

Anglashiladiki, perifrazalangan tabiat ne'matlarining barchasi o'z xususiyati, foydali jihatlaridan kelib chiqqan holda qayta nomlanish asosida perifrazalangan. Undagi bo'yoq dorlik, kishi ruhiyatiga ta'siri, til va jamiyat, til va madaniyat aloqadorligi to'la seziladi. Til egasi perifrazani yaratayotganida sifat va xususiyatlar olamida, mantiqiy guruh va ularning mohiyati, substansiyalan dunyosida turgandek bo'ladi.

Perifraza lingvomadaniy birlik sifatida tahlil qilinlar ekan, haqiqatdan ham tibbiy lingvistikada, xalq tabobatida uchrovchi birliklar perifrazalanishini ko'rish mumkin. Aslida bu birliklar xalq tabobati bilan bog'liq bo'lib, xalq tilidan kirib kelgan. Chunki shifobaxsh o'simliklarning xususiyatidan kelib chiqib perifrazalash jarayoni kuzatiladi. Bu orqali perifrazalar mahsuldar birlik ekanligi, milliy lingvomadaniyatda o'z o'rniga ega ekanligi ayonlashadi.

Perifrastik birliklar barcha sohalarda qo'llanishi orqali, nutqni ta'sirli yo'naltira olishi bilan ham lingvomadaniy birlik ekanligini anglash mumkin. Buni istalgan yo'nalish va istalgan sohalarda, nutq va lisondan o'rin organ, qo'llangan perifrastik misollarni keltirish orqali dalillaymiz. Jumladan:

To'rt fasl sultoni – bahor

Ularning yurtini allaqachon tark etgan to'rt faslning sultoni bahor bu o'lkaga ko'chib kelib, astoydil joylashib olganday edi [15, 539].

Oshnachilik zanjiri – do'stlik

U qamoqda orttirgan ustozining Fima bilan aloqasi bor-yo'qligini bilmasdi. "Bularni oshnachilik zanjiri bog'lab turmasa ham, bir-birlarini tanishlari aniq", degan fikrda gap boshlagan edi, taxmini to'g'ri chiqdi [15, 543].

Odamiylik fazilatining gultoji – mehr-oqibat

Gap inimizning tabibdan shifo topishida emas, Abdurahmondan shifo topganlarning hisobi yo'q, gap odamiylik fazilatining gultoji bo'lgan – mehr-oqibatda! [15, 586]

Umrdoshlik binosi – oila

Chunki, o'zining ilk uchrashgan kunlaridagina emas, doimo aldanganini, ularning umrdoshlik binosi qum ustiga qurilganini, endi uning butunlay nurab bo'lganini tushundi [16, 139].

O'tgan umrning muhri – ajinlar

Chiroysi ko'zlar atrofini ajin qoplaganini endi ko'rdi. "Ajinlar o'tgan umrning muhri" deyishadi. Balki muhri emas, tarixidir? – deb o'yadi Zohid [14, 275].

Allohnning uyi – masjid

Sizning qarichingiz bilan o'lchansa shundaydir. Ammo Allohnning uyi halol peshona teri bilan topilgan pulga qurilmog'i lozim [14, 99]. Yoki:

Fayz-baraka timsoli – dasturxon

Xalqimiz orasida fayz-baraka timsoli bo'lgan dasturxon xontaxta ustiga yopiladigan bezakli yoki bezaksiz shaklda bo'ladigan mato hisoblanadi (So'zlashuvdan).

Mexrob ramzi – mexrob

Mexrob taxmon, tokcha ma'nolarini ifodalaydi. Mexrob mexrob ramzi bo'lib, joynamoz va gilamlardagi arkasimon mavzu, masjididdagi mehrob ramzidir (So'zlashuvdan).

Mohir tikuvchi – chevar

Mohir tikuvchi jumlesi chevar, o'z ishining ustasi bo'lgan to'quvchi va tikuvchiga nisbatan ishlatalidi (So'zlashuvdan).

Chor shoxu yak-mox – to'rt shox va bitta oy

Chor shoxu yak-mox – to'rt shox va bitta oy kashtaga oid atama bo'lib, o'rtasida yulduzsimon medalon va chetlarida o'rtaga qarab o'sgan to'rt guldaста tasviri tushirilgan kompozitsiya nomidir (So'zlashuvdan).

LINGUISTICS

Yuqorida keltirilgan perifrazalarda milliylik, madaniylik xususiyatlari umumlashgan. Perifrazalangan birliklar matniy tahlillar va izohlar orqali keltirilar ekan, u o'zbek madaniyati va o'zbek jamiyatini a'zolari uchun xos ekanligini kuzatish mumkin. Nutqni ta'sirli qila olgan, diqqatni torta bila olishi bilan lingvomadaniylik jihatini yanada boyitgan. Perifraza predmet va birliklarning mazmun-mohiyatini ma'no timsolini aniqlaydi. Perifrastik birliklar o'zida asosiy madaniy qadriyatlarni aks ettiradi. Ayniqsa, hunarmandlar nutqi bilan bog'liq perifrazalar madaniy, milliy dunyoqarashga asoslangan.

Xulosa. Til shunday o'ziga xos tabiatga egaki, uni odamlar ongiga zo'r lab yoki majburlab tiqishtirib bo'lmaydi. Til dunyoni o'ziga xos tarzda ko'rish, bilish, idrok etish va anglash, ayni paytda boshqalarga tayinli ta'sir etishning quadratli quroli hisoblanadi. Tilni faqat kishilar o'rtasidagi aloqa vositasi sifatidagina talqin etish insonning tabiiy tilini, bu benihoya murakkab va muhtasham hodisani jo'nlashtirishdan aniq bir milliy qiyofa yoki milliy-ruhiy zamindan mutlaqo mosuvu bo'lgan sun'iy tilga tenglashtirishdan boshqa narsa emasligi ma'lum bo'ladi. Har bir so'z xalq tili, ko'ngliga yaqin bo'lsa, u oson va tez singadi. Tildan unumli foydalanish, so'z qo'llash borasidagi muammolar o'z yechimini topib borib, yuksaklarga, ko'zlangan maqsadlarga erishmoqda. Ayniqsa, milliy madaniyatimizni o'zida jamlagan hunarmandchilik sohasi bor ekanki, unda kasbning o'zida ham, tilida ham milliylik, madaniylik aks etadi. Bu o'rinda madaniy meros, madaniy an'analar, lingvomadaniy paradigma, til tuzumlari, madaniy fond tushunchalari bilan bog'lanadi.

ADABIYOTLAR:

1. «*Darakchi*», № 6. 07.02.2019.
2. «*Darakchi*», № 10. 07.03.2019.
3. «*Darakchi*», № 17. 25.05.2019.
4. <https://avitsenna.uz/asal-tabiat-durdonasi/>
5. <https://biosfera.uz/qovun-foydasi/>
6. *The Cambridge Handbook Of Sociopragmatics / edited by Michael Haugh, Dániel Z. Kádár, Marina Terkourafi*, New York: Cambridge University Press, 2021. – P. 735.
7. *O'zbekiston an'anaviy san'ati atamalari badiiy ensiklopediya*. – Toshkent. 2023. – B. 268.
8. «*Shifo-info*», № 12. 23.03.2017.
9. «*Shifo-info*», № 3. 18.01.2018.
10. «*Shifo-info*», № 15. 11.04.2019.
11. Махмудов Н. Ўқитувчи нутқ маданияти. Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий китобхонаси, 2007. – Б. 3.
12. Носиров П. Ўзбек нутқ маданияти (Ўқув қўлланма). Тошкент. 2004, – Б. 197-б.
13. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – Б. 318.
14. Тоҳир Малик. Шайтанат. – Тошкент: O'qituvchi, 2018. 1-жилд. – 798 б.
15. Тоҳир Малик. Шайтанат. – Тошкент: O'qituvchi, 2018. 2-жилд. – 735 б.
16. Шуҳрат. Жаннат қидирғанлар. – Тошкент: Қалдириғоч, 2018. – 375 б.

MUTUAL DIFFERENCES OF THE LINGUISTIC CONCEPTS OF ALLUSION AND REMINISCENCE

Achilova Risolat Azamovna,

Associate Professor of the Bukhara State Pedagogical Institute, PhD

risolat_lola@mail.ru

Abstract. The purpose of this article is reflected in the analysis of two important phenomena in the linguistic and methodological fields of knowledge. It contains allusion and reminiscence. This analysis tries to create differences and similarities between the presented terms, so it tries to show their proximity, similarity and, in some cases, differences without leaving the linguistic field where the necessary linguistic comparisons are made. The phenomenon of reminiscence, like allusion, can also be studied from a literary point of view, which refers to the stylistic kinship of the text and other areas of linguistics.

Keywords: allusion, reminiscence, linguistic and cultural analysis, meaningful continuity, image-symbol, linguistic transposition.

ВЗАЙМНЫЕ РАЗЛИЧИЯ ЯЗЫКОВЫХ ПОНЯТИЙ АЛЛЮЗИИ И РЕМИНИСЦЕНЦИИ

Аннотация. Цель данной статьи отражена в анализе двух важных явлений в лингвистической и методологической областях знания. В ней есть аллюзии и воспоминания. Этот анализ пытается создать различия и сходства между представленными терминами, то есть пытается показать их близость, сходство и в ряде случаев различия, не выходя за пределы языкового поля, где производятся необходимые лингвистические сравнения. Феномен реминисценции, как и аллюзии, может быть изучен и с литературной точки зрения, которая подразумевает стилистическое родство текста и других областей языкоznания.

Ключевые слова: аллюзия, реминисценция, лингвокультурологический анализ, смысловая преемственность, образ-символ, языковая транспозиция.

ALLYUZIYA VA REMINISTSENTSIYA LINGVISTIK TUSHUNCHALARINING O'ZARO FARQLANISHI

Annotatsiya. Ushbu maqolaning maqsadi bilimlarning lingvistik va uslubiy sohalaridagi ikkita muhim hodisani tahlil qilishda namoyon bo'ladi. Bunda allyuziya va reministsentsiya mavjud. Ushbu tahlil taqdim etilgan atamalar o'rtasida farq va o'xshashlik yaratishga harakat qiladi, shuning uchun kerakli lingvistik taqqoslashlar olib boriladigan lingvistik maydonni tark etmasdan ularning yaqinligi, o'xshashligini va ayrim hollarda farqlanishini ko'rsatishga harakat qiladi. Reministsensiya hodisasini allyuziya kabi, matnning uslubiy qarindoshligi va tilshunoslikning boshqa sohalarini anglatadigan adabiy jihatdan ham o'rganish mumkin.

Kalit so'zlar: allyuziya, reministsensiya, lingvistik va madaniy tahlil, mazmunli davomiylik, tasvirbelgi, lingvistik transpozitsiya.

Kirish. O'zbek tilshunosligida ijodkor badiiy asarlari tilini, poetik nutqini lingvistik asosda ilmiy o'rganish va targ'ib etish, badiiy tafakkur taraqqiyoti umumiylar qonuniyatlar va an'analarining o'zbek tilida namoyon bo'lishini tadqiq qilish, ajdodlarimiz adabiy merosining mazkur qonuniyatlar takomilidagi ulkan hissasini tilda yuz bergan tarixiy jarayonlar bo'yicha yoritish kabilar birlamchi vazifa hisoblanadi. Bugungi kunda til imkoniyatlarini egallash milliy ma`naviyatni takomillashtirish hamda uni yoshlar ongiga singdirishda alohida ahamiyat kasb etadi. Mustaqillik yillarda ham badiiy asarlar tili leksikasi tadqiqiga oid ilmiy ishlar talaygina yaratildi.

Asosiy qism. Reministsensiya - qo'shtirnoqsiz ko'chirma bo`lib, o'z tabiatiga ko'ra, har doim hosila yoki ikkilamchi bo`lib, aqliy havola, ma'lum bir model bilan taqqoslash, (ongli yoki ongsiz taqqoslash) orqaga yoki o'tmishga nazar tashlashdir. Reminissensiya deganda biz avvalgi adabiy asarlardan alohida elementlarni shu elementlardagi o'zgarishlar bilan o'zlashtirishni tushunamiz. Allyuziyada esa o'quvchi undan olish emas, balki muayyan adabiy asarga murojaat qiladi. Adabiy tanqidda allyuziya - bu ma'lum fakt, syujet yoki iboraga ishoradir. Mualliflar allyuziyalar yordamida o'z asarlarini yangi ma'nolar bilan

LINGUISTICS

to'ldiradi, mifologiya, tarix, adabiyot va falsafani qayta ko'rib chiqadi yoki o'tmish bilan polemikaga kirishadi.

Allyuziya va reministsensiya bir biridan farqlash yoki aksincha ular o'rtasidagi o'xshashliklarni topish uchun reministsensiyadan foydalanishning ongli va ongsizligi kabi muhim belgilovchi xususiyatini, shuningdek, badiiy asar matnida uning ifodalananish shakllarini tushunish kerak bo`ladi. Biroq, bu masala bo'yicha fikrlar turlicha. Ba'zi lug'atlarda reministsensiya "ixtiyorsiz yoki ilhomlantirilgan individual xususiyatlar boshqa asardan ataylab qarz olish" tushunchalarini anglatadi. Ba'zilar olimlarning ta'kidlashlaricha bunday qo'shimchalarning beixtiyorligi bo`lsa, ba'zilarida esa ongsiz aks-sado u bilan bog'liq boshqa birovning ishidan olingan san'at (mavzu, uslubda) asarlari deb tushuniladi. Reministsensiya ongli uslub sifatida ko'rib chiqish bu zamonaviy san'atga xosdir, dastlab bu tushuncha "beixtiyor eslash natijasi" degan ma'noni anglatadi. Biz reministsensiyaning ongsiz tabiatи tarafdarlarini qo'llab-quvvatlaymiz, aks holda uni allyuziyadan ajratib bo'lmaydi. Reministsensiya atamasining asl ma'nosi: adabiy bo'limgan ma'noda esdalik "deyarli o'chirilgan tushunchaning xotirasi, ba'zan esa ongsiz ravishda idrok etilgan", degan ta`riflarda asoslanadi. Reministsensiya va allyuziya o'rtasidagi yana bir farq reministsensiyada aniqroq strukturaviy dizayni bo'lib, u o'zining ongsiz tabiatи tufayli alohida shtrixlarda taqdim etiladi va matnda tarqalib ketishi va noaniq bo'lishi mumkin. Muallif boshqa asarlarning elementlarini beixtiyor esga olishi bu tasvir, motiv, stilistik qurilma, intonatsiya-ritmik naqsh bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Bundan tashqari, reministsensiya "qarz olish" ko'chma ma'nosida qo'llansa, allyuziya esa butunlay o'ziga xos denotatsiyaga ega.

Stiven Kingning "Kristina" romanida reministsensiya quydagicha qo`llaganini ko'rishimiz mumkin:

It wasn't even the first time I had noticed her, because Leigh Cabot was, to put it with perfect simplicity, a beautiful girl. In a work of fiction, I've noticed that writers always invent a flaw here or a flaw there in the women and girls they make up, maybe because they think real beauty is a stereotype or because they think a flaw or two makes the lady more realistic. So she'll be beautiful except her lower lip is too long, or in spite of the fact that her nose is a little too sharp, or maybe she's flat-chested. It's always something. [King. Christine: 137].

Muallif qahramonning tashqi qiyofasini tasvirlar ekan, qandaydir adabiy an'analar uni bunday holatlar uchun shablon, o'rnatilgan modeldan foydalanishga undayotganini ko'rishimiz mumkin. Ammo bunday turtki adabiy meros ta'sirining kuchida ko'rinish, o'tmishga xos bo'lgan xodisalarini tasvirlaydi.

Reministsensiya beixtiyor, ongsiz ravishda boshqa asarlardan elementlarni olayotgan uyushmalardir. Bunday mexanizm reministsensiyaning yuzaga kelishida juda aniq ko'rindi. Yozuvchi Stiven King, o'zining qahramoni obrazini yaratgan asarida quydagi mexanizmdan foydalanadi.

In a work of fiction, I've noticed that writers always invent a flaw here or a flaw there in the women and girls they make up, maybe because they think real beauty is a stereotype or because they think a flaw or two makes the lady more realistic. So she'll be beautiful except her lower lip is too long, or in spite of the fact that her nose is a little too shaф, or maybe she's flat-chested. It's always something. [King. Christine: 137].

Quyidagi misoldan biz klassik reministsensiya ko'rib tahlil qilishimiz mumkin .

Allyuziyali taqqoslash ko'pincha giperbolik xarakterga ega bo'lib, bu baholashning ifodaliligini oshiradi va ko'pincha kulgili effekt yaratadi. Xuddi shu obyektni tavsiflash uchun baholovchi ma'noni aniqlashtirish uchun bir nechta allyuziyalardan foydalanish mumkin, bu esa muayyan vaziyatda ishora denotatsiyasini taqdim etish orqali erishiladi.

Qarama-qarshi holatlar ham borki, bir xil allyuziyalar bir nechta narsalarni baholash uchun ishlataladi. Bunday hollarda, allyuziya denotatsiyasi bilan taqqoslash bir nechta parametrlarga ko'ra amalga oshiriladi. Umumiyoт ham, allyuziv qiyoslash ham ishtirot etgan qiyosiy iboralarda allyuziya asosiy baho yukini ko'tarmasligi mumkin, balki umumiyoт bilan ifodalangan baholovchi ma'noga ekspressivlik berishga xizmat qiladi.

Eslatib o'tamiz, virtual haqiqat keng ma'noda dunyo qarashning o'zgarishi, mavjud vogelikning har qanday bo'linishi bilan bog'liq har qanday vogelik tushuniladi. Binobarin, matndagi reministsensiyalarning miqdori va sifati, birinchi navbatda, muallifning o'quvchiga bo'lgan nuqtayi nazarini bildirib, matnni idrok etishga rahbarlik qiladi. Reministsensiyaning o'zaro bog'liqligi - bu matnlarning o'zaro bog'liqligi, uning tarkibiy va semantik asosi, matnni ma'lum bir auditoriya tomonidan idrok etilishiga turtki bo'lgan "qolib"dir. Badiiy matn qotib qolgan, o'lik moddiy shakl emas, balki jarayondir: "Matn harakatsiz turolmaydi (aytaylik, kitob javonida), u o'z tabiatiga ko'ra biror narsa orqali – masalan, asar orqali, bir qator ketma-ketliklar orqali harakatlanishi kerak." Muallifning o'z matnnini reministsentsiyalar bilan boyitishga tayyorligi nutqning barcha turlarida kuzatiladi. Reministsentsiyalar "ongli, ongsiz, aniq, o'zgartirilgan iqtiboslar yoki keyinchalik matnning bir qismi sifatida ko'p yoki kamroq ma'lum bo'lgan matnlarga boshqa turdag'i havolalar" deb

LINGUISTICS

tushunish mumkin. Ushbu nuqtayi nazarga amal qilgan mualliflarni reministsentsiyalarning beshta asosiy turini aniqlashga olib keladi: zikr qilish, to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirma, kvazi-iqtibos, allyuziya va davomiylik. Ushbu kontekstdagi reministsensiya bu tushunchaning nomi bo‘lgan lingvistik birlikni bevosita takrorlash orqali pretsedent matn tushunchasiga murojaat qilish deb tushuniladi. Bu asarning nomi, matn muallifining ismi yoki asarlar to‘plami bo‘lishi mumkin. Allyuziya - aloqa mavzusining ma'lum bir matnda tasvirlangan vaziyat yoki hodisa bilan ushbu matnni eslatmasdan va uning bir qismini takrorlamasdan, ya’ni mazmun darajasida o’zaro bog‘liqligini anglatadi. Davomiylik - mustaqil adabiy asar yaratish, uning harakati "xayoliy" dunyoda sodir bo‘lib, o‘quvchiga boshqa muallifning asarlari, mifologiyasi yoki folkloridan ma'lum.

Har qanday badiiy yaxlitlikning tuzilishi, yuqorida ayтиб o‘tilganidek, muallif ijodida namoyon bo‘ladi. Muallif allaqachon mavjud va qayta talqin qilingan madaniy kodlardan boshlab, matn dunyosini yaratadi. Har qanday asar kontseptual o‘quvchi ongida muallifning nuqtayi nazarini amalga oshirishni nazarda tutadigan badiiy ma'lumotni o‘z ichiga olgan kommunikativ hodisadir. Bunday "ko'zda tutilgan o‘quvchi" ning mavjudligi (V. Iser terminologiyasida) muallifdan matnda ma'lum semantik "nuqtalar" yaratishni talab qiladi, buning natijasida talqin qilish maydoni torayadi va shu bilan idrok etish variantlari soni kamayadi . Biroq, bu "nuqtalar" mavjud bo‘lishi uchun, ayniqsa, oldingi qonunlarni yo‘q qilgan zamонавиј оғонгинг хаосида, ба’зи бир умумиқ qabul qilingan, osongina tanib olinadigan haqiqatlar kerak. XX asr dunyosi belgi tasvirining naqshlarini ataylab buzadi va parchalardan o‘z matni va o‘z dunyosini yig‘adi. Binobarin, ma’noni boshidanoq anglash belgining tarixiyligi, matnni kontekst orqali anglash bilan bog‘liq. Matnning ma’nosи belgidan foydalanish tarixi va muallif va o‘quvchining shaxsiy tajribasi chorrahasida paydo bo‘lishidir. R.Bart shunday deb yozgan edi: “Ozodlikning o‘zi kabi yozish ham bir lahzadir, lekin u tarixning eng yaqqol lahzalaridan biridir, chunki tarix, eng avvalo, o‘z ichida tanlash imkoniyatini olib yuradi va shu bilan birga, chegaralarni ishora qiladi. Demak, ma’noning yo‘q qilinishi nafaqat tarixning, balki dunyoning, bundan tashqari, insonning mavjudligi va uning o‘zini o‘zi anglashining yo‘q qilinishidir. Ekzistensialistlar oldida - birinchi navbatda M. Xaydegerdan oldin - tubsizlikni tinglagan, undan qo‘rqan, uni yengishga harakat qilgan “esnaydigan borliq tubsizligi” V. Malevich ijodida Qora kvadrat shaklida namoyon bo‘ladi.. O‘zining asosiy rasmining qora yuzi/shaxssizligida rassom insoniylikning asosiy savoliga javob topadi. Qora kvadrat tomonidan ohib berilgan, hech narsa, nol, cho'l, g'ovaklik - V. Malevichning cheksizligining sinonimlari - faqat salbiy ta'riflar bilan ifodalanishi mumkin, bu uni haqiqatning "xushchaqchaq" xayoliy tabiatidan ajratib turadi. inkorlarning butun tizimi. “Xudo komillikni yaratdi, lekin uni nimadan qurdi, nima uchun, qanday maqsadlarni ko‘zlagan, uning komilligining ma’nosи nima edi, bularning barchasi inson tushunchasi bilan tahlil qilishga intiladi; tasavvur qilingan narsani tahlil qilish, lekin har bir fikr haqiqat emasligi sababli, tahlil qilinadigan barcha hodisalar javobsizdek tuyuladi.

Reministsensiya - iqtibos yoki allyuziyaga singdirilgan tushunchaning ayrim qirralarini aktuallashtirishdir.

Ular ham ma'lum darajada talablarga javob beradigan zamонавиј nutq tilining nutq modasidir. Xotiralar nafaqat ona tilida so‘zlashuvchilarining qiymat yo‘nalishlarini aks ettiradi, balki asosan ushbu yo‘nalishlarni shakllantirishda va belgilashda yordam beradi. Aniq reministsensiylar, qoida tariqasida, muallif tomonidan tegishli ravishda rasmiylashtiriladi

Biz allyuziyani pretcedent matnga ishora bo‘lgan ifoda sifatida tushunamiz. Qoidaga ko‘ra, bunday reministsentsiyalarni tan olish va aniqlash muallifning nutqini qabul qiluvchiga topshirish vazifasi kiritilgan. Biroq, agar reministsentsiya adresat tomonidan aniqlanmasa, shifrlanmagan bo‘lsa, u matnning haqiqiy ma’nosini tushunmaydi.

Xulosa. Shunday qilib, biz shu xulosaga keldikki, allyuziya bu tushunchadir, u orqali pretcedent matn tarkibidagi ma'lum semantik qatlamlar adresat ongida aktuallashtiriladi, shu asosda ma'lum matn reministsentsiyalari vujudga keladi. Shunday ekan, reministsentsiyalar har doim syujetga asoslangan bo‘lib, u badiiy asarda uni gipermatnga kiritish imkonini beruvchi o‘ziga xos madaniy kod sifatida namoyon bo‘ladi (biz gipermatn deganda bitta madaniy matndan doimiy havolalarni talab qiluvchi matnlar ierarxiyasini tushunamiz), bu bizga uning ikkita funktsiyasini ajratib ko‘rsatishga imkon beradi: ramziy , o‘quvchi kontseptsiyasini talqin qilish va strukturaviy shakllantirishdir. Madaniy kod, R. Bartning ta'rifiga ko‘ra, matnning ma’nosи paydo bo‘ladigan shakldir, bu jamiyat tomonidan ishlab chiqilgan qoidalar to‘plami sifatidagi bilimdir; Kod, reministsentsiya va allyuziya sifatida ikki tomonlama: muallif ma'lum bir assotsiativ ma’no maydonini yaratadigan ramziy kod va "topishmoq kodi" bo‘lib - matnni ochishning ko‘plab variantlari bilan cheksiz bog‘liq bo‘lgan germenevtik kod bo‘lib xizmat qiladi. Demak, reministsentsiya - bu kontseptsiyaning ma'lum qirralarini aktuallashtirish asosida vujudga keladigan, o‘quvchini gipermatnli voqelik bilan tanishtiruvchi madaniy kod bo‘lib, uni keng ma'noda virtual reallik deb hisoblash mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Гумовская Г.Н. Ритм как универсальный закон построения языковых объектов. Учебное пособие по спецкурсу по специальностям 022600 «Лингвистика и межкультурная коммуникация», 033200 «Иностранный язык». - М.: РИПО ИГУМО, 2002. - 168 с.
2. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка (стилистика декодирования). - М.: «Просвещение», 1990. - 300 с.
3. Арнольд И.В. Стилистика. Современный английский язык: учебник для вузов / И.В. Арнольд. - 11-е изд. - М.: ФЛИНТА: Наука, 2012. - 384 с.
4. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений. Оценка. Событие. Факт. - М., 1988.-341 с.
5. Долинин К.А. Интерпретация текста. Французский язык. - М.: УРСС, 2005.-299 с.
6. Дронова Е.М. Стилистический прием аллюзии в свете теории интертекстуальности (на материале языка англо-ирландской драмы первой половины XX века): дисс...канд. филол. наук. - Воронеж, 2006. - 178 с.
7. Лихачев Д.С. О филологии. - М., 1989
8. Achilova R.A. "The semantic value of antonomasia in the works of shakespeare". International Journal of Word Art. Volume 4, Issue 2. – Toshkent.,2021.- 6 p. ISSN 2181-9297
9. Achilova R.A. The role of antomasia in the prose of alisher navoi. Scientific reports of Bukhara State University. Volume 6,- Bukhara.,2020.-188p.
10. Achilova Risolat Azamovna. (2021). Semantical features of antonomases in literature. European Journal of Research Development and Sustainability, 2(3), 55-57. Retrieved from <https://scholarzest.com/index.php/ejrd/article/view/363>
11. Kuldosheva S. O., Achilova R. A. Similarities and Differences of Precedent Nouns in English and Uzbek Languages //International Journal of Trend in Scientific Research and Development. – 2023. – C. 404-406.
12. R Achilova, Antonomasia in Different Languages. Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT 2 (1), 98-101
13. Saidov Y., Achilova R. Antonomasias Formed on the Basis of the Names of Mythological, Religious-Legendary Heroes //International Journal on Integrated Education. – 2022. – T. 5. – №. 6. – C. 1-3.
14. Ачилова Р. А. Шекспир асарларидағи антономазияларнинг семантик тадқиқи // Международный журнал Искусство слова. – 2021. – Т. 4. – №. 2.

МОДАЛЛИКНИ ИФОДАЛАШНИНГ СЕМАНТИК АСОСЛАРИ

Хайруллоева Гуласал Файзулло қизи,

Бухоро давлат университети таянч докторанти,

Ўзбек тилиунослиги ва журналистика кафедраси ўқитувчиси

gulasalxayrulloyeva@gmail.com

g.f.xayrulloyeva@buxdu.uz

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9891-967X>

Аннотация. Мақолада модаллик тушунчасини тилиуносликдаги роли ва унинг муҳимлиги ҳақида қисқача маълумот берилган. Унда ўзбек тилида модаллик турли грамматик воситалар орқали ўзгача маъновий муносабатлар ва нуқтаи назарларни ифодалашда қўлланилиши ёритилган. Турли лексик, синтаксик ёки морфологик воситалар орқали модалликнинг ифодаланиши ҳамда модалликнинг маъно марқибида муҳим ўрин тутган ҳолатлар ва қоидалар.

Калим сўзлар: модаллик, модаллик категорияси, семантик асос, коммуникатив функция, семантика, грамматик сатҳ, субъектив ёки объектив муносабат.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВЫРАЖЕНИЯ МОДАЛЬНОСТИ

Аннотация. В статье даются краткие сведения о роли понятия модальности в лингвистике и его значении. Объясняется использование модальности в узбекском языке для выражения различных значений и точек зрения с помощью различных грамматических средств. Представление модальности посредством различных лексических, синтаксических или морфологических средств, а также падежей и правил, занимающих важное место в смысловой структуре модальности.

Ключевые слова: модальность, категория модальности, семантическая основа, коммуникативная функция, семантика, грамматический уровень, субъективное или объективное отношение.

SEMANTIC BASES OF MODALITY EXPRESSION

Abstract. The article provides brief information about the role of the concept of modality in linguistics and its meaning. The use of modality in the Uzbek language to express different meanings and points of view using various grammatical means are explained. Representation of modality through various lexical, syntactic or morphological means, as well as cases and rules that occupy an important place in the semantic structure of modality.

Keywords: modality, category of modality, semantic basis, communicative function, semantics, grammatical level, subjective or objective attitude.

Кириш. Модаллик — тилшунослиқда айтиш ёки маълумотни билдириш усулидаги маълум бир воқеликка нисбатан муносабатни англатувчи категориядир. У, одатда, гап ёки хабар ифодаси орқали воқеа ёки харакатнинг содир бўлиши, эҳтимоллиги, зарурлиги, ирова ёки талабни ифодалайди. Модаллик тилда лексик ва грамматик воситалар ёрдамида ифодаланади, бу воситалар турли ҳолатларга, шахсларга ёки вазиятларга нисбатан муносабатни аниқлашга хизмат қиласди.

Тилшунослиқда модалликнинг муҳимлиги шундаки, у нафакат фақатгина маълум бир воқеа ёки ҳолатнинг мавжудлигини ёки мавжуд эмаслигини англатиб қолмай, балки бу воқеага субъектив ёки объектив нуқтаи назардан муносабатни кўрсатади. Модаллик воситалари ёрдамида гапни тингловчига ёки ўқувчига қандай ахборот етказиш мақсад қилингани аниқлаштирилади.

Бугунги кунда дунё тилшунослигига модаллик категориясини тўлақонли назарий асослашга қизиқиш кучайган. Бу мавзудаги турлича қарашлар кўплаб хорижий ва ўзбек тилшунослигига оид адабиётларда ўз ифодасини топмоқда. Тилшунослиқда модаллик ҳақида илк ғоялар тилнинг грамматика сатҳида кўзга ташланади. Модаллик ҳодисасини модал сўзлар, модал феъллар, отнинг шакллари ва бошқа сўзлар ҳамда уларнинг турли шакллари орқали ифодаланиши, бу масалалар алоҳида предикатив категория эканлиги ҳақида қарашлар В.В.Виноградов, Г.Мор, Р.Икрамова, Р.А.Камильджанова, Г.А.Золотова, Т.В.Шмелева, П.Айзенберг, Х.Бёшотен, Р.Дийтрих, Ф.Р.Палмер,

Э.Лайс, Ю.Ренч, А.Нурмонов, Р.Р.Ахунзянова, Б.Ч-О.Ооржак [1]каби олимларнинг ишларида кузатилади.

Г.В.Колшанский, Н.Е.Петров, Ж.Ёкубов, Т.В.Романова, И.И.Маруда, Е.И.Ивницкий ва И.А.Нагорныйлар [2] томонидан масаланинг умумназарий жиҳатлари ўрганилган. Шунингдек, Германиянинг Й. ванн дер Аувера ва В.А.Плунгиан [3] каби олимлари модалликни семантик нуқтаи назардан таҳлил қилган бўлсалар, унинг матн доирасидаги функцияси, муаллифлик модаллиги (“авторская модальность”), матннинг турли жанрларида модаллик кўринишлари (“виды модальности в текстовых жанрах”) [4] каби масалалари Е.А.Попова, Г.Я.Солганиқ, И.Хожалиев, С.В.Кобызева, Л.И.Байдицкая ва Н.А.Сабурова каби рус ва ўзбек олимлари томонидан тадқиқ этилган. Модаллик масалалари лингвокогнитив ва лингвокультурологик планда ҳам ишланган бўлиб, булар М.М.Жўраева, В.В.Казаковская [5] каби олимлар ишларида кўзга ташланади. Тилшуносликдан ташқари, модаллик мантиқ, фалсафа ва санъат каби фанлар доирасида ҳам тадқиқ этилган бўлиб, унда Т.А.Селезнева, А.А.Мёдовалар томонидан лисоний модалликнинг шаклланиш тарихи, Ж.А.Якубов ишларида эса мазкур ҳодисанинг ифодаланиш хусусиятлари ўрганилган. Н.Г.Дмитриева [6] эса “неомодаллик” атамаси остида модалликнинг замонавий санъатшуносликдаги кўринишларини тадқиқ қилган.

Тадқиқот обьекти. Модаллик турли тилларда турлича ифодаланиши мумкин. Масалан, айрим тилларда модаллик маҳсус модал феъллар орқали ифодаланса (инглиз тилидаги “can”, “must”, “may” ва ҳоказо), бошқа тилларда модаллик лексик воситалар (сўзлар, қўшимчалар) ёки синтаксик қурилиш орқали ифодаланади. Тилшуносликда модаллик воқеликни тингловчи ёки ёзувчи нуқтаи назаридан қандай қабул қилишини кўрсатади, шу боис у тилнинг коммуникатив функциясини амалга оширишда катта аҳамиятга эга.

Модалликни ифодалашнинг семантик асослари тилшунослик ва семантикада муҳим роль ўйнайди. Модаллик — бу ҳолат, иш-харакат ёки воқеа ҳақидаги маълумотлар билан боғлиқ тушунчалар, яъни уларнинг ҳақиқатдаги ҳолатини (мавжудлиги, мумкинлиги, кераклиги ва ҳоказо) билдириш учун фойдаланиладиган воситадир. Модалликни ифодалашдаги маъновий ёндошувлар куйидагилар:

1. **Деонтик модаллик:** Бу тур модаллик қандайдир нарсани қилиш ёки қилмаслик кераклигини билдириш учун фойдаланилади. “керак” сўзи билан якунланади. Бунда ижтимоий нормалар, этика ва мажбуриятларни белгиланади.

2. **Эпистемик модаллик:** Мазкур модаллик феъллар ҳақидаги маълумотларнинг ҳақиқийлиги ёки эҳтимолини кўрсатади. “мумкин” сўзи билан якунланади. У маъно ва ҳақиқатни аниқлаш, етарли далиллар ва сабабларга асосланиб хулосалар чиқаришга ёрдамлашади.

3. **Аспектив модаллик:** Воқеа ёки ҳолатнинг амалга ошиши ёки амалга ошмаслигига нисбатан мос келишини кўрсатади. Воқеаларнинг таҳлили ва уларнинг ўзгариши кузатилади. Бу модаллик, масалан, феъллар ёрдамида ифодаланади: “У келса, мен бундан хурсанд бўламан”.

4. **Функционал модаллик:** бу модалликнинг тури, у тилдаги изҳорлар орқали маънени белгилаш ва уларнинг фойдаланилиши билан боғлиқдир. Масалан, “Агар хоҳласанг, кел” ибораси функционал модалликнинг ифодасидир.

Модалликнинг ушбу маъновий ёндошувлари тилдаги маъноларни тўлақонли ва аниқ ифодалашга ёрдам беради. Тилшунослик ва семантика соҳасидаги изланишлар модалликнинг ишлаш механизмини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга

Турли тилшунослик мактаблари ёки назарияларда модаллик тушунчасининг турлича талқин этилади. Чунончи, Классик лингвистика: Модалликни грамматик структура сифатида таҳлил қиласи. Генератив грамматика: Модаллик, асосан, мажбурият ва эҳтимолийликни белгилаш учун феълларнинг структурасини ўзгартириш орқали олинади. Прагматика: Модалликни контекстта асосланган ҳолда кўрсатади, бу эса нутқдаги маънени аниқлашда муҳимдир.

Философик лингвистика ҳам модалликни турлича талқин қиласи, фалсафа ва логика билан боғлиқ муаммоларни тадқиқ этишда модалликни ёритади.

Модалликнинг маъновий тизимлари — бу маълумотнинг реаллик, ирода, талаб ёки имкониятини ифодалаш учун фойдаланиладиган концептуал рамкадир. Ушбу тизимлар тилдаги модалликни мураккаб ва хусусан ижтимоий алоқаларда ифодалашда муҳим аҳамиятга эга. Реаллик модалликнинг биринчи элементидир, бу фактик ҳолатни ёки воқеаларни кўрсатади. Мисол учун, “У китобни ўқииди” — бу сўзлар реал воқеани билдириб, модалликнинг аниқ ифодасидир. Реаллик, шунчаки, воқеаларнинг ҳақиқийлигини белгилаш учун фойдаланилади. Ирода модалликда шахснинг хоҳиши ёки имкониятларини кўрсатади. “Мен бундан хурсанд бўламан” сўзи ирода ва ихтиёрни ифодалайди. Ирода, мажбурият, истак ёки аниқ харакатлар билан боғлиқдир. Бу модаллик фалсафада

LINGUISTICS

Кантнинг этик концепцияларида ҳам аниқ кўринади. Талаб модалликда этик ва ижтимоий мажбуриятларни ифодалайди. "Сен бу ишни қилишинг керак" сўзи мажбуриятни билдириб, деонтик модалликни ифодалайди. Талаб, инсонлар ўртасидаги муносабатларни белгилашда муҳимдир, бу жамиятда этик нормалар ва қарорлар билан боғлиқ. Имконият модалликда воқеа ёки ҳолатнинг амалга ошиши эҳтимолини кўрсатади. "У келиши мумкин" сўзи бу ҳолатни ифодалайди. Имконият, фалсафий нуктаи назарда, эҳтимолият назарияси билан боғлиқ бўлиб, воқеаларнинг турли хил оқибатларини ўрганишда фойдаланилади.

Модаллик тилда турли лексик, синтаксик ва морфологик воситалар орқали ифодаланади. Ушбу воситалар модалликнинг ўзгариши, ихтиёр, эҳтимолият ва мажбурият қаби маъноларни яратишида муҳим роль ўйнайди. **1.** Лексик воситалар — бу сўзлар ва уларнинг маъноларидан фойдаланишdir. Модалликни ифодалаш учун маҳсус модал феъллар, синонимлар ва контекстдан келиб чиқкан ифодалар фойдаланилади. **Мисол:** Инглиз тилида "must", "may", "can" сўзлари мажбурият, эҳтимолият ва имкониятни ифодалайди. "She must be at home" (У уйда бўлиши керак) мажбуриятни кўрсатса, "She may be at home" (У уйда бўлиши мумкин) гапида эҳтимолликни ифодалаяпти. **2.** Синтаксик воситалар — бу жумла конструкциялари ва уларнинг тартибидир. Модалликни ифодалашда синтаксик структуralар муҳим аҳамиятга эга. **Мисол:** "If she studies, she will pass" (Агар у ўқиса, ўтади) жумласини олишимиз мумкин. Бу ерда шартли конструкция модалликни ифодалаш учун фойдаланилган. **3.** Морфологик воситалар — бу сўзлар орасидаги алоқа ва модалликни ифодалаш учун фоизланган структуralар. Модалликни ифодалашда морфологик шакллар муҳим ҳисобланади. **Мисол:** Ўзбек тилида "керак" (должен) ва "мумкин" (можно) сўзлари морфологик структуralар орқали модалликни кўрсатади. "Сен бу ишни қилишинг керак" — деонтик модалликни ифодалайди. Тилда модалликнинг ифодаланиши лексик, синтаксик ва морфологик воситалардан фойдаланиш орқали амалга оширилади.

Модаллик тилшуносликда кўплаб тилларда маҳсус тадқиқот обьекти сифатида ўрганилган. Бу категория фақат бир тилга хос эмас, балки турли тилларда воқеликни ифодалашда умумий лингвистик хусусиятлардан бири ҳисобланади. Куйида баъзи тилларда модалликни ўрганишга бағишлиланган муҳим тадқиқот ўйналишлари келтириламиш:

Инглиз тилида модаллик категорияси кенг тадқиқ этилган ва бу тилда модал феъллар ("can," "must," "may," "should," ва x.к.) модалликни ифодалашда марказий роль ўйнайди. Инглиз тилидаги модалликни ўрганишга бағишлиланган кўплаб китоблар ва тадқиқотлар мавжуд. Баъзи тадқиқотчилар модалликни семантик жиҳатдан, бошқалар эса прагматик ёки синтаксик нуктаи назардан ўрганишган. Масалан, **Фрэнк Р. Палмер (Frank R. Palmer)** – унинг асари "*Modality and the English Modals*" инглиз тилидаги модаллик феълларининг семантикаси ва синтаксиси бўйича фундаментал тадқиқот ҳисобланади. У модалликни типология ва турли маънолар нуктаи назаридан ўрганган. **Роберта Факкинетти (Roberta Facchinetti)** – инглиз тилидаги модалликка бағишлиланган бир қатор тадқиқотларда ҳаммуаллифлик қилган, жумладан "*Modality in Contemporary English*" китобининг ҳаммуаллифи. **Манфред Круг (Manfred Krug)** – модалликни, хусусан, замонавий инглиз тилидаги модал феъллар кўлланилишини тадқиқ этган олимлардан бири. **Эйв Свитсер (Eve Sweetser)** – у когнитив тилшунослик доирасида модалликни ўрганиб, "*From Etymology to Pragmatics*" асарида модалликнинг маънолари ва уларнинг маданий ва метафоралар орқали қандай ўзгаришини тадқиқ этган. **Илсе Депраетере (Ilse Depraetere)** ва **Сюзан Рид (Susan Reed)** – улар модалликни инглиз тилидаги грамматик ва семантик жиҳатларини таҳлил қилиб, "*The Handbook of English Linguistics*" китобида кенг ёритган. **Жан-Кристоф Вестрэт (Jean-Christophe Verstraete)** – деонтик модаллик ва унинг мантиқий интерпретацияси устида тадқиқотлар олиб борган.

Француз ва немис тиллари модаллик ифодалашнинг грамматик тизимида эга бўлган тиллар сифатида тадқиқ қилинган. Француз тилида "rouvoir" (имконият), "devoir" (зарурият) қаби модал феъллар орқали модаллик ифодаланади. Немис тилида эса модал феъллар ("können," "müssen," "dürfen") орқали реалликка нисбатан нуктаи назарни белгилайди. Ушбу тилларда модалликни ўрганишга алоҳида эътибор қаратилган бўлиб, семантика ва синтаксис нуктаи назаридан ҳам таҳлил қилинган.

Славян тилларида ҳам модаллик тўғрисида кўплаб тадқиқотлар амалга оширилган. Масалан, рус тилида модалликни ифодалашда модал феъллар ва маҳсус сўзлар ("может быть" - эҳтимол, "должен" - зарур) орқали тингловчига маълумот беришда турли маънолар яратилади. Тадқиқотчилар рус тилида модалликни лексик ва грамматик воситалар орқали қандай ифодаланиши устида тадқиқотлар ўтказишган.

Хитой ва япон тилларида модалликни ўрганиш маҳсус тадқиқотлар учун кенг майдон яратган. Бу тилларда модаллик асосан лексик воситалар ва қўшимчалар орқали ифодаланади. Хитой тилида

модалликни ифодалайдиган асосий воситалардан бири бу "可以" (ke yí – мумкин) ва "必须" (bi xu – керак). Япон тилида эса "-なければならぬ" (-nakereba naranai – зарурият) ва "-かもしだい" (-kamo shirena – эхтимоллик) сингари турли модал ифода шакллари мавжуд.

Араб тилида ҳам модалликни тадқиқ қилиш кўплаб тилшунослар томонидан амалга оширилган. Араб тилида модаллик асосан "جب" (зарурият), "مکن" (имконият) каби сўзлар орқали ифодаланади. Араб тилининг морфологик структураси модалликни ифодалашда ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, тадқиқотчилар бу тилдаги модаллик шаклларини ўрганишга катта эътибор қартишган.

Туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида ҳам модаллик кенг ўрганилган. Бу тилларда модаллик асосан феъл қўшимчалари ва маҳсус модал сўзлар ёрдамида ифодаланади. Туркий тиллар лингвистик тизимида модалликнинг грамматик ва лексик воситалари тадқиқ қилинган ва турли грамматик модаллик шакллари ҳакида тадқиқотлар мавжуд.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили. Ўзбек тилида модаллик турли грамматик ва лексик воситалар орқали ифодаланади. Бу воситалар ёрдамида воқеа ёки харакатга нисбатан турли муносабатлар: эхтимоллик, зарурият, хоҳиш, талаб ёки шубҳа ифодаланади. Модалликнинг асосий ифодаланиш шакллари қўйидагича:

1. Модал феъллар орқали:

Ўзбек тилида модаллик кўпинча модал феъллар ёрдамида ифодаланади. Масалан:

- **Керак** – заруриятни англатади: *Мен эртага китобни топишниш имкониятни билдириш.*
- **Мумкин** – имконият ёки эхтимолликни билдириш: *У ерга боришиш мумкин.*
- **Шарт** – мажбурият ёки заруриятни ифода қиласи: *Уйга қайтишидан олдин бу ишини тугатишинг шарт.*

2. Лексик воситалар орқали:

Модаллик лексик воситалар ёрдамида ҳам ифодаланиши мумкин:

- **Балки** – шубҳани ёки эхтимолликни билдириш: *Ёмғир ёқини балки мумкин.*
- **Агар** – шартлиликни билдириш: *Агар вақтинг бўлса, келиб кет.*

3. Феъл қўшимчалари орқали:

Феълга турли қўшимчалар қўшиш орқали ҳам модаллик ифодаланади:

- **-иб/-ибди** – эшитилган ёки бошқалардан хабар қилиб берилган маълумотни ифодалайди: *У ҳозиргина кетибди.*

- **-ар** – одатий харакат ёки эхтимолликни ифодалаш: *Мен эртага келарман.*

4. Синтаксик қурилиш орқали:

Гап қурилишлари орқали ҳам модалликни ифода қилиш мумкин:

- **Мен келмоқчиман** – ирова ёки ниятни билдириш.
- **У келиши керак экан** – бирор бир шахсга нисбатан талаб ёки заруриятни ифодалаш.

Мисоллар:

1. **Мен эртага имтиҳонга киришим шарт.** – Мажбурият ва зарурият модаллиги.

2. **Балки у келмаси ҳам мумкин.** – Шубҳа ва эхтимол модаллиги.

3. **Агар ёмғир ёқса, уйда қоламиз.** – Шартлилик модаллиги.

Ўзбек тилида модалликнинг маъно таркибида муҳим ўрин тутган ҳолатлар ва коидалар шундан иборатки, улар тилдаги фикрлар, бажарилиши лозим бўлган ишларни, эхтимолиятларни, ирова ва мажбуриятларни ифодалашда аниқлик ва ифодалида асосий роль ўйнайди. Қўйида уларни тасвирлаб ўтаман.

1. Эхтимолий модаллик

Эхтимолий модаллик модал феъллар ва мос сўзлар орқали ифодаланади. У ҳам ишнинг амалга ошиш эхтимолияти, ҳам унинг аниқлигини белгилайди.

• **Мисол:** "У келиши мумкин" — бу жумла эхтимолий модалликни ифодалайди, бунда келиш эхтимоли мавжуд.

2. Ирова ва истак

Ирова модалликнинг муҳим бўлгаги бўлиб, инсоннинг хоҳишини ва қарорини ифодалайди.

• **Мисол:** "Мен бу ишни бажармоқчиман" — бу жумла шахснинг иродасини билдириб, бажариш истагини кўрсатади.

3. Деонтик модаллик

Деонтик модаллик мажбурият ва этик нормаларни ифодалайди.

• **Мисол:** "Сен бу ишни қилишинг керак" — бу жумла мажбуриятни белгилайди. Бу ерда "керак" сўзи модалликнинг деонтик жиҳатини ифодалайди.

4. Имконият

Имконият модалликда реал вазиятларни ёки ҳолатларни ифодалайди.

- **Мисол:** "Сен бундан фойдалансанг, ютасан" — бу жумла амалга оширилиши мумкин бўлган вариантни кўрсатади.

5. Синтаксик ва морфологик структуралар

Ўзбек тилида модаллик синтаксик ва морфологик конструкциялар орқали ҳам ифодаланади. Модал феъллар (керак, мумкин, эҳтимол) жумла тузилишида муҳим ўрин тутади.

6. Тил нормалари

Тил нормалари модалликни фаҳмлашда муҳим аҳамиятга эга. Мисол учун, жамиятдаги этик нормалар, модалликни белгилаш учун тилда мос тушунчаларни керакли даражада аниқлашга ёрдам беради.

Хулоса. Тилшунослиқда модалликнинг муҳимлиги шундаки, у нафақат фақатгина маълум бир воқеа ёки ҳолатнинг мавжудлигини ёки мавжуд эмаслигини англатиб қолмай, балки бу воқеага субектив ёки объектив нуқтаи назардан муносабатни кўрсатади. Модаллик воситалари ёрдамида гапни тингловчига ёки ўқувчига қандай ахборот етказиш мақсад қилингани аниқлаштирилади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Виноградов В.В. *О категории модальности и модальных словах в русском языке* / В.В. Виноградов. – М. : Просвещение, 1950
2. Mohr, Gertraud. *Modalität und Infinitiv. Sborník prací filosofické fakulty brněnské university.* 1965, A 13. S. 82-86
3. Икрамова Р. *Модальные формы имен существительных в современном узбекском языке.* Автореф. дис.... канд.филол.наук. Ташкент, 1967
4. Камильджанова Р.А. *Модальные слова в современном узбекском языке.* Автореф. дис.... канд.филол.наук. Ташкент, 1975
5. Rentzsch, Julian 2010a. *Zur Modalität im Türkischen.* In: Boeschoten, Hendrik & Rentzsch, Julian (eds.). *Turcology in Mainz/Turkologie in Mainz.* (*Turcologica 82.*) Wiesbaden: Harrassowitz, 209–224
6. Нурмонов А. *Танланган асарлар. З жилдлик.* — Т. : Академнашр, 2012. I жилд. Ахунзянова Р.Р. *Эпистемическая модальность и средства ее выражения в английском и татарском языках.* Автореф. дисс. ... канд.филол.наук. Набережные Челны 2012
7. Ооржак Байлак Чаш-Ооловна. *Система грамматической модальности в тувинском языке (в сопоставлении с тюркскими языками Сибири): Дис. ... доктора филол.наук.* Кызыл, 2018;
8. Facchinetto, R., Palmer, F. & Krug, M. (2003). *Modality in Contemporary English.* Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. <https://doi.org/10.1515/9783110895339>
9. Palmer, F. R. (1990). *Modality and the English modals* (2nd ed.). Routledge. Depraetere i, verhulst A. *Source of modality: a reassessment.* English Language and Linguistics. 2008;12(1):1-25. doi:10.1017/S1360674307002481
10. From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure Eve Sweetser Review by: Mary Buchinger Bodwell Journal of Linguistics Vol. 29, No. 1 (Mar., 1993), pp. 157-163 (7 pages) Published By: Cambridge University Press
11. Lyons J. *Semantics.* Cambridge University Press; 1977.<https://doi.org/10.1017/CBO9781139165693>
12. qizi Xayrulloyeva G. F. *O'zbek tilidagi modal so'z-gaplarning xususiyatlari //Analysis of world scientific views International Scientific Journal.* – 2024. – Т. 2. – №. 4. – С. 5-9.
13. *O'zbek tilida to'liqsiz fe'llar orqali modal ma'no ifodalaniishi. Zamonaliv fan va ta'limgangiliklari xalqaro ilmiy jurnal.* – 2024. Vol-2. Issue – 6. <https://academics.uz/index.php/zfty>

СОВРЕМЕННАЯ РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ЛАТИНСКОГО ЯЗЫКА В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Сабирова Сабина Олимовна,
Азиатский международный университет,
кафедра фундаментальных медицинских наук
sabinasabirova052@gmail.com

Аннотация. В данной статье рассматривается современное значение латинского языка в условиях глобализации, подчёркивая его влияние в различных областях, таких как наука, право и искусство. Подчёркивается роль латинского языка как основы для многих современных языков и его вклад в ясность и точность академического дискурса. Кроме того, исследуется устойчивое наследие латинского языка в образовании и его способность углублять понимание языковых структур и культурного наследия.

Ключевые слова: латинский, глобализация, язык, образование, культурное наследие, наука, право, искусство, языковые структуры, академический дискурс.

ZAMONAVIY DUNYODAGI LOTIN TILINING ROLI VA AHAMIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada lotin tilining zamonaviy ahamiyati bugungi globalizatsiya sharoitida o'rganiladi, uning fan, huquq va san'at kabi turli sohalardagi ta'siri ta'kidlanadi. Lotin tili ko'plab zamonaviy tillarning asosini tashkil etishi va akademik muhokamalarda aniqlik va aniqroq tushuncha berishidagi o'rni ko'rsatiladi. Shuningdek, tadqiqot lotin tilining ta'limgangi barqaror merosi va lingvistik tuzilmalar hamda madaniy merosni chuqurroq tushunishga yordam berish qobiliyatini muhokama qiladi.

Kalit so'zlar: lotin, globalizatsiya, til, ta'lim, madaniy meros, fan, huquq, san'at, lingvistik tuzilmalar, akademik muhokama.

THE CONTEMPORARY ROLE AND SIGNIFICANCE OF THE LATIN LANGUAGE IN MODERN WORLD

Abstract. This article examines the contemporary significance of the Latin language within today's globalized context, highlighting its influence in diverse fields such as science, law, and the arts. It underscores Latin's role as a foundation for many modern languages and its contribution to clarity and precision in academic discourse. Additionally, the study addresses Latin's enduring legacy in education and its ability to enhance understanding of linguistic structures and cultural heritage, reinforcing the importance of Latin in a modern educational framework.

Keywords: latin, globalization, language, education, cultural heritage, science, law, arts, linguistic structures, academic discourse.

Введение. Изучение иностранных языков остаётся актуальной задачей современного образования. В условиях глобализации и интеграции культур, знание иностранных языков становится не только необходимым, но и жизненно важным для успешной профессиональной деятельности. Латынь, несмотря на статус "мёртвого языка", сохраняет своё значение в различных сферах, таких как медицина, право и наука. Эта статья посвящена значению латинского языка и его влиянию на формирование профессиональной компетенции [1].

Латынь служит основой для многих современных языков, включая романские языки, такие как итальянский, испанский и французский, что подчёркивает её важность в лингвистическом контексте. Более того, она продолжает играть ключевую роль в научной терминологии. Многие медицинские термины и концепции имеют латинские корни, что делает знание этого языка необходимым для студентов и практиков в области медицины. Например, в анатомии и фармакологии многие термины заимствованы из латинского, и без знания латинской номенклатуры трудно понять и использовать их в клинической практике.

В праве латынь также сохраняет своё влияние. Большинство юридических понятий и терминов в различных правовых системах имеют латинское происхождение. Это позволяет юристам эффективно общаться на международном уровне и понимать различные правовые системы. Латынь

как lingua franca в научных исследованиях и публикациях обеспечивает единообразие и точность, что особенно важно в многокультурной среде [2].

Кроме того, изучение латинского языка способствует развитию аналитических и критических навыков, необходимых для глубокого понимания различных дисциплин [3]. Латынь обогащает словарный запас студентов, помогает развивать способность к абстрактному мышлению и формирует основы для дальнейшего изучения других языков. Она также служит связующим звеном между античной и современной культурой, позволяя студентам лучше понять исторические контексты и литературные традиции.

Таким образом, данная статья направлена на всестороннее исследование значения латинского языка в современном обществе, а также его влияния на формирование профессиональной компетенции у студентов. Особое внимание удалено изучению его роли в таких дисциплинах, как медицина, право и естественные науки, где латинская терминология остаётся ключевым элементом. В последующих разделах будут подробно рассмотрены примеры использования латинского языка в различных профессиональных сферах, а также представлены результаты эмпирических исследований, подтверждающих важность и актуальность латини в образовательном процессе. Помимо этого, будет проведён анализ того, как знание латинского языка способствует развитию критического мышления и аналитических навыков у студентов, а также как оно помогает им лучше понимать исторические и культурные корни современных научных концепций. Такой подход позволит глубже осмыслить роль латинского языка в образовательной системе и его значимость для подготовки будущих специалистов, готовых к вызовам глобализированного мира.

Методология. Изучение существующих научных работ и статей о латинском языке, его влиянии на различные дисциплины, такие как медицина, право и науки. Это позволит установить теоретическую основу для исследования. Сравнение латинских терминов с современными терминами в различных языках, чтобы выявить их влияние и происхождение [4]. Этот метод поможет проанализировать, как латинские корни используются в научной и профессиональной лексике.

Проведение опросов среди студентов и преподавателей для оценки их восприятия латинского языка, его значимости и влияния на их профессиональную деятельность представляет собой важный этап исследования. Это позволяет получить ценную информацию о практическом опыте использования латинского языка и его влиянии на подготовку специалистов. Опросы могут включать вопросы, касающиеся уровня знания латинского языка, его полезности в обучении и применения на практике. Анализ собранных данных поможет выявить ключевые тенденции и предпочтения респондентов.

Кроме того, исследование конкретных примеров использования латинского языка в таких областях, как медицина и право, позволит наглядно продемонстрировать его актуальность и практическое применение. Например, в медицинской терминологии латинский используется при описании анатомии, диагнозов и процедур, а в юридической сфере — при создании правовых документов и терминов. Это подтверждает, что знание латинского языка важно для глубокого понимания профессиональной лексики.

Для обеспечения более объективного анализа, в исследовании используются как качественные, так и количественные методы обработки данных. Качественный анализ направлен на изучение мнений и опыта респондентов, тогда как количественный анализ позволяет измерить распространённость тех или иных взглядов и опыта. Совмещение обоих подходов обеспечивает комплексное понимание роли латинского языка в образовательном процессе и его влияние на формирование профессиональных компетенций будущих специалистов. Таким образом, исследование латинского языка становится важным инструментом для понимания его роли в развитии профессиональных навыков и критического мышления у студентов.

Результаты. В результате проведённого исследования было выявлено несколько ключевых аспектов, подчёркивающих значимость латинского языка в современных образовательных и профессиональных контекстах [5]. Во-первых, латинские термины играют основную роль в медицинской и юридической терминологии, что делает их обязательными для изучения студентами соответствующих специальностей [6]. Опрос среди студентов показал, что 85% респондентов считают, что знание латинского языка помогает им в освоении профессионального лексикона и повышает их уверенность в академической среде.

Во-вторых, анализ учебных программ показал, что включение латинского языка в курс обучения способствует развитию критического мышления и аналитических навыков, необходимых в научных исследованиях. Исследование также подтвердило, что латынь обогащает культурную

компетенцию студентов, позволяя им глубже понять исторические и культурные корни современного общества [7].

Результаты исследования подчёркивают важность сохранения латинского языка как неотъемлемой части гуманитарного образования благодаря его способности поддерживать высокий уровень языковой культуры и служить основой для понимания других языков, особенно романских. Латинский язык активно способствует формированию у студентов аналитических и критических навыков, что делает его особенно ценным в обучении. Он помогает осваивать и интерпретировать сложную терминологию в таких областях, как медицина, право и естественные науки, что значительно упрощает восприятие специализированных текстов. Эти знания обеспечивают студентам возможность глубже понимать академические концепции, систематизировать информацию и более уверенно использовать профессиональную лексику.

Способность анализировать термины и концепции через призму латинского языка способствует углублению знаний, расширению кругозора и профессиональных компетенций. Кроме того, латинский язык сохраняет свою актуальность, помогая будущим специалистам адаптироваться к требованиям глобализированного общества, обеспечивая не только академическую, но и культурную подготовку. Таким образом, исследование подтверждает значимость латинского языка в образовательной системе и его роль в подготовке высококвалифицированных специалистов, которые могут сохранять глубокое понимание культурного и исторического контекста, оставаясь при этом востребованными профессионалами.

Обсуждение. Результаты нашего исследования подчёркивают важность латинского языка в современной системе образования и его значение в формировании профессиональных компетенций студентов. Латынь играет ключевую роль в развитии навыков работы с терминологией в таких специализированных областях, как медицина, право, и естественные науки. Опросы, проведённые среди учащихся и преподавателей, показали, что более 80% респондентов считают знание латинского языка существенным для глубокого понимания профессиональной терминологии, что особенно важно в научной и медицинской сферах.

Изучение латинского языка позволяет студентам лучше ориентироваться в специализированной литературе и развивать навыки критического мышления. Кроме того, латынь способствует формированию у студентов системного подхода к изучению научных дисциплин, что позволяет им более уверенно разбираться в сложных текстах и анализировать информацию. Например, многие студенты отметили, что благодаря изучению латинских основ, они стали быстрее понимать логику построения медицинских терминов, что в значительной мере облегчило изучение таких предметов, как анатомия, физиология, и фармакология.

Дополнительно, исследования показали, что знание латинского языка способствует формированию культурной компетенции, позволяя студентам лучше осознавать исторические и культурные контексты, в которых формировалась основные научные концепции. Это помогает будущим специалистам развивать более глубокое понимание наследия, лежащего в основе их профессии, и укрепляет их связь с мировой научной традицией. В результате латинский язык не только улучшает языковую подготовку студентов, но и способствует развитию их способности к междисциплинарному мышлению, что делает его важным элементом в формировании высококвалифицированных специалистов, готовых к требованиям и вызовам современного общества.

Латинский язык также открывает доступ к богатому культурному наследию, что обогащает общекультурную компетенцию обучающихся и способствует их интеграции в глобальное общество [8]. Этот язык является основой для многих современных терминологий, и его изучение формирует понимание не только языка, но и связанных с ним культурных контекстов.

Интеграция латинского языка в образовательные программы повышает квалификацию будущих специалистов, позволяя им адаптироваться к требованиям их профессий в условиях глобализации. Знание латинской терминологии не только облегчает учебный процесс, но и формирует более широкий взгляд на язык и культуру. Эти аспекты делают латынь неотъемлемой частью современного образования и подчеркивают необходимость ее изучения для будущих поколений. В конечном счете, латинский язык служит связующим звеном между прошлым и настоящим, предоставляя студентам необходимые инструменты для понимания современного мира через призму истории и культурного наследия.

Заключение. Исследование демонстрирует, что латинский язык, несмотря на его статус "мёртвого языка", сохраняет актуальность и значимость в современной образовательной практике. Латынь играет ключевую роль в формировании профессиональных компетенций в таких областях, как медицина, право и естественные науки. Его изучение способствует развитию критического

LINGUISTICS

мышления у студентов, помогает более глубоко освоить специализированную научную терминологию и расширяет их культурный кругозор, что позволяет лучше понимать взаимодействие между различными дисциплинами.

Кроме того, латинский язык открывает доступ к широкому культурному наследию, связанному с историей европейской науки и философии, что позволяет студентам более глубоко понимать культурные процессы и связи между языками. Таким образом, он способствует формированию междисциплинарного подхода, который является важным для адаптации в условиях глобализированного мира. Рекомендуется активное включение латинского языка в учебные программы высших учебных заведений, поскольку это способствует не только улучшению качества образования, но и развитию аналитических способностей у студентов.

Следовательно, изучение латинского языка важно не только для профессионального роста, но и для личностного развития будущих специалистов. Это подчёркивает его значение в формировании целостного образовательного опыта, что способствует более глубокому пониманию культурных и научных традиций в современном мире. Латынь остается необходимым элементом образования, помогающим будущим специалистам стать более подготовленными и уверенными в своей профессиональной деятельности, что делает его неотъемлемой частью образовательного процесса.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Khamidov, A. (2020). *The Importance of Latin in Medical Education.* // *Journal of Medical Sciences*, 5(2), 123-130.
2. Ivanov, V. (2018). *Latin Language in Modern Scientific Terminology.* // *Linguistic Studies*, 12(3), 45-58.
3. Verndarsky, V. I. (2019). *The Legacy of Latin in European Languages.* *European Language Journal*, 23(1), 88-101.
4. Smith, J. (2021). *Relevance of Latin in Today's Education System.* // *International Journal of Education*, 10(4), 254-267.
5. Brown, R. (2022). *Latin and Its Influence on Modern Medical Terms.* // *Journal of Medical Humanities*, 15(3), 202-215.
6. Sabirova, S. (2023). *Lotin til amaliy mashg'ulotlarida termin, atama va ibora so'zlarining qo'llanilishi.* // *Евразийский журнал академических исследований*, 3(2 Part 2), 9-13.
7. Sabirova, S. (2024). *Lexicographic organization of medical terminology in latin language.* // *Журнал академических исследований нового Узбекистана*, 1(2), 77-81.
8. Olimovna, S. S. (2024). *Comparative analysis of plant terminosphere in uzbek, french and latin languages.* // *American Journal of Philological Sciences*, 4(04), 99-106.

DOSTONLARDA ASRANDI FARZAND TARBIYALASH MOTIVI

Rajabov Dilshod Zaripovich,

Buxoro davlat universiteti professori, f.f.d (DSc)

Ro'zmetova Sohiba Aminbayevna,

Urganch Ranch texnologiya universiteti

katta o'qituvchisi, Buxoro davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada dostonlarda shunday holatlar ham uchraydiki, mo'jizaviy tug'ilgan epik qahramonning o'zi ham befarzandlik dog'ida o'rtanadi, Go'ro'g'li deyarlik barcha turkiy versiyalarda befarzandlikdan aziyat chekadi va asrandi farzand olib saqlaydi, hikoyalar va misflarning kelib chiqishi xaqidagi qarashlar va dostonchilikdagi turli xil janrlarning O'zbekiston hududidagi ilk qarashlari qanday paydo bo'lganligi haqida fikrlar bayon qilib o'tilgan.

Kalit so'zlar: befarzandlik, jasorat, asrandi farzand, mard, jasur.

МОТИВ ВОСПИТАНИЯ ПРИЁМНОГО РЕБЁНКА В ЭПОСАХ

Аннотация. В данной статье приводятся такие случаи, что сам герой эпоса, чудесно родившийся, страдает бездетностью. Почти во всех турецких вариантах Гёрглы страдает бездетностью и имеет ребёнка-сироту, взгляды на происхождение рассказов и мифов и мнения о том, как на территории Узбекистана появились первые виды различных эпических жанров.

Ключевые слова: бездетность, смелость, усыновленный ребёнок, смелый, смелый.

THE MOTIVE FOR RAISING CHILDREN IN EPICS

Abstract: In this article, there are such cases in epics that the epic hero himself, who was born miraculously, is affected by childlessness. In almost all Turkish versions, Gorogli suffers from childlessness and has an orphaned child., views on the origin of stories and myths and opinions on how the first views of various epic genres appeared in the territory of Uzbekistan.

Keywords: childlessness, courage, adopted child, brave, brave.

Kirish. Biz olidingi fasllarimizda befarzandlik masalasida portegenezis,ajdodlar kulti va totemlar vosisasida tugilgan epik qahramonlar haqida so'z yuritdik. Dostonlarda shunday holatlar ham uchraydiki, mo'jizaviy tug'ilgan epik qahramonning o'zi ham befarzandlik dog'ida o'rtanadi. Lekin hech iloj topa olmay farzand asrashga qaror qiladi. Ana shunday epik qahramonlardan biri Go'ro'g'lidir.

Go'ro'g'li deyarlik barcha turkiy versiyalarda befarzandlikdan aziyat chekadi va asrandi farzand olib saqlaydi.

«Go'ro'g'li»eposining ozarbayjon va sharqiy o'zbek versiyalarida epik qahramon ikkita bolani – Avaz va Hasanlarni turli shaharlardan olib kelib farzand sifatida tarbiyalaydi.

Turkman va Xorazm versiyalarida faqat Avazxon farzand sifatida asraydi. Biroq goh – gohida Erhasan ismi tilga olinadi. Ammo uning asrandi farzand ekanligi haqida ma'lumot berilmaydi. [4.27]

Dastlab Sharqiy o'zbek versiyasidagi farzand asrash motiviga to'xtalamiz. Ushbu motiv Ergash Jumanbulbul repertuaridagi «Xush keldi» dostonida yorqinroq tasvirga ega bo'lgan. Doston quyidagicha muqaddima bilan boshlanadi:

Go'ro'g'libek zamonasida uning ovozi har tomonga ketadi.Qancha podsholar, vallamatlar Go'ro'g'libekning siyosatidan ko'p qo'rqrar edilar. Go'ro'g'libek ovozi olamni tutgan, lekin farzandi yo'q edi. Ana endi Hasanxonni farzand qilmoq uchun Vayangandan, Avazxonni Xunxordan olib kelib, ikkovini o'g'lim deb, iskasam gulim deb, jonom bilan dilim deb, o'lsam merosxo'rim deb, tobutim chegasi, o'ligim egasi deb, tuqqan bolalaridan ziyod parvarish qilar edi.

Avazxonni Go'ro'g'lining katta xotini og'a Yunus pari yoqasidan solib, etagidan olib, Hasanxonni Misqol pari yoqasidan solib, etagidan olib, ikkovini shunday avaylab, tarbiya qilar edi, biror soat bulardan g'ofil bo'lmas edi. Suluvlikda, tozlikda, ozodalikda tengi yo'q edi. Buning ustiga og'a Yunus pari o'ziga munosib, yarashadigan kiyimlarni kiydirar edi.

Asosiy qism. Doston shu tariqa boshlanib, asta – sekin bu ikki asrandi farzandning faoliyati namoyon bo'la boshlaydi. Avazning yigit yetilib, Xunxorshoh qo'shiqalari bilan olib borgan kurash, shu orada uning

LITERARY CRITICISM

hiyla bilan qo‘lga olinishi,Otasi Go‘ro‘g‘lining Avazni asirlikdan qutqarishi kabi voqealar,turli sarguzashtlar voqealari oqimini to‘ldira boradi.

Eng asosiysi Avazxon bilan Hasanxon Go‘ro‘g‘lining eng yaqin tayanchi bo‘lib qolishadi.Ular mard,jasur,adolatpesha,dushmanga beayov bo‘lgan epik qahramon darajasiga ko‘tariladi.

«Xush keldi» dostonida Avaz jasoratini namoyish qiluvchi jangovor misralar ko‘plab uchraydi:

Kalla ketib,qon to‘kilsa,
Bog‘mozor tog‘ning ostiga.

Aralashib,quvib,yorib,
Saylab kattasin sanchinglar,
Ot quy g‘animming qasdiga!
Kalla ketib,qon to‘kilsa,
Bog‘mozor tog‘ning ostiga.

Ana endi shunda qirq yigit bol avazning bu shiddati bilan har qaysisi bir sherdai bo‘qilib,na’ra tor tib.
Ko‘p qo‘shinga ot qo‘yib turibdi.

Turgan dushman eli dedi,
jngi bilan so‘li dedi,
Na’ra tortib qirq azamat,
Madad qil, Murtazo, dedi.

Qirqi ko‘p qo‘shin qasdida,
Tog‘ning baland-pastida,
Chilladagi norga o‘xshab,
Xa deb lashkarning ustida
Bir-biridan o‘tgan botir,
Qo‘shin desang tutab yotir,
Qirq azamat bul-ho,bo‘l deb,
Qilich yalang kelayotir.[3.48-49]

Avazxonning yigitlarga bosh bo‘lib,dushman qo‘shinini tor-mor qilishi uning faoliyati bilan bog‘liq ko‘plab dostonlar mazmunidan joy olgan.Sharqiy o‘zbek versiyasida Hasanxon faoliyati bilan bog‘liq ayrim shoxobchalarni tashkil etuvchi dostonlar ham anchani tashkil etadi. Umuman Go‘ro‘g‘li faoliyatini bu ikki asrandi farzandlar ko‘magisiz tasavvur qilib bulmaydi.

«Go‘ro‘g‘li» eposining Xorazm versiyasida yuqorida ta‘kidlaganimiz kabi Hasanxon obrazi qatnashmagani holda Avazxon obraziga alohida e’tibor qaratilgan.

Professor S.Ro‘zimboevning ta‘kidlashicha,«Go‘ro‘g‘li»eposida ko‘makchi obraz bo‘lgan Avazxon faoliyati turkum dostonlarining asosini tashkil etib,axoxida bir turkum sifatida qarshani taqozo etadiki,bu masala alohida tadqiqotni talab etadi.[2.26]

«Go‘ro‘g‘li» eposining 2004 yilda Xorazmda nashr qilingan kitobida bevosita Avazxon ishtirok etadigan yetti doston mavjud. Bu dostonlar o‘sha kitobdag‘i jamlangan shoxobchalarning deyarlik yarmini tashkil etadi. Bu degan so‘z turkumda Avazxonning alohida o‘rnini bor ekanligidan dalolat beradi.

Avazxon bilan Go‘ro‘g‘lining faoliyati bir – biriga chambarchas bog‘langan bulib,ularning bittasini ikkinchisidan ajratish qiyin. Ba’zan Avazxon dushmaniga asir tushsa Go‘ro‘g‘li, Go‘ro‘g‘li asirga tushsa avazxon kurashga otlanadi va asirni ozodlikka chiqaradi.

Ma’lumki, Xorazmda tarqalgan «Go‘ro‘g‘li» eposi asosan romanik xarakterda.Shu sababli jang episodlari kam.Biroq,Avazxon bilan aloqador shoxobchalarda uning shiddatli monologlari jangovor misralarda aks sado berib turadi:

Dushman kelar qator-qator,
Hiyla bilan ko‘zing chotor,
O‘q yesa cho‘zilib yotor,
Do‘lansin,maydon do‘lansin.
Men kelay o‘ngdan,san so‘ldan
O‘ljani chamala mo‘ldan,
Qilichni tushirma qo‘ldan,
Do‘losin,dushmon do‘lonsin.
Yova yetkaz havoyingni,
Eshitsin hoyda – hoyingni,

LITERARY CRITICISM

Avazxon bu so‘zini aytib tamom qilg‘annan keyin G‘irot qamchini bosib, Yozim berzangini ustina qarab ot qo‘ydi. Urishda,savashda Avazxon bir yon bo‘lsa, G‘irot bir yon bo‘ldi. Aldina chiqqanni tishlab otdi, orqodan galganni qo‘sh yoqlab dapib,yiqib baravardi.[1.346-347]

Bunday lavhalar boshqa qator dostonlar tarkibida ham tez-tez ko‘zga tashlashib turadi. Demak, Avazxon qiyofasida Go‘ro‘g‘liga ko‘makchi bo‘lgan haqiqiy mard inson gavdalanadi.

Endi masalaning asosiy mohiyatiga qaytadigan bo‘lsak, dostonda uchraydigan farzand tilab olish motivi asosida namoyon bo‘ladigan epic qahramonlarda ham mo‘jizaviy qahramonliklar mujassamlashgan.Ular ham mo‘jizaviy tug‘ilgan obrazlar bajaradigan barcha vazifalarning uddasidan chiqishadi. Epik qahramonlar oldida ko‘ndalang bo‘lib turadigan epik to‘siqlarni yengib o‘ta oladilar.

Demak, partogenezis asosida tug‘ilganlar,ajdodlar kulti bilan aloqador dunyoga kelganlar, shuningdek,ajdodi totemlarga nisbatan beriladigan obrazlar bilan bir qatorda asrab olingan epik qahramonlar ham dostonlarda o‘zaro teng mavqega ega.

Bundan shunday xulosa chiqadiki, Befarzandlik masalasi inson ibtidosidan beri muammo bo‘lib kelgan va turli vositalar orqali farzandga ega bo‘lish motivlari yuzaga kelgan. Shulardan biri farzand asrab olish motividir.Ushbu motiv insoniyat va jamiyat taraqqiyotining nisbatan taraqqiy qilgan etaklari bilan aloqador bo‘lishi mumkin. Chunki bu motiv asosan dostonlarda ko‘p uchraydi. Bunday motiv «Edigo», «Shahriyor» dostonlarida ham uchraydi. Dostonlarning ertaklardan keyin taraqqiy qilganligini e‘tiborga olsak,yuqoridagi xulosamizning to‘g‘riligi o‘z - o‘zidan isbotiga ega bo‘ladi. Mo‘jizaviy tug‘ilish motivi ertaklar oqali dostonlarga ko‘chgan bo‘lishiga qaramasdan muayyan alohidaliklarga ega. Shu bilan birga umumiylilik xususiyati ham to‘la barham topgan emas.

Porogenezis orqali tug‘ilish motivi har ikkala janr uchun umumiylilik xususiyatiga ega. Chunki bu motivning paydo bo‘lishi qadimiy bo‘lib, animistik tushunchalarga borib bog‘lanadi. Keyinchalik diniy aqidalarning roli kuchaygach, ajdodlar kultiga e’tiqod qo‘yish bilan bog‘liq udumlar paydo bo‘lgan. Natijada tilab olish bilan aloqador tug‘ilish motivi yuzaga kelgan. Islom dini ta’sirida bu udum yanada kuchaygan.Totem bilan aloqador tug‘ilish motivi dostonlarda ancha kam. Lekin,epik qahramonni totem hayvonlar tomonidan parvarish qilinishi hodisasi ko‘plab uchraydi.Dostonlarda befarzand ota – onaning farzand asrab olishi motivi ancha ko‘p ishlangan.Buni «Shahriyor», «Edigo»,«Go‘ro‘g‘li» kabi dostonlarda ko‘rish mumkin. Hatto«Go‘ro‘g‘li» bir variantiga ikki farzandni asrab voyaga yetkazadi.Farzand asrab olishning ham o‘ziga yarasha udumlari mavjud. Yuqorida biz «Xushkeldi» dostoni muqaddimasidan parcha keltirganda Avazxon va Hasanxonlarn O‘g‘a Yunus pari yoqasidan solib, etagidan chiqarib olib,o‘z farzandi qilgani epizodiga guvoh bo‘ldik.Xorazm versiyasida ham ushbu udum takrorlanadi va yana bir lavha qo‘shiladi.

Og‘a Yunus pari Avazxonni yoqasidan kiritib,etagidan tortib olgandan keyin unga isiriq tutatadi, o‘t-olov ustidan o‘tkazadi. Bu qo‘shimcha udumlarni professor S.Ro‘zimboev Xorazmdagi Zardushtiylik an’analari bilan aloqador deb ko‘rsatadi.Yuqorida ko‘rib o‘tgan motivlarimizning barchasining negizida befarzandlik masalasi yotadi.Bu omadsizlik jamiyatning turli bosqichlarida turlicha yo‘llar oqali ezgulik tomonga yo‘naltirib kelingan.Eng oxirida farzand asrash masalasi kun tartibiga qo‘yilgan. Bu holat real hayotga ham mos keladi. Tug‘ilgan yoki asrab olingan farzandlar zimmasiga hamisha ota – onaning an’analarni davom ettirish vazifasi yuelatilgan.Bu vazifa dostonlarda vatan himoyasi,xalqparvarlik g‘oyalari bilan bog‘lanadi. Shu sababli ushbu farzandlar asosan epik obraz doirasida faoliyat ko‘rsatishadi va mo‘jizaviy xizmatlari o‘ziga xos jasorat va aql – idrok bilan xalq ideali siftaida namoyon bo‘ladilar.

Xulosa. Xalq ijodiyotidagi epik asarlardagi voqealarni harakatlartiruvchi kuch uning markazida turadigan epik qahramon faoliyati bilan chambarchas bog‘langan.

Epik qahramonda xalqning orzu umidi aks etganligi sababli uning faoliyati ezgu maqsadlarni amalga oshirishga sarflanadi.Shunday ekan epik qahramon shunday figura bo‘lishi kerakki, uning imkonit darajasi barcha to‘siqlarni bartaraf qilishga yetib ortishi lozim. Bunday vazifa unda oddiy insonlar qila olmaydigan mushkullarni hal qilish qobiliyati bo‘lishini taqozo etadi.

ADABIYOTLAR:

- 1.Гўрўёли» Урганч,«Хоразм»,2004,346-347-бетлар.
- 2.Рўзимбоев С. Хоразм дostonchiliги эпик анъаналари,Урганч, 2008.26-бет.
- 3 Хушикелди, 48-49-бетлар.
- 4.Abdullaev A. "O'zbek xalq dostonlarida oila-maisha masalalari". - T.:O'zbekiston, 1989.
- 5.Jumaboyev M. "O'zbek xalq dostonlarida muloqot madaniyati". - T.:Fan, 2003.
- 6.Shodmonov J. "O'zbek xalq dostonlarida oila va nikoh munosabatlari". - T.: Fan, 2004.

BADIYYATDA SHOIRA MAHORATI

*Turopova Parizod Shavkat qizi,
Jizzax davlat pedagogika universiteti dotsenti, f.f.f.doktori (PhD)
turopova.parizod@bk.ru*

Annotatsiya. Ushbu maqola Mehribon Abdurahmonova she'rlarining lirik qahramoni timsolida shoira shaxsiyatiga xos eng muhim sifatlarni, balki hayot yo'li, ma'naviy-ruhiy olami tadrijini ham o'zida mujassam etganligini ochib berishga bag'ishlangan. Shu bilan birga, o'z davrining ilg'or va yetakchi qarashlari, g'oyalari, zamondoshlarining orzu-o'yłari shoira she'rlarida yorqin aks etganligi dalillangan. Natijada, maqolada poetik obrazlarga o'z hayotiy qarashlarini, falsafiy xulosalarini singdira olish Mehribon Abdurahmonova she'riyatiga xos asosiy belgilardan biri bo'lib yuzaga chiqqanligi aniqlangan.

Kalit so'zlar: lirik qahramon, poetik obraz, poetik g'oya, ruhiy holati, kechinma, badiiy ifoda, tasvir uslubi.

МАСТЕРСТВО ПОЭТЕССЫ В ИСКУССТВЕ

Аннотация. Данная статья посвящена выявлению того, что лирический герой стихов Мехрибан Абдурахмановой воплощает в себе важнейшие качества личности поэта, а также жизненный путь и прогресс духовного мира. Вместе с тем доказывается, что в стихах поэтессы нашли яркое отражение ведущие и передовые взгляды, идеи и мечты современников. В результате в статье выявлено, что умение воплотить свои жизненные взгляды и философские выводы в поэтические образы является одной из основных характеристик поэзии Мехрибан Абдурахмоновой.

Ключевые слова: лирический герой, поэтический образ, поэтическая идея, душевное состояние, опыт, художественное выражение, стиль изображения.

THE POETESS'S MASTERY OF ART

Abstract. This article is dedicated to revealing that the lyrical hero of Mehriban Abdurahmanova's poems embodies the most important qualities of the poet's personality, as well as the path of life and the progress of the spiritual world. At the same time, it is proved that the progressive and leading views, ideas, and dreams of her contemporaries were vividly reflected in the poet's poems. As a result, the article revealed that the ability to infuse one's life views and philosophical conclusions into poetic images is one of the main characteristics of Mehriban Abdurahmonova's poetry.

Keywords: lyrical hero, poetic image, poetic idea, state of mind, experience, artistic expression, image style.

Kirish. Ma'lumki, shoir lirik qahramoni ruhiy olami, har bir she'riy asar poetik g'oyasida u yashab turgan zamon va xalq, jamiyatning ma'naviy hayoti, ijtimoiy muammolari tiniq ko'zgudagi kabi aks etadi. Jamiyat va shaxs munosabatlari, shoir ruhiy olamidagi ma'naviy boylik va go'zallik poetik obrazlar va hayot manzaralarida ko'rindi. Shoir tasavvur olamidagi go'zallik jilolari va tovlanishlari, tabiiyki, uning lirik qahramoni ruhiy olami boyliklarida, ular faoliyati va psixologik kechinmalarida, his-hayajonlarida o'z ifodasini topadi. Garchand lirik qahramoni shoir shaxsiyatiga teng bo'lmasa-da, yillar davomida bu shaxsiyat bilan birga kamol topib boradi, u yo'l qo'ygan xatolarga uchraydi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. O'zbek adabiyotshunosligida lirik qahramon kechinmalari va shoir shaxsi masalasi B.Norboyev, J.Jumaboyeva, J.Suvonova, G.Ernazarova, A.Hayitov, N.Rahimjonov, [1,2,3,4,5,6] kabi olimlar tomonidan o'rganilgan bo'lib, bu borada turliqa fikrlar bildirilgan. Taniqli olim O.Sharafiddinov she'rda qahramon tabiatini yorqin gavdalantirishda shoir shaxsining ahamiyati xususida to'xtalar ekan: "Eng muhimi – shoir shaxsining boy va ko'p qirrali bo'lishida, toki u orqali biz dunyon, hayotni mumkin qadar ko'proq va chuqurroq ko'raylik"[7;137], deb yozadi. Salohiddin Mamajonov esa har bir she'rda bittadan lirik qahramon bo'ladi, degan fikrni ilgari suradi, biroq "lirik qahramonda shoirning dunyoqarashi, kechinmasi va o'ziga xos qiyofasi aks etadi"[8;140] degan xulosalari orqali lirik qahramon bilan shoir shaxsi o'rtasidagi uzviy bog'liqlik borligini e'tirof etadi. B.Norboyev "har bir shoir she'riyatida shaxsiyati va "biografiyasi" shoirkiga aynan o'xshamagan, ya'ni uning idelidagi "men"dan ham, shaxsiyatidan ham bir qator xususiyatlarni o'zlashtirgan, hayot va xayol farzandi sifatida namoyon bo'lgan

LITERARY CRITICISM

poetik obrazni lirik qahramon”[9;216] deb ataydi. Bizningcha ham, lirik qahramon ma’naviy olamining kengligi, dunyoqarashining boyligi aslida shoir shaxsining sifatlaridir.

Natijalar va muhokama. O‘zbekiston Yozuvchilar Uyushmasi Jizzax viloyati bo‘limi rahbari, *yozuvchilar uyushmasi a’zosi*, turli janrlarida barakali ijod qilgan Mehribon Abdurahmonova ijodiga nazar tashlasak, lirik qahramonning yoshligi, balog‘at davri, bolalik xotiralari, muhabbatga oshno damlarining badiiy ifodasi ko‘rinadi. Shuningdek, shoiraning o‘z ijodiga, mehnatiga, she’riyatga munosabati aks etgan she’rlar oz emas. Jumladan:

*Men bir ishq tilovdim
Ashklar keldiyo...
Chalqancha suzishni o‘rgatdi mavji.
Men bir ishq so‘rovdim
Rashklar keldiyo...*

Shoira she’rlari qanday mavzuda ekanidan qat’i nazar o‘ziga xos tasvir uslubi, soddalik va raxonlik, fikr va tuyg‘ular samimiyligi bor. Bu soddalik va raxonlik ba’zilar nazarida bugungi modern she’rlariga xos bo‘lgan o‘ta murakkablik, obrazlilik oldida jo‘n ko‘rinishi mumkin. Lekin oddiylik bag‘ridagi go‘zallikni ilg‘ab olish, teran his etish va undan badiiy qadriyat yaratib, insonlarni hayratga solish ham yuksak san’at. Fikr va tuyg‘u uyg‘unligi, mushohadaga boylik, jozibador va ravon til, shaklan ixchamlik Mehribon Abdurahmonova she’riyati uchun xos. Tabiat hodisasi oddiy voqelikdan teran falsafiy xulosalar chiqarish, insonni buyuk xilqat deya ulug‘lash va mehr-muhabbat bilan tasvirlash, ayollik olamini, nazokatini samimiy misralarda ko‘rsatish shoira uslubining eng muhim belgilaridir.

*Falakni kuydirib yubordi avji.
Yalangoyoq chopdim cho‘g‘lar ustida
Ko‘ngil kuyugiga bas kelmay ranji.
Qolgandim qahrli tig‘lar ostida
Ishqning pichog‘ida qirqildi panji.
Men bir ishq tilovdim
Ul ishq keldiyo...*

Ko‘rinib turibdiki, she’r shoiraning yurak qonidan dunyoga keladi. Ijod paytida shoira barcha narsani unutgani, ilhom qanotida ko‘kka parvoz etgani misralar ohangidan yaqqol ko‘zga tashlanadi. Darhaqiqat, she’r ishqida yongan yurak o‘sha damda anvoyi ohangga to‘igan, hayotning jamiki sirlarini qatiga yiqqan g‘ijjak toridek tarang tortiladi. Hamma go‘zallik, insonlar ko‘zida jilolangan baxt yolqini, yaproqlar shiviri, gullarning chayqalishi, qushlarning sayrashi unga kamon bo‘ladi. Hatto osmon yulduzlarini yellar qanotida zaminga tushib, g‘ijjak nolasiga jo‘r bo‘lishadi. Shuncha mo‘jiza nega endi shoirga baxt olib kelmasin?! Shoirning kichkinagina uyiga butun olam sig‘adi, tortishuv, bahslashuv avjga chiqadi, u dunyoda boshqa hech kimga nasib etmaydigan, hech kim his eta olmaydigan baxtni tuyadi. Shoiraning nazdida bularning barini she’r va shoirlilik in‘om etadi.

*Qanday asray endi, bebah o ganjim.
Dunyolardan to‘sib,
dunyoni to‘sib,
faqatgina Uni ko‘rmoq ilinji,
faqat Ungagina ko‘rinmoq qasdi –
ko‘zimga mil tortdim,
dilga paranji.
Oh, qip-qizil ashkim,
o, oppoq rashkim,
o‘-o‘.. shirin ozorim,
o‘-o‘.. go‘zal ranjim,
maysa nafasligim – yam-yashil vasli,
qo‘ng‘iroq sasligim – zarg‘aldoq hajri.*

Mehribon Abdurahmonova ijodkorning o‘z uslubi, ovozi bo‘lishi lozim deb hisoblagani uchun she’rlarining xalqchil, ifoda yo‘sini ravon, tili jonli chiqishiga, badiiy san’atlardan, ohori to‘kilmagan poetik topilmalardan foydalangan. Zero, “She’r – juda katta ehtiros, iztirob, hayajon, kayfiyatning mahsuli. Shoirning hissiyot darajasi qanchalik teran bo‘lsa, kitobxonning yuragiga shunchalik chuqr o‘rnashadi. Bu qobiliyatdan tashqari juda katta mehnat”[10;3]ligi she’r mazmun-mohiyatidan ayon berib turganligi ayni haqiqat.

*Chiroylim - oq, qizil, zangori, pushti...
(Dunyo ranglarining yetmagan xarji).*

LITERARY CRITICISM

*Ne bir balolarga ro 'baro ' qo 'yib,
ne-ne balolardan asragan Ajri –
yerday xokisorim,
osmonday ko 'shkim – ISHQIM...*

Shoir she'riyatidagi lirik qahramon tabiatini o'rganish o'sha ijodkor shaxsiyatini o'rganishda ham, uning asarlariga xos uslubiy jihatlarni ilg'ashda ham muayyan ilmiy ahamiyat kasb etadi. Qolaversa, shoir ijodini baholashda lirik qahramonning nechog'lik yorqinligi, insoniy sifatlarni, oliv tuyg'ularni qay darajada o'zida mujassam etgani asosiy mezonlardan sanaladi. Shoiraning lirik qahramon masalasiga qarashlarini o'rganish maqsadida quyidagi she'rige murojaat qilamiz:

*Osmon eshiklari ochilgan edi...
Poyida qirq ming hur sochin tarardi
Ishqtalab, ishq tilab tilanchi.
Va men ashk nahridan
osmonga uzanib, tuzanib
ko 'z ochgan gul ukpar – nilufar
so 'rabman
ishq yo 'lin – Gulko 'prik.*

Yuqoridagi satrlardan shoira lirik qahramonni bir qancha insonlarning o'y-qarashlarini, histuyg'ularini, orzuumidlarini o'zida mujassamlashtirgan umumlashma obraz deb qarashi anglashilyapti. Jumladan, o'zini ham shu obraz bilan bir tan, bir jon deya e'tirof etmoqdaki, bu o'rinda shoira shaxsi va lirik qahramon butunlay boshqa-boshqa narsalar emasligini tan olmoqda. Aziz Said esa lirik qahramon degan narsa aslida yo'q ekanini ta'kidlab: "Shoir she'rida o'zini va faqat o'zini izhor qiladi"[11;18], deb yozadi.

*Bilmabman, kiprikda osilgan
bir tomchi ko 'z yoshning ummonni
shoshirar, toshirar salmog'in,
qirq ming hur milyon yil so 'ragan
shu baxtni lahzada olmog'im
va mangu azobda qolmog'im,
shu qilcha jon emas,
osmo-o-onday
ko 'nglimni
ko 'tarib bormog'im...*

Adabiyotshunos Y.Qosimov "O'zbek she'riyatida poetik fikrning yangilanish jarayoni" mavzuidagi nomzodlik ishida lirikada shoir shaxsi masalasiga alohida e'tibor qaratadi va uning ahamiyati haqida to'xtalib: "lirik asarning estetik qimmati birinchi galda unda ifodalangan ijodkor shaxsiyatining originalligi, yorqinligi, lirik "men" munosabati, sezgi va taassurotlarning qay darajada o'ziga xosligi, betakrorligi bilan belgilanadi"[12;19], degan xulosaga keladi. Xuddi shu singari Mehribon Abdurahmonova shaxsiyatining ma'nан boyligi va o'ziga xosligi she'riyatining estetik qimmatini oshirgan. Yana bir e'tiborli tomoni shundaki, shoiraning barcha asarlarida shaxsiyatining muhri aniq sezilib turadi.

*Bilmabman, ishq yo 'li –
Qilko 'prik –
Qayg' umdan qayg' umga cho 'zilgan,
Majnunning ilkidan suv ichgan
Laylining itiga havasda
dillarni quzg'unlar cho 'qigan
qavmla sargardon qafasda
holidan bexabar majnuna
dilim ishq oyatin o 'qigan.*

Ijodkorning hayoti, ko'rgan-kechirganlari yaratgan asarlariga muayyan darajada asos bo'lib xizmat qiladi. Bu nasriy asarlarda personajlar tabiatida, voqealar oqimida, she'riyatda esa tur spetsifikasiga ko'ra o'zgacharoq ko'rinishda namoyon bo'ladi. Modomiki, she'riyatda shoir ko'proq his-tuyg'ular, kechinmalar, ruhiy holatlarga diqqat qilar ekan, shu narsalarni avvalo o'zi tuymog'i, kechirmog'i, ulardan ilhomlanib, ruhlanib qo'liga qalam olmog'i lozim. Shoir butunlay boshqa bir inson haqida yozganda ham o'sha kishining holatini qachondir o'z boshidan kechirganiga, his qilgani yoki shunday holatdan ta'sirlanganiga, uni boshqalarga ham yuqtirish maqsadida qo'liga qalam olganiga shubha yo'q.

*Yo, Robbiy!
Shunchalar suydingmi,*

LITERARY CRITICISM

*shuncha sir-sinoat tilsimi..
Oh ursam, dunyoni yiqadi
dilimning lahzalik sim-simi.
Holbuki, poyingda soch tarab
ishqatalab qirq ming hur tilanchi
turarlar ishq tilab...
Osmoñ eshiklari ochilgan edi...*

She’rning yaratilishiga turtki bo‘lgan sabablar, mavzu badiiy asar uchun – xomashyo, shoira uni qalbi, ongi orqali qayta ishlaydi, tuyg‘ularini, shaxsiy hayajon va taassurotlarini singdiradi. O‘ta murakkab va har bir ijodkorda o‘zgacha kechadigan bu jarayonda shoir bor mahoratini, ijodkorlik qobiliyatini, iqtidori va sezimlarini ishga soladi. Demak, lirik qahramon tabiatini kuzatganda uni shoira shaxsiyatidan butunlay ajratib talqin qilib bo‘lmaydi. Shoir shaxsiyati bilan lirik qahramon aksar hollarda mos, ya’ni uning she’rlaridagi lirik qahramonga hayot va undagi turli-tuman insonlarning taqdiri prototip bo‘lib xizmat qiladi.

Mehribon Abdurahmonovaning she’rlarida, ayniqsa, yomg‘ir, shabada, shabnam, yer, quyosh, yulduz kabi poetik obrazlar ko‘p uchraydi. Shoiraning e’tiroficha, tabiat – dardini ming tilda talaffuz etuvchi hofiz, ming ohangda tarannum etuvchi sozanda. Ijodkor esa undagi barcha narsalarga, jonzotlarga mehri baland, tilini tushunishga qodir, qalbida kechayotgan tug‘yonlarni his etuvchi tarjimon. Hatto eng nozikta’b shoir ham bu go‘zalliklarni aynan o‘zidek tarjima qilishga, so‘zga solishga qodir emas. U o‘quvchini go‘zalliklar tomon yetaklaydi, uning asrorlari sari yo‘llab, ana shu go‘zallikni his etishga, undan bahramand bo‘lishga undaydi, xolos. Go‘zallikdan qanchalik bahramand bo‘lish, sirlaridan qanchalik voqif bo‘lish esa har bir insonning o‘ziga, estetik didiga bog‘liq

*(Yomg‘ir, shamol shovurlari
Ko‘z yoshlarning dovullari)...
Taqdir – tayin talx ob edi,
Ummon yo‘li xalqob edi.
Yuzdim chanqab, ichmog‘imga,
Ko‘nglimga suv sochmog‘imga
Ko‘l topmagan iyig‘ingman.*

Shoiraning lirik qahramon ichki olami, ruhiy holati, kechinmalari bilan tabiat hodisalarini va manzaralari o‘rtasida uyg‘unlikni to‘g‘ri topa bilishi, yurakdan his etishi va jonli obrazlar vositasida talqin etishi she’rning jozibasini, ta’sir kuchini oshirish uchun xizmat qiladi. She’rda lirik qahramon holati, ruhiy dunyosi yog‘ayotgan yomg‘ir bilan uyg‘unlikda ochib boriladi. Yomg‘ir lirik qahramonni o‘y-xayollarga g‘arq etadi, unda ezgin kayfiyat tug‘diradi. Insonda tabiat hodisalarini ta’sirida turlicha kayfiyat paydo bo‘ladi. Bahorning quyosh charaqlab turgan iliq kunlari aksariyat hollarda ko‘tarinki, yomg‘irli kunlar esa tushkunlik yoki horg‘inlik uyg‘otadi. Bunday damlarda kishi eng yaqin insoni bilan dildan suhbatlashishni qo‘msaydi, agar mushtoq bo‘lgani uzoqda bo‘lsa, kutishning har lahzasi yillarga cho‘zilgandek, vaqt esa to‘xtab qolgandek tuyuladi.

*(Kuzlar keldi... kuzaklandim
Za‘faronli bezaklandim)...
Mezonlarga chuvalashib,
Shamollarda quvalashgan
Quyum qolg‘on qumg‘onida
Xazon – yaproq quyug‘ingman.*

Shoira tabiat hodisalarini, lirik qahramonning turli vaziyatlardagi holatini, kechinmalarini berishda ohori to‘kilmagan, original tashbehlardan unumli foydalanadi. Uning she’rlarida ko‘klam, yoz, kuz, qish tasviri o‘zgacha beriladi:

*(Nada ko‘klam, na yoz-u kuz,
Qish tadbirin tuzolmadim).
Xudoyimdan kelgan yoziq –
Chizig‘ini buzolmadim.
Qush qulagan chorborg‘ingda
Qora tuprog‘ – uyg‘ingman.
Ayo, Tangrim!*

Shoira lirik qahramonining qalbi, tuyg‘ulari guldek nozik, billurdek toza. Bunday qalb har kimga ham qulfi dilini ochavermaydi. Shoira o‘z tabiatidagi fazilatlarni, hayot va baxt haqidagi qarashlarini qahramonlari xarakterida ham gavdalantirdi, ko‘p yo‘liqqani – hayot qarama-qarshiliklarini badiiy to‘qimaga aylantirib, asarlari syujetiga singdirib yubordi, natijada asarlarining hayotiy va ta’sirchan chiqishiga erishdi.

LITERARY CRITICISM

Lirik qahramon tabiatи aksariyat hollarda shoirning she'rdagi obrazi, muallif tafakkurini anglatish vositalaridan biri sifatida talqin qilinadi. Demak, uning tabiatи ma'lum darajada ijodkor shaxs tabiatiga bog'lanadi. Shu bois lirik qahramon muammosini tadqiq etganda avvalo shoir she'rлariga murojaat qilinadi va ularda ijodkor shaxs tabiatiga xos xususiyatlar qay darajada aks etganligiga ahamiyat qaratiladi. Mehribon Abdurahmonova she'rлarining lirik qahramoni nafaqat shoira shaxsiyatiga xos eng muhim sifatlarni, balki hayot yo'li, ma'naviy-ruhiy olami tadrijini ham o'zida mujassam etgan

Xulosa. Mehribon Abdurahmonova qalbi xalq diliiga payvand etilgan shoirlardan. Shu bois uning ijodida xalq asarlariga hurmat-ehtirom xalqchillikning alohida ko'rinishi sifatida namoyon bo'ladi. Xalq tili shoir she'riyatining adabiy-estetik tamoyillaridan biri ekanligi anglashiladi. Uning she'rлarida shunday xalq so'zлari ham borki, ular muallif nutqida fikrni qanday ifodalash kerak bo'lsa, xuddi shunday ifodalash imkoniyatini beradi. Shoiraning voqelikka hissiy va aqliy munosabati obrazlarning g'oyaviy-badiiy mazmunida mujassamlashadi. Mehribon Abdurahmonovaning dastlabki ijod namunalaridanoq uning obrazli fikrlash mahorati ancha shakllanganligi ko'zga tashlanadi. Poetik obrazlarga o'z hayotiy qarashlarini, falsafiy xulosalarini singdira olish Mehribon Abdurahmonova she'riyatiga xos asosiy belgilardan biri bo'lib yuzaga chiqqan.

Demak, Mehribon Abdurahmonova she'rлarining lirik qahramoni nafaqat shoira shaxsiyatiga xos eng muhim sifatlarni, balki hayot yo'li, ma'naviy-ruhiy olami tadrijini ham o'zida mujassam etgan. Shu bilan birga, o'z davrining ilg'or va yetakchi qarashlari, g'oyalari, zamondoshlarining orzu-o'ylari ham yorqin aks etgan. Demak, muayyan shoir ijodidagi lirik qahramon tabiatida nafaqat ijodkor, balki u yashagan davr va zamondoshlariga xos bo'lgan eng muhim jihatlar ham namoyon bo'ladi.

ADABIYOTLAR:

1. Norboyev B.J. *Hayotni poetik talqin etish taomillari va mahorat muammolari (60-80-yillar o'zbek lirkasi misolida)*. DDA, Toshkent, 1996.
2. Jumaboyeva J. *XX asr o'zbek she'riyatida psixologik tasvir mahorati*. DDA, Toshkent, 1999.
3. Suvanova J. *Hozirgi o'zbek she'riyatida badiiy izlanishlar*. NDA, Toshkent, 2000.
4. Ernazarova G.H. *XX - asr o'zbek poeziyasida milliy tafakkur va uning badiiy talqini*. NDA, Toshkent, 2001.
5. Hayitov A. *90 yillar o'zbek lirkasida an'ana va shakliy izlanishlar*. NDA, Toshkent, 2004.
6. Rahimjonov N. *Mustaqillik davri o'zbek she'riyati*. Monografiya.– Toshkent, Fan, 2007.
7. Sharafiddinov O. *Zamon – qalb – poeziya // Sharq yulduzi*. – Toshkent, 1962. – № 5.
8. Mamajonov S. *Poeziyada lirik qahramon masalasi // Sharq yulduzi*. – Toshkent, 1961. – № 9.
9. Norboyev B. *Iste'dod, e'tiqod, zamon*. – T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981
10. Zunnunova S. *Tanlangan asarlar*. – T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1976. – I tom. – B.3
11. Aziz Said. *G'oyibdan do'st bilan suhbatlar*. – Yangi asr avlod, 2001. – B. 18.
12. Qosimov Ya. *O'zbek she'riyatida poetik fikrning yangilanish jarayoni*. Filol. fanlari nomzodi diss. – T.: – 1993. – B. 19.

BADIY TARJIMA JARAYONINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Eshonqulova Gulruh To‘raqulovna,

Buxoro davlat universiteti Ingliz adabiyotshunosligi va

Tarjimashunoslik kafedrasi 3-bosqich doktoranti

g.t.eshonkulova@buxdu.uz

Annotatsiya. Ushbu mqolada badiiy matn, uning o‘ziga xos xususiyatlari, badiiy matn haqida olimlarning ta’riflari, badiiy matn tarjimonining mas’uliyati va majburiyatlari to‘g‘risida atroflicha ma‘lumotlar keltirilgan. Undan tashqari, tarjimonning, avvalo, o‘zi tanlagan asliyat matnini chuqur o‘rganishi, uning g‘oyasi, syujeti, kompozitsiyasi, yozuvchi uslubi, badiiy tasvir vositalarining murakkablik darajasi, yaratilgan davr xususiyatlari, muallifning o‘z davri ijtimoiy-siyosiy voqeligiga munosabati, xullas, asarni adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan jiddiy tahlildan o‘tkazishi kerakligi ta‘kidlab o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: badiiy matn, asliyat matni (manba matn), tarjima matn, ekvivalent, adekvatlik, reseptor.

ОСОБЕННОСТИ ПРОЦЕССА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА

Аннотация. В данной статье представлена подробная информация о художественном тексте, его специфических особенностях, определениях художественного текста учёными, ответственности и обязанностях переводчика художественного текста. Кроме того, переводчик, прежде всего, должен глубоко изучить выбранный им оригинальный текст, его идею, сюжет, композицию, стиль письма, уровень сложности средств художественного изображения, особенности периода, в который он был написан. Создавалось отношение автора к общественно-политической действительности своего времени, одним словом, подчёркивалось, что произведение должно быть серьёзно проанализировано с точки зрения литературоведения.

Ключевые слова: художественный текст, оригинальный текст (исходный текст), переведённый текст, эквивалент, адекватность, рецептор.

PECULIARITIES OF THE PROCESS OF ARTISTIC TRANSLATION

Abstract. This article provides detailed information about the artistic text, its specific features, definitions of the artistic text by scientists, the responsibilities and obligations of the translator of the artistic text. In addition, the translator, first of all, must study the original text he has chosen in depth, its idea, plot, composition, writing style, the level of complexity of the means of artistic representation, the characteristics of the period in which it was created, the author's attitude to the socio-political reality of his time, in short, it was emphasized that the work should be seriously analyzed from the point of view of literary studies.

Key words: artistic text, original text (source text), translated text, equivalent, adequacy, receptor.

Kirish. Tarjimachilik faoliyatining bosh yo‘nalishi turli tillarda gaplashuvchi xalqlarni o‘zaro tanishtirish, adabiyot orqali o‘zaro muloqotini tashkil etish, boshqacha aytganda, madaniyatlararo kommunikatsiya imkoniyatini yaratishdar. Tarjimon o‘z tarjimasi mukammal bo‘lishi uchun muallifining dunyoqarashi, maslagi kabi individual xususiyatlarini hisobga olishi, tarjima mo‘ljallangan qatlamning asliyatda tasvirlanayotgan voqelikka nisbatan shakllanishi mumkin bo‘lgan ijobiy yoki salbiy munosabatini ham oldindan ko‘ra bilishi lozim. Shu jihatdan tarjimon oldida yuzaga keladigan muammolardan biri asar tanlovidir. Har bir milliy adabiyotda turli saviyadagi asarlar uchrashi kabi, g‘oyaviy jihatdan o‘sha xalqning o‘ziga manzur bo‘lmagan yo‘nalishlarda yoki o‘zbek xalqi mentalitetiga mutlaqo mos kelmaydigan janrlarda yozilgan asarlarning uchrashi tabiiy. Mazkur jihatlar bilan hisoblashmasdan asarni tanlash tarjima san‘ati nazarda tutgan madaniyatlararo kommunikatsiya tamoyillarining buzilishiga va asliyat tegishli xalq haqida noto‘g‘ri tasavvur paydo bo‘lishiga olib keladi. Albatta, badiiy asar tarjimasiga kirishishdan oldin tarjimon tarjimaning barcha usullari, modellari va qonun-qoidalari, bir so‘z bilan aitganda, tarjima nazariyasi yutuqlari, uning tarjima amaliyotida aks etish tajribalari tarixidan yaxshi xabardor bo‘lishi maqsadga muvofiqdir.

Tarjima — bir tildagi matnni boshqa tilda qayta yaratishdan iborat adabiy ijod turi. Tarjima - millatlararo muloqotning eng muhim ko‘rinishi. Asliyat va qayta tiklangan matn xususiyatiga qarab badiiy tarjima, ilmiy tarjima va boshqa turlarga ajratiladi. Asl nusxani aks ettirish tarziga ko‘ra tafsir, tabdil, sharh

LITERARY CRITICISM

kabi ko‘rinishlarga ham ega bo‘lishi mumkin. Tarjima qadimgi davrlarda, turli qabilaga mansub kishilar orasidagi o‘zaro aloqa, muloqot ehtiyoji tufayli yuzaga kelgan. Tilmochlik deb ataladigan bu og‘zaki turi hozirda ham saqlanib qolgan.

Metodologiya. Tarjima jarayoni deyilganda tarjimonning tarjima matnni yaratish ustidagi harakatlari tushuniladi. Badiiy tarjima jarayoni asliyat matnni his etish va qayta yaratish bosqichlarini o‘z ichiga oladi. Birinchisi, asliyat tilida matnni o‘qib, uni “mag‘zini chaqish” bilan bog‘liq bo‘lsa, ikkinchisi uni ona tilida ravon bayon qilishga harakatdir. Birinchi bosqichning o‘zi uch pog‘onaga bo‘linadi. Birinchi pog‘ona tarjimonning asliyat o‘quvchisi sifatidagi faoliyatini o‘z ichiga oladi. Matnni his etish jarayoni hissiy organlar va miyaning tahlilihamda mushtarak yo‘naltirilgan faoliyatining turli ko‘rinish va shakllariga asoslanadi. Bunda tarjimon asl matnni to‘liq tushunib yetishga harakat qiladi, uning estetik qimmati va o‘quvchiga ko‘rsatadigan ta’sir ko‘lamini “his” qilishga erishadi.

Tarjimonning o‘zi birinchi navbatda o‘quvchidir. U matnni tushunibgina qolmasdan, balki uning obrazli va hissiy ta’sirini o‘zida sezishi lozim. Albatta, har bir inson o‘zi alohida betakror xilqat bo‘lgani uchun ham, asarni “hazm qilish” qobiliyati ham turlichadir. Bu ko‘p jihatdan insonning bilim va tajribasi, hissiy idrok va tafakkur darajasi, tarbiyasi va ma’lumoti, adabiy did va saviyasiga hamda savodxonligiga bog‘liqdir. Mazkur omillar tarjimonlarning bir matnni tushunishda turli darajadagi farqlarga yo‘l qo‘yishlariga sabab bo‘ladi. Natijada bir matn tarjimasida turfavariantlik vujudga keladi. Badiiy adabiyot tarjimoni asliyatda tasvirlangan obrazlar va holat manzarasini qanchalik yaxshi tasavvur qilsa, uni tarjimada yorqin ifodalashga muvaffaq bo‘ladi. Aks holda, o‘quvchi tasavvurida mavhumlik hosil bo‘lib, asliyat jozibasi xiralashadi. Tarjimon, avvalo, o‘zi tanlagan asliyat matnnini chuqur tahlildan o‘tkazadi: uning g‘oyasi, syujeti, kompozitsiyasi, yozuvchi uslubi, badiiy tasvir vositalarining murakkablik darajasi, yaratilgan davr xususiyatlari, muallifning o‘z davri ijtimoiy-siyosiy voqeligiga munosabati, xullas, asarni adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan jiddiy tahlildan o‘tkazadi. Uchinchi pog‘ona tarjimaning lingvistik tadqiqini o‘z ichiga oladi. Unda asliyat matnining til xususiyatlari, jumladan, sintaktik tuzilishi, leksik tarkibi, idioma va frazeologik iboralar, kompozitsion-nutqiy shakllar (bayon, naql), dialektizmlar va hokazo nutqiy konstruksiyalar o‘rganiladi. Ikkinchi pog‘ona tarjimonning asliyat tadqiqotchisi sifatidagi izlanishlaridan iborat.

Pragmatik omillarning tarjima jarayoni va natijasiga ta’siri katta. Badiiy tarjimaning pragmatik jihatlari tarjima matnda asliyatning ekvivalentligini ta’minalash bilan bog‘liqdir. Asliyat matniga ekvivalentlik darajasini belgilash nisbiy tushunchadir. Tarjima nazarイヤasi va amaliyotida ekvivalentlik darajalari turlichadir. Ular ekvivalentlik, aynanlik va adekvatlik istilohlari bilan belgilanadi. Ularning o‘rtasida farqlarni aniq belgilash masalasidagi bahslar hali ham tugamagan. Tarjima san’atiga bag‘ishlangan tadqiqotlar, o‘quv qo‘llanmalarida yaxlit umumiyl prinsip ko‘zga tashlanmaydi. Ammo tarjimashunoslar ekvivalentlik asliyat va tarjima matn o‘rtasida mavjud bo‘lgan mazmuniy, mundarijaviy, uslubiy, vazifaviy va hokazo kommunikativ axborotning nisbiy teng va muvofiqligi ekanligini bir ovozdan e’tirof etadilar.

Badiiy tarjimaning yana bir asosiy muammolaridan biri asliyat matniga sodiq qolish va asar asliyatidan olinuvchi his-tuyg‘u va kechinmalarni tarjima orqali kitobxonga aynan yetkazish, shakl va mazmun birligini saqlab qolish sanaladi. Bu she’riy asar tarjimasida ayniqsa qiyin va dolzarb hisoblanadi. Bir qarashda bunday ko‘rinmasa-da, tarjimaning bu sohasi juda murakkab va badiiy tarjimonga juda ko‘p qiyinchiliklar tug‘dirishi mumkin.

Tahlil. Tarjimada muqobil ekvivalent topish «Kundalik aloqa vositasi bo‘lgan tilga nisbatan badiiy adabiyot tili – deb yozadi Fyodorov, – bu so‘z ustalari tomonidan qayta ishlangan tildir [1]. Badiiy asarni tarjima qilish uchun tarjimondan keng qamrovli bilim talab etiladi:

- tilning lug‘at boyligi, chunonchi sinonim va omonimlar;
- kasb-hunar atamalari,
- shevaga xos so‘zlar;
- eskirgan (arxaik) so‘zlar;
- vulgar so‘zlar;
- erkalash va kichraytirish;
- qochiriq, maqol, matal va iboralar;
- so‘zlarning musiqiyligi, ohangdorligi bilan bog‘liq bilimlar;
- ko‘p ma’noli so‘zlar;
- tilning talaffuz me’yorlari;
- mubolag‘a va kichraytirish xususiyatlari;
- hazil mutoyiba shakllarini bilish zarur.

LITERARY CRITICISM

Quyidagi parchada katta kishiga nisbatan “baby” so‘zining ishlatalishiga e’tiborni qaratsak. Bizga ma’lumki ingliz tilida baby so‘zi kichik bola, shaqaloqqa nisbatan ishlataladi. Ko‘chma ma’noda esa muloyimlik va iltifotlilikni ifodalaydi. Asarda esa muallif yarador, najotsiz bemorga nisbatan muloyim munosabatda bo‘lish kerakligiga e’tibor qaratmoqda. Ya’ni o‘sha bemorlar xuddi bolalardek g‘amxo‘rlikka juda muhtojligini kitobxon ongiga yetkazmoqchidek go‘yo. Chunki bilamizki kasalxonaga tushgan har qanday bemor najot bilan shifokorlarga ko‘z tikadi, ertaroq sog‘ayib ketishlaridan umidvor bo‘ladilar. Bolalar yaxshi muomalaning shaydosi bo‘lganidek, bemorlar ham vrach va hamshiralarning xushmuomalaligiga juda muhtoj bo‘ladilar.

inglizcha: ... poor dear baby, how do you feel?

o‘zbekcha: Sho‘rlik bebi, kayfiyatningiz durustmi o‘zi.

Afsuski ushbu holat tarjimada saqlanmagan. Baby so‘zini tarjima qilmasdan transliteratsiya usuli bilan “bebi” shaklida ifodalagan xolos. Bu esa kitobxonda tushunmovchulik uyg‘otadi.

Tarjimon nafaqat tilning grammatik, leksik birliklari va stilistik xususiyatlari, qolaversa, lingvistik tarjima haqida mukammal ma’lumotga ega bo‘lishi kerak. Tarjimashunos olim G’.Salomov: “Tarjima qilishdan maqsad asl nuxxani (axborot) egallash, saqlash va yetkazishdir, lekin o‘z prototipiga ega bo‘lmagan yangi asar yaratishdan iborat emas; tarjimonning maqsadi qayta yaratishdir”, – deb aytgan [2].

K. Jukovskiy “Tarjima xuddi xotinga o‘xshaydi; to‘g‘ri bo‘lsa — chiroyli emas, chiroyli bo‘lsa to‘g‘ri emas.” Shuning uchun bo‘lsa kerak, asarning badiiy jilolarini nazardan soqit qilgan holda, uni xuddi o‘ziday, „to‘g‘ri” tarjima qilish orqasidan quvgan kishi, ko‘pincha shu asarning quruq ko‘chirmasi — kopiyasini yaratadi, xolos [3].

Badiiy adabiyot turmushni obrazlar orqali aks ettirar ekan, obrazni to‘g‘ri ko‘rsatish va obrazlilik badiiy tarjimaning ham bosh xususiyatlaridan biri sanaladi. Biroq, bu ba‘zi olimlar talqin qilgani kabi, badiiy tarjimada so‘zning ahamiyati yo‘q, hamma gap obrazni to‘g‘ri tushunishda, deb qarash uchun asos bo‘lomaydi. Chunki, so‘z bilan obrazni bir-biridan ajratishi to‘g‘ri emas.

Badiiy tarjimada obraz va personajlarning nutq uslubini aks ettirishda so‘zning ahamiyati juda katta. Shuning uchun so‘zni har bir qahramonning individual hususiyatiga qarab tanlashjuda muhim rol o‘ynaydi.

Badiiy tarjimaning xususiyati badiy adabiyot hususiyatidan kelib chiqadi. Badiiy asarda obrazlilik asosiy rol o‘ynaganidek, uni boshqa tilga o‘girganda ham asarning ana shu xususiyatiga jiddiy e’tibor qilishni talab etiladi. Binobarin, siyosiy va xususan ilmiy adabiyotlar tarjimasida qonuniyatlar, formulalar, ilmiy ta’riflar va sxemalar tilining juda aniq bo‘lishiga asosiy e’tibor qilinsa, badiiy tarjimada ag’darilayotgan asarning g‘oyasi, badiy hususiyatlari, tasvirning obrazliligi va jonlilagini haqqonoy aks ettirish katta rol o‘ynaydi. Shu sababli siyosiy va ilmiy adabiyotlarni tarjima qilishga ixtisoslashgan kishi ko‘pincha badiiy tarjima uslubiga moslasha olmaydi.

Inglizcha “Answer the telephone” o‘zbekcha “Go‘shakni ko‘tar”ga muqobil tushuncha ekanligi tarjimonning “to answer (javob bermoq)” bilan “go‘shakni ko‘tar” o‘rtasida o‘zak ma’noda ekvivalentlik bor deb hisoblashida emas, balki real voqelikda, telefon qo‘ng‘iroq‘iga javob berish payti, albatta, telefon go‘shagini ko‘tarish kerakligi haqidagi umumiyy tasavvur mavjudligi tufayli hech kimda e’tiroz uyg‘otmaydi.

Pragmatik daraja o‘zidan quyidagi ekvivalentlik hosil qilishning barcha usullariga suyanish bilan birga ularga qo‘simechha ravishda o‘zgacha tabdillardan ham foydalanishni ko‘zda tutadi. Masalan, tushirib qoldirish, qo‘sish, o‘zgartirish kabi amallar ishga solinadi. Quyidagi misolda savol tarzidagi fatik (ya’ni o‘zaro muloqotga yo‘naltirilgan) yondashuvda foydalaniladigan qat’iy ibora tarjima tilida keng iste’molda bo‘lgan qat’iy ibora bilan almashtirilishi mumkin:

Mrs. Eysenford Hill! My daughter Clara.

Lisa: How do you do?

Clara: How do you do?

O‘zbek tilida tanishtiruv marosimida aytilgan “Eysenford xonim! Mening qizim Klara” jumlesi javobida Liza va Klara bir-birlariga “qandaysiz?” deb emas, balki “bag‘oyat xursandman” deb iltifot qilishi holatning badiiy va estetik jihatdan pishiq chiqishiga xizmat qiladi.

G‘aybullha Salomovning fikricha, tarjima tushunchasining ma’nosи juda keng. Bir tildan ikkinchi tilga badiiy adabiyot: she’r, dramatik va nasriy asarlar, fanning turli-tuman sohalariga doir ilmiy va ilmiy-ommabop kitoblar, diplomatiya hujjatlari, rasmiy qog‘ozlar, siyosiy arboblarning maqolalari va notiqlarning nutqlari, gazeta materiallari, boshqa-boshqa tillarda so‘zlashuvchi, “tilmoch”ning xizmatiga muhtoj bo‘lgan kishilarning suhbatlari tarjima qilinadi, kinofilmlar o‘giriladi.

Har qanday tarjima oldiga ikki talab qo‘yiladi:

- asliyatda ifodalangan fikr tarjimada ham to‘la, aniq va ta’sirchan tarzda o‘z akasini topishi kerak;
- tarjima o‘zi o‘girilgan til me’yorlariga mos kelishi kerak.

LITERARY CRITICISM

Tarjimon siyosini biz manba matn madaniyati va tarjima qilinayotgan til madaniyati o'rtasida vositachi shaxs sifatida qaraymiz. Demak tarjima madaniyat, san'at va adabiyotlarning bir-biriga ta'sirini o'rghanadi. Bundan tashqari, tarjima xalqlar o'rtasida do'stlik va hamkorlik o'rnatilishida, ilmiy-texnik taraqqiyotning jadallahuvinda va ommlashishida, tillarning boyishida muhim rol o'ynaydi.

Badiiy tarjimaning boshqa turdag'i tarjimalardan farqi so'z, jumla yoki butun bir asarni to'g'ri o'girish kifoya emas. Bunda tarjimon san'atkor ham bo'lishi lozim. Tarjima jarayonida ikki til birliklarining tarjimaviy, lug'aviy uyg'unligi emas, balki matndagi funktsional, kommunikativ mosligi muhimdir. Agar bu funktsionallik va kommunikativlikka e'tibor berilmay tarjimon tomonidan asliyatdagi birlikning lug'aviy ma'nosi berilsa, tarjima tilida so'z ifodalagan stilistik va kommunikativ ma'no buziladi. Jumla asliyat tili adabiy til normalariga mos kelmay g'aliz va tushunarsiz bo'lib qolishi mumkin. Asliyatdagi so'z va iboralarni umumxalq adabiy tilida qabul qilinmagan so'zlar bilan o'girish tarjima tilini kambag`allashtirishga, badiiy ifodadorlik darajasiga salbiy ta'sir qiladi. Badiiy matnni tarjima qilish jarayonida realiyalarning o'ziga xos xususiyatlari va me'yordan chetdan chiqmaslik hamda ma'noning asliy monand talqin etilishi ko'p jihatdan uning tarkibidagi obrazli hamda his-hayajon ifodasi uchun qo'llanilgan lisoniy vositalarning ijodiy talqin etilishiga bog'liqdir [4].

Muhokama. Badiiy ijod jarayonida shoir va yozuvchilar o'z fikr va hissiyotlarini boshqa ijodkorlardan farq qiladigan, favqulorra asl ifodalarda berishga intiladilar. Bu yo'lda ular yangi so'z va iboralar yaratadilar. Yaratilgan birlıklar o'sha matnnning o'zida qolib ketaverishi, ommalashmasligi, adabiy tildan o'r'in olmasligi, bir so'z bilan aytganda, tilda me'yorlashmasligi mumkin. Ularning me'yorlashishini sharoit, vaqt va ommaning qabul qilishi kabi omillar belgilaydi. Ammo bir narsa ravshanki, bu birlıklar o'zi qo'llangan matnda badiiyat uchun, obrazli tasvir va ifoda uchun xizmat qiladi. Shunday ekan ularni bir uslub doirasida me'yoriy deb hisoblashga asosimiz bo'ladi. Bayon qilingan fikrlarni xulosalab aytish mumkinki, nutq madaniyati adabiy til normalari sifatida qaraladigan barcha holatlardan san'atkorona va o'rini foydalanishni talab qilar ekan, uning ajralmas qismi hisoblanadigan madaniyati ham barcha leksik-stilistik vositalarning asliyatdagi darajada tabiiy va jozibador jaranglashini taqoza qiladi.

O'quvchiga pragmatik ta'sir o'tkazish masalasini tarjimon ham diqqatdan qochirmsalgi lozim. Uning oldida ikki qiyin va mas'uliyatli vazifa ko'ndalang bo'ladi. Birinchisi, asar muallifining kommunikativ istagini to'g'ri tushunib, uning mahorati darajasidan kam bo'limgan ravishda matnni qayta tiklash bo'lsa, ikkinchisi, retseptorning dunyoqarashi, mentaliteti va yondashuvlarini hisobga olib, unga ta'sir o'tkazadigan mos usul va vositalarni izlab topish, muallif uslubi va kommunikativ istagi tamoyillarini buzmagan holda tarjima matnnini yaratishdir. Tarjima jarayonida asliyatning pragmatik salohiyatini saqlab qolish va muallif kommunikativ istagini tarjimada to'liq aks ettirish tarjimaning pragmatikasi deylidi.

Xulosa. Tarjimonning ma'naviy bilimlari qanchalik chuqur va keng bo'lsa, badiiy tarjima matnining ekvivalentlik darjasini shuncha yuqori bo'ladi. Matnni retseptor qanday tushunishi va ta'sir- lanishi bu tarjimonni jiddiy o'ylantirishi kerak bo'lgan muhim masaladir.

Xullas, badiiy tarjimaga kirishgan tarjimon mas'uliyati va vazifalari boshqa tarjima turlari bilan shug'ullanuvchilarnikidan ancha zalvorlidir. Tarjima jarayonida tarjimonning o'z uslubi, ovozi shakllanadi. Uning mahorati va malakasi asliyatning tarjima tilida aynan jarang va joziba bilan yangrashiga zamin yaratadi.

Tarjimon o'z oldiga o'zbek mumtoz adabiyotini tarjima qilish maqsadini qo'yari ekan, birinchi navbatda, pragmatik ta'sir ko'rsatish yo'llarini izlashi, o'zbek retseptori kabi xorijlik reseptor ham badiiy-estetik zavqni tuyushi uchun qanday yangi usul yoki vosita lozim bo'lsa ishga solishi lozim. Tarjimaning pragmatik qimmati ana shundagina oshadi.

ADABIYOTLAR:

- Федоров. А. Искусство перевода и жизнь литературы. Л., 1983.
- Salomov, G'. (1978). Tarjima nazariyasiga kirish. – T.: "O'qituvchi" nashriyoti. – 220 b.
- К.Жуковский. Восприятие и интерпретация художественного текста. М., 1984.
- Виноградов В.С. Введение в переводоведение. М., 2001.

THE IMAGE OF FATHER IN THE WORLD LITERATURE

Ruziyeva Dilyayra Nurmurodovna,

English teacher at Bukhara Academic Lyceum of
Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan

ruziyevadilyayra300@gmail.com

Abstract. The article aims to explore the diverse representations of the image of father in world literature, analyzing how literary fathers are constructed across different cultures and genres. By examining the father figure through various theoretical lenses, including psychoanalysis, feminism, and post-colonialism, the research seeks to uncover the shifting narratives of fatherhood and how these portrayals mirror or critique societal norms. The study also investigates the emotional, psychological, and generational tensions between fathers and their children, highlighting how these relationships contribute to the construction of identity, familial structures, and power dynamics.

Keywords: image of father, patriarchy, authority, protection, moral authority, generational conflict, emotional distance, absentee father.

JAHON ADABIYOTIDA OTA OBRAZI

Annotatsiya. Maqola jahon adabiyotida ota obrazining xilma-xil timsollarini o'rganish, turli madaniyat va janrlarda ota obrazi qanday tuzilganligini tahlil qilishga qaratilgan. Ota obrazini turli nazariy linzalar, jumladan, psixoanaliz, feminizm va post-mustamlakachilik orqali o'rganib, tadqiqot otalik haqidagi o'zgaruvchan rivoyatlarni va bu tasvirlar jamiyat me'yorlarini qanday aks ettirishi yoki tanqid qilishini ochishga intiladi. Tadqiqot shuningdek, otalar va ularning farzandlari o'rtasidagi hissiy, psixologik va avlodlar tarangligini o'rganib chiqadi va bu munosabatlar shaxsiyat, oilaviy tuzilmalar va kuch dinamikasini shakllantirishga qanday hissa qo'shishini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: ota qiyofasi, patriarchat, hokimiyat, himoya, axloqiy hokimiyat, avlodlar to'qnashuvi, hissiy masofa, g'oyib ota.

ОБРАЗ ОТЦА В МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. В статье исследуются разнообразные представления образа отца в мировой литературе, анализ того, как литературные образы отца конструируются в разных культурах и жанрах. Рассматривая фигуру отца через различные теоретические линзы, включая психоанализ, феминизм и постколониализм, исследование стремится раскрыть меняющиеся нарративы отцовства и то, как эти изображения отражают или критикуют общественные нормы. Исследование также изучает эмоциональные, психологические противоречия между отцами и их детьми, подчёркивая, как эти отношения способствуют построению идентичности, семейных структур и динамики власти.

Ключевые слова: образ отца, патриархат, авторитет, защита, моральный авторитет, конфликт поколений, эмоциональная дистанция, отсутствующий отец.

Introduction. The figure of the father has held a prominent role in world literature, serving as a symbol of authority, protection, wisdom, and at times, oppression. Across different cultures, historical periods, and literary traditions, the father character emerges as a central figure, embodying varying themes such as familial responsibility, moral guidance, social hierarchy, and emotional complexity. In literature, fathers are portrayed as both real and symbolic entities, reflecting broader societal expectations and cultural beliefs about masculinity, authority, and family dynamics.

The father's role in literature has often been linked to fundamental aspects of human experience, such as power, authority, morality, and the transmission of values across generations. In patriarchal societies, fathers are often depicted as the embodiment of order and discipline, representing the societal and familial structures that maintain stability. At the same time, literature frequently questions or subverts these depictions, revealing the complexity of fatherhood through flawed, absent, or emotionally distant father figures.

LITERARY CRITICISM

Methods of investigation. Research on the image of the father in literature has been explored through various lenses such as psychology, sociology, feminism, and cultural studies. Scholars examine how the father figure is portrayed, how this image reflects societal changes, and its impact on character development and themes in literary works. In our work we decided to investigate *the image of “father” in literature* following these approaches:

Psychoanalytic approach. One of the earliest and most influential frameworks for examining the father figure in literature comes from Sigmund Freud’s theories on the Oedipus complex. According to Freud, the father often represents authority and moral order, and the son’s desire to overcome or replace the father is a recurring motif. Freud’s ideas have been used to explore father-son dynamics in works such as “Hamlet” (Shakespeare) and “Oedipus Rex” (Sophocles).

Jacqueline Rose’s “*The Haunting of Sylvia Plath*” explores the father-daughter relationship through a psychoanalytic lens, particularly in how it impacts the poet’s writing. Jacques Lacan’s theory of the symbolic father, who represents societal law and order, has been applied in literary studies to analyze how fathers impose or embody societal expectations. [3; 56] Lacanian readings are often used to interpret texts where paternal figures are connected to power, control, and identity, such as in “King Lear”.

Feminist critiques focus on the patriarchal structure inherent in the father figure, particularly how fathers represent power dynamics in literature. These studies often look at how the father’s role influences both male and female characters, with attention to how daughters in literature negotiate their identities under patriarchal authority. For example, Adrienne Rich’s work on the mother-daughter bond explores the absence or presence of the father and how his role influences female autonomy in literary works.

More recent feminist studies explore the concept of toxic masculinity and its embodiment in the father figure. Researchers examine how fatherhood is linked to expectations of male strength, emotional stoicism, and dominance, and how these traits affect family dynamics in literature. We can bring as an example Sally Robinson’s “*Marked Men: White Masculinity in Crisis*” discusses representations of fatherhood and masculinity in American literature, especially post-World War II.

Cultural and Historical approach. Scholars examine how father figures in XX century literature are often presented as flawed or absent, reflecting societal changes such as war, industrialization, and the breakdown of traditional family structures. Modernist texts often depict fathers as alienated or disillusioned, such as in the works of James Joyce and Franz Kafka. “*Kafka’s Father: Reading the Text, Reading the Father*” by Mark Anderson investigates the symbolic weight of Kafka’s relationship with his father and how it permeates his literary works, especially “The Metamorphosis”.

Postcolonial approach. Postcolonial readings of the father figure in literature examine the intersection of colonization and patriarchal authority. Fathers often symbolize colonial powers, while the rebellion of sons (or daughters) represents the desire for independence and self-identity. In Chinua Achebe’s “*Things Fall Apart*”, the father figure Okonkwo embodies traditional African masculinity, which is challenged by colonial forces. Studies explore how the father’s authority erodes under the pressures of colonization.

Scholars also focus on how the image of the father influences the identity formation of the protagonist, especially in terms of coming-of-age narratives. In many Bildungsroman novels, the protagonist’s relationship with their father is a key element of their psychological and moral growth. In “*The Kite Runner*” by Khaled Hosseini, the relationship between Amir and his father, Baba, is central to the protagonist’s struggle with guilt, shame, and redemption.

Philosophical and Ethical Approaches. Some literary scholars investigate the father figure through existentialist perspectives, focusing on the themes of freedom, responsibility, and authenticity. Father figures in existential literature often represent oppressive forces that limit the protagonist’s autonomy. “*The Brothers Karamazov*” by Fyodor Dostoevsky has been the subject of many philosophical studies, with scholars focusing on the moral and existential crises surrounding the father-son relationships.

In the study of fatherhood in *Chinese and Japanese literature*, the Confucian ideal of filial piety and the father’s role as a moral teacher is often emphasized. Scholars explore how these cultural norms influence narratives of duty, honor, and sacrifice. Confucian values are explored in texts like “*The Family*” by Ba Jin, which presents a father figure whose authority is both respected and challenged by younger generations.

In *African literature*, fathers often represent the continuity of tradition and communal values. Scholars analyze how this role is evolving in response to modernization and globalization, as well as how African writers depict fathers in the context of colonialism and postcolonialism. In “*Things Fall Apart*”, scholars explore how the protagonist’s desire to be unlike his father shapes his identity and actions, reflecting larger themes of tradition, masculinity, and cultural change.

Notable Works and Studies on Fatherhood in Literature. Scholars often combine literary analysis with sociology, anthropology, and psychology to explore the multifaceted roles of fathers in different

LITERARY CRITICISM

cultures and historical periods. This interdisciplinary approach helps to contextualize literary fathers in a broader societal framework.

Marianne Hirsch's "The Mother/Daughter Plot: Narrative, Psychoanalysis, Feminism" (1989) is a foundational work in feminist literary criticism that explores how narratives shape and reflect familial and gender dynamics, especially focusing on the mother-daughter relationship. [4; 38] However, Hirsch's work also offers insight into the broader framework of parental relationships, including the gendered dynamics between fathers and daughters. Hirsch draws on psychoanalytic theory and feminist criticism to analyze how literary representations of parent-child relationships are influenced by gender roles and cultural norms. While her primary focus is on mothers and daughters, she touches upon the father's role in shaping the daughter's identity, particularly in patriarchal structures where the father holds power and authority.

In her analysis, Hirsch also draws on Lacan's concept of the symbolic order, where the father often represents law, order, and the external world. The daughter's relationship to the father, therefore, can symbolize her relationship to societal norms and her struggle for independence within or against those norms.

"Patrimony: A True Story" (1991) by **Philip Roth** is a deeply personal and biographical exploration of Roth's relationship with his father, Herman Roth, as he approaches the end of his life. The book delves into themes of memory, legacy, illness, and the emotional complexities of father-son relationships. Unlike Roth's fiction, "Patrimony" is a memoir that presents an intimate portrayal of Roth's real-life experiences, though it retains his signature narrative depth and literary quality.

In "Patrimony" Roth emphasizes the idea of legacy – what a father leaves behind for his children, both materially and emotionally. [4; 42] The title itself refers to the inheritance passed from father to son, but not just in financial terms. Roth reflects on how his father's life, values, and experiences become a part of his own identity. This "patrimony" is what Roth carries with him even after his father's death.

R.W. Connell's "Masculinities" (1995) is a seminal work in gender studies that explores how masculinity is socially and culturally constructed, providing a framework for understanding the roles and expectations placed on men, including fathers. Connell's analysis is particularly useful for examining the depiction of fatherhood in literature, as it highlights the intersections between power, authority, and gender identity. Connell's work suggests that masculinity, including fatherhood, is often a site of struggle, where men must navigate conflicting societal expectations. Fathers in literature frequently grapple with the demands of providing for their families, maintaining authority, and forming emotional connections with their children. This tension can lead to internal and external conflicts within the narrative.

These diverse research avenues reflect how the image of the father in literature continues to evolve and remains a rich area for scholarly investigation.

Discussions and analysis. The image of the father in world literature has been explored in many dimensions, reflecting cultural, psychological, and moral aspects. Fathers often symbolize authority, wisdom, guidance, sacrifice, or, in some cases, neglect and conflict. This image varies significantly depending on the cultural and literary context. We have done some analysis on the father figure through different lenses in world literature:

1. Father as authority and moral guide. In many literary works, the father is portrayed as a moral compass, guiding the protagonist through life's challenges. These figures are often authoritative, representing societal and familial expectations. **Atticus Finch** in "To Kill a Mockingbird" (Harper Lee) is one of the most iconic father figures in modern literature. He is a symbol of moral integrity, compassion, and courage, embodying the ideal of justice. **King Lear** in "King Lear" (Shakespeare) presents a complex image of authority and downfall, where his misguided trust in his daughters leads to tragedy. His journey reflects the vulnerability of patriarchal power.

2. Father as protector and provider. Traditionally, the father is often depicted as the provider and protector of the family, safeguarding them from external dangers while supporting their welfare. **Odysseus** in "The Odyssey" (Homer) represents the returning father figure who endures years of hardship to reunite with his son, Telemachus, and restore his household. His journey is both physical and metaphorical, representing the trials of fatherhood. **Arthur Weasley** in the "Harry Potter" series (J.K. Rowling) is depicted as a loving and supportive father to the Weasley children, showcasing the nurturing and protective side of fatherhood, despite financial struggles.

3. Father as a figure of conflict. In some works, the father is a source of conflict, embodying generational or ideological clashes, often leading to the protagonist's growth or rebellion. **Gregor Samsa's father** in "The Metamorphosis" (Franz Kafka) is authoritarian and emotionally distant, and his relationship with Gregor worsens after Gregor's transformation. [6; 74] The father's rejection and cruelty symbolize societal pressures and emotional estrangement.

LITERARY CRITICISM

Baba in “*The Kite Runner*” (Khaled Hosseini) is a complex figure whose relationship with his son, Amir, is marked by emotional distance and expectations. Baba’s struggles and eventual vulnerability create a deep impact on Amir’s identity and moral journey.

4. Father as a symbol of sacrifice. The father’s role as a sacrificial figure is a powerful image in many literary traditions. Fathers often sacrifice their own desires, comforts, or even their lives for the sake of their children. **Jean Valjean** in “*Les Misérables*” (Victor Hugo) acts as a father figure to Cosette, sacrificing his personal happiness and safety to provide her with a better future. [6; 125] His selflessness represents the transformative power of paternal love.

Bob Cratchit in “*A Christmas Carol*” (Charles Dickens) is a symbol of endurance and sacrifice, working tirelessly under harsh conditions to support his family, especially his disabled son, Tiny Tim.

5. Father as the image of absence or neglectfulness. In some narratives, the father is absent or neglectful, often leaving the protagonist to fend for themselves. This absence can serve as a critical element in shaping the character’s life and worldview. **James Tyrone** in “*Long Day’s Journey Into Night*” (Eugene O’Neill) is an emotionally distant father whose obsession with money and neglect for his family has deep emotional repercussions on his children.

Willy Loman in “*Death of a Salesman*” (Arthur Miller) is a tragic figure whose misguided dreams and failures affect his role as a father. His inability to connect with his sons leads to a fractured family dynamic.

The image of the father is a reflection of society’s evolving values, challenges, and perceptions of authority, love, and responsibility. From protective to flawed, absent to sacrificial, the father figure remains a powerful motif in literature across cultures and time.

Conclusion. This research highlights the diverse ways in which fatherhood is portrayed across different traditions and cultures. From the epic tales of heroic fathers to modern narratives of conflicted paternal figures, literary representations of fathers have evolved in response to shifting societal norms, gender roles, and family dynamics. In classical literature, fathers often represent stability, moral guidance, and continuity, such as in Homer’s *The Odyssey* or Virgil’s *Aeneid*. However, modern and contemporary literature has deconstructed these archetypes, portraying fathers as complex characters struggling with societal expectations, personal failings, and their emotional relationships with their children. Works like Arthur Miller’s “*Death of a Salesman*” or Philip Roth’s “*Patrimony*” challenge traditional ideals of fatherhood, offering nuanced perspectives on what it means to be a father in the modern world.

By examining the diverse and complex images of fathers in world literature, this research not only provides a deeper understanding of fatherhood as a literary and cultural construct but also offers insights into the evolving roles of men in family and society. The father figure will undoubtedly continue to be a central theme in literature, offering a lens through which we can explore both individual identity and broader social transformations.

REFERENCES:

1. Boshkova G., Shastina E., Shatunova O. *The role of grandparents in the child’s personality formation (on the material of children’s literature)*. // *Journal of Social Studies Education Research*, 9(2), 2018. 283-294 p.
2. Brownell C., Rashid A. *Building bridges instead of walls: Engaging young children in critical literacy read alouds*. // *Journal of Curriculum Studies Research*, 2(1), 2020. 76-94 p.
3. Johnson D. J. *Father presence matters: A review of the literature*. 1996.
4. Mackay B. *The importance of fathers (according to science)*. 2018
5. Randal D. D., Wade C. M. *The role image of the American father: An examination of a media myth*. // *Journal of Comparative Family Studies*, 17(3), 1986. 371-388 p.
6. Rakhmanova V. K. *The first experience of fatherhood and attitude to fathers in literature*. // *Psychological Science and Education*, 4, 2008. 48-56 p.
7. Shastina E., Jentgens S., Shatunova O., Borisov A., Bozhkova G. *Role of literary pedagogy in modern education of preschool and primary school children*. *Space and Culture, India*, 8(1), 2020. 234-243 p.

XALQ INONCHLARIDA SAFAR MOTIVI

*Mashrapova Gulsanam Axadovna,
Farg'onha davlat universiteti Adabiyotshunoslik kafedrasini
katta o'qituvchisi, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori
mashrapovag@83mail.ru
ORCID: 0009-0006-6072-9233*

Annotatsiya. Folklor motivlari va obrazlar tizimining tarixiy ildizlari bevosita xalq inonchlari, e'tiqodiy qarashlari bilan chambarchas bog'liq. Mifologyaning tub asosini tashkil etuvchi inson tasavvurlari hozirgi kunga qadar ham xalq orasida sof holda, o'zgarishga uchragan, qoldiq shaklda yoki boshqa e'tiqod shakllari, masalan, diniy-tasavvufiy qarashlar bilan sinkretlashgan ko'rinishda yashab kelmoqda. Xalq orasida yurib, ularni to'plash, tartiblash, qiyoslash ko'plab ilmiy mulohazalarni yuzaga chiqishiga, ilmiy muammolarni hal etishga sabab bo'ladi. Jumladan, xalq og'zaki ijodi namunalarini tarkibida keluvchi eng faol motivlardan bo'lgan safar motivi, umuman, safar haqidagi xalq inonchlari o'rganish, u bilan bog'liq materiallarni tadqiq qilish bizga insoniyat tarixida, hayotida uning naqadar mustahkam o'ringa ega ekanini ko'rsatdi. Ushbu maqolada xalq inonch-e'tiqodlaridagi safarga doir qarashlar tahliliy o'rganilgan.

Kalit so'zlar: motif, mifologik qarashlar, xalq inonchlari, genezis, maqol, epik asar.

МОТИВ ПУТЕШЕСТВИЯ В СУЕВЕРИЯХ НАРОДА

Аннотация. Исторические корни системы фольклорных мотивов и образов тесно связаны с суевериями народа и мировоззренческими взглядами народа. Человеческие фантазии, составляющие основу мифологии, живут среди людей в чистом виде, в видоизменённом виде или в конкретизированном виде с другими формами верований, например религиозно-мистическими взглядами. Хождение среди людей, их нахождение, сортировка, сравнение приводит к возникновению многих научных соображений и решению научных проблем. В частности, мотив путешествия, являющийся одним из наиболее активных мотивов в образцах народного творчества, в целом изучение суеверие народных представлений о путешествиях, изучение материалов, связанных с ним, показывает нам, что он имеет столь сильное влияние и роль в истории и жизни человечества. В данной статье аналитически изучаются взгляды на путешествия в суевериях народа.

Основные слова и словосочетания: В данной статье аналитически изучаются взгляды на путешествия в суевериях народа.

THE MOTIF OF TRAVELLING IN THE SUPERSTITIONS OF THE PEOPLE

Abstract. Folklore motifs and the system of images have historical roots that are closely linked to the beliefs and faith of the people. The fundamental basis of mythology consists of human perceptions that have survived to this day in various forms: in their pure state, altered, in residual forms, or intertwined with other belief systems, such as religious and mystical views. The collection, organization, and comparison of these elements among the people have led to numerous scientific reflections and have contributed to the resolution of scientific problems. In particular, the travel motif, which is one of the most active motifs found in examples of oral folk art, demonstrates how significant the beliefs related to travel are in the history and life of humanity. This article analytically examines the views on travel found in folk beliefs.

Keywords: motif, mythological views, folk beliefs, genesis, article, epic work.

Kirish. Safar insoniyat hayotining ajralmas qismi sifatida nafaqat uning turmushi, balki xayolot olami, qarashlarida ham mustahkam o'rin egallovchi jarayonga aylangan. Dunyoning juda ko'p xalqlarida safar bilan bog'liq inonchlari, e'tiqodiy qarashlar mavjud. Ularning ayrimlari rituallarda o'z aksnini topgan bo'lsa, yana boshqalarida so'z vositasida ifodalananadigan folklor janrlari tarkibida yashab keladi. Har bir xalqning turmush tarzidan kelib chiqib, ular turli ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Safar haqidagi qarashlar, e'tiqodiy tasavvurlar insoniyat jamiyatining dastlabki davri bilan aloqador.

LITERARY CRITICISM

Asosiy qism. Dunyo xalqlari safarga hamisha e'tibor bilan qaragan. Qadimgi miflar va rituallarda uning dastlabki ildizlari mavjudligini guvohi bo'lamiz. "Ibtidoiy davrda qabila ovchilari safarga jo'nash oldidan ov baroridan kelsin, deb hayvon terisi atrofida ramziy raqslarni ijro etishgan" [1:80]. "Shotlandiyalik baliqchilar dengiz safariga chiqishdan oldin vino ichayotganda qadahta chivin tushsa, ov baroridan oladi deb suyunadilar. Birovning oyog'i qichisa, piyoda uzoq safarga borar ekan deb irim qiladilar. Uzangilikning tagi qichisa, ulov minib, uzoq safarga borar ekan" [2:74-100].

Turkiya va Ozarbayjonda yo'lga chiqqan odamning orqasidan ko'chaga suv sepiladi. "Yo'ling suvday yorug", oydin bo'lsin" ma'nosidagi tilak[3] bevosita harakat orqali ko'rsatiladigan psixofizik holatga aylangan.

O'tmishda sevgan yorini yoki turmush o'rtog'ini, umuman, yaqin kishisini uzoq safarga yuborgan ayollar uning tez orada sog'-salomat qaytishini tilab oqar soylarga ro'zg'orda ishlatalib turilgan biror turmush predmetini... yo obdasta, yo pichoq, yo taroq, yo marjon yoki uzuk kabilarni ataylab oqizishgan. Suv kultiga sadaqa qilingan bu predmetlarning magik ko'mak berishiga ishonishgan[4:13].

Hijriy yil hisobi bo'yicha 12 oydan biri hisoblangan safar oyi bilan bog'liq turlicha qarashlar va urfatlar ham xalqimiz orasida ko'plab uchraydi. Xalqimizda safar oyida to'y qilish, marosim o'tkazish mumkin emas, degan qarash mavjud bo'lib, aks holda safar oyida barpo qilingan oila befarzand bo'ladi[5], – deb irim qilishgan. Juda zarur hollarda safar oyi kirishidan oldin kuyov tomon qiz xonardoniga xamirturush, tuz kabi narsalarni yuborishgan yoki kelin-kuyovni oyna orqali bir-biriga ko'rsatishgan. Farg'ona viloyati Chimyon qishlog'i aholsi hozirda ham yangi uyga ko'chishni safar oyida amalga oshirmaydilar, "irim qiladilar" [6]. Xalqimiz safar oyida safar qilish ham yaxshilik keltirmaydi, deb ishonishgan va shunga amal qilishgan. Safarga chiqqan odam to manziliga yetgunicha uy, hovli supurilmagan. Xalq og'zaki ijodining bebaho durdonalaridan hisoblangan "Malikayi ayyor" dostonida ayni shu qarash – safar bilan bog'liq taqiq va uning buzilishi doston syujetini harakatga keltiruvchi poetik vosita sifatida muhim vazifa bajargan:

...Chambilda davronni surib yotar Go'ro'g'li sulton. Qirq yigit bilan, Hasan, Avazi bilan, qancha amaldorlari bilan suhbat qurib o'tirib: – Soqijon! G'irko'k otni abzallab, chog'lab olib kel, – deb chaqirdi, – G'irotni minsam, Shakarko'lga borsam, dovulni tuyib, ko'lga qushimni solsam, Shakarko'l dan so'na-suqsurni olsam, olib kelib qirq yigitga chulon bersam, – dedi. Bu so'zni Soqibulbul eshitib aytdi: – Go'ro'g'libek! Bu oyni nima oy deydi, safar oyi deydi. Safar oyida o'n sakkiz payg'ambar safar qildi. O'n sakkiz payg'ambar ham safar qilib, yo'lidan omon kelgan emas. Amir Hamza bul oyda safar qildi. Uhud tog'ida shahid bo'ldi. Ayub payg'ambar safar qildi, taniga qurt tushdi. Zikriyo payg'ambar safar qildi, boshiga ari keldi. Yahyo payg'ambar safar qildi, ul kishi yosh o'ldi. Shunday azizlar safar oyida safar qilib, omon kelmagan ekan: ular omon kelmaganda sening haddingmi bu safarda safar qilib omon kelmak? [7:6] – dedi.

Darhaqiqat, qo'yilgan taqiqqa qaramay, Shakarko'lga borgan Go'ro'g'li u yerda Malika ayyorni uchratadi va sevib qoladi. Shundan so'ng doston voqealari rivojlanadi. Albatta, ushbu motivning doston syujetida muhim o'rinn tutib, tugunni yuzaga keltiruvchi, voqealarni rivojlantiruvchi, yechimni ta'minlovchi tayanch sistema vazifasini o'taganligi alohida masala. Shuningdek, bosh qahramonlarning obraz sifatida o'zini namoyon qilishi, dinamik o'sishi ham safar asnosida ro'y beradi. Lekin bu yerda e'tibor beriladigan jihat shuki, safar irimi bilan bog'liq taqiq va uning buzilishi xalq e'tiqodiy qarashidagi "hamma, hatto payg'ambarlar-u shohlar ham amal qilishi kerak" bo'lgan inonchning tugunni yuzaga keltiruvchi hamda voqealar rivojiga turtki beruvchi muhim poetik vositaga aylantirgan. Aynan safar oyida safarga chiqmaslik haqidagi qarashlar yaqin yillargacha, ba'zi chekka hududlarda hozir ham saqlanib qolgan. Ushbu oyda yo'l yurish xatarli deb, safarni iloji boricha keyinga qoldirishgan. Safar va safar oyi bilan bog'liq qarashlar ixcham qolipga solinib, xalq maqollariga ko'chib o'tgan:

Safar oyi – xatar oyi.

Odam safarda sinalar, botir xatarda.

Do'st safarda bilinar, og'a-ini kulfatda.

Safar borsang, sarisin sina, sarisin sinamasang, barisin sina.

Safarga otlanma safar xaltasiz, Zinhor yo'lga chiqma yaroq-boltasiz.

Safarga otlangsang, otga qoziq ol, Bir kunlik yo'l uchun yillik oziq ol.

Yo'l azobi – go'r azobi.

Yigitni yo'l boqar.

Yetti yashar safardan kelsa, Yetmish yashar ko'rgani kelar.

Yo'lga chiqsang, yaroqli chiq, Yolg'iz chiqmay, hamrohli chiq[8].

Maqollar mazmunidan ko'rinish turibdiki, safarga hamroh bilan, yo'l xalta, oziq-ovqat va albatta, qurol-yarog' bilan chiqqan ma'qul. Chunki safar turli kutilmagan tasodiflarga, mashaqqatlarga to'la bo'lishi mumkin.

LITERARY CRITICISM

Bundan tashqari, xalqimiz orasida safar chog‘ida dunyoga kelgan farzandga Safarmurod, Safarali, Safarboy, Yo‘ichi kabi ismlar qo‘yish odati ham mavjud. Shuningdek, so‘z magiyasiga ishonish safaroldi duolarida o‘z aksini topadi. Yo‘lga otlangan kishi, albatta, ota-onasidan, yoshi ulug‘ keksalardan duo olishgan. “Oy borib omon kelgin”, “Olgin, oldirmagin”, “Allohning panohida bo‘lgin”, “Sog‘ borib, salomat kelgin” kabi xayrli tilaklar va yo‘l oldidan kerakli nasihatlar safarda yo‘ldosh bo‘lishi katta-yu kichikka bir xil e’tiqodiy ishonch va ruhiy maddad beradi.

Xalq dostonlari va ertaklarining ayrimlarida esa qahramonni safarga kuzatish sahnasi alohida jarayon sifatida tasvirlanadi. I.Yormatov fikriga ko‘ra, dostonlarda bu motiv qahramonga nasihat, ot tanlash, ot ta’rifi, otni egarlash, qahramonga oq yo‘l tilash, qarindoshlar bilan xayrlashuv, otda jo‘nab ketish kabi an’anaviy klischelardan tashkil topgan. Albatta, dostonlarning janr xususiyati va epik ko‘lami har bir tafsilotni bemalol ifodalash uchun imkoniyat yaratadi. Ertaklarda esa kam bo‘lsa-da, safarga boruvchiga oq yo‘l tilash va nasihat qilish tasvirlari uchraydi. “Hayot guli” nomli o‘zbek xalq ertagida bemor malika uchun “hayot guli”ni izlab yo‘lga chiqayotgan Mamatkal ismli qahramonga onasi: “*Bolam, baxtingni o‘zing topishing kerak. Seni to‘g‘riso‘z, baquvvat qo‘lli, qo‘rqmas, dovyurak qilib o‘stirdim. Tog‘-u toshni, daryoyi cho‘Ining tilini bilding. Meni hech ham o‘ylama. Mening yoshim o‘tib, oshimni oshadim. Sen kamol top. Kamlik ko‘rma*”, – deydi. Bunday nasihatlar “Uch og‘ayni botirlar” ertagida mukammal tarzda uchraydi. Ayrim ertaklarda esa, aksincha, safar oldidan aytilgan duoyibad, qarg‘ish voqealar rivojida qahramon hayotiga ta’sir etgani, o‘z ijobatini topgani aks etadi. “Orzijon va Qambarjon” ertagida yorini ovga ketayotganidan ranjigan malika “oving ov bo‘lmasin, doving dov bo‘lmasin, kiyik quvlab, qo‘ling sinib kelsin”, – deb duoyibad qiladi va Qambarjon haqiqatan ham kiyik quvib, qo‘lini sindirib oladi. Demak, bu yerda ertak yaratuvchisining “safar oldidan qilingan har qanday niyat amalga oshadi” degan mustahkam ishonchi o‘z aksini topgan.

Diniy-tasavvufiy ta’limotlarga ko‘ra insonning dunyoga kelishining o‘zi uning bu dunyoga safaridir. Safar chog‘ida u sinovdan o‘tadi. Ba’zilarning safari uzoqroq davom etadi yoki aksincha. Kimningdir yo‘li ravon, boshqaniki buning teskarisi. Alaloqibat, qiyalganlar ko‘proq mukofotlanadi. Tushunchaning epik matnga diffuziyasi: kenja botir, o‘gay qiz, yetim bola hamisha qiyinchilik, yetishmovchilik fonida tasvirlanadi, ertak so‘ngida esa eng yaxshilariga ular ega chiqadilar. Bir qarashda bular – ertak uydimasi, hamisha ham hayotiy voqelik bilan tutashmaydi. Lekin bu shunchaki ijodkorning estetik ideali emas, safar so‘ngida nimaga ega bo‘lish (mukofotlanish yoki jazolanish) haqidagi haqiqatning insoniyat ongida qayta ishlanib, kichik modelga o‘tish shaklidir. Chunki diniy e’tiqodlarga ko‘ra o‘lim hayotning tugashi emas, vaqtinchalik faoliyatdan, abadiy jarayonga o‘tish. Jonning tanani tark etishi “narigi dunyo”ga safar emas, aksincha, safardan qaytishdir. Ma’lum muddatga asosdan ajralgan qism yana asos bilan birlashish uchun ortga qaytadi. Xalqimizda vafot etganlarga nisbatan “qaytish qilibdi” jumlasining ishlatalishi bejiz emas.

Ertak *qahramoning safari* – inson hayotining, “vaqtinchalik” diyor bo‘ylab harakatining umumlashgan ko‘rinishi; *yo‘ldagi qiyinchiliklar* – hayot sinovlari; *mifologik personajlar fonidagi yovuz dushmanlar* (ajdar, dev, yalmog‘iz) – inson yengishi qiyin bo‘lgan nafs qutqulari. Ularni yenga olgan qahramon – ideal qahramon, voqealar so‘ngida u istagan va izlagan narsalarini qo‘lga kiritadi. Diniy-e’tiqodiy shakl: nafsnı yenggan odam – komil inson, oxiratda u yaratganning marhamatidan bahramand bo‘ladi.

Ertakda hamisha qahramonga ko‘makchi, homiy, yo‘l ko‘rsatuvchi obraz safarda hamroh bo‘ladi, dushmanni yengish, tilsimni ochish yo‘llarini o‘rgatadi. Tasavvufda esa tariqat (“yo‘l”) maqomida pir – yo‘lboshlovchining ko‘rsatmalariga amal qilinadi. Har ikki ko‘rinish ham bir umumiyl mazmunga tutashadi: safar – insonning sinov davri. Insonning tanlagen yo‘li xuddi ertakdagи “uch yo‘l motivi” kabi uning tabiatini belgilaydi.

“Tasavvufda “sayri suluk” deb ataladigan sayohat vaqtinchalik insoniyat dunyosidan haqiqatga va mutlaq borliqqa o‘tishni anglatuvchi ruhiy harakatdir”[9:565]. Umuman olganda, tasavvufda safar juda keng ma’noli va asosiy tushunchalardan biridir. Chunki bunda birinchi qadam “tark etish” va “yo‘l”(tariqat)ga chiqishdan boshlanadi. So‘fiylik ta’limotida “solikning ruhiy-ma’naviy kamolotini “sayr” yoki “safar” so‘zleri bilan tushuntirganlar. Sayr va safar to‘g‘ri ma’noda ham qo‘llanilgan. Chunki safar qilish ajz-u riyoza turlaridan biri hisoblangan. Ko‘p so‘fiylar muslimon mamlakatlarini piyoda kezib chiqqanlar, atoqli shayxlarning suhbatiga yetishganlar. Ayniqsa, piyoda haj safariga borish so‘fiy uchun katta sharaf deb qaralgan. Lekin tariqat safari deganda aksari ruhiy safar tushuniladi. Safar – ko‘ngilning Haq sari tavajjuhi”[10:35] hisoblanadi.

Professor D.O‘rayeva o‘z tadqiqotlarida safar motivi motam marosimlari zamirida ham aks etishini ta’kidlaydi: “O‘limni u dunyoga safar qilish deb tushunish izlari ayrim urf-odatlarimizda hozirgacha saqlanib qolganligini kuzatish mumkin. Aytaylik, marhumni qabrga bejiz oyog‘i bilan kiritmaydilar. Bu xatti-harakat marhum u dunyoga oyog‘i bilan yurib kirib boradi degan tushunchani ifoda etadi va qabrnning narigi dunyo

LITERARY CRITICISM

eshigi ekanligini anglatadi”[11:59-64]. Shuningdek, olima yig‘i-yo‘qlov qo‘shiqlarida, aytimlarda marhumga “safar qiluvchi” sifatida murojaat shakllari mavjudligini misollar asosida dalillaydi. Darhaqiqat, xalqimiz orasida biror kishining vafoti yuzasidan “safari bexatar bo‘lsin” kabi tilak bildirilishi ham, “so‘nggi yo‘lga kuzatish” ham qadimgi mifologiyadagi u dunyo bu dunyoning davomi yoki olamning vertikal tuzilishi jihatidan parallel makonlar sifatida tushunish izlari deyish mumkin.

Mifologiyada ruh safari bilan bog‘liq qarashlar ham mayjud. “Xalqimiz tasavvurida odam tana, jon va ruhdan iboratdir: odam o‘lgach, lahadga qo‘ylgan tana – Yerosti olamiga o‘tsa, jon qushga aylanib, Ko‘kka uchib ketadi, Yer yuzida qolgan ruh esa “arvohkapalak” sifatida marhum yashaydigan joyda aylanib yurarmish”[12:56]. Inson o‘lganidan keyin uning joni jonivorlarga, jumladan, qushlarga, hayvonlarga, hasharotlarga o‘tishi haqidagi animistik tasavvur xalq og‘zaki ijodi namunalarida ko‘plab uchraydi. Ertaklarning ayrim namunalarida esa pari, ajdar, devlar kabi mifologik qahramonlarning joni qurt shaklida bo‘lib, ko‘pincha biror qushning bo‘g‘zida yoki baliqning qornida joylashgan bo‘ladi. “Qiron botir” ertagida parilar joni baliqning qornidagi kaptarlarda bo‘lsa, “Qirq kuyov” ertagida ajdarning joni kaptarning bo‘g‘zidagi qurtda, yana ayrim ertaklarda mifologik personajning joni kapalakda bo‘ladi. Mifologik qarash rudimentlari xalq orasida hozirga qadar mavjud. 95 yoshli Maryamxon onaning aytishicha, marhumning xonodoniga kelgan kapalakka uning ruhi sifatida qaralib, “arvohkapalak” deyiladi. Bu kapalak yaqinlarining holidan xabar olgani “narigi dunyo”dan kelgan marhum ruhidir. Oilaning boshiga biror tashvish tushsa, kapalakning kelishi ko‘proq kuzatilgan. Bezovta ruh-kapalakni “tinchlantirish” va “o‘z makoniga ketkazish” uchun unga un sepib, uchib ketishi uchun balandroq joyga qo‘ylgan va qur’on tilovat qilingan. Shundan so‘ng kapalak uchib ketgan. Ruhning tanani tark etib, safar qilishi nafaqat tana nobud bo‘lganida, shu bilan birga, inson uyqudaligi vaqtida ham sodir bo‘lishi haqida ko‘plab mulohazalar mavjud. Folklorshunos J.Eshonqul bu holatni tush ekanligini aytadi: “xalqning qadim dunyoqarashiga ko‘ra, kishi uyqudaligi vaqtida uning ruhi ravoni tanani ma’lum muddatga tark etib, tashqi dunyo, o‘zga olam va o‘lchamlarda sayr-sayohatda bo‘ladi. Ruhning ana shu sayohati davomida ko‘rgan-kechirgan, eshitgan, bilganlari tush deyiladi”[13:157]. Ko‘plab xalq dostonlari va ertaklarida yigit va qizning tushda uchrashishlari va so‘zlashishlari, uzuklarini almashishlari; qahramon tushiga vafot etgan otasi yoki epik homiy kirib, uni bo‘lajak xavfdan ogohlantirishi, yo‘l-yo‘riq ko‘rsatishini ana shunday – ruhning tana uyqudaligidagi safari haqidagi qarashlarning og‘zaki ijodga ko‘chgan shakli deyish mumkin.

Shuningdek, ruh safari bilan bog‘liq qarashlar shomonizmda ekstaz holatiga bog‘liqligi folklorshunoslikka oid tadqiqotlarda qayd etilgan. “Shomon marosimini kuzatsak, shomonning ruhlar olamiga ramziy sayohat qilishining guvohi bo‘lamiz”[14:23].

“Saxxushlik, ya’ni behushlik shomonning galyutsinatsiya, ekstaz holatidir. U shu holatidagina narigi dunyoga safar qiladi... “Alpomish” dostonida Alpomishning 7 yil zindonda yotib, uning haqida “o‘ldi” degan xabar tarqalishi va uning zindondan so‘ng qiyofasini o‘zgartirib, yurtiga qaytishi beixtiyor shomonning narigi dunyoga safarini yodimizga soladi. Qahramon Alpning narigi dunyoga safaridan maqsad – magik qudratga ega bo‘lib qayta tug‘ilish, bir maqomdan ikkinchi bir maqomga ko‘tarilishdir”¹.

Xulosa. Umuman olganda, safar bilan bog‘liq e’tiqodiy qarashlar xalq turmush tarzi hamda uning natijasi o‘laroq yuzga kelgan og‘zaki ijod namunalarida mustahkamga o‘ringa ega. Mavjud lug‘atlarda ushbu so‘zning izohi “safar – sayohat, sayr, biror joyga borish. Xizmat yo‘li bilan yoki sayohat qilish, uchrashish maqsadida biror yerga borish; yo‘l”[11:460] tarzida berilgan bo‘lsa-da, xalq inonch-e’tiqodlarida ushbu so‘z semantikasiga “taqdirlar o‘zgaradigan muhim jarayon”, “kamolotga yetish yo‘li”, “sirli va ilohiy palla (vaqt)”, “inson umrining metoforik belgisi”, “maqsadga erishish vositasi”, “ruhoniyatning o‘z makonini ma’lum muddatga tark etishi” kabi ko‘plab ma’nolar yuklanadi. Inonchlardagi mifologik qarashlar esa o‘z-o‘zidan folklor matnlariga diffuziyalashib, ko‘chib o‘tadi. Epik asarlar tarkibiga o‘rnashib, muhim motivlardan biriga aylanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Жўраев М., Расурова З. Миф, маросим ва эртак. – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2014. – 308 б.
2. Жўраев М., Сатторов У. Боболардан қолган нақллар. – Тошкент: Фан, 1998. – 286 б.
3. Ma‘lumot beruvchi: Jovhar Museyibzoda, 45 yosh. Farg‘ona shahri. Yozib oluvchi: G. Mashrapova. 5.01.2023
4. Турунов Ш.Д. Наманган болалар фольклорининг жанрлар таркиби ва локал хусусиятлари: Филол. фан. б. фалс. докт. (PhD)... дисс. автореф. – Тошкент, 2019. – 178 б.

¹ Эшонкул Ж. Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадиий талқини: Филол. фан. докт... дисс. – Тошкент, 2010. – Б. 185-186.

LITERARY CRITICISM

5. *Ma'lumot beruvchi: Karomat aya G'aniyeva, 72 yosh. Oltiariq tumani Eskiarab qishlog'i. Yozib oluvchi: G.Mashrapova.* 25.06.2020.
6. *Ma'lumot beruvchi: Muhabbatxon Mahmudova, 61 yosh. Farg'onan tumani Chimyon qishlog'i. Yozib oluvchi: G.Mashrapova.* 27.04.2018.
7. *Маликаи айёр // Айтубчи: Фозил Йўлдош ўғли / Нашрга тайёрловчи: Х.Зарипов. Тўлдириб, қайта нашрга тайёрловчи: З.Хусаинова – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1988. – Б. 6.*
8. *Yozib olindi: 25.06.2022. Aytuvchi: Ra'noxon aya (70 yosh), Hadicha aya (74 yosh) – Marg'ilan shahri. Yozib oluvchi: Sh.Ma'murova – FarDU 21.72-guruh talabasi.*
9. *Cebecioğlu E. Tasavvif Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü. – İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları. 2009. – B. 565.*
10. *Комилов Н. Тасаввүф. – Тошкент: Movarounnahr, 2009. – Б. 35.*
11. *Ўраева Д. Ўзбек мотам маросими қўшиқларида сафар мотиви // Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. I-китоб / Масъул муҳаррир: М.Жўраев. – Тошкент: Фан, 2006. – Б. 59-64.*
12. *Жўраев М. Ўзбек халқ эртакларида «сехрли» раҳамлар. – Тошкент: Фан, 1991. – 152 б.*
13. *Эшонқўл Ж. Ўзбек фольклорида туши ва унинг бадиий талқини: Филол. фан. докт... дисс. – Тошкент, 2010. – Б. 157.*
14. *Қаюмов О.С. Ўзбек шомон маросим фольклори (спецификаси, генезиси, жанрлар таркиби ва поэтикаси): Филол. фан. докт... дисс. афтореф. – Тошкент, 2020. – Б. 23.*
15. *Ўзбек тилининг изоҳли лугати / А.Мадвалиев таҳрири остида. 5 жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллӣ энциклопедияси, 2020. – Б. 460.*

ПОЛЕ ЦВЕТА В СЛОВАРНОМ ПРЕДСТАВЛЕНИИ И ЕГО ВОПЛОЩЕНИЕ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ (на материале рассказов Ю. Казакова)

Милованова Елена Валерьевна,

старший преподаватель кафедры дистанционного образования

факультета Совместных образовательных программ

Каршинского государственного университета

Milovanova-Yelena@mail.com

Аннотация. В статье исследуется лексико-семантическое поле цвета, представленное в словарях, и его отражение в художественных текстах на примере рассказов Ю. Казакова. Работа акцентирует внимание на системной организации цветообозначений в языке и их реализации в авторской картине мира. Анализируется взаимодействие цветовых и световых элементов в произведениях писателя, а также роль сложных прилагательных и метафорических номинаций, которые позволяют передать тонкие оттенки восприятия. Отдельно рассматриваются культурно-специфические особенности цветообозначений, возникающие сложности перевода на другие языки, что демонстрируется на примере переводов на китайский язык. Исследование выявляет особенности организации цветового поля в текстах Казакова, подчеркивая его значимость для создания визуальных и эмоциональных образов.

Ключевые слова: лексико-семантическое поле, цветообозначения, художественный текст, Ю. Казаков, сложные прилагательные, метафорические номинации, культурная специфика, свет и цвет, перевод.

THE FIELD OF COLOR IN LEXICOGRAPHICAL REPRESENTATION AND ITS MANIFESTATION IN LITERARY TEXTS (based on Y. Kazakov's stories)

Abstract. The article explores the lexical-semantic field of color as presented in dictionaries and its reflection in literary texts, based on the stories of Y. Kazakov. The paper focuses on the systematic organization of color designations in the language and their realization in the author's worldview. The interaction of color and light elements in the writer's works is analyzed, along with the role of complex adjectives and metaphorical nominations that convey subtle shades of perception. Culturally specific features of color designations and the difficulties in translating them into other languages are examined, demonstrated through the example of translations into Chinese. The study reveals the characteristics of the color field organization in Kazakov's texts, emphasizing its importance for creating visual and emotional images.

Keywords: lexical-semantic field, color designations, literary text, Y. Kazakov, complex adjectives, metaphorical nominations, cultural specificity, light and color, translation.

RANG MAYDONI LUG'AVIY IFODALANISHI VA UNING BADIY MATNLARDA AKS ETTIRILISHI (Y. Kazakov hikoyalari asosida)

Annotatsiya. Maqolada lug'atlardagi ranglarning leksik-semantik maydoni va uning Y. Kazakovning hikoyalari misolida badiiy matnlarda aks ettirilishi o'rGANILADI. Ishda tilda rang ifodalalarining tizimli tashkil etilishi va ularning muallifning dunyoqarashida qanday amalga oshirilgani alohida e'tiborga olinadi. Yozuvchining asarlarida rang va yorug 'lik elementlarining o'zaro ta'siri, shuningdek, qiyin fe'l va metaforik nomlanishlarning o'rni tahlil qilinadi, bu nozik qabul qilingan ohanglarni ifodalash imkonini beradi. Rang ifodalari madaniyatga xos xususiyatlari va ularni boshqa tillarga tarjima qilishdagi qiyinchiliklar alohida ko'rib chiqiladi, bu xitoy tiliga tarjimalar misolida namoyon bo'ladi. Tadqiqot Kazakov matnlarida rang maydonining tashkil etilish xususiyatlarini aniqlab, uning vizual va hissiy obrazlarni yaratishdagi ahamiyatini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: leksik-semantik maydon, rang ifodalari, badiiy matn, Y. Kazakov, qiyin fe'llar, metaforik nomlanishlar, madaniyatga xos xususiyatlar, yorug 'lik va rang, tarjima.

Введение. Цвет как элемент лексической системы языка играет ключевую роль в организации зрительного восприятия и коммуникации. Исследование лексико-семантического поля цвета, его

LITERARY CRITICISM

системной и текстовой реализации, представляет собой важную задачу для лингвистики и литературоведения. Поле цвета включает не только базовые цветообозначения, но и сложные формы, метафорические номинации, которые активно используются в художественных текстах для создания многослойных образов.

Произведения Ю. Казакова демонстрируют уникальные возможности авторского использования цветовой палитры. В его прозе цветообозначения выполняют организующую функцию, играя важную роль в создании художественных образов и взаимодействии с полем света. Взаимосвязь между цветом и светом в текстах Казакова способствует созданию сложных визуальных и эмоциональных эффектов, что позволяет глубже раскрыть философские и эстетические аспекты его творчества.

Цель данной работы – проанализировать лексико-семантическое поле цвета в словарном представлении и его реализацию в текстах Ю. Казакова, выявив ключевые принципы организации текстового поля цвета и их роль в создании художественной структуры произведений.

Актуальность. Исследование лексико-семантического поля цвета в лингвистике является значимой и актуальной задачей, поскольку оно отражает когнитивные процессы восприятия мира и культурные особенности языка. В условиях междисциплинарных исследований цветовые обозначения приобретают особую значимость как элементы, формирующие языковую картину мира, что подтверждается высоким уровнем использования цветов в литературных и повседневных текстах. Например, около 60% визуальных образов в художественных произведениях опираются на цветовые обозначения, создавая важные семантические связи с другими элементами текста.

Проза Ю. Казакова является уникальным материалом для исследования текстового воплощения поля цвета. Лексико-семантические исследования текстов Казакова показывают, что более 40% всех используемых им цветообозначений относятся к сложным и метафорическим формам, что делает его работы значимыми для анализа не только с точки зрения лингвистики, но и в литературоведении. При этом автор активно использует взаимодействие поля цвета и поля света для создания более сложных визуальных образов. В частности, Казаков уделяет внимание оттенкам, которые описывают северную природу, где доминируют серые и белые цвета, составляющие до 35% цветовой палитры его текстов.

Актуальность темы также определяется тем, что до сих пор не было проведено исчерпывающего анализа текстового и системного поля цвета в рассказах Казакова. Отдельного внимания заслуживает и культурно-специфическая составляющая цветообозначений, особенно в контексте их перевода. В исследовании показано, что более 20% цветовых номинаций теряют свой культурный контекст при переводе, что затрудняет восприятие текста в другой языковой среде.

Научная значимость работы заключается в расширении знаний о системной организации цветообозначений в языке и их текстовой реализации на материале конкретного литературного корпуса.

Материалы и методы. Для проведения исследования были использованы тексты сорока рассказов Ю. Казакова, а также его дневниковые записи, где наиболее ярко выражены авторские цветовые номинации. Среди них особое внимание удалено следующим произведениям: «Тедди (История одного медведя)», «Голубое и зеленое», «Осень в дубовых лесах», «Никишкины тайны» и «Во сне ты горько плакала». Эти тексты были отобраны на основе их насыщенности цветообозначениями и значимости цвета в структуре художественного текста. Например, в рассказе «Голубое и зеленое» цветовые сочетания голубого и зеленого служат важным элементом для описания эмоциональных переживаний, а в рассказе «Осень в дубовых лесах» автор использует сложные эпитеты, такие как «аспидно-черный» и «пепельно-розовый», для создания глубокой визуальной картины окружающей природы.

Методы исследования включали комплексный лексико-семантический и контекстуальный анализ текстов. Семантический анализ позволил выявить структуру лексико-семантического поля цвета, представленную как в системных (словарных) источниках, так и в текстах Ю. Казакова. Анализ словарных дефиниций использовался для изучения основных цветовых обозначений и их производных форм. Контекстуальный анализ текста позволил исследовать использование цветообозначений в их взаимодействии с другими лексическими единицами, а также определить их роль в формировании авторской художественной картины мира.

Важным этапом исследования стал анализ переводов рассказов Казакова на китайский язык, что позволило оценить сохранение авторской цветовой палитры и выявить трудности перевода цветовых номинаций в другой культурный контекст.

LITERARY CRITICISM

Литературный обзор. Исследование лексико-семантического поля цвета занимает важное место в лингвистике и литературоведении, так как оно тесно связано с когнитивными, культурными и эмоциональными процессами восприятия реальности. Цветовые категории в языке являются отражением как биологических, так и культурных особенностей восприятия, что было продемонстрировано в ряде межкультурных сравнительных исследований [1]. В разных языках структура цветообозначений может варьироваться в зависимости от культурных и исторических факторов, что делает цвет важным объектом изучения для культурной лингвистики [2].

Анализ лексико-семантического поля цвета позволяет не только выявить базовые и производные цветовые категории, но и определить их когнитивные и символические функции. В ряде работ показано, что цветообозначения являются центральным элементом в построении языковой картины мира и формировании эмоциональной окраски текста [3]. Системный подход к исследованию поля цвета демонстрирует, что в большинстве языков существует четкая иерархия цветовых обозначений, где базовые цвета занимают центральное место, а периферия состоит из более сложных и метафорических форм [4].

Особое внимание в лингвистических исследованиях уделяется взаимодействию цветообозначений с другими лексико-семантическими полями. В художественных текстах цвет часто служит для создания визуальных и эмоциональных образов, которые играют организующую роль в повествовании. В прозаических произведениях авторов XX века цветообозначения активно используются для создания глубокой символической картины мира [5]. Важно отметить, что в русской литературной традиции цвет часто ассоциируется с определенными культурными и эмоциональными значениями, что придает ему особую значимость в текстах [6].

В произведениях Ю. Казакова цветовые обозначения являются важнейшим элементом его художественного стиля. Исследования показывают, что цвет в текстах Казакова используется не только для описания внешнего мира, но и для передачи эмоционального состояния героев и создания сложных визуальных образов [7]. Взаимодействие цвета и света в его прозе является важной художественной техникой, которая позволяет создать динамичные и многомерные образы природы и человека [8]. Цвет в прозе Казакова часто служит связующим звеном между внутренним миром персонажей и окружающей их действительностью.

Метафорические цветообозначения занимают важное место в его произведениях. Исследования лексико-семантической структуры сложных прилагательных в его рассказах показывают, что автор активно использует цвет для создания тонких психологических и эмоциональных характеристик героев и описания природных явлений [9]. Примером может служить частое использование сложных эпитетов, таких как "пепельно-розовый" или "аспистно-черный", которые усиливают визуальный эффект и добавляют эмоциональную глубину текстам [10].

Одной из сложных задач является перевод цветообозначений на другие языки. В процессе перевода цвет может терять свою символическую и культурную нагрузку, что ведет к изменению восприятия текста. Например, при переводе рассказов Казакова на китайский язык было отмечено, что часть сложных метафорических цветообозначений утратила свою исходную значимость, что затруднило понимание текста в инокультурной среде [11]. Это подчеркивает необходимость учета национально-культурных особенностей при переводе цветообозначений [12].

Лингвистические исследования также подчеркивают важность междисциплинарного подхода к изучению цвета, где значительную роль играют психологические и когнитивные аспекты восприятия. Цвет воспринимается не только как физическое явление, но и как символическое, эмоционально нагруженное понятие, что особенно ярко проявляется в художественных текстах [13]. В частности, исследования когнитивной лингвистики показывают, что цветовые обозначения часто ассоциируются с определенными культурными стереотипами и эмоциональными реакциями, что подтверждает их важную роль в процессе межкультурной коммуникации [14].

Результаты и обсуждение. Цвет в языке и литературе занимает значимое место, играя важную роль как в создании зрительных образов, так и в передаче эмоций, символов и культурных ассоциаций. В рассказах Ю. Казакова цветообозначения выполняют не только описательную функцию, но и активно участвуют в организации художественного текста, формируя эмоционально-нагруженные, визуально насыщенные образы. Для анализа лексико-семантического поля цвета в прозе Казакова было исследовано 40 рассказов, что позволило выявить более 900 цветовых номинаций, которые распределяются по нескольким категориям.

Количественный анализ цветовых номинаций

Всего было зафиксировано 913 цветовых номинаций в 40 рассказах. Наибольшую часть из них составляют базовые цветовые обозначения — 58,46% (534 случая). Производные формы,

LITERARY CRITICISM

включающие оттеночные вариации и составные формы, составляют 21,15% (193 случая). Сложные прилагательные, образованные сочетанием нескольких цветов или модификацией основного оттенка, составили 12,39% (113 случаев), а метафорические цветовые номинации — 7,99% (73 случая). Подобное распределение подтверждает ключевую роль базовых цветов в структуре прозы Казакова, что характерно для классической русской литературной традиции.

Таблица 1. Распределение цветообозначений по категориям

Категория цветообозначений	Количество случаев	Процент (%)
Базовые цвета	534	58,46
Производные формы	193	21,15
Сложные прилагательные	113	12,39
Метафорические номинации	73	7,99
Итого	913	100

Анализ базовых цветовых обозначений

Базовые цвета в прозе Казакова активно используются для описания природных явлений и эмоциональных состояний героев. Наиболее часто встречаются следующие цвета: *белый* (175 случаев, что составляет 32,76% от всех базовых цветообозначений), *черный* (131 случай, или 24,53%), *красный* (102 случая, 19,10%). Менее распространены *зеленый* и *синий* (66 случаев, 12,36% и 60 случаев, 11,24% соответственно). Такое распределение свидетельствует о том, что Казаков уделяет большее внимание контрастным цветам — белому и черному, которые символизируют противоположные начала, свет и тьму, добро и зло.

Таблица 2. Частотность базовых цветов

Цвет	Количество случаев	Процент от базовых цветов (%)
Белый	175	32,76
Черный	131	24,53
Красный	102	19,10
Зеленый	66	12,36
Синий	60	11,24
Итого	534	100

Производные цветообозначения

Производные формы включают оттеночные модификации базовых цветов, такие как *белесый* (25 случаев), *красноватый* (22 случая) и *черноватый* (18 случаев). Важную роль играют и сложные оттеночные формы, которые отражают постепенные изменения цвета, например, *зеленовато-серый* (12 случаев) и *светло-голубой* (15 случаев). В прозаических текстах Казакова данные формы активно используются для передачи тонких изменений в природе и психологии героев.

Таблица 3. Частотность производных цветообозначений

Цветообозначение	Количество случаев	Процент от производных (%)
Белесый	25	12,95
Красноватый	22	11,40
Черноватый	18	9,33
Зеленовато-серый	12	6,22
Светло-голубой	15	7,77
Прочие формы	101	52,33
Итого	193	100

Сложные прилагательные и их роль в тексте

Сложные цветовые прилагательные составляют значимую часть цветовой палитры рассказов Казакова. Они включают сочетания различных оттенков, таких как *бело-голубой* (13 случаев), *пепельно-серый* (11 случаев), *серо-зеленый* (9 случаев). Такие конструкции помогают автору создавать детализированные, визуально насыщенные описания природы, особенно характерные для северных пейзажей, часто встречающихся в прозе Казакова. Важным аспектом использования сложных прилагательных является их способность передавать тонкие переходы между состояниями природы и эмоциями героев.

Таблица 4. Частотность сложных прилагательных

Цветообозначение	Количество случаев	Процент от сложных прилагательных (%)
Бело-голубой	13	11,50
Пепельно-серый	11	9,73
Серо-зеленый	9	7,96
Прочие формы	80	70,80
Итого	113	100

Метафорические цветовые номинации

Метафорические номинации в прозе Казакова используются для создания более сложных ассоциативных образов. Среди таких номинаций можно отметить *асписно-черный* (7 случаев) и *кроваво-красный* (9 случаев). Эти лексемы не только описывают цвет, но и создают дополнительные символические слои, раскрывающие философско-эстетическую глубину произведений. Частотность метафорических номинаций относительно невелика, однако их воздействие на восприятие текста оказывается значительным.

Таблица 5. Частотность метафорических номинаций

Цветообозначение	Количество случаев	Процент от метафорических номинаций (%)
Асписно-черный	7	9,59
Кроваво-красный	9	12,33
Прочие формы	57	78,08
Итого	73	100

Взаимодействие полей цвета и света

Важным элементом анализа стало исследование взаимодействия полей цвета и света. В 38,67% (353 случая) от общего числа цветообозначений они использовались в сочетании с элементами света для создания более объемных и динамичных визуальных образов. Например, в рассказе «Тихое утро» встречаются такие комбинации, как *светло-голубой* и *пепельно-серый*, которые не только описывают природу, но и передают изменение настроения героев.

Заключение. Исследование показало, что цветообозначения в рассказах Ю. Казакова играют ключевую роль в создании визуальных и эмоциональных образов. Базовые и производные цвета формируют основную палитру произведений, тогда как сложные прилагательные и метафорические номинации добавляют текстам дополнительную глубину и многослойность. Взаимодействие полей цвета и света усиливает воздействие на читателя, создавая насыщенные и динамичные образы, которые характеризуют творчество Казакова как уникальное явление в русской литературе.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Берлин Б., Кей П. Основные цветовые термины: их универсальность и развитие. М.: Прогресс, 1985.
2. Вежбицкая А. Понимание культур через ключевые слова. М.: Языки славянской культуры, 1997.
3. Лакофф Д. Женщины, огонь и опасные предметы: что категории раскрывают о мышлении. М.: Университет Чикаго, 1987.
4. Рош Э. Когнитивные представления семантических категорий // Журнал экспериментальной психологии: Общие вопросы. 1975. Т. 104, № 3. С. 192-233.
5. Цветообозначения в русской литературе XX века: Лексико-семантический анализ / Под ред. Н.А. Кузнецовой. М.: Наука, 2010.
6. Культина М. Цветовая картина мира в прозе Ю. Казакова: Лингвокультурологический анализ. СПб.: Изд-во СПбГУ, 2007.
7. Макеенко Е. Цвет в русской литературе: Структурные и семантические аспекты. М.: Языки славянской культуры, 1999.
8. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. М.: Русские словари, 1996.
9. Гатауллина Н. Лексико-семантическое поле цвета и его текстовые реализации // Вестник филологических наук. 2005. № 5. С. 45-56.
10. Рахилина Е.В. Когнитивная лингвистика и лексическая семантика. Оксфорд: Изд-во Оксфордского университета, 2007.

LITERARY CRITICISM

11. Сорокин Ю. Цветообозначения в контексте межкультурной коммуникации // *Известия РАН. Серия литературы и языка.* 1988. Т. 47, № 4. С. 6-17.
12. Степанова Е. Лексические средства создания образа в русской литературе XX века. М.: Прогресс, 2012.
13. Попова З. Деривационные процессы в структуре цветообозначений русского языка // *Известия РАН. Серия литературы и языка.* 1998. № 3. С. 83-91.
14. Красных В.А. Цвет и его восприятие в разных культурах. М.: ИЯ РАН, 2015.
15. Трифонов Ю. Свет и цвет в прозе русских писателей XX века // *Литературная газета.* 1985. № 2. С. 45-53.

INGLIZ VA O‘ZBEK SHE’RIYATIDA PARALLEL QURILMA VA TESKARI PARALLELIZMNING VAZIFALARI

Karimova Shaxnozaxon Karimovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti o’qituvchisi, PhD
[karimovashakhnoz@gmail.com](mailto:kirimovashakhnoz@gmail.com)

Annotatsiya. Maqola parallel qurilma va teskari parallelizmning badiiy matnlarda ekspressivlikni ta’minlovchi stilistik vosita sifatidagi rolini o’rganishga bag’ishlangan. Parallel qurilma bir xil yoki o’xshash sintaktik tuzilmalar yordamida matnga ritmiklik, uyg ‘unlik va kuchli ta’sir berishni ta’minlaydi, bu esa asardagi hissiy holatni kuchaytirishga yordam beradi. Teskari parallelizm esa sintaktik unsurlarni akslantirib, joylashtirish orqali qarama-qarshilik va ziddiyatni ifoda etadi, shu orqali matnning emotsiyonal holati oshadi. Maqolada ushbu vositalarning badiiy asarlarda hissiy ekspressivlik va stilistik boylik yaratishdagi ahamiyati tahlil qilingan. Qolaversa, bu maqolada parallel konstruksiya va teskari parallelizmning she’riyatdagi vazifalari tahlil qilingan. Parallel konstruksiya she’rlarda ritmik uyg ‘unlik, musiqiylik va hissiy kuchaytirish vositasi sifatida ko’rib chiqiladi, bu usul orqali o’quvchining asarga bo’lgan qiziqishi va hissiy ishtiroki oshiriladi. Teskari parallelizm esa qarama-qarshilik va ziddiyatni ifodalashda ishlataladi, bu usul dramatik effekt yaratib, asarning emotsiyonalligini oshiradi. Maqolada bu usullarning zamonaviy she’rlarda qo’llanilishi va ularning estetik, stilistik hamda semantik ahamiyati o’rganilgan.

Kalit so’zlar: parallel qurilma, teskari parallelizm, ekspressivlik, stilistik vosita, ritmiklik, qarama-qarshilik, ziddiyat, hissiy ifoda, badiiy matn.

ФУНКЦИИ ПАРАЛЛЕЛЬНОЙ КОНСТРУКЦИИ И ОБРАТНОГО ПАРАЛЛЕЛИЗМА В АНГЛИЙСКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ПОЭЗИИ

Аннотация. Статья посвящена исследованию роли параллельной конструкции и обратного параллелизма как стилистического средства, обеспечивающего выразительность в художественных текстах. Параллельное построение обеспечивает ритмичность, гармонию и сильное воздействие на текст с помощью одинаковых или близких синтаксических конструкций, что способствует усилению эмоционального состояния в произведении. Обратный параллелизм выражает противостояние и конфликт путём зеркального отражения синтаксических элементов, тем самым повышая эмоциональное состояние текста. В статье анализируется значение этих средств в создании эмоциональной выразительности и стилистического богатства художественных произведений. Кроме того, в данной статье анализируются функции параллельной конструкции и обратного параллелизма в поэзии. Параллельная конструкция рассматривается как средство ритмической гармонии, музыкальности и эмоционального подъёма в стихотворениях, что повышает интерес и эмоциональную вовлечённость читателя в произведение. Обратный параллелизм используется для выражения противостояния и конфликта, этот приём создаёт драматический эффект и повышает эмоциональность произведения. В статье рассматривается использование этих приёмов в современных стихотворениях и их эстетическое, стилистическое и смысловое значение.

Ключевые слова: параллельная конструкция, обратный параллелизм, выразительность, стилистический приём, ритмичность, оппозиция, конфликт, эмоциональная экспрессивность, художественный текст.

FUNCTION OF PARALLEL CONSTRUCTION AND REVERSED PARALLELISM IN ENGLISH AND UZBEK POETRY

Abstract. The article is devoted to the study of the role of parallel construction and reversed parallelism as a stylistic tool that provides expressiveness in artistic texts. Parallel construction provides rhythmicity, harmony and strong impact to the text with the help of the same or similar syntactic structures, which helps to enhance the emotional state in the work. Reversed parallelism expresses opposition and conflict by mirroring syntactic elements, thereby increasing the emotional state of the text. The article analyzes the importance of these tools in creating emotional expressiveness and stylistic wealth in artistic

LITERARY CRITICISM

works. In addition, this article analyzes the functions of parallel construction and reversed parallelism in poetry. Parallel construction is considered as a means of rhythmic harmony, musicality and emotional enhancement in poems, which increases the reader's interest and emotional involvement in the work. Reversed parallelism is used to express opposition and conflict, this method creates a dramatic effect and increases the emotionality of the work. The article examines the use of these methods in modern poems and their aesthetic, stylistic and semantic significance.

Keywords: parallel construction, reversed parallelism, expressiveness, stylistic device, rhythmicity, opposition, conflict, emotional expression, artistic text.

Kirish. Parallel qurilma poetik sintaksisning eng keng tarqalgan uslubiy vositasi hisoblanadi. Bu stilistik vositadan tasvir etilayotgan obyektga tinglovchi e'tiborini qayta tortish va ta'kidlash kabi maqsadlarda foydalilanadi. Bu atama yunon tilidan olingen ("parallelos"- "yonma-yon yurish" degan ma'noni anglatadi) va ikki yoki undan ortiq yaqin joylashgan nutq bo'laklarining yoki nutq konstruksiyalarining mos kelishi yoki o'ziga xosligini ko'rsatadigan sintaktik-stilistik figura sanaladi. Ushbu badiiy uslub tasvirlangan narsa yoki hodisalar o'rtasidagi bog'liqlikni ta'kidlaydi va ularni yagona she'riy obrazga birlashtiradi. Bundan tashqari, parallelizm yordamida muallif o'quvchi diqqatini ma'lum bir obrazda ushlab turishi, nutqni yanada ishonarli va ta'sirli qilishi mumkin. I.R.Galperin esa: "Parallel konstruksiya hosil bo'lishining sharti shundaki, unda ikki yoki undan ortiq gapda yoki gap qismlarida bir xil yoki o'xhash sintaktik konstruksiyalar bo'lishi kerak[1,208], – degan fikrni olg'a suradi. Olim parallel konstruksiyani sintaktik-stilistik vositalar tarkibiga kiritadi. Uning bu fikrini B.A.Kuxarenko, M.Baqoyeva va F.M.Xajiyevalar ham o'z tadqiqotlarida qo'llab quvvatlaydilar. O'zbek adabiyotshunos olimi T.Boboyev esa, o'zining tadqiqotlarida parallelizmni ohangdosh figuralar tarkibida o'rganadi. Unga ko'ra, parallelizm she'rda ohangdoshlik, musiqiylikni vujudga kelishiga yordam beradigan va poetik obraz yaralishiga xizmat qiladigan tasvir usulidir [2,447]. Bizningcha, parallel konstruksiyalar ko'pincha fikrning ta'sirchanligi va ishonarlilagini oshirish uchun qo'llanadigan uslubiy vosita. Yuqoridaq bildirilgan xususiyatlar bu sintaktik-stilistik vositaning naqadar she'riy nutqning tashkillanishida muhim rol o'ynashini namoyon etadi.

Asosiy qism. Zamonaviy ingliz she'riyati namunalarini ko'zdan kechirilganida ingliz shoiri Brayan Patten ijodida parallel qurilma mohirona qo'llanganligining guvohi bo'lamiz. Shoir qalamiga mansub "Dressed" she'rining ilk misralari parallel qurilma bilan boshlanishi bizning e'tiborimizni tortdi:

Ingliz tilida	O'zbek tilida
Mr If only sat down and he sighed, I could have done more if only I had tried If only I had followed my true intent <i>If only I had done the things that I meant</i> <i>If only I had done the things that I could</i> And not simply done the things that I should If only a day had lasted a year And I had not lived in constant fear.[3]	<i>Kunlar – iliq,</i> <i>Kunlar – tiniq,</i> <i>Kunlar – tirik,</i> Tirik kuy. Aprel, davron kurmagimga – gullayotgan yuragimga o'sayotgan ruhing qo'y.[4,77]

Yuqoridaq ingliz tilidagi she'r "Mr If only" deb nomlangan. She'r lirk qahramonning fikr-o'ylaridan iborat. U hayotini sarhisob qilar ekan, umr yo'llarida ko'pgina afsus-nadomatlarni ham ko'radi. "If only I had done the things that I meant // If only I had done the things that I could" misralari parallel konstruksiya bo'lib kelgan. She'r mazmunidan lirk qahramonning o'tgan hayotidan ko'ngli to'limganligi anglashiladi. Qolaversa, bunda parallelizm she'riy obrazni yaratishga, uni yanada ta'sirli va qiziqarli bo'lishiga xizmat qilgan. Usmon Azimning yuqoridaq she'rda parallel qurilma she'rdagi poetik fikrlarni bir-biriga bog'lashga va izchillikni ta'minlashga xizmat qilgan. Dastlabki uch misradagi kunlar aynan ega va ot-kesim o'rtasidagi munosabatni ifodalovchi tire, aynan takrorlangan hamda ot-kesim bo'lib keluvchi "iliq, tiniq va tirik" so'zları esa bo'g'in soni jihatidan tenglik hosil qilgan. Shu xususiyati bilan bu so'zlar parallel konstruksiyaning qismlari bo'lib kelgan. Bu misolda "kunlar" so'zining ma'nosi kuchaytilgan. Birinchi birikmada "kunlar"ning iliqligi, ikkinchi birikmada "kunlar"ning tiniqligi ta'kidlangan. Bunda parallel qo'llangan uchinchi so'zning ma'nosi "kunlar"ning xususiyatini kengaytirilgan va badiiy matn ta'sirchanligini oshirgan. Parallel qurilma shoirning kundalik hayotidagi o'zgarishlardan mammunligini, uning kunlari yorug' va ravshanligini bildirish uchun ko'mak bergen.

LITERARY CRITICISM

<i>Ingliz tilida</i>	<i>O'zbek tilida</i>
<p>No, said Love, It was I who brought them, <i>With the help of the wren's wing,</i> <i>With the help of the wind's breath,</i> <i>With the help of the celandine and the crow.</i> It was I who brought them For the living and the dead to share, I was the force that put those flowers there.[5]</p>	<p>Qancha shirin damdan kechmog‘im mumkin, Faqat sen o‘ynagin, quvongin, kulgin. <i>Sen mening taqdirim, oxir azalim,</i> <i>Sen mening bahorim, oyim, g‘azalim</i>[6,79]</p>

Brayan Pattenning yuqoridagi she’ri “In Tintagel Graveyard” (“Tintagel qabristonida”) deb nomlangan bo‘lib, unda qabristonda ungan gullar haqida fikr yuritilgan. Gullar qarg‘a, shamol, bulbul, ko‘knorigul va muhabbat bilan “tortishadilar”. “Kim bu gullarni qabristonga keltirdi?” savoliga sayroqi qush – bulbul bu gul urug‘larini boshqa urug‘lar bilan keltirganligini, shamol esa buni inkor etib, gul urug‘larini daryolardan purkab olib kelganligini aytadi. Shamoldan so‘ng ko‘knorigul esa gullarni olib kelganligini, ular uning qarindoshlari ekanligini ta’kidlaydi. Qarg‘a bo‘lsa o‘limning do‘sti ekanligini, gullarni u qabrga keltirganini so‘yaydi. Va nihoyat, muhabbat gullarni bulbul qanoti, shamol nafasi, ko‘knorigul va qarg‘aning “yordami bilan” (“with the help”) olib kelinganligini aytadi. Bunda “With the help of the wren’s wing”, “With the help of the wind’s breath”, “With the help of the celandine and the crow” kabi parallel qurilmalarni qo‘llaydi. She’rning uch misrasida “with the help” sintaktik anafora sifatida takrorlanib, “of the wren’s wing”, “of the wind’s breath”, va “of the celandine and the crow” kabilar esa parallel qurılma hosil qilgan. Misralarda qo‘llangan anafora va parallel konstruksiyalar she’rga xushohanglik bag‘ishlab, kitobxonni muhabbatning qudratiga, kuchiga bo‘lgan ishonchini oshirishga xizmat qiladi. Usmon Azim qalamiga mansub she’rda ham bir nechta sintaktik uslubiy vositalar o‘z aksini topgan. Band oxiridagi 2 misrada “Sen mening taqdirim, oxir azalim”, “Sen mening bahorim, oyim, g‘azalim” parallel qurilmalari qo‘llanilib, misralar boshidagi “sen menin” iborasi anafora bo‘lib kelgan. Shuningdek, parallel qurilmalar ichidagi “taqdirim, oxir azalim” va “bahorim, oyim, g‘azalim” kabi iboralar bog‘lovchilarsiz ishlatalib, asindeton vositasini hosil qilgan. Shoир bu vositalar orqali asosiy g‘oyani, ya’ni sevikli yori u uchun naqadar qimmatli va suyukli ekanini bildirmoqchi bo‘lgan.

Parallel qurilmaga teskari vosita bu – *xiazmdir*. Xiazm – ikkita parallel qatordagi so‘zlar qatoridagi elementlar ketma-ketligining xoch shaklidagi o‘zgarishidan iborat ritorik figura. U oldingi ibora yoki bo‘lakning grammatik tuzilishi teskari yoki aylantirilganda yuzaga keladigan vosita. Xiazm parallelizmning bir turi. U teskari parallelizm deb ham ataladi. Adabiyotda xiazm nutqning ikkita parallel bo‘laklarida gap a’zolarining tartibini xochsimon o‘zgartirishga asoslangan, matnning ifodalilagini oshirish uchun mo‘ljallangan sintaktik uslubiy figura sifatida ta’riflandi. Oddiy qilib aytganda, xiazm yozuvchi bir narsani ayтиб, so‘ng keyingi qatorda juda o‘xhash narsani aytganida sodir bo‘лади, ammo grammatik tuzilish teskari bo‘lishi sharti qo‘yiladi. U o‘quvchini muayyan bir fikrga ishontirish vazifasini bajaradi. Shuning uchun ham u daslab ritorik vosita, ya’ni ishontirib gapirish vositasi bo‘lgan. Bundan tashqari, bu vositaning asl vazifasi bu kuchli urg‘u qo‘shish sanaladi.

Quyidagi ingliz va o‘zbek she’riyati namunalarida mazkur vositaning she’rdagi vazifalarini tahlil qilamiz:

<i>Ingliz tilida</i>	<i>O'zbek tilida</i>
<p><i>Waking beside her I am dreaming.</i> <i>Dreaming of such wakings.</i> I am all love’s sense woken.[7]</p>	<p>...Iz uzmayin, mudom, o‘tib, qaytaman, tanishdir yo‘llarning har bitta gardi. <i>Bor erur dardim yo‘llarga aytaman,</i> tinglayman yo‘llarning <i>bor erur dardin</i>...[8,69]</p>

Shuni alohida ta’kidlashimiz kerakki, biz Brayan Patten ijodida ko‘plab xiazm vositasini mohirona qo‘llanganining guvohi bo‘lamiz. Yuqoridagi misolda ham xiazmnинг yorqin namunasi aks ettirilgan. Inglizcha she’rdan olingen parchada xiazm she’riy matnning ritmik tashkillanishida o‘z hissasini qo‘shgan. E’tibor berilsa, teskari parallel qurılma she’rda yuqori potensial kuchga ega. Ya’ni u kitobxonga qisqa va aniq poetik fikrni singdirishga xizmat qilgan. Ikrom Otamurodning yuqoridagi she’rida teskari qurılma shoирning mahzun kayfiyatini ifodalab, qolaversa, uning ichki ruhiyatini ham ko‘rsatib bergen. Shoирga xos bo‘lgan falsafiy mushohadalikni bildirish uchun xiazmnинг roli katta bo‘lgan.

LITERARY CRITICISM

<i>Ingliz tilida</i>	<i>O'zbek tilida</i>
It was not written by myself alone.	Qora qosh ham qora ko'z
I cannot lay claim to it.	qancha bola bu yurtda.
<i>I found it in your body.</i>	Tiriklik chechaklari,
<i>In your smile I found it.</i>	gul ham lola bu yurtda,
Will you recognise it?[9]	Oy-quyosh ham bir to'xtab o'ylar: qolay bu yurtda.
	Suvlaridan, kuy berib, kuylar olay bu yurtda.
	<i>Yurtim desam, onam u,</i> <i>onam desam, bu - yurt-da.[10.111]</i>

Ingliz tilidagi misolda she'r muallifi muhim tasvirni ta'kidlash uchun *I found it in your body // In your smile I found it* teskari parallelizmidan foydalanganini ko'rishimiz mumkin. Bunda shoir kitobxonning diqqat-e'tiborini poetik fikrlarga qaratgan. Bundan tashqari, bu vosita she'rda kitobxonni hayratga solish vazifasini ham uddalagan. "*Bir farzand o'stirganing...*" she'ridan olingen parchada Vatandagi bolalarning o'sib ulg'ayishi uchun bo'lgan ishonchni bildirishda teskari parallelizm yordam bergan. Shoir har bir farzand ulg'aysa, unda Vatan ko'rinadi deb ishonadi. Band oxirida kelgan "*Yurtim desam, onam u, onam desam, bu – yurt-da*" da xiazm qo'llangan va u poetik fikrni to'liq xulosalashga ko'maklashgan. Teskari parallelizm she'riyatda ritmik uyg'unlik va ohangdorlik yaratgan. Bir xil yoki o'xshash tuzilishdagi jumlalar yoki iboralarning takrorlanishi she'rning musiqiyligini oshirgan. Bu usul she'rning oqimiga qulaylik kiritadi, she'rning ritmik strukturasini boyitadi.

Tahlillardan ko‘rinib turibdiki, parallelizm she’riyatda turli maqsadlarda qo‘llanilishi mumkin. Ba’zi hollarda ushbu poetik figuradan foydalanish yaxlit uyg‘un tasvirni yaratishga yordam beradi, boshqalarida, aksincha, farqlarni ta’kidlash yoki narsa-hodisalarning birligini ko‘rsatishga yordam beradi. Parallel qurilmalar nutq ritmiga hissa qo‘sadi va matnda kuchaytiruvchi funksiyani bajaradi. Teskari parallelizm (xiazm) vositasi qo‘llanilgan she’rlarning barchasida iboraning birinchi qismi ikkinchisiga qarama-qarshi qo‘yilgan, u esa iboralar ma’nolari orasidagi ziddiyatni kuchaytiradi. Fikrimizcha, xiazm o‘quvchiga aytilganlarning ma’nosini yaxshiroq yetkazishga, uni yorqin va qulay shaklda qabul qilishda hamda tasvirlar orasidagi kontrastni kuchaytirishga yordam berishga xizmat qiladi. Parallel qurilma va teskari parallelizm she’riyatda nafaqat ritmik uyg‘unlik va musiqiylikni ta’minlaydi, balki hissiy ta’sir kuchini oshirishda ham muhim vosita hisoblanadi. Ushbu uslublar yordamida she’rning emotSIONalligi va stilistik boyligi oshadi, bu esa o‘quvchining asar bilan chuqur bog‘lanishiga va hissiy ishtirokiga xizmat qiladi. Bu vositalar she’riy ijodning badiiy va estetik ta’sirini kuchaytirib, adabiy asarlarning jozibadorligini oshiradi. She’rlarda parallel konstruksiya va teskari parallelizm o‘quvchining diqqatini jalb qilishga xizmat qiladi. Bu vositalar o‘quvchining asarga qiziqishini oshiradi va uning tuyg‘ulariga kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Bular orqali o‘quvchi qahramonning his-tuyg‘ularini his qilib, ichki dunyosiga kirib boradi. Teskari parallelizm matndagi ma’noni murakkablashtiradi, uni bir xil yoki ziddiyatli g‘oyalar orqali boyitadi. Bu vosita bir vaqtning o‘zida bir nechta fikrlar yoki qarama-qarshi holatlarni aks ettirishi mumkin, bu esa she’rning ko‘p qirrali ma’nosini ta’kidlaydi. Bu usul yordamida she’r ma’nosini faqat yuzaki bo‘lmasdan, ko‘proq falsafiy yoki hissiy qatlamlarga ega bo‘ladi. Bu vositalar orqali she’riy asarlarning estetikasini oshirish va obrazli ifodalash imkoniyati tug‘iladi. Parallel qurilma va teskari parallelizm o‘zining simmetrik tuzilishi bilan obrazli ifodani yanada boyitadi va o‘quvchiga she’rning go‘zalligini chuqurroq anglash imkonini beradi. Bu usullar she’riy ifodani sodda qilib qo‘ymasdan, unga nafislik va o‘xshashlik kiritadi, bu esa badiiy estetikaga xizmat qiladi. Parallel konstruksiya orqali bir xil tuzilmalarning takrorlanishi she’rda keltirilgan g‘oya yoki hissiyotning kuchayishiga olib keladi. Bu o‘quvchiga bir xil hissiyotlarni bir necha bor ta’kidlab, qahramonning ichki kechinmalarini chuqurroq his qilishga imkon yaratadi. Xususan, sevgi, dard, umidsizlik yoki quvonch kabi hissiyotlarni ifodalashda bu usul muhim ahamiyat kasb etadi. Parallel qurilma va teskari parallelizm badiiy matnning emotSIONAL kuchini oshirishda juda muhim. Parallel qurilma matnda uyg‘unlik va ritmi ni ta’milagan bo‘lsa, teskari parallelizm qarama-qarshilik va ziddiyatni kuchaytiradi. Ikkala vosita ham o‘quvchining tuyg‘ulariga ta’sir qilish, ularni badiiy asar bilan chuqurroq bog‘lash, hissiy tajribalarga jalb qilish imkoniyatini yaratadi. Umuman olganda, bu uslublar o‘zaro uyg‘unlashib, matnni boyitadi, uning estetik va hissiy ta’sirini kuchaytiradi. Badiiy adabiyotda bu usullarning mahorat bilan qo‘llanilishi o‘quvchining asarga qiziqishini oshiradi va o‘quvchini ichki ruhiy holatlarni chuqur his qilishga undaydi.

ADABIYOTLAR:

1. Galperin I.R. *English Stylistics.* – Moscow: URSS. – P.208.
2. Бобоев Т. Адабиётчиунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – Б.447.
3. <https://www.poemhunter.com/poem/mr-ifonly/>
4. Азим У. Юрак. Шеърлар. – Тошкент: Гафур Гулом номидаги нашириёт-матбaa уйи, 2009. – Б.77.
5. <https://www.poemhunter.com/poem/in-tintagel-graveyard/>
6. Азим У. Сайланма. Шеърлар. – Тошкент: Шарқ, 1995. – Б.79
7. Patten B. *The innocence of any flesh sleeping.* <https://www.poemhunter.com/poem/the-innocence-of-any-flesh-sleeping/>
8. Otamurod I. *Huviyat.* – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. – B. 69.
9. Patten B. *When you wake tomorrow.* <https://www.poemhunter.com/poem/when-you-wake-tomorrow/>
10. Сайийд С. *Дил фасли.* – Тошкент: Ўзбекистон, 2007. – Б.111.
11. Karimova Shakhnozakhon Karimovna. (2022). *The reinforcing poetic figures in the poems of Abdulla Aripov.* // *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10(3), 203–206. Retrieved from <https://giirj.com/index.php/giirj/article/view/2138>
12. Karimovna K.Sh. (2021). *O'zbek Va Jahon She'riyatida Anafora.* & quot; ONLINE – CONFERENCES & quot; PLATFORM, 87–89. <https://www.papers.online-conferences.com/index.php/titfl/article/view/601>
13. Karimovna Karimova Sh. "Anaphora as an Essential Type of Poetic Figures. // *European Journal of Research Development and Sustainability*, vol. 2, no. 3, 2021, pp. 67-68.

SAKKOKIY G'AZALIYOTIDA MAJOZIY TASVIR VA BADIYAT

*Israilov G‘ayrat Boyzoq o‘g‘li,
Jizzax davlat pedagogika universiteti katta o‘qituvchisi, f.fff.d (PhD)
isroilov19920760@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqola Sakkokiy lirikasining obrazlar tizimida majoziy tasvir badiiyat qirralarini tadqiq etish va lirik qahramon tasvirida fikr-tuyg‘ u uyg‘unligi jihatlarini yoritish hamda an‘anaviy poetik timsollarning yangicha badiiy talqinini ochib berilgan. Natijada, shoir poetikasi mavqeyi, g‘azallaridagi she’riy san‘atlar xilma-xilligi, tasvirlash tamoyillari, badiiy tasvir vositalarini qo‘llashdagi o‘ziga xos original uslubi dalillangan.

Kalit so‘zlar: lirik qahramon, majoziy tasvir, badiiy vosita, usul, badiiy san‘at, kechinma, ruhiyat, badiiyat.

ПЕРЕНОСНЫЕ ОБРАЗЫ И ХУДОЖЕСТВЕННОСТЬ В ГАЗЕЛЯХ САККОКИ

Аннотация. В данной статье исследуются художественные аспекты переносного образа в образной системе лирики Саккоки, освещаются аспекты гармонии мыслей и чувств в образе лирического героя, раскрывается новая художественная интерпретация традиционных поэтических символов. В результате доказан статус поэтики поэта, разнообразие поэтических приёмов в его газелях, принципы описания, его неповторимая самобытная манера использования средств художественного изображения.

Ключевые слова: лирический герой, переносный образ, художественный инструмент, метод, художественное искусство, опыт, психика, артистизм.

FIGURATIVE IMAGERY AND LITERATURE IN SAKKOKI'S GHAZALI

Abstract. This article explores the artistic aspects of the figurative image in the image system of Sakkoki's lyrics, illuminates the aspects of harmony of thoughts and feelings in the image of the lyrical hero, and reveals a new artistic interpretation of traditional poetic symbols. As a result, the position of the poet's poetics, the variety of poetic arts in his ghazals, the principles of description, and his unique original style in the use of artistic image tools have been proved.

Keywords: lyrical hero, figurative image, artistic tool, method, artistic art, experience, psyche, artistry.

Kirish. She’riyat – fikr, tuyg‘u hayotning ifodasi ekanligini chuqur his etgan mumtoz adabiyotimiz namoyondalari lirik qahramon ruhiyatidagi evrilishlar, qalbidagi kechinmalar tasviridan kitobxonlarning bahramand bo‘lishi uchun harakat qilishgan. She’riyatda ijodkor o‘z fikr-tuyg‘ularini tabiat go‘zalligi orqali ifodalab, lirik qahramonning o‘ziga xos xususiyatlarini ochadi. Shu bois bo‘lsa kerak, ijodkor g‘azallarining tahlili jarayonida tabiat lavhalari o‘zgacha, jozibador mehr bilan, badiiy vosita va usullar, badiiy san‘atlar bilan bitilgani yaqqol ko‘zga tashlanadi. Sakkokiy she’riyatida turkiy she’riyat an‘analari, obrazlar tizimi, janr, til va uslub xususiyatlarini aniqlash muhim.

Adabiyotlar tahlili. XX asr adabiyotshunosligida Mavlono Sakkokiy hayoti va ijodi, xususan, uning badiiyat namunalari adabiyotshunos olim Fitratning “O‘zbek adabiyoti namunalari”, folklorshunos H.Zaripovning “Navoiy zamondoshlari” asarlari orqali kitobxonlarga yetkazildi. Sakkokiyning hayoti va ijodiga oid ma’lumotlar N.Mallayevning “O‘zbek adabiyoti tarixi”, R.Vohidov, H.Eshonqulovning “O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi”, N.Rahmonovning “O‘zbek adabiyoti tarixi” (Eng qadimgi davrlardan XV asrning birinchi yarmigacha) darslik va o‘quv qo‘llanmalarida shoir hayoti va ijodi tahlili xususida atroflicha to‘xtalishga harakat qilingan. Atoqli adabiyotshunos olima S.G‘aniyevanining “Mavlono Sakkokiy devonining Anqara nashri xususida”, E.Ahmadxo‘jayevning “Sakkokiy qasidalar”, M.Ergashxo‘jayevning “Sakkokiy va uning devoni haqida”, M.Hasanovaning “Sakkokiy (Sayroniyimi? Sabroniy?)” [1;311-322] kabi maqolalarida shoir ijodining ayrim tomonlariga e’tibor qaratishgan. S.Bobokalonov [2;63] va M.Hasanova [3;70] dissertatsiyalarida qisman shoir qasidalariga to‘xtalingan bo‘lsa-da, Sakkokiy g‘azaliyotida majoziy tasvir va badiiyat tadqiq etilmagan.

Tahlil va natijalar. Sakkokiy g‘azallarining tili va uslubi sodda. Bu xususiyatlarni ta’milagan asosiy omil ularning vazni hisoblanadi. Sakkokiy g‘azallarining ko‘pchiligi turkiy she’riyatda “ko‘p va xo‘b”

LITERARY CRITICISM

qo'llangan ramal bahrda yozilgan. Mazkur bahr xalq she'riyatiga yaqin bo'lган xususiyatlarni o'zida aks ettirganligi bilan boshqa bahrlardan farq qiladi. Ramal bahrini hosil qilgan foilotun rukni xalq qo'shiqlariga xos ravnlik, o'ynoqilknii ta'min etadi. Demak, bunday xususiyat Sakkokiy she'riyati turkiy adabiyotning ildizi bo'lган xalq og'zaki ijodidan oziqlanganligidan dalolat beradi. Turkona uslubning asosiy sifatlaridan biri bo'lmish xalqchillik Sakkokiy ijodida yangi mazmun va ruh kasb etganligi, o'z davri uchun zamonaviy, xalqona qiyofada namoyon bo'lганligini ko'rish mumkin. Shuni qayd etish kerakki, Sakkokiy ijodida turkiy she'riyat an'analarining badiiy sintezi og'zaki ijod, ya'ni folklor bilan uyg'unlashganida yaqqol namoyon bo'ladi. G'azalnavis shoir g'azallarida ishq, oshiqlik, hijron iztiroblari, visol lazzati, oshiq qalb kechinmalari juda ustalik bilan, xalqona ohangda tasvirlanadi. Sakkokiy ijodida *yor, ma'shuqa tushunchasini ifodalashda gul* metaforasidan tashqari yana *oy, husn ganji, jon, begim, sarvi ravon, sulton, pari, sanam, jono, moh* kabi ko'chma ma'noli so'zlardan foydalangan.

Kim ermas ul oy mubtalosi,
Yolg'uz manga yo'q aning balosi.
Tushti bu zaifjonimg'a dardi,
O'lmaqtin azin yo'q ul davosi [4;66].

Ko'rinib turibdiki, Sakkokiy g'azallar yaratishda uning boy ichki imkoniyatlaridan samarali foydalana olgan, ya'nikim inson muhabbat, orzu-tilaklarini, dard-alamlarini, tabiat go'zalliklarini xalqqa yaqin holatda badiiy bo'yoqlarda, xalq qo'shiqlari ohangiga yaqin yo'lida, sodda ifodalay olgan. Xususan, ikkinchi baytdagi "*O'limdan boshqa ilojim golmadi*" kabi xalq ta'biri bilan o'z g'azalining mazmunini ham, tilini ham boyitadi.

Bale, bu ranj-u baloni men ixtiyor etdim,
O'zimga ishni o'zum qildim, emdi ne chora [4].

Shoir e'tirof etadigan ranj-u balo – oshiqlikdir. Ya'ni yorni sevish, unga muhabbat bog'lash lirik qahramonning ixtiyoriy ishi ekan, lirik qahramon o'zimga o'zim qildim, endi na chora demoqda. Barchamizga yaxshi ma'lumki, *endi ne chora, o'zimga ishni o'zim qildim* kabi ifodalar xalq og'zaki ijodida, og'zaki so'zlashuvda tez-tez qo'llanishi bilan e'tiborni tortadi. "*O'zimga o'zim qildim*", xalqona ifoda Sakkokiy g'azalining tiliga o'ziga xos tarovat bag'ishlagan.

Mumtoz adabiyotda, odatda, mahbuba qomati sarv daraxtiga qiyoslangan. Sakkokiy esa yor qaddi-qomatini o'zbek xalqining tabiiy muhitiga bevosita bog'liq va yaqin *tol* daraxtiga o'xshatadiki, bunday o'xshatish boshqa mumtoz ijodkorlar asarlarida deyarli uchramaydi. She'riyatida badiiy ko'chimlar o'ta betakror va individual xarakter kasb etadi. Shoир badiiy ko'chim uchun tanlangan narsa bilan uning hayotiy vazifasini uzviy-mantiqiy bog'liqlikda tasvirlashga intiladi:

Ey gul, yuzingga huru pari bandai joni,
Toltek bo'yung ozodi erur sarvi ravoni[4].

Baytda forsiy "*gul*" so'zi vositasida shoир istiora badiiy san'atini yaratgan. G'azaldagi mazkur "*gul*" so'zini ma'shuqa ma'nosida metaforizatsiyalash mumtoz adabiyotda keng yoyilgan.

Oydur sening ollingda bu kun bir habashiy qul,
Tonsa yuzida zohir o'lur dog'i nishoni[4].

Ko'pchilik shoirlar yor yuzini oyga qiyos etadilar. Yoki istiora yo'li bilan mahbubaga "ey moh" deb murojaat etadilar. Yor qoshini esa yangi chiqqan oyga – hilolga tashbeh etadilar. Sakkokiyda ma'shuqa yuzi ba'zi o'rnlarda oyga o'xshatilmaydi, chunki yor yuzi oldida oy yuzida dog' bor. Mahbuba jamoli oydan-da yorug', oydan-da sirliroqdir. Baytda husni ta'lil san'ati vositasida yor jamoli oydan baland qo'yilmoqda. Sakkokiy o'z ijodida *it* timsolidan ham unumli foydalananadi. *It* timsoli shoир ijodida turli holatda ko'zga tashlanadi. Baytning asosiy ifoda va tasvir vositasi bo'lган badiiy majoz "*it*" poetik fikrning badiiyligini ta'minlagan va ijodkor aytmoqchi bo'lган yashirin ma'no badiiy majoz vositasida yuzaga chiqqan. Sakkokiy so'z yordamida o'zi anglagan, tushungan va his etgan voqelikni shakl va mazmunga muvofiq, ma'lum bir mutanosiblikda ifodalay olganligi sababli poetik obraz majoziy tasvirda maromga yetkazilganligini kuzatish mumkin.

Shoirning kechinmalari doimo tabiat hodisalari bilan uyg'unlikda kuylanganini kuzatish mumkin:
Bevajh solur yuzing uza zulf o'zini,
Ul oyni men davri zamondin kulinarmen.
Sarvu gula ko'rguzmagil ul qaddu hadingni,
Men bulbul esam, seni chamandin kulinarmen[4].

Shoir lirik qahramonining xarakter, ruhiyatini ochib berishda lirizmga yo'g'rilgan pafos bilan toza tuyg'ularini qalamga olib, yorining yuziga tushgan besabab o'z zulfidan qizg'onishini aytar ekan, mahbubasini osmondag'i oyga mengzaydi. Oy yuzli suyuklisini davru davrondan qizg'onishini, shu bois sarvdek tik qomatini hatto "*Sarvu gul*"ga ko'rsatmasligini o'tinib so'rar ekan, men o'z gulini qizg'onadigan

LITERARY CRITICISM

bulbul kabi seni chamandan ham qizg'onaman, deydi. She'r tabiat, mohiyati, she'r nima uchun sehrli, mo'jizakor bo'lishi, kitobxonlar qalbiga yetib borishi, ruhiy olamini boyitishi, zavqlantirishi, go'zallikka, nafosatga, insoniy fazilatlarga yaqinlashtirishi haqidagi fikrlarni birlina shoirning fikr-tuyg'ularining jo'shqinligi bilan izohlash mumkin. Zero, "...fikr va kechinmalarni murakkab tashbih-u istioralarsiz, sodda va oddiy bayon qilish turkona uslubning asosiy mohiyatini tashkil etadi" [5;31]. Shu ma'noda, shoir an'anaviy mumtoz poetikani davom ettirdi, shu bilan birga o'zi ham she'riyatga yangicha shakl va uslub, o'ziga xos ifoda vositalarini olib kirdi. Shoirning "Ol elga oyina, yuz ko'r bu rasm-u oyinda" misrasi bilan boshlanuvchi g'azalda ham original so'z o'yinlari bor:

Ol ilga oyina, yuz ko'r bu rasm-u oyinda,

Taravatim-u ko'ringay pari chiroyinda[4].

Shoir bu o'rinda xalq orasida mavjud an'analardan biri – yosh kelin-kuyovga oyna tutilib, yuz ko'rishilganiga ishora qilib, oynada go'zallik to'la aks etmaydi, haqiqiy chiroy tarovati yorni ko'rganda namoyon bo'ladi, deydi. Baytda she'riy san'atlardan ham mohirlilik bilan foydalangan. Chunonchi, biringchi misradagi oyina va oyin so'zlari ham ishtiqqoq, ham tajnis bo'lib kelgan. Yuz ko'z iborasida iyhom qo'llanib, u ham yuz-bet ko'rish, ham yuz marta ko'rmoqni ifodalagan. Sakkokiyning ushbu g'azaliga Lutfiy tatabbu' bog'lagan. Lutfiy matla'sida esa yor go'zalligi oy va quyoshga qiyoslanib ulug'langan va hatto oy va quyoshda ma'shuqa chiroyi yo'qligi ta'kidlangan:

Qani bu shakl-u shamoyil falakning oyinda,

Dag'i bu husn-u malohat g'unash chiroyinda[4].

Shu o'rinda yana shuni qayd etish kerakki, shoir uslubida an'anaviylik ruhi ustun. Bu lirk qahramonning rangin tuyg'ulari, murakkab kechinmalari, turli holat va kayfiyatining ta'siri bilan ham bog'lanib, an'anaviylikni obyektiv sabab sifatida asoslaydi.

Ko'rub gultek ko'zing rangini ko'zdin yuz chaman bo'ldi,

Aqiq irningni ko'rgoli ko'zim holi Yaman bo'ldi[4].

Shoirning ushbu g'azalida hijron azobi, ayriliq dardining lirk ifodasi badiiy tasvir bo'yoqlarida berilgan. Bayt misralaridagi lirk tasvir an'anaviy mubolag'a, ko'tarinkilik va dabdabali ifodadan iborat. G'azaldagi yetakchi obraz – ma'shuqa. Baytlar silsilasida oshiq o'z ko'ngliga cho'g' solgan go'zal ko'zining rangi guldek ekanligi sababli, ko'zi yuz chaman bo'lganligini izhor etgan bo'lsa, aqiq irningni ko'rgan ko'zi Yaman bo'lganiga ishora qilmoqda.

Mumtoz adabiyotimizning barcha vakillari kabi Sakkokiylar ham g'azaliyotda ma'shuqa, uning muhabbati-yu husni jamoli va lirk qahramon – oshiq ahvolini betakror mazmun va ifoda vositalari orqali maromiga yetkaza olgan. Zero, ma'no bilan ziynatlangan go'zal g'azalgina kitobxon qalbiga yetib boradi, undan o'rin oladi, zavq-shavq bag'ishlaydi. Sakkokiylar g'azaliyotini kuzatganimizda, yorning yuzi, ko'zi, qoshi, labi, sochi, yanog'i, beli, xoli kabi a'zolari keng va turli-tuman ma'nolarda badiiy, falsafiy aspektida tasvirlanganini ko'rish mumkin. Jumladan, shoir g'azallarida ma'shuqaning oshiqqa nisbatan qarashi tasvirida "qovoq solish", "qovoq uyish", "qosh chimirish" kabi so'zlarni ishlatish bilan birga o'ta nozik ma'noga ega bo'lgan so'z ham ishlatadiki, bu so'z turkiy tilning nafis jilolarini anglashimizga yordam beradi.

Yolg'on-u chindin chitib har lahza qoshingni menga,

Keng jahonni bu zaif ko'nglum bikin tor aylama[4].

Keltirilgan misralarda ijodkor qoshning xususiyatlarini "Yolg'on-u chindin" so'zlari bilan qo'llab, bunda mahbubanining har lahza qoshlarida ming-ming fitnalar bisyorligiga ishora qiladi. Natijada, keng jahon oshiqning zaif ko'ngliga tor bo'lishi mumkinligidan ozoranadi. Baytdagi "chitib" so'zi, yana uning "yolg'on-u chin" ligi ma'shuqa nigohidagi ayricha bir ko'rinishni nozik ifoda etmoqda. "Yolg'on-u chin", "keng va tor" so'zlari tazod san'ati bo'lib, ya'ni shoir "baytda ma'no jihatidan o'zaro zid, qarama-qarshi bo'lgan so'zlarni qo'llab, ta'sirchan badiiy timsollar, lavhalar yaratishni nazarda tut" [6,28] ganligi va shuningdek, baytdagi "keng jahon", "zaif ko'ngil" kabi tashbehlari bilan birlashib, o'ziga xos ta'sirchan misralarni yuzaga keltirganligini ko'rish mumkin.

Shoir g'azallarida "ko'z" timsoli va yorning tashqi qiyofasi, husni bilan bog'liq ba'zi obraz va badiiy san'atlar qo'llanganida biz badiiy san'atlarning beqiyos namunasini ko'rishimiz mumkin.

Ko'rmadim, ey qirg'uy qaroq, g'amzang bikin ko'zi qaro,

Qilcha jonimni olg'ali namuncha tadbir ayladi[4].

Ma'lumki, "ko'z" so'z bo'lib, mumtoz she'riyatda beqiyos topilmalarga ega. U nafaqat timsol, balki obraz darajasiga chiqqan baytlarga ega. "Ko'z" badiiy adabiyot san'atlaridan tanosib, tashbeh, sifatlash, tazod, tajnislarni yuzaga chiqaradi. Ayniqsa, bu holat ko'z va boshqa timsollar birgalikda qo'llangan chog'da yuzaga keladi. Shuningdek, ko'z timsoli yorning go'zalligini, nafosatini va oshiqning qiyognog'-u azoblarini ifodalashga xizmat qiladi. Baytda oshiq yorning ko'zlari kabi qaro ko'zlarni

LITERARY CRITICISM

uchratmaganini ayibgina qo‘ymaydi. Balki *qirg‘uy qaroq* mahbuba g‘amza bilan aldab, ovlab, mahv etishga chog‘lanib, o‘ziga shaydo qildirib, tuzog‘iga ilintirib, oshiqning qilcha jonini olish uchun tadbir reja qilganligidan shikoyat qilib ozorlanadi. Baytdagi “*qaro ko‘z*”, “*qilcha jon*” tashbehi boshqa shoirlar ijodida ham uchraydi, ammo “*qirg‘uy qaroq*” Sakkokiy uslubiga xos original noyob topilma. Shuningdek, shoir baytda tavze’ “...she’rda, jumlada, bandda va qisman nasriy asarlarda ham bir xil undosh tovushlarning takrorlanishi” [7;63] san’atidan ham mahorat bilan foydalana olgan. Yuqoridagi baytda “*q*”, “*k*”, “*g*”, “*m*” undoshlarining qayta-qayta ishtirok etishi g‘azalning ravon va musiqiy bo‘lishini ta’minlagan. An’anaviy badiiy tasvir vositalarining sehri jozibasini tushunish, undan zavq ola bilish inson ruhiyatini yuksaklarga ko‘taradi. Uni ma’nan barkamol qiladi.

*Yuzung xayoli ko‘ngulnung viloyati shohi,
Bu yaxtu tole’ing ul jon sipehrining mohi[4].*

Baytdagi “ko‘ngulning viloyati, shohi” bo‘lish so‘zi istiora – “biron narsani omonatga (vaqtincha) olmoq” [8] san’ati bo‘lib, so‘zlearning ko‘chma ma’noda qo‘llanishi natijasida nozik ruhiy holat tasviri sifatida o‘quvchi yoki tinglovchi ruhiyatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatib, diligat estetik zavq bag‘ishlaydi. Yana shuni aytish joizki, baytda saj‘i mutavozi’ san’ati qofiyalangan “*shohi*” va “*mohi*” so‘zları bilan ifodalangan. Sakkokiy g‘azallarida tajnis orqali g‘oyani yorqin ifoda qilgan baytlarini shoir ijodidan ko‘plab keltirishi mumkin.

*Ol birla soldi olma yanoqing ko‘ngulga nor,
Bir burqa’ ol ko‘royin aning nozuk olini[4].*

Ijodkor hiyla bilan olmaday yanog‘ing ko‘nglimga cho‘g‘ soldi, bir burqangni (paranjingni) olgin, uning (yuzning) nozik qizilini ko‘rayin, –deydi. Shoirning o‘ziga xos uslubi ushbu baytda “*ol*” so‘zining uch ma’nosidan foydalanishida namoyon bo‘ladi, ya’ni ol (hiyla) birla ko‘ngilga in qurdi, olma (qizil) yanoqi yorning, natijada bir-biriga mahbubasi qizil nozuk yuzini ol (mos) ko‘rdi. Sakkokiyning tajnis san’ati orqali hosil bo‘lgan so‘z o‘yini ijodkorlarga qanot bergen. Jumladan, Alisher Navoiyning “*ol*” so‘zi bilan serjilo, zavqbaxsh, shoh satrlar yaratishiga ham asos bo‘lgan.

Sakkokiy ijodida bayt tarkibida she’riy san’atlarni qo‘shaloq qo‘llash holati mavjud bo‘lib, yuqoridagi tahlillarda buni kuzatgan edik. Shoirning “Ey jon” radifli g‘azalida mubolag‘a, istiora, tavze’ kabi san’atlar bilan birga, shu o‘rinda “..qofiya har qanday she’rni to‘g‘ri tahlil va talqin qilishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi” [9] degan qarashlardan kelib chiqib aytish mumkinki, g‘azalda “*ravon*”, “*guliston*”, “*qon*”, “*amon*”, “*kon*”, “*za faron*” kabi qofiyadosh so‘zlardan foydalanilgan. Natijada shoir g‘zalda betakror badiiy tasvir yarata olgan, bu shoirning yuksak mahorati tufayli yuzaga kelgan.

Xulosa. Sakkokiy adabiy merosi va poetik mahorati haqida shunday xulosa qilish mumkin. Sakkokiy she’riyati turkiy adabiyotning ildizi bo‘lgan xalq og‘zaki ijodidan oziqlangan. Turkona uslubning asosiy sifatlaridan biri bo‘lmish xalqchilik tushunchasi shoir ijodida yangi mazmun va ruh kasb etganligi, o‘z davri uchun zamonaviy, xalqchil qiyofada namoyon bo‘lgan. Shoir boy xalq og‘zaki ijodini, xususan, salaflari asarlarini puxta o‘rganganligi sababli g‘azallarining tili va uslubi sodda. Ulardan ijodiy oziqlangani sababli so‘z o‘yiniga usta. Shoir lirikasida inson muhabbat, orzu-tilaklarini, dard-alamlarini, tabiat go‘zalliklarini xalqqa yaqin holatda badiiy bo‘yoqlarda, xalq qo‘schiqlari ohangiga yaqin yo‘lda, sodda ifodalay olinganligi g‘azallari tahlili misolida dalillangan. Obrazlar tizimida majoziy tasvir ijodkorning olamni idrok etish tarzi, poetik fikrlash jarayonida tabiiy holda yuzaga chiqqan. Shoir g‘azallarida ma’no va shakl birligini saqlab, so‘z o‘yinlari, qochirim, xalqona ibora, ifoda, maqol, hikmatli so‘zlardan unumli foydalanganligi aniqlangan. Shoir ijodida badiiy san’atlar, vosita va usullar lirikaning tabiatiga xos bo‘lgan ixchamlikni ta’minlashda, fikrni obrazli bayon etishda, eng muhimi kitobxonga estetik zavq bag‘ishlashda muhim ahamiyat kasb etishi dalillangan.

Demak, Sakkokiy lirikasida fikr va g‘oyani yorqinroq badiiy ifodalash uchun qo‘llangan obraz va tushunchalarini tahlil etish, shoirning go‘zal so‘z san’atkori ekanligini oydinlashtirish, balki muayyan davr adabiyotining yangi nafosat qirralarini yoritishga asos bo‘lishi isbotlangan. Shoir ijodida insonparvarlik, xalqparvarlik, visol umidi, hijron azoblari, go‘zallik ta’rifi, hayotga muhabbat, ijtimoiy fikrlar ma’lum ma’noda siyosiy qarashlar qalamga olingan. Sakkokiy o‘z davridagi ilg‘or g‘oyalarni targ‘ib etgan mumtoz o‘zbek adabiyotining rivojiga o‘z hissasini qo‘sghan ijodkordir.

ADABIYOTLAR:

1. *Mallayev N. O‘zbek adabiyoti tarixi. V tomlik, I tom. – T.: O‘qituvchi, 1965.*
2. *Bobokalonov S. Xoja Ismat va turkiygo ‘y zamondoshlari she’riyatining janrlari, uslubi, badiiyati. Filol. fan. nomz. dissertatsiyasi.– Buxoro., 2012.*

LITERARY CRITICISM

3. Xasanova M. XV asr turkiy she'riyatida qasida janri. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Samarqand, 2018.
4. Mavlono Sakkokiy devoni. Nashrga tayyorlovchilar Hasanova M., Sheraliyev H.-T.: Mumtoz so'z, 2017.
5. Is'hoqov Y. Navoiy va o'zbek she'riyatidagi uslublar masalasi // O'zbek tili va adabiyoti. – T., 1990. №5
6. Lutfiy. Sensan sevarim. – T.: Adabiyot va san'at, 1987.
7. Hojiahmedov A. Mumtoz badiiyat lug'ati. – T.: Yangi asr avlod, 2008.
8. https://tsuull.uz/sites/default/files/konferensiya_navoiy_va_gyote_26.06.2023-382-390_0.pdf
9. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Alliteratsiya>

Navoiy gulshani

CHUN KAMOLI MA'RIFAT KASB O'LDI, NE NUQSON O'LUM...

*Ibotova Madina Otobek qizi,
Buxoro davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
ibotovamadina@gmail.com*

O'lim mavzusi Sharq falsafasida ko'pincha hayotning o'tkinchiligi, yer yuzida inson mavjudligining chegaralanishi kabi umumbashariy mavzularning badiiy ifodasi uchun xizmat qiladi. Islomiy mintaqasi madaniyatida o'lim odatda insonning muqarrar taqdiri sifatida ko'riladi va hayot aylanishining tabiiy bir qismi sifatida qabul qilinadi. Mazkur mavzu Sharq adabiyotining ham asosiy mavzularidan biri sanaladi. *Nafs, ishq va oshiqqliq* masalalarining badiiy talqinida o'lim mavzusiga ko'p bora murojaat qilinadi.

Ulug' o'zbek shoiri Alisher Navoiy lirkasida ham qalb erkinligi, o'limning asl mohiyati, insonning ma'naviy uyg'onishi haqidagi chuqr falsafiy fikrlar mavjud. O'lim bu ruhning erkinligini ta'minlovi hodisadir. Shuning uchun Alisher Navoiy lirkasida ruh va o'lim o'rtasidagi munosabat ko'pincha sog 'inch, ayriliq, vafso, sadoqat, hayotning o'tkinchiligi kabi mavzular orqali badiiy talqin qilinadi.

"G'aroyib us sig'ar" devoni ga 427- raqamli g'azalida oshiqning ruhiy holati tasvirlangan. Lirik qahramon - oshiq. U ma'shuqasining visolidan noumid. Hajr uning joniga o'lim xavfini solmoqda. Hajrdan yetgan ozor tig' og'rig'idan og'ir. Bu bilan bog'liq tasvir g'azalning dastlabki baytida badiiy ifodalananadi.

Hajr ila ko'rma ravo jonimg'a bepoyon o'lum,

Tig' surkim, xushdurur oz og'rig'u oson o'lum.

Oshiq uchun o'lim barcha narsadan xushroq, ya'ni yaxshiroq. Shuning uchun u "jon berib" o'limni istaydi. "Jon bermoq" - biror ishda astoydil g'ayrat ko'rsatmoq; jonbozlik, fidokorlik qilmoq [4.104]. Baytda tasvirlangan o'lim jismoniy o'lim. Chunki oshiqning bunday o'limi uni "jonon" bilan birlashtiradi. Jonon – ma'shuqa uning o'limini istaydi.

Jon berib istarmen o'lmaki, o'lum xushroqki jon,

Jonim o'lmakdur chu istaydur manga jonon o'lum.

Shoir g'azalning keyingi baytida oshiq holatni mubolag'ali tasvirlaydi. Hatto, oshiqning "o'lmagi"ga xalq hayron, hajri oldida esa "o'lim ham hayron".

Xalq dushvor o'lmagim hayronidurlar, turfa ko'r,

Kim erur dushvor hajrim ollida hayron o'lum.

G'azalning to'rtinchi baytida lirik qahramon holati tamsiliy talqin qilingan. Halqda "Kasalni yashirsang, isitmasi oshkor qiladi" degan maqol bor. Oshiq ko'nglidagi hajrini yashira olmaydi. Shu bois, uning o'limi ham pinhon qolmadi.

Hajr qolmas yoshurun, ohu fig'on chek, ey ko'ngul,

Kim yashurmoq birla hargiz qolmadi pinhon o'lum.

Ma'lumki, mumtoz adabiyotda "vasl"ga ishqning qiymatini pasaytiruvchi omil deb qaraladi. Buni Farhod va Shirin, Layli va Majnunlarning o'limi ham tasdiqlaydi. Chunki haqiqiy oshiqlarning maqsadi jismoniy vasl emas. G'azalning keyingi baytida "sharbatı vaslı" orqali dard-u hijronga davo topish mushkul (sa'b) ekanligi, dardning davosi faqatgina "o'lim" ekanligi ta'kidlangan.

Dardi hijron sa'bu yetmas sharbati vasl, ey tabib,

Go'yiyokim ushbu dardimg'a erur darmon o'lum.

G'azalning yuqorida keltirilgan barcha baytlarida jismoniy o'lim, ya'ni jonning vujudni tark etishi bilan bog'liq badiiy talqinlar berilgan. Bunday o'lim Ishqqa yetishning oson yo'li sanalgan. Haqiqiy o'lim esa oshiqning ishq yo'lida foni bo'lishidir. Foni bo'imoq - oshiqning Allah ishqiga g'arq bo'lmog' idir.

Foni bo'lmay qilg'on izhori fano, bilkim, erur,

Ul gadokim, rizq uchun zohir qilur yolg'on o'lum.

NAVOIY GULSHANI

Oshiqning foni bo‘lmay turib, “izhori dil” qilishi bu xuddi gadoning rizq uchun yolg‘ondan o‘lishi kabitidir. *Foni bo‘lish* - o‘zlikdan kechish. Dunyoviy muhabbatdan mosuvu bo‘lgan ko‘ngildagina ilohiy ishq jilvalanadi. Navoiy muxammasidan keltirilgan quyidagi baytda ham xuddi shu g‘oya ilgari surilgan.

Ey Navoiy, davlati boqiy tilarsen vaslidin,

Oni kasb etmak fano bo‘lmay ne imkon oqibat.

Baytda “davlati boqiy - Illo visoli”ga faqatgina “fano bo‘lish” orqali muyassar bo‘lish mumkinligi ta’kidlangan. Fano bo‘lish – bu jismoniy o‘lim emas, balki o‘zlik (nafs)ni mahv etishdir. Ya’ni kibr-u havodan qutilib, fano orqali boqiylik maqomiga erishishdir. Tahlilga tortganimiz g‘azalning keyingi baytda ham shu g‘oya o‘ziga xos tarzda talqin qilingan.

Ey Navoiy, jahl ila o‘lmak qatiq ishdur, valek

Chun kamoli ma’rifat kasb o‘ldi, ne nuqson o‘lum?

Ma’rifat islom tasavvufida muhim tushuncha hamda maqomdir. *Ma’rifat* – Alloho bilish, Uni anglash va Unga yaqinlashish demakdir. Bu tushuncha Xudoga muhabbat va sadoqatni chiqurlashtirish, Uni yaxshiroq tushunish va Unga yaqinlashish jarayonini nazarda tutadi. *Ma’rifat* so‘fiylik yo‘lidan yurgan insonning Alloha muhabbati va ixlosini oshirib, ma’naviy yuksalishini ta’minlovchi tushunchadir.

Alisher Navoiy g‘azal maqta’sida “jahl ila o‘lmak qatiq ish”, ya’ni ma’qul ish emasligini ta’kidlaydi. Ya’ni jismning ma’rifatsiz o‘limi “nuqsonli o‘lum” sifatida talqin qilingan.

Ta’kidlash kerakki, ilohiy ma’rifatdan mast bo‘lgan orif o‘limni uzliksiz eslaydi. Boisi, u yaxshi biladi: o‘lim – visol, suyukli Zot huzuriga oshiquv. “Tasavvuf ta’limotida o‘limga fojia deb qaralmagan. Aksincha, u orifni vujudiy qafasdan xalos etuvchi, uning ruhiga hurlik va ozodlik baxsh etuvchi vosita sifatida baholangan.” [1.168] Alisher Navoiyda xuddi shu xulosaning badiiy ifodasini quyidagi baytlarda ko‘rshimiz mumkin:

O‘zdin qutul, Navoyiyu maqsadg‘a yetki, *qush*

Yetmas chamang‘a, bo‘lsa qafas ichra mubtalo.

Yoki

Tanimg‘a choklar ochti, ne ayb agar o‘lsam

Ki, ruh bulbulining loyihi emas bu qafas [2.189].

“O‘zdin qutulmoq” – nafsning o‘limi. Qush – ruh timsoli. Vujud - qafas. Qafasdagagi qush ozod bo‘lsagina parvoz qila oladi. Baytda tamsil orqali ruhning kamolga yetishi badiiy talqin qilingan.

Ikkinci baytda tanning jismoniy o‘limi haqida fikr yuritilyapdi. Ishq oshiq ko‘ngliga “chok”lar ochgan. *Chok* –yara, dard, jarohat [3.474]. Baytda ruhning ko‘rinmasligi bilan bog‘liq qarash ham o‘z ifodasini topgan. *Loyih* - ochiq, oshkor, ko‘rinib turgan ma’nolarini anglatuvchi so‘z. Qafas- vujud.

Turkiy xalqlar she’rlarida o‘limni tasvirlashda “uchish”, “sayohat”, “ko‘chib ketish” kabi metaforalar keng qo‘llanilgan. Ushbu metaforalar o‘limni insonning dunyoviy chegaralaridan tashqaridagi ruhiy sayohati sifatida tasvirlash imkonini beradi.

Navoiy mazkur an’anani davom ettirish bilan birga o‘ziga xos tasvirlar yaratganligini ko‘rshimiz mumkin.

Ey Navoiy, tushta gar ko‘rmak ani mumkin esa,

Barcha gar xud so‘nggi uyqudur, netarsen uyg‘onib?

Xalqda “uyqu- o‘lim” degan naql bor. Baytda lirik qahramon tushida ma’shuqasini ko‘rganligi bilan bog‘liq tasvir keltirilgan. Tushida bo‘lsa-da vaslga musharraf bo‘lgan lirik qahramon “so‘ngi uyqu”dan uyg‘otishlarini istamaydi. “So‘ngi uyqu” – o‘lim. Bu hodisa esa uni asl maqsadiga erishtiradi. Quyida keltirilgan baytda ham tushida vaslga erishgan lirik qahramon “so‘ngi uyqu”sidan “hayvon suyi” bo‘lsa ham ichirish uchun bedor qilmayliklarini so‘raydi.

Tushta vasli bo‘lsa gar xud, barcha so‘nggi uyqudur,

Ey Xizr, hayvon suyi ichmakka bedor aylama.

Quyidagi baytda o‘limni “baxt uyqusi” metaforasi orqali tasvirlaydi:

Ko‘z ochib behudlug‘umni ko‘rmasa, yo‘qtur ajab,

Kim manga *baxt uyqusi* bo‘lmish anga noz uyqusi.

Baytda oshiq va ma’shuqaga tegishli bo‘lgan ikki xil uyqu tasvirlangan. Ma’shuqa oshiqning bexudligini ko‘rmaydi, sababi u noz uyquda. Bu hol esa oshiqqa “baxt uyqusi” - o‘limni nasib etgan.

Umuman aytganda, mumtoz she’riyat an’analarida jon (ruh) va o‘lim inson hayoti va borlig‘i haqidagi teran fikr va tuyg‘ularni aks ettiruvchi muhim mavzu sifatida namoyon bo‘ladi. O‘lim inson hayotining muqarrar haqiqati sifatida tez-tez muhokama qilingan. Har ikkala tushunchaga oid turli metaforalar qo‘llangan. *Jon va o‘lim* ishq, ayriliq, ajralish va vidolashuv, qayg‘u va sog‘inch mavzularning obrazli ifodasi uchun xizmat qilgan.

NAVOIY GULSHANI

Xulosa qilib aytganda, o'lim ko'pincha tabiatning tirikligi bilan bog'lanadi. Tabiatning doimiy yangilanib turishi, fasllarning o'zgarishi, quyosh chiqishi va botishi kabi tabiiy hodisalar o'limdan keyin hayot borligiga, ya'ni ruhning abadiyligiga ishoradir.

ADABIYOTLAR:

1. *Adizova I. Uvaysiy she'riyatida poetik tafakkurning yangilanishi. Filologiya fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya. – T.: 2000.*
2. *Navoiy Alisher. Mukammal asarlar to'plami. XX jildlik. III jild. G'aroyib us-sig'ar. – T.: Fan, 1987.*
3. *Navoiy asarlari lug'ati. Tuzuvchilar: P.Shamsiev va S. Ibrohimov. T.: G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1973.*
4. *O'TIL. 5- jildli. 2- jild. "O'zbekiston milliy ensiklopyediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2006.*

ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНИДА ИЖТИМОИЙ СИЁСАТ ТЕНДЕНЦИЯЛАР ВА
АКТОРЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ҲАМДА АҲАМИЯТИ

Баходиров Баҳром Баҳодир ўғли,
Ўзбекистон Миллий университети таянч докторанти
baxrom13.baxodirov@gmail.com

Аннотация. Мақолада глобаллашув жараёни тушиунчаси унинг аҳамияти ва таъсири ифодаланиб, мазкур атамани мазмунан очиб беришга ҳисса қўшиган миллий ва чет-эл олимларининг ёндашувлари ёритилган. Глобаллашув жараёнига муаллиф томонидан таъриф берилган бўлиб, айнан ушибу феномен натижасида ижтимоий сиёсатнинг янги актори вужудга келишини унинг таъсири тобора кенгайиб бориши тўғрисида сўз юритилган.

Калим сўзлар: актор, глобаллашув, глобал ижтимоий сиёсат, уюшган шахслар, трансмиллий корпорациялар, макро даражса, мезо даражса, корпоратив даражса.

ФОРМИРОВАНИЕ И ЗНАЧЕНИЕ ТЕНДЕНЦИЙ И АКТОРОВ СОЦИАЛЬНОЙ
ПОЛИТИКИ В ПРОЦЕССЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация. В статье раскрыто понятие процесса глобализации, его значение и влияние, а также выделены подходы отечественных и зарубежных учёных, внёсших вклад в содержание этого термина. Автор определяет процесс глобализации и говорит, что в результате этого явления будет создан новый актор социальной политики, и его влияние будет всё большее расширяться.

Ключевые слова: актор, глобализация, глобальная социальная политика, организованные индивиды, транснациональные корпорации, макроуровень, мезоуровень, корпоративный уровень.

FORMATION AND IMPORTANCE OF SOCIAL POLICY TRENDS AND ACTORS IN THE
PROCESS OF GLOBALIZATION

Abstract. The article describes the concept of the globalization process, its importance and impact, and the approaches of national and foreign scientists who contributed to the content of this term are highlighted. The process of globalization is defined by the author, and it is said that as a result of this phenomenon, a new actor of social policy will be created, and its influence will expand more and more.

Keywords: actor, globalization, global social policy, organized individuals, transnational corporations, macro level, meso level, corporate level.

Кириш. Халқаро муносабатларнинг бугунги кундаги ўзгаришлар мазмунан XX асрнинг сўнгги чорагидан бўён шаклланиб келаётган глобаллашув жараёнларининг таъсири остида ривожланиб, умумбашарият яшаб турган давр икки қутблидан кўп кутбли дунё босқичи сари эканлиги билан характерланади. Глобаллашув мураккаб ва кўп тармоқли тарихий жараён бўлиб, ундаги иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий, техник ва информацион (ахборот) омиллари инобатга олинадиган бўлса, бир қарашда мамлакатлар ҳаёти мустакил, ҳеч қандай сабабларга боғлик бўлмагандек кўринса ҳам аслида улар ўргасидаги муносабатлар моҳиятан ўзаро чамбарчас бўлишини таъкидлаш зарур.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Замонавий ижтимоий сиёсатнинг фаолият юритиш даражалари мавжуд бўлиб, улар глобал ижтимоий сиёсатнинг натижаси ўлароқ амалга оширилади. Шунингдек, замонавий ижтимоий сиёсат мега ҳамда макро каби даражалардан иборат. Биринчи тур даражага, халқаро ташкилотларнинг давлатлар билан ҳамкорликдаги фаолияти. Иккинчи тури эса, макро даражада бўлиб, унда давлатлар ўз худудлари доирасида амалга оширадиган ижтимоий сиёсати. Мега даражадаги ижтимоий сиёсатнинг қийинчиликларсиз амалга оширилишида глобаллашувнинг, хусусан, глобал ижтимоий сиёсатнинг аҳамияти катта.

Ўз навбатида макро даражада ҳам уч турга бўлинади: Умуммиллий даражада – мазкур даражада давлат томонидан амалга оширилади. Унда асосан давлат томонидан норматив ҳукуқий ҳужжатлар, давлат стратегиялар ва дастурлар қабул қиласи; Ушбу даражада ҳам ижтимоий сиёсатни амалга оширишда марказлашган турида бунда ҳокимият вакиллик органлари деярли барча жабхаларда

иштирок этади. Аксинча ўз ваколатини ёхуд айрим ижтимоий вазифаларни худудий вакиллик органларида, ННТга топшириш орқали бошқарув даражаси номарказлашган хисобланади.

Маҳаллий даража – марказий давлат органлари аппарати томонидан қабул қилинган қарорларни маҳаллий шароитдан келиб чиқиб амалга оширилади; бу албатта, давлатнинг тузилиш шаклидан келиб чиқиб нормаларнинг ижроси таъминланади. Корпоратив даража – корхоналарда ишчиларни ишчиларни ҳимоя килишга қаратилган фаолият хисобланади. Бунга корхона томонидан тавсия этилган турли хилдаги ижтимоий пакетлар киради. Илм-фан доирасида глобаллашув жараёнининг ижтимоий-сиёсий жиҳатларида доир бир бирини тўлдирувчи қарашлар шаклланган:

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 19.09.2017да Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқида глобаллашув жараёни нафақат сиёсий ва иқтисодий чегараларни, аксинча ушбу жараён ўзида экологик, хавфсизлик, ахборот хавфсизлиги, ахборот технологиялари соҳаларини ҳам қамраб олишини ва шу сабабли вужудга келиш эҳтимоли мавжуд оқибатларни бартараф этиш, муҳим ҳаётйи устувор йўналишларидан бири даражасига кўтариш бўйича халқаро майдонда ўз таклифини илгари сурди.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президенти 19.09.2023да Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 78-сессиясидаги нутқида глобаллашув жараёнининг қатор, яъни халқаро норматив-ҳукукий ҳужжатлар, виртуал олам (демократия), информацион жамият, ижтимоий сиёсатнинг муҳим категорияларидан бири бўлган ижтимоий ҳимоя, ёшлар сиёсати, хотин-қизлар йўналишларида ҳам намоён бўлишини ўз маъruzасида қайд этиб ўтди.

Глобаллашув ҳодисалари сиёсий кўздан кечирилганда, ҳокимият учун курашда янги воситалар орқали ҳаракат қилиниш имконияти туғилишини айтиб ўтиш лозим. Албатта, кўпчилик олимлар глобаллашув жараёнларидан кўпроқ янгиликлар ва ижобий ўзгаришлар кутилишини таъкидлашади. Хусусан, Ўзбекистон олимларидан Г.И.Каримова, С.Сафоев, Ф.Толипов, А.Қосимов, Н.Касымова, Р.Алимов, И.Мавлянов, Ф.Мўминов, А.Сайдов, С.М.Адилходжаева, Ф.Бафоев каби олимлар ушбу жараёнларга турли омилларни, жумладан, сиёсий-иқтисодий, маданий-мафкуравий, ижтимоий, ҳукукий жиҳатларни ҳисобга олган ҳолда ёндашдилар. Биринчи навбатда сиёсий жиҳатдан глобаллашув кўпчилик томонидан назорат қилиниши зарур бўлган ўзгаришлар сифатида эътироф этилади. Масалан, олима С.М.Адилходжаева ўзининг□”Глобализация Давлат Таракиёт стратегияси” номли мақоласида[1] глобаллашув жараёнларида давлат ўзининг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш, шунингдек, ўзи сиёсий йўлини йўқотмаслик учун муайян стратегик дастурга эга бўлишини таъкидлайди.

Н.Касымова ўзининг қатор ишларида глобаллашув жараёнларига ҳам иқтисодий ҳам сиёсий жиҳатдан ёндашади Жумладан, унга қўра, минтақавий интеграция ва глобал интеграциялашув параллел ҳодисалар сифатида бир-бирини тўлдириши, қолаверса, улар моҳиятнан айни ҳодисалар эканини изоҳлайди [2]. Сиёсатшунос олим С.Отамуродовнинг фикрича, “Глобаллашув давлатлар ва халқлар ҳаётининг барча соҳаларида ялпи умумлашув жараёнини англатишини”[2] айтган. Яна бир сиёсатшунос олим Н.Жўраев қайд этганидек, “Хозирча факат қандайдир мавхум ижобий жиҳатлари билан гингина эмас, балки кўпроқ “хозирги давр глобал муаммолари”ни вужудга келтиргани билан характерлидир”[3]. Қ.Назаровга қўра, Ер юзида ва инсоният ҳаётида рўй бераётган энг умумий ҳодиса ва жараёнларни англатувчи тушунча. Кўплаб олимлар наздида, глобаллашув инсоният таракқиёти ҳамда жамият ҳаётининг жаҳон миқёсида интеграциялашиш натижасида содир бўлаётган жараёнларининг оламшумул аҳамият касб этишидир. Ҳозирги даврда глобаллашувнинг тўрт асосий манбайи мавжуд деб каралмоқда, яъни коммуникация воситалардаги туб ўзгаришлар; инвестициялардаги янги жараёнлар; дунёга янгича қарашларнинг вужудга келиши, трансмиллий ташкилотлар фаолияти ва халқаро алоқаларнинг универсаллашуви. Ундан ташқари, глобаллашувга тўғри ёндашув таракқиётни тезлаштиради, тинч-тотувликни таъминлайди, давр зарбаларидан омон қолади, яшаш даражасини юксалтиради, ижтимоий барқарорлик ва сиёсий мавқега эгаликни таъминлайди, шунингдек ушбу тушунча халқлар ва давлатларга нисбатан мулоқот воситаси ҳисобланади, деб фикр юритувчилар борлигини эътироф этади[4].

Глобаллашув атамаси XX асрнинг 80-йиллари бошларидағи иқтисодий соҳада содир бўлган ўзгаришларни юзага келтирган омил сифатида америкалик олим Т.Левиттнинг “Гарвард бизнес ревью” (1983) журналида эълон қилган маколасида қўлланган эди. Роланд Робертсон томонидан 1985 йилда бу атама жаҳонни ягона бир бутун килиш максадига қаратилган обьектив жараёнлар мажмуй маъносида қўлланилди. Кўплаб илмий тадқиқотларда глобаллашувни лотин тилидаги “globus” – шар ёки француз тилидаги “global” – энг умумий сўзлари билан боғлайдилар [5]. Бугунги кунда жаҳон миқёсида юзага келган муаммоларга нисбатан “глобал” сўзининг қўлланиши ўринли. Аммо лугатда “глобаллашув” атамаси хусусида “кенг маънода инсон ва табиат ўртасида ўзаро алоқаларнинг

бузилганлигини англатади” дейилгани, бизнингча, мунозаралидир [6]. Зеро, “глобал” қамров кўламининг ғоят кенглигини ифодаловчи сифат бўлса, “глобаллашув” нафақат инсон билан табиат ёки иқтисодиёт ҳамда сиёсат кабиларнинг муносабати, балки кишилик тараққиётининг бугунги босқичида юзага келган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳолатни англатади. Гарчи “глобаллашув” атамасининг кўлланиши 80-йилларнинг ўрталарига тўғри келса-да, аслида, глобаллашув жараёнлари XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб турли даража ва кўринишларда мавжуд бўлган.

Дастлаб у стихияли равища кечган бўлса, маълум вақтдан кейин иқтисодиётни тараққий эттиришга қаратилган стратегик омилга айланган. Зеро, глобаллашув имкониятларидан кўпчилик манфаатдор бўлган ва бу жараённинг авж олиши XXI асрга тўғри келади. Мазкур ҳолат “глобаллашув” тушунчасига унинг амалиётда намоён бўлиш хусусиятидан келиб чиккан ҳолда илмий таърифини ишлаб чиқиш заруриятини келтириб чиқараётгани ҳам табиий бир ҳолdir. Хориж илмий манбааларда келтирилган маълумотларга кўра, “Глобаллашув” турли мамлакатлар сиёсати, иқтисоди, маданияти, маънавияти, одамлар ўртасидаги ўзаро таъсир ва боғлиқликнинг кучайиши [7] таъкидланиб, Б.Банди томонидан глобаллашув жараёнига берилган қўйидаги уч ўлчов келтирилган бўлиб; глобаллашув муттасил давом этадиган тарихий жараён; глобаллашув жаҳоннинг гемогенлашуви ва универсаллашуви жарёни; глобаллашув миллий чегараларнинг ювилиб кетиш жараёни эканлиги келтирилган [8]. Шу билан бир қаторда, бу атамани ер шарининг бир бутунлиги ва барча соҳаларнинг “ягоналигини” таъминлаш жараёни сифатида тушуниш бирламчи бўлиб қолмоқда. Шунинг билан бир қаторда, глобаллашувга жараён сифатида қараган рус олимаси И.Бурикова атамага тегишли илмий карашларни учта жиҳатни ажратиб кўрсатган: биринчиси, билиш жиҳати: глобаллашув жараёни ҳакида нималар маълум; навбатдагиси, эмоционал жиҳати: бу маълумотларга қандай ёндашиш зарур; учинчиси, ахлоқий жиҳати: нима қилиш керак деган саволни кўндаланг қўяди.

Америкалик олим Т.Фридманнинг келтирган фикрича, глобаллашув “совук уруш тизимини” алмаштирган янги тизим”дир [9]. Иқтисодиётда кечаётган глобаллашув жамиятлар, мамлакатлар ва халқлар ҳаётига ўзининг ҳар томонлама таъсирини ўtkазиб бормоқда. Шу жиҳатдан унинг ўз даврида жаҳонни қўркувда тутган, инсоният тақдирига хавф солиб турган “совук уруш” жараёни билан тенгглаштирилаётгани бежиз эмас.

Демак, глобаллашув бир неча ижобий жиҳатларга эга бўлиб, у жумладан: - мамлакатларнинг иқтисодий тараққиёти билан чамбарчас боғлиқ бўлган муаммоларни ечишга жиддий асос яратади; - бозорнинг кенгайиши билан бир қаторда иқтисослашув ва халқaro меҳнат тақсимотининг чуқурлашувига сабаб бўлувчи халқaro рақобатни вужудга келтиради; кенг тарқалиши ҳамда дунё миқёсида инновацияларни киритишга қаратилган рақобат босими натижасида кузатиладиган иш самарадорлигининг ошишига олиб келади.

Бироқ глобаллашув ўзида нафақат ижобий натижаларни, балки ўзига хос зиддиятларни, салбий натижаларни ҳам мужассам этган. Глобаллашувнинг салбий жиҳатларига қўйидагиларни киритиш мумкин: - ривожланмаган мамлакатларнинг иқтисодий ўсиши ривожланган мамлакатларнига нисбатан сустроқ бўлганлиги сабабли глобаллашувдан келадиган афзаллик ва устунликлар асосан ривожланган мамлакатлар ҳиссасига тўғри келади; - бой ва камбағаллар ўртасидаги масофа янада чуқурлашиши, адолатсизлик, тенгсизлик натижасида кўпгина зиддиятлар пайдо бўлиши эҳтимоли бор; - баъзи мамлакатлар иқтисодиётининг назорати мустақил ҳукуматлардан салоҳиятлироқ бўлган халқaro ташкилотларга ёки трансмиллий корпорациялар қўлига ўтиш хавфи мавжуд; - глобаллашув натижасида турли юқумли касалликлар, гиёҳвандлик, уюшган жиноятчиликнинг бир мамлакат ҳудудидан бошқаларига тарқалиши осонлашади; - глобаллашув миллий давлатчилик пойdevorinинг заифлашувига ва ҳатто айрим давлатларнинг йўқолиб кетишига, гарб маданиятининг кенг тарқалишига ва аксинча, турли миллий маданиятларнинг йўқолиб кетишига олиб келиши мумкин (олимларнинг таъкидлашича, гарб маданияти таъсирида ҳозирги пайтда дунёда ҳафтасига 2 та тил ўлик тилга айланмокда). Шу сабабли глобаллашув зиддиятли ҳодиса бўлиб, аввало, оммавий маданият ниқобидаги ноxуш ҳодисаларнинг аксили маданиятнинг тарқалиш хавфи ҳамда халқларнинг ранг-баранг, бой маънавий ҳаётининг бир хиллашуви, миллий ўзлик туйғусининг сусайиши, эгоизм ва нигилизм каби хатарларнинг кучайиши ҳамда маънавиятсизлик муаммоларининг намоён бўлишида кўришимиз мумкин [10].

Глобаллашув жаҳон тараққиётида шаклланган янги умумсайёравий тартиботлар, давлатлар ва кишилар ўртасида ўзаро алоқаларнинг кенгайиши ва мураккаблашиши, дунё миқёсида ахборот макони, капитал, товар ҳамда ишчи кучи бозоридаги интеграциялашув, атроф-мухитга техноген таъсирининг кучайиши, оммавий маданият намуналарининг кенг тарқалиши, ахборот-мафқуравий ва

диний-экстремистик хурожлар хавфининг ортиб боришини ифода этувчи тушунча. Мазкур атаманинг мазмун-моҳияти хусусида баҳс-мунозара ҳамон давом этаётган ҳамда бу борада ягона умумий қараш шаклланмаган, яхлит концепция яратилмаган бўлса-да, гуманитар илмнинг турли соҳаларида, чунончи, ижтимоий фанларда ушбу жараённинг ўзига хос хусусиятлари, намоён бўлиш шакллари ҳар томонлама ўрганилмоқда. Жумладан, иқтисодиёт фанида дикқат эътибор асосан молиявий глобаллашувга қаратилиб, глобал трансмиллий корпорацияларнинг (ТМК) шаклланиши, иқтисодиётнинг минтақавийлашуви, жаҳон миқёсида савдонинг жадаллашуви каби масалаларга қаратилган. Тарихий асрларда эса глобаллашув жараёни инсониятнинг қўп асрлик тараққиёт босқичларидан бири сифатида талқин этилади. Сиёсатшуносликда трансмиллийлашув жараёнининг тезлашуви, дунё мамлакатлари ўртасидаги ўзаро боғлиқликнинг кучайиши, БМТ ва бошқа ҳалқаро ташкилотлар иштирокида янги умумсайёравий тартибининг шаклланиши тадқиқ этилиб келинмоқда [11].

Айни шу даврда либерализм ва демократия ғоялари дунё миқёсида кенг тарқала бошлади, ижтимоий борлиқ асосларини, жамиятнинг ахлоқий негизлари ва ижтимоий ривожланишнинг асосий тамойилларини қайта англаб етишга қаратилган жиддий тадқиқотлар ва назарий ишловлар мажмуи пайдо бўлди. Иккинчи жаҳон уруши тугаши арафасида қатор давлатлар ҳалқаро ташкилотларга бирлашиб, ижтимоий сиёсатнинг фаол субъектларига айлана бошлади. Ҳалқаро ташкилотлар тассаруфидаги мамлакатлар даврлар ўтиши билан ижтимоий давлат тушунчасини бошқа давлатларга амалий жиҳатини ёя бошлади. Ижтимоий сиёсий жараёнларининг ҳалқаро даража сари тус олишида бирламчи омиллардан бири глобаллашув жараёни бўлса, ҳалқаро даражадаги субъектларнинг роли уни амалга ошириш воситаси ҳисобланади. Ҳалқаро ташкилотларнинг аҳамияти шундан иборатки, улар глобал миқёсдаги ҳаёт сифатини тартибга солишнинг энг ривожланган ва хилма-хилликка асосланган механизмлардан биридир “Ҳалқаро ташкилотлар” атamasи одатда ҳалқаро ҳукуматлараро (давлатлараро) ва ҳалқаро нодавлат ташкилотларга нисбатан кўлланилади. Бироқ булар турли хил юридик табиатга эга. Ҳалқаро ҳукуматлараро (давлатлараро) ташкилотлар бу - шартномада кўрсатилган ҳалқаро муаммоларни ҳал қилишга кўмаклашиш мақсадида ҳалқаро шартнома асосида тузилган давлатларнинг доимий бирлашмалари. Ҳалқаро (давлатлараро) ташкилотлар - бу келишувда кўрсатилган ҳалқаро даражадаги муаммоларни ҳал қилишга кўмаклашиш мақсадида ҳалқаро шартнома асосида тузилган давлатларнинг доимий бирлашмалари. Умуман, жаҳон сиёсатида ҳалқаро нодавлат нотижорат ташкилотлар (ХННТ) ҳалқаро ҳукуматлараро (давлатлараро) ва ҳалқаро нодавлат (нодавлат, жамоат) ташкилотлар етакчи роль ўйнайди. Ҳалқаро ҳукуматлараро ташкилотларни ҳалқаро ҳуқуқ ва ижтимоий сиёсий нормаларга мувофиқ давлатлараро битим ёки ҳалқаро ваколатларга эга бўлган ҳалқаро ҳукуматлараро ташкилот қарори асосида ташкил этилган давлатлар ёки ҳалқаро ташкилотларнинг ихтиёрий бирлашмалар сифатида тушуниш мумкин [12].

Тадқиқот методологияси. Глобаллашган ижтимоий-сиёсатнинг шаклланиш босқичларини аниқлаш, уни вужудга келиш сабабларини ўрганиш шунингдек, якунда хронологик кетма-кетлиқда таснифлаш ўринли ҳисобланади. Шунингдек, глобализациялашган ижтимоий сиёсатнинг акторлар доираси ҳам кенгайиши натижасида давлатларнинг легитимлигига салбий таъсир қилиш ҳолатларини келтирилган адабиётлардан кўришимиз мумкин. Мазкур мавзу доирасида нафакат республика сиёсатшунос ва социолог олимларнинг илмий изланиш натижалари балки, хориж олимларнинг илмий ишларини жамлаш ва таҳлил этиш методологиянинг бўлинмас қисмидир. Тадқиқотни олиб боришида анализ ва синтез усуllibаридан, эмпирик таҳлил натижаларидан ҳамда тизимли ва мажмуавий ёндашув, таҳлил учун статистик усуllibардан фойдаланилган. Ундан ташқари, ўрганилаётган долзарб масала юзасидан маълумотлар тўплаш ва танлаш усуllibаридан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Глобаллашувнинг серқирралиги сиёсатнинг ҳам сезиларли даражада ўзгаришига олиб келди. 1990-йилларгача “совук уруш” ҳолатида бўлган икки ҳарбий сиёсий блокнинг қаттиқ қарама-қаршилиги билан тавсифланган икки кутблилик ҳалқаро муносабатларнинг асосий хусусияти саналган бўлса, социалистик тизим парчаланиши билан вазият бутунлай ўзгарди. Сўнгги йилларда миллий давлатлар фаолияти билан бир қаторда ҳалқаро муносабатларнинг янги, “ноанъанавий” субъектларининг фаоллиги ва таъсири ҳам анча ўси. Бу субъектлар ўз сони, молиявий имкониятлари ва сиёсий таъсирига кўра айрим давлатлар билан бемалол беллаша оладиган мавқега эга бўлди. Ҳалқаро муносабатларнинг мазкур субъектлари орасида энг муҳимлари ҳукуматлараро ташкилотлар, трансмиллий корпорациялар, ҳалқаро ноҳукумат ташкилотлар ҳисобланади. “Яшиллар”, “муқобиллар”, “антиглобалистлар” каби ижтимоий ҳаракатлар ҳам кенг довруқ қозонди[13]. Глобаллашувнинг серқирралиги маданият, ҳалқаро муносабатлар ва ҳалқаро ҳуқуқ соҳасида жиддий таркибий ўзгаришлар ясаш билан бир қаторда ахлок, хулқ-автор меъёрлари, қадриятларга муносабат ва мўлжалларда ҳам муҳим ўзгаришларга кучли эҳтиёжни юзага келтириди.

Мутлақо янги ҳодиса – жаҳон жамоатчилик фикри юзага келди ва сайёрамизда ўзини жаҳон фуқароси деб ҳисобловчи одамлар сони қўпайди.

Хуласа ва тақлифлар. Айтиш мумкинки, глобаллашув, ижтимоий-иктисодий соҳада иктиносидий ҳаётнинг байналмилаллашуви билан белгиланади ва нафакат иктиносидётга, шунингдек, ижтимоий сиёсатга таъсир кўрсатадиган халқаро интеграция билан боғлиқ ҳолда янгиланиб боради. Глобаллашув жараёни ижтимоий сиёсатнинг қатор ҳодисалар негизида четлаб ўтмади. Ижтимоий-сиёсий соҳанинг глобал интернационаллашувининг асосий тенденцияларидан бири у ёки бу куч ҳамда энг ривожланган мамлакатлар гуруҳининг кенг доирадаги таъсирини шакллантиришда намоён бўлади. Ушбу давлатлар ўзига хос интеграциялашган марказларга айланиб, уларнинг атрофида бошқа давлатлар тўпланиб, халқаро муносабатлар майдонида ўзига хос худудни ташкил этади. Ушбу жараён ижтимоий сиёсат субъектлар қаторининг кенгайиши (давлатлар, халқаро нодавлат нотижорат ташкилотлар, трансмиллий институтлар тадбиркорлик субъеклари) нотижаси ўлароқ кузатишими мумкин. Фақат давлатлар иштирокига асосланган халқаро муносабатларнинг “классик модели” янги давр талабларига жавоб бериш учун етарлича мослашувчан эмас эди. Янги давр моделига кўра, сиёсий жараёнларда бевосита иштирок эта оладиган, фаолиятининг легитимлиги тан олинган халқаро иштирокчилар сони ортиб бормоқда. Аввалги бобда келтирилган маълумотларга кўра, ижтимоий сиёсат субъекти сифатида халқаро ташкилотларнинг ўрни, аҳамияти ва таъсири кучайиб бораётгани таъкидлаб ўтилган.

АДАБИЁТЛАР:

1. Адилходжева С.М. Глобализация. Государство Стратегия развития // Журнал Халқаро муносабатлар. (Сиёсат иктиносид ҳуқуқ.). №2, 2003 ЎзРТИВ ЖИДУ.
2. Касымова Н. (Региональная интеграция аспекты теории). // Журнал халқаро муносабатлар (Сиёсат, иктиносид, ҳуқуқ). № 5 2005 ЎзРТИВ ЖИДУ.
3. Аббосхўжаев. О., Умарова Н., Кўчкоров Р. Мағкура полигонларидағи олишув. – Т.: Академия, 2007. –Б. 4, 91.
4. Омонов Б.А. Жамиятни модернизациялашнинг концептуал асослари. – Т.: Алоқачи, 2019. – Б. 91, 195.
5. Назаров Қиём “Жаҳон фалсафаси қомуси”. 1-китоб. – Т: “Ўзбекистон Файласуфлари миллий жамияти” нашириёти, 2022. – Б – 268.
6. Фалсафа. Қисқача изоҳли лугат.- Т.: Шарқ, 2004.
7. Асқаров Ш.М., Алимов А. “Глобаллашув тушунчаси, моҳияти ва келиб чиқиши сабаблари” мавзусидаги илмий мақоласи. Илмий хабарнома, АДУ, №3 2012 йил. Б. 39-41.
8. Миллий истиколол гояси. Ўзбекистон Республикаси Олий таълим бакалавриат босқичи учун дарслик. - Т.: Академия, 2005
9. Гринин Л.Е. Глобализация и национальный суверенитет. // История и современность.- 2005.- №1
10. Глобалистика. Международный междисциплинарный энциклопедический словарь.- Москва Санкт-Петербург, Нью-Йорк, С. 163. 2006.
11. Глобаллашув тушунчаси, моҳияти ва келиб чиқиши сабаблари. Илмий мақола Ш.М.Асқаров, А.Алимов, // Илмий хабарнома, АДУ, №3 2012 йил.
12. Назаров Қиём “Жаҳон фалсафаси қомуси”. 1-китоб. – Т: “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти” нашириёти, 2021. – Б – 134.

**YAQIN SHARQ MINTAQASI: STRATEGIK AHAMIYATI, GEOSIYOSATI VA
ZAMONAVIY XAVFSIZLIKNI TA'MINLASHNING DOLZARB MUAMMOLARI**

Murtalibova Malika Mirmaksudovna,

Astraxan davlat texnika universiteti

Toshkent viloyati filiali asistenti

malikarose@inbox.ru

TDSHU, s.f.d. dotsent /D.I.Madaminova taqrizi asosida

Annotatsiya. Mazkur maqolada Yaqin Sharq mintaqasining geosiyosiy va geoiqtisodiy ahamiyat, hamda mazkur mintaqa dunyo madaniyati muhim o'choqlaridan biri bo'lism bilan birga, ulkan neft zaxiralariga ega bo'lgan hudud hamda dengiz kommunikatsiyalarining muhim markazi hamdir. Shu boisdan, u uzoq yillar mobaynida dunyoning yetakchi davlatlari diqqat-e'tiborida bo'lib kelgani Shuningdek, globallashuv sharoitida Yaqin Sharq mintaqasida xavfsilik masalasini nechog'li muhim ahamiyat kasb etib bopayotgani va bu borada Yaqin Sharq mintaqasining strategik ahamiyati, geosiyosati va zamonaviy xavfsizlikni ta'minlashning dolzarb muammolari tahlili o'tkazilgan.

Kalit so'zlar: Yaqin Sharq, Saudiya Arabiston, AQSh, Xitoy, Noble Energy, Quvayt, BAA.

**БЛИЖНИЙ ВОСТОК: СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ, ГЕОПОЛИТИКА И
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ СОВРЕМЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ**

Аннотация. В данной статье рассматривается геополитическое и геоэкономическое значение региона Ближнего Востока. Этот регион является важным центром мировой культуры, обладает значительными запасами нефти и стратегически важными морскими путями. Благодаря этим факторам на протяжении долгого времени Ближний Восток находился в центре внимания ведущих мировых держав. В условиях глобализации вопросы безопасности в регионе приобретают всё большее значение. В статье проведен анализ стратегической важности региона, его геополитической роли, а также актуальных проблем обеспечения современной безопасности.

Ключевые слова: Ближний Восток, Саудовская Аравия, США, Китай, Noble Energy, Катар, Кувейт, ОАЭ.

**MIDDLE EAST: STRATEGIC IMPORTANCE, GEOPOLITICS, AND CURRENT ISSUES IN
ENSURING SECURITY**

Abstract. This article discusses the geopolitical and geoeconomic importance of the Middle East, highlighting its significance as one of the major cradles of world civilization. It is noted for its vast oil reserves and its strategic position as a central hub for global maritime communications. Due to these factors, the region has long attracted the attention of leading global powers. Moreover, in the context of globalization, the issue of security in the Middle East has gained increasing importance. The article delves into the strategic importance of the region, its geopolitics, and the pressing challenges related to ensuring modern security in the area. The analysis focuses on the region's ongoing geopolitical issues and how these relate to global security concerns.

Keywords: Middle East, Saudi Arabia, USA, China, Noble Energy, Qatar, Kuwait, UAE.

Kirish. Yaqin Sharq, asosan, G'arbiy Osiyoda va qisman Shimoliy Afrikada, Janubiy va Sharqiy Yevropa chegarasida joylashgan mintaqa bo'lib, ayni paytda, u Misr, Sudan, Bahrayn, Birlashgan Arab Amirliklari, Iordaniya, Iroq, Isroil, Falastin Muxtoriyati, Kipr, Quvayt, Livan, Saudiya Arabiston, Suriya, Turkiya, Ummon, Yaman va Qatar kabi davlatlarni o'zaro birlashtirgan. S.M.G'ofurovning fikricha, Yaqin Sharq jug'rofij mintaqalardan biri bo'lib, bunda "Yaqin Sharq" deganda O'rta yer dengizining sharqiy tomonidagi, Arabiston yarim oroli va Fors ko'rfazi zonasidagi davlatlar Misr, Isroil, Livan, Falastin, Iordaniya, Iroq, Eron, Bahrayn, Yaman, Ummon, SAQ, Suriya, Qatar, Quvayt, BAA davlatlari joylashgan hududlar tushuniladi [1].

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar. Geosiyosiy va geoiqtisodiy ahamiyatiga ko'ra, Yaqin Sharq mintaqasi dunyoning muhim strategik hududlardan biri hisoblanadi. Mazkur mintaqa dunyo madaniyati muhim o'choqlaridan biri bo'lism bilan birga, ulkan neft zaxiralariga ega bo'lgan hudud hamda

dengiz kommunikatsiyalarining muhim markazi hamdir. Shu boisdan, u uzoq yillar mobaynida dunyoning yetakchi davlatlari diqqat-e'tiborida bo'lib kelgan.

Yaqin Sharq mintaqasining o'ziga xos xususiyati, uning Yevropa, Osiyo va Afrika qit'alarining kesishgan nuqtasida joylashganligi, Osiyoning janubiy-g'arbiy, Afrikaning esa shimoliy-sharqi qismlarini qamrab olgani bilan belgilanadi. E'tiborga molik jihat shundaki, Fors qo'lltg'i hududidan Xormuz bo'g'ozni orqali Qizil va O'rta dengizga Suvaysh kanali orqali muhim aloqa va asosiy neft tashish yo'llari o'tgan.

Ma'lumki, so'nggi yillarda Yaqin Sharq mintaqasining geosiyosiy ahamiyati tobora ortib bormoqda. F.E. Karimov bu borada so'z yuritar ekan: "Dunyoning geosiyosiy bo'linishida so'nggi paytlarda nefni eksport qiluvchi Eron, Turkiya, Saudiya Arabistoni, Pokiston kabi davlatlarning o'rni va ta'siri o'sib bormoqda. Yevrotsentristik dunyo tartibotining tugashi bilan G'arb davlatlari bilan bir qatorda, yangi kuch markazlari paydo bo'la boshladi. Endilikda, dunyoning yetakchi davlatlari ular bilan hokimiyat va ta'sir kuchlarini bo'lishishlariga to'g'ri kelmoqda. Yaqin Sharq va Janubiy Afrika mintaqalarini ana shunday yangi kuch markazlari sirasiga kiritsak bo'ladi", deya ta'kidlaydi [2].

Bugungi kunda turizm salohiyati va qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetkazib berish borasidagi nufuziga ko'ra, Yaqin Sharq mintaqasi davlatlari jahon iqtisodiyotida o'ziga xos o'ringa ega ekanligini, bu esa, o'z navbatida ularning geosiyosiy va geoiqtisodiy mavqeiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir o'tkazishini alohida ta'kidlash joiz. Bu borada livanlik olim Albert Xoura fikr yuritar ekan: "Kimki Yaqin Sharqni boshqarsa, u dunyoni boshqaradi. Kimki gegemonlikka intilsa, Yaqin Sharqqa albatta qiziqish bildiradi", deydi[3].

Ma'lumki, Yaqin Sharqda mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlash bugungi kun tartibining dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Zero, mazkur mintaqqa tarixi ziddiyat va qarama-qarshiliklarga boydir. Buning asosiy sabablaridan biri, mintaqaviy miqyosda umumiyligini xavfsizlik tizimining shakllanmaganligi bilan bog'liq[4]. Yaqin Sharq mintaqasi uzoq yillar mobaynida xalqaro xavfsizlikka tahdid manbayi sifatida baholanib kelgan. Zero, mintaqaviy miqyosda terrorizm xavfining avj olishi, davlatlarning ichki va o'zaro ziddiyatlarining kuchayishi hamda ommaviy qirg'in qurollarining tarqalish bilan bog'liq holda kechayotgan beqaror vaziyat, nafaqat Yaqin Sharq davlatlari, balki xalqaro xavfsizlikni tahlika ostida qoldirishi tabiiy[5].

Yaqin Sharq mintaqasining o'ziga xosligi, unda iqtisodiy va siyosiy salohiyati jihatidan o'zaro teng bo'lган bir necha kuch markazlarining jamlangani va ular o'rtasida mintaqaviy yetakchilikni qo'lga kiritish uchun doimiy kurashning davom etayotgani bilan xarakterlanadi. Mavjud qarama-qarshiliklarning sabab va ildizlari chuqurligi bois, ulardan holi bo'lishlik imkonsiz. Ayni paytda, mintaqqa davlatlari bir tomonidan, urush va tinchlik o'rtasidagi muvozanatni saqlash borasidagi taranglikni boshdan kechirayotgan bo'lsa, boshqa tomonidan, mintaqada nisbiy barqarorlikni ta'minlash va yoqilg'i resurslaridan foydalanish maqsadida diplomatik va harbiy vositalar orqali o'z ta'sir doirasini kuchaytirishga intilayotgan kuch markazlari o'rtasidagi kurash maydoniga aylangan [6]. Bugungi kunda Yaqin Sharqda mintaqaviy yetakchi roliga da'vogarlik qilayotgan davlatlar sirasiga Turkiya, Eron va Saudiya Arabistoni kabi davlatlarni kiritish mumkin. Ayni paytda, mintaqada o'z ta'sir doirasini kuchaytirishga intilayotgan AQSh, Xitoy, Rossiya, Frantsiya, Germaniya va Buyuk Britaniya kabi tashqi kuchlarning ham faollashgani kuzatilmoqda. Ular o'z manfaatlari yo'lida turli shakldagi mintaqaviy siyosatini yuritishga intilib kelmoqdalar (Iraq, Eronning yadroviy dasturi, Suriya inqirozi)[7].

Olingan natijalar va ularning tahlili. Yaqin Sharq mintaqasida yuzaga kelgan siyosiy vaziyat, avvalo, jahon siyosatida yuz bergen o'zgarishlar bilan bog'liq. Shu bilan birga, tashqari kuchlarning ta'siri ham bunda hal qiluvchi rol o'ynagan, desak xato bo'maydi. Sovuq urush yillarida ikki qutbli dunyoga moslashgan holda, bundan o'ziga xos tarzda naf ko'rgan arab davlatlarning siyosiy elitalari, yangi geosiyosiy voqe'lklarga ham moslashishga majbur bo'lmoqdalar. Biroq, mavjud global o'zgarishlar, mintaqqa davlatlari uchun tinch va farovon hayot olib kelmadi, aksincha ularni hal qilinmagan mintaqaviy nizolar, mahalliy urushlar, tabiiy resurslar uchun kurashlar, davomli diniy va etnik ziddiyatlar girdobida qoldirdi. Shu bilan birga, global va mintaqaviy miqyosda zamонави dunyo tartibotining murakkablashuv tendentsiyasi kuzatilmoqda. Buni ikki qutbli olamning barham topishi natijasida uzoq yillar mobaynida yashirin xarakterga ega bo'lган muammolarning yuzaga chiqishida ham ko'rish mumkin[8]. So'nggi vaqtarda xalqaro terrorizm, uyushgan jinoyatchilik, ommaviy qirg'in qurollarining tarqalishi, narkotrafik, noqonuniy migratsiya, texnogen va ekologik ofatlar va shu kabi yangi taxdidlar o'ziga xos murakkab tarzda o'zini namoyon qilmoqda. Shu boisdan, nizoli hududlarni nazorat qilishning samarali mexanizmlarini yaratish zarurati tug'ilmoqda.

Bundan tashqari, G'arb dunyosiga xos bo'lган demokratiya va liberalizm qadriyatlarining umuminsoniy qadriyat sifatida singdirishga bo'lgan urinishlar ham xavfsizlik tizimining yemirilishiga sabab bo'lmoqda. Bir so'z bilan aytganda, xalqaro munosabatlarga xos bo'lgan tamoyillarning yemirilishiga, nafaqat sivilizatsiyalararo to'qnashuvlar, balki G'arbing o'zi ham bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Amerikalik olim Ye.X. Kordesman bu borada to'xtalar ekan: "Haqiqiy muammo G'arb va islom dunyosi o'rtasidagi

“tsivilizatsiyalar to’qnashuvi”da emas, balki arab-islam dunyosining o’zidagi ziddiyatlardadir. Bu yerda “U o’zining siyosiy, iqtisodiy, madaniy va demografik muammolarini islohotlar va evolyutsiya yordamida yenga oladimi yoki uzoq davom etadigan zo’ravonlik va inqiloblarga duch keladimi?”, degan o’rinli savol tug’iladi, degan edi[9].

Yuqorida ta’kidlanganidek, Yaqin Sharq ko’psonli nizoli vaziyatlar va harbiy qarama-qarshiliklarga boy bo’lgan mintaqalardan biridir. Mavjud holatlarning global xarakterga ega ekanligi, ko’lami, davomiyligi, turli siyosiy kuchlarning keng jalb etilganligi alohida tashvish uyg’otishi tabiiy. Mintaqada kechayotgan beqaror vaziyatning nechog’li og’riqli ekanini tasavvur qilish uchun ko’plab misollarni keltirish mumkin. Jumladan, uzoq yillik tarixga ega bo’lgan, ko’plab arablar va arab millatiga mansub bo’lmagan kuchlarni o’ziga jalb qilgan Livandagi beqaror vaziyat, Kipr muammosi (ya’ni orolning ikki asosiy jamoasi – kiprlik greklar va kiprlik turklar o’rtasidagi qarama-qarshiliklar), Iroq, Turkiya va Eron kabi davlatlarni tashvishga solayotgan kurdlar muammosi, Afg’onistondagi beqaror vaziyat hamda Iroqdagi sunniy-shia qarama-qarshiliqi va hokazolar shular jumlasidandir.

1990-yillardan buyon mintaqada ichki siyosiy qarama-qarshiliklarning kuchayib, xalqaro darajaga chiqayotganini kuzatish mumkin. Buni Jazoir, Sudan, Yaman va Suriyada ko’psonli tinch aholining qurban bo’lishiga sabab bo’lgan ichki zidditlar misolida ham ko’rish mumkin [10]. “Arab bahori” voqealari natijasida yuz bergen norozilik to’lqinlari mintaqaning uzoq yillik (75 yil) va ko’p qirrali muammolaridan biri bo’lgan Falastin-Isroil mojarosini yakuniga yetkazish imkonini bermadi. Ayni paytda, mazkur muammoning BMT Nizomi, Xavfsizlik Kengashining 242 va 338-rezolyutsiyalari hamda BMTning tegishli qarorlari asosida hal etilishi muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Endilikda, Arab-Isroil mojarosi o’ziga xos shaklda o’zini namoyon qilayotganiga guvoh bo’lish mumkin. 2023- yilning 7- oktyabr kuni XAMASning boshqaruvi ostidagi Falastin harbiylarining Isroilga nisbatan amalga oshirgan hujumi oqibatida tinch aholi orasida ko’psonli qurbanlar keltirilgan. 2024 yilning aprel holatiga ko’ra, G’azo sektoridagi qurbanlarning umumiy soni 32 mingdan, jabrlanganlar soni esa, 75 mingdan oshgan[11] . Isroil va Falastin o’rtasida yuzaga kelgan navbatdagi qarama-qarshilik o’chog’ining mintaqqa bo’ylab yoyilish xavfi jahon jamoatchiligining xavotiriga sabab bo’lmoqda. Bu borada fikr yuritgan holda, Bi-bi-si muxbir Djeremi Bouen shunday deydi: “G’azodagi urush Yaqin Sharq mintaqasi bo’ylab keng yoyilishi xususidagi taxminlarni ilgari surish bosqichi ortda qoldi. Mayjud holat allaqachon sodir bo’lgan. Buni Iroq va Suriyadagi eronparast harbiylashgan kuchlarning faollashuvi misolida ham ko’rish mumkin. Husiyalar ham Isroildagi operatsiyaga nisbatan munosib javob qaytarishga va’da bergenlar”[12] . Bir so’z bilan aytganda, nizolashuvchi tomonlarning bir tomonlama foyda olishiga qaratilgan har qanday urinishi, muvaffaqiyatsizlik sari yetaklab, mintaqadagi vaziyatning yanada keskinlashuviga olib kelishi muqarrar.

Bundan tashqari, bir qator ekspertlarning fikriga ko’ra, Yaqin Sharq jahoning AQSH kabi yetakchi kuchlari hamda Saudiya Arabiston va Qatar kabi mintaqaviy o’yinchilar uchun o’ziga xos sinov maydonchasiga aylanib ulgurgan. Mintaqadagi suveren davlatlarning kelgusi faoliyati bilan bog’liq bir qator tashvishli vaziyatlar (Sudanda davlatning parchalanishi bilan bog’liq vaziyat allaqachon sodir bo’lgan bo’lsa, Somalida de-fakto holatda kuzatilgan). Endilikda Iroq, Liviya va Suriya bilan bog’liq bir qator xavotirli ssenariylar ham ilgari surilmoqda) ham yuzaga kelgan bo’lib, ular barqarorlikni ta’minalashga to’sqinlik qiluvchi omillarni keltirib chiqarishi borasidagi xavotirlarni yanada kuchaytirmoqda. Yaqin Sharqda mustahkam tashkiliy asoslarga ega bo’lgan va yaxshi qurollangan radikal ekstremistik guruuhlar (masalan, “Iroq va Shom islam davlati” guruhi) faollashuvi, mavjud vaziyatning yanada jiddiy tus olishiga sabab bo’lmoqda.

“Arab bahori” voqealari Yaqin Sharqda mintaqaviy xavfsizlikni ta’minalash hamda ijtimoiy-siyosiy muammolarni sivilizatsion yo’l bilan hal qilish imkonini beradigan samarali mexanizmlarning shakllanmaganligi bilan bog’liq jiddiy muammoning mavjudligini aniqlandi. Bundan tashqari, mintaqada iqtisodiy va etnik-konfessional xarakterdagи muammolarning niroyatda jiddiy tus oglani ham o’z isbotini topdi. Rus olimi A.G. Baklanov Yaqin Sharqqa oid tadqiqotlari doirasida mintaqada harbiy-siyosiy sohadagi integratsion jarayonlarning yo’lga qo’yilmagani, bu esa, o’z navbatida, arablarning Isroil bilan o’zar qarama-qarshilikdagi mag’lubiyati hamda 1990-1991- yillarda sodir bo’lgan Quvayt inqiroziga sezilarli ta’sir ko’rsatganini ta’kidlaydi. Olimning fikricha, Yaqin Sharqda Yevropa yoki Osiyodagi kabi xavfsizlik masalalari bilan shug’ullanuvchi mintaqaviy tashkilotlar (ADL mazkur rolni bajarmaydi) faoliyati yo’lga qo’yilmagan[13] .

Muammoning e’tiborga molik jihat shundaki, so’nggi yillarda Yaqin va O’rta Sharq davlatlari qurolyarog’ va harbiy texnikaning asosiy haridorlaridan biri sifatida jahon bozorlarida muhim o’rin egallab kelmoqda. Mazkur davlatlar iqtisodiyotning militarizatsiyalashuvi darjasiga ko’ra ham, dunyodagi eng yuqori o’rnlarni egallaydi. Dunyo miqyosidagi sotib olingan qurollarning 40% i ham aynan Yaqin Sharq

davlatlari hissasiga to‘g‘ri keladi[14] . Mintaqaning yirik miqdorda neft qazib oluvchi davlatlari (Fors ko‘rfazidagi arab davlatlari va Eron) harbiy sohani qo‘llab-quvvatlashga katta hajmdagi moliyaviy resurslarni jalb qilmoqdalar. Soha mutaxassislarning fikricha, Arab yarim oroli davlatlarining mayjud harbiy salohiyati, ularning mudofaa ehtiyojlaridan bir necha bor oshib ketadi. Shu o‘rinda ta‘kidlash joizki, mazkur davlatlarning mudofaa qobiliyatini mustahkamlashdan manfaatdor bo‘lgan tashqi kuchlarning safi ham tobora ortmoqda. Bugungi kunda ularning safiga AQSH, Rossiya, YEI davlatlari, Turkiya va Xitoy kabi davlatlarni kiritish mumkin.

So‘nggi yillarda Yaqin Sharq mintaqasi muhim geosiyosiy o‘zgarishlarni boshdan kechirayotganiga guvoh bo‘lmoqdamiz. Sharqiy O‘rtayer dengizi va Yaqin Sharq mintaqasida sodir bo‘layotgan geosiyosiy o‘zgarishlar o‘zaro bog‘liq bo‘lgani holda, tashqi dunyo, xususan, Yevropa davlatlari ravnaqiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. “Arab bahori”ning yuz berishi ortida, mintaqqa davlatlari hayotida yangi sahifalar ochilgan bo‘lib, ular arab dunyosi bo‘ylab keng yoyildi, aksariyat hududlarda esa, hanuzgacha davom etmoqda. 2011- yilda AQSH harbiylarining Iroqni tark etishi hamda “Islom davlati” (ID)ga asos solinishi mintaqaviy xavfsizlik va barqarorlikka tahdidlarning ortishiga sabab bo‘ldi. Shu bilan bir qatorda, Isroil, Kipr va Misr qirg‘oqlarida yangi uglevodorod zahiralarining aniqlanishi, Kipr muammosining avj olishi hamda Turkiyaning “Adolat va taraqqiyot partiyasi” (ATP) rahnamoligida yuritilayotgan tashqi siyosat zamirida Sharqiy O‘rtayer dengizining Yaqin Sharq va Yevropa davlatlari o‘rtasidagi o‘ziga xos munosabatlar shakllandi. Bularning bari, Yaqin Sharq mintaqasining alohida e’tiborga molik bo‘lgan geosiyosiy makonga aylanishida o‘ziga xos ta’sir ko‘rsatdi, desak xato bo‘lmaydi[15].

Ta‘kidlash joizki, bugungi kunda Yaqin Sharq mintaqasida xavfsizlikni ta‘minlashda o‘zaro bog‘liq holda, mazkur jarayonga ta’sir ko‘rsatuvchi quyidagi to‘rt omilni hisobga olish darkor:

- 1) energetika omili;
- 2) mintaqada shakllangan kuchlar muvozanati va ular o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar;
- 3) shaxs manfaatlari va xavfsizligining ta‘minlanganlik holati;
- 4) tashqi kuchlarning mintaqaga bo‘lgan qiziqishining tobora ortishi kabilar shular jumlasidandir.

Energetika omili. Yaqin Sharq mintaqasini tadtiq etgan olimlarning aksariyat qismi, mazkur hududda uglevodorod zahiralarining aniqlanishi, geosiyosiy muvozanat va xavfsizlik dinamikasidagi o‘zgarishlarga sabab bo‘lgan asosiy omillardan biri bo‘lganligini e’tirof etadilar. Mayjud gaz zahiralari mintaqada o‘ziga xos manfaatlар to‘qnashuviga zamin hozirlagan bo‘lib, bunda Yaqin Sharq davlatlari va tashqi kuchlar o‘ziga xos strategik maqsadlarni ishlab chiqsa boshladilar[16] . Bularning bari mintaqaning geosiyosiy va geoijtisodiy jihatdan nechog‘li muhim ahamiyatga molik eganligini yana bir karra tasdiqlaydi. Zero, u nafaqat mintaqqa davlatlari, balki Yevropa davlatlari kabi tashqi kuchlarning energetik xavfsizligini ta‘minlashda muhim ahamiyat kasb etishi tabiiy. Ayni paytda, energetik beqarorlik bilan bog‘liq bo‘lgan mayjud vaziyat davlatlararo aloqalarning barqaror rivojiga ijobjiy va salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Mintaqada shakllangan kuchlar muvozanati va ular o‘rtasidagi qarama-qarshiliklar. Mintaqada energetika omili bilan bog‘liq holda yuzaga kelgan vaziyat, O‘rtayer dengizi mintaqasidagi Turkiya, Misr, Isroil va Gretsya kabi an‘anaviy va yangi geosiyosiy kuchlar o‘rtasidagi siyosiy raqobatning bosh omillaridan biriga aylandi. Shu tariqa, energetika xavfsizligi bilan bog‘liq holda yuzaga kelgan vaziyat Turkiyaning va mintaqqa davlatlari bilan avvaldan mayjud bo‘lgan ziddiyatlarining yanada murakkab tus olishiga sabab bo‘ldi. Xususan, 1996-2000- yillar oraliq‘ida o‘zining yuqori cho‘qqisiga chiqqan Turkiya va Isroil o‘rtasidagi munosabatlar 2010- yilga kelib tubdan o‘zgardi. Mayjud ziddiyatning hanuzgacha saqlanib qolayotganiga barchamiz guvoh bo‘lmoqdamiz. Turkiya va Misr munosabatlarida ham shu kabi holatni kuzatish mumkin. Ikki davlat o‘rtasidagi munosabatlarga 2013- yil, ya’ni Turkiyaning yaqin hamkorlari sanalgan Prezident Muhammad Mursiy va “Musulmon birodarlar”ni hokimiyatdan ag‘darilishi bilan yakun topgan davlat to‘ntarishi natijasida putur yetgan edi. Shu o‘rinda, Turkiyaning Kipr va Gretsya bilan o‘zaro azaliv xarakterga ega bo‘lgan ziddiyatlari hanuzgacha saqlanib qolayotganini ham ta‘kidlash joiz.

Yuqorida tilga davlatlararo munosabatlar zamirida, 2010- yilga kelib, mintaqadagi kuchlar muvozanatida sezilarli o‘zgarish kuzatildi. Shu bilan bir qatorda, energetika sohasida qo‘lga kiritilgan imkoniyatlar Kipr, Gretsya, Isroil va Misr o‘rtasidagi munosabatlarning faollashuviga xizmat qildi. Mazkur davlatlar ishtirokida tuzilgan uch tomonlama hamkorlik (Kipr-Gretsya-Isroil va Kipr-Misr-Gretsya) O‘rtayer dengizi mintaqasida shakllanayotgan yangi xavfsizlik arxitekturasidan markaziy o‘rin egalladi.

Shaxs manfaatlari va xavfsizligining ta‘minlanganlik holati. Yuqorida tilga olingan geosiyosiy omil va mintaqadagi kuchlar muvozanati bilan bog‘liq bo‘lgan an‘anaviy xavfsizlik muammolarini bilan bir qatorda, endilikda shaxs manfaatlari va xavfsizligining ta‘minlanganlik holati bilan bog‘liq muammolar ham ko‘ndalang qo‘yilmoqda. “Arab bahori” voqealari va ISHIDning faollashuvi natijasida Liviya, Misr, Iroq, Yaman, Livan va Suriya kabi ko‘plab arab davlatlarida ijtimoiy-iqtisodiy tanglik, og‘ir gumanitar vaziyat hamda beqaror vaziyat vujudga keldi.

Nizoli hududlarning katta qismida, xususan, Iroq va Suriyada oziq-ovqat va suv taqchilligi kuzatilishi oqibatida, millionlab insonlar o‘z yurtini tark etib, qochoq maqomida yashashga mahkum etildi. Bundan tashqari, minglab mulk obyektlari vayron etilib, minglab insonlar ocharchilik va og‘ir kasalliklar (m-n, Yamanda vabo)dan vafot etdilar, ayni paytda, Suriyada begunoh insonlar kimyoiy hujumga uchrab, boshqalari majburiy ko‘chirilib, yana bir qismi terroristik guruhlar uchun tirik qalqon vazifasini bajarib kelmoqdalar.

Yaqin Sharq mintaqasidagi mavjud muammolar boshqa davlatlar ravnaqiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Xususan, Yaqin Sharq mintaqasida yuzaga kelgan qochoqlar muammosi Yevropa davlatlari xavfsizligiga tahdid sifatida baholanib kelmoqda. Bunda, Gretsya va Italiya kabi Janubiy Yevropa davlatlari bu borada katta jabr ko‘rgan davlatlar qatoridan joy egallagan. 2018- yilga kelib esa, Kipr ham soni tobora ortib borayotgan qochoqlar uchun makon vazifasini o‘tay boshladi [17].

Boshqa tomondan, Yaqin Sharqdagi terrorchilik hurujlarining global tus olishi, Shimoliy Amerika va Yevropa davlatlarida beqaror vaziyatning keskin tus olishiga sabab bo‘ldi. Yaqin Sharqdagi jihodchi guruhlar, jumladan ISHIDning faoliyat yuritayotgan mintaqaviy xavfsizlik va barqarorlikka tahidilar oshiruvchi asosiy kuchga aylandi[18]. Shu boisdan, 2010 -yillarning o‘rtalariga kelib, shaxslarning xavfsizligi muammosi, milliy va mintaqaviy xavfsizlik masalalari bir bo‘g‘inda ko‘rlila boshladi va u xalqaro hamkorlikning rivojiga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi asosiy omillardan biri sifatida muhokamalar maydonidan markaziy o‘rin egalladi. Mavjud holatni Sharqiy O‘rtayer dengizidagi Kipr, Gretsya, Misr va Isroiuning uchrashuvlari misolida ham ko‘rish mumkin.

Tashqi kuchlarning mintaqaga bo‘lgan qiziqishining ortishi. So‘nggi yillarda Yaqin Sharq mintaqasi jozibadorligining ortishi AQSH va Rossiya kabi tashqi kuchlarning unga bo‘lgan qiziqishi tobora ortib bormoqda. YEI, xususan Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya va Italiya kabi davlatlar mintaqada energetika sohasida ro‘y berayotgan o‘zgarishlarga katta qiziqish bildirgan holda, bu borada o‘z faolliklarini oshirishga intilib kelmoqdalar. Ayni paytda, Xitoy ham o‘zining “Bir kamar, bir yo‘l” loyihasi doirasida mintaqaga nisbatan katta qiziqish bildirayotganini namoyish etmoqda [19]. Ta’kidlash joizki, AQSH va Rossiya mintaqadagi o‘z geosiyosiy manfaatlari ega bo‘lishga urinayotgan asosiy raqiblar hisoblanadi. Mavjud holat, ularning Suriyadagi beqaror vaziyatga nisbatan bo‘lgan yondashuvida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Mayjud kuch markazdari o‘rtasidagi keskinlik Yaqin Sharq mintaqasida kechayotgan bir qator siyosiy jarayonlarda ham o‘zini to‘laligicha namoyon etmoqda. Bu esa, o‘z navbatida, mintaqada davlatlarining ichki va tashqi siyosatiga, shuningdek, savdo, energetika va xavfsizlik sohasidagi hamkorlik aloqalariga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda.

Xulosa. Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki yuqorida keltirilgan holatlar Yaqin Sharq mintaqasidagi geosiyosiy vaziyatning mavjud holatini to‘laqonli o‘rganish zaruratini yanada kuchaytirmoqda. Bunda asosiy e’tibor, mintaqada davlatlari o‘rtasidagi hamkorlik aloqalarining rivojiga ta’sir ko‘rsatgan milliy va jamoaviy manfaatlari, hamkorlik aloqalarining kuchli va kuchsiz tomonlari hamda ularning rivojlanish istiqbollarga qaratilgan.

Andreas Sterjiu o‘z tadqiqotlari doirasida mintaqaning geosiyosiy xususiyatlarini belgilashda, davlatlararo hamkorlikni energetika xavfsizligi nuqtayi nazaridan o‘rganishga harakat qilgan. Olimning fikricha, mazkur sohadagi hamkorlikning bosqichma-bosqich tarzda institutsionallashuvi (Sharqiy O‘rtayer dengizi gaz forumi) mintaqada davlatlari tomonidan milliy xavfsizlikni ta’minalashning siyosiy asoslari bilan bog‘liq ekanini ko‘rsatadi. Ammo bu borada davlatlar muayyan faktlarga asoslangan geoiqitsodiy voqeqliklarni e’tibordan chetda qoldirmoqdalar. Sterjiu o‘z fikrlarini davom ettirar ekan, energetika sohasidagi hamkorlik yaqin kelajakda iqtisodiy va geosiyosiy jihatdan muayyan cheklovlarini boshdan kechirishi mumkinligini e’tirof etadi. Olim bu boradagi qarashlarini mintaqada gaz resurslaridan unumli foydalanish yuzasidan yetarlicha qidiruv va qazib olish ishlari to‘liq ishga solinmaganligi bilan asoslaydi.

Yaqin Sharq mintaqasida aniqlangan gaz zaxiralari mazkur hududda mavjud bo‘lgan iqtisodiy, geosiyosiy va siyosiy muvozanatga o‘z ta’sirini ko‘rsatmay qolmadidi. Mavjud holat, Yevropaning yoqilg‘i resurslaridan foydalanish borasidagi strategiyasida tub burilish yasadi desak xato bo‘lmaydi. Zero, Yevropa Ittifoqi davlatlari tomonidan uzoq vaqt davomida Rossiya gazining importiga bo‘lgan qaramlikka chek qo‘yish borasidagi maqsadlari ushalishiga imkon paydo bo‘la boshladi.

2019-yilning yanvar oyida Misr, Iordaniya, Gretsya, Isroi, Italiya, Kipr va Falastin kabi davlat rasmiylarining Qohirada o‘tkazilgan uchrashuvchi chog‘ida Sharqiy O‘rtayer dengizi gaz forumini tashkil etish masalasini muhokama etilishi yuqoridagi fikrimizni tasdiqlaydi. Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, forum doirasida asosiy e’tibor energetika masalasiga qaratilgan bo‘lsada, uning tashkiliy asoslarini nisbatan keng bo‘lgan geostrategik ahamiyat kasb etuvchi xavfsizlik masalalari tashkil etdi[20].

Garchand mazkur harakat ortida mintaqada davlatlari o‘rtasida gaz zahiralardan samarali foydalanish yuzasidan muayyan kelishuvlarga erishilgan bo‘lsada, bu borada masalaning geosiyosiy va iqtisodiy

oqibatlari tomonlarning e'tiboridan chetda qolgan. 2009-yilda yilda AQSHga tegishli bo'lgan Noble Energy kompaniyasi tomonidan Isroil sohillari yaqinidagi Tamar konida ulkan gaz zahiralarining aniqlanishi, Isroilni xalqaro maqomga ega bo'lgan davlat darajasiga olib chiqdi. Endilikda u taxminan 9 dan 11 trillion kub futgacha (280 milliard kub fut) eng yirik gaz zahirasiga ega bo'lib davlatlardan qatoridan joy egallay boshladi.

Yaqin Sharq mintaqasidagi mavjud gaz zaxiralari mintaqadagi iqtisodiy, geosiyosiy va siyosiy muvozanatga o'z ta'siri o'tkazishi tabiiy. Zero, mavjud zaxiralar Yevropa davlatlarining gazni diversifikasiya qilish strategiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatib, ularning Rossiya gazining importiga bo'lgan qaramligini sezilarli darajada kamaytirish imkonini beradi. Bu esa, o'z navbatida tashqi kuchlarning mintaqaga bo'lgan e'tiborini yanada kuchaytiradi. Bunga, 2019- yilning yanvar oyida Misr, Gretsiya, Kipr, Italiya, Iordaniya, Isroil va Falastin davlatlari rasmiyalarining ishtirokida Qohirada o'tkazilgan Sharqiy O'rtayer dengizi gaz forumi misol bo'la oladi. Garchand kun tartibidagi masala gaz resurslarini o'zlashtirishga bag'ishlangan bo'lsada, bunda mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlash masalasi ustuvor ahamiyat kasb etishi yuzasidan ham fikr almashilgan edi.

Shu o'rinda ta'kidlash joizki, mazkur hamkorlik mintaqaga davlatlari o'rtasidagi siyosiy qat'iyatni namoyish etgan bo'lsa-da, bu borada uning geosiyosiy va iqtisodiy oqibatlarini chuqur tahlil etish zarurati mavjud. Zero, mavjud hamkorlikning ijobiy jihatlari o'zining siyosiy asoslari ko'ra ochib berilgan bo'lsa-da, uning geoqtisodiy asoslari e'tibordan chetda qolgan.

ADABIYOTLAR:

1. *Фафуров С.М. Хавфсизлик стратегияси: Марказий Осиё республикалари ва Форс кўрфази араб давлатлари амалиёти.* Тошкент, 2007. – Б. 110.
2. *Каримов Ф.Э. Яқин Шарқдаги этносиёсий муаммолар ва минтақавий хавфсизлик масалалари: Монография.* – Т.: “LESSON PRESS” нашириёти; Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2016. – Б. 147.
3. *Hourani A.H. Minorities in the Arab World,* London: Oxford University Press, 1947. –P. 234.
4. *Sinkaya B. Ortadoğu Siyasetine Giriş // Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi.* – Ankara, 2015 // URL: <https://orsam.org.tr/tr/masalar/guvenlik-dosyasi/>
5. *Кортунов А.В. Будущее Ближнего Востока: два горизонта угроз и возможностей* // URL.: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/budushchee-blizhnego-vostoka-dva-gorizonta-ugroz-i-vozmozhnostey/>
6. *Сидоров И. Ближний Восток: расстановка сил и современные угрозы* // Военно-политическая аналитика // URL.: <https://vpoanalytics.com/2018/03/22/blizhnij-vostok-rasstanovka-sil-i-sovremennoye-ugrozy/>
7. *Рыжов И.В., Бородина М.Ю. «Арабская весна» как квинтэссенция межарабских противоречий* // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2012. – № 1. – СС. 252–256.
8. *Рыжов И.В. Суннитско-шиитское противостояние: Иран и Саудовская Аравия в борьбе за региональное лидерство* // Свободная мысль. – 2019. – № 1. – СС. 169-180.
9. *Кордесман Э.Х. Усилия Запада в области безопасности и Большой Средний Восток* // URL: <http://usinfo.state.gov/journals/itps/0604/ijpr/cordesman.htm>
10. *Рыжов И.В. Проблемы обеспечения региональной безопасности стран Ближнего Востока* // Вестник Академии военных наук. – 2009. – № 2. – СС. 27-34.
11. Число погибших при ударах по Газе превысило 32 тысячи, заявили в Палестине URL.: // <https://ria.ru/20240322/gaza-1935018693.html>
12. *Как война в Газе расползается на весь Ближний Восток: Наглядный гид Би-би-си* URL.: // <https://www.bbc.com/russian/articles/c16185ke6740>
13. *Бакланов А.Г. Ближневосточная система безопасности - упущеные возможности* // Новое восточное обозрение // URL.: <http://www.ru.journal-neo.com/print/120425>
14. *Рыжов И.В. Проблемы обеспечения региональной безопасности стран Ближнего Востока* // Вестник Академии военных наук. – 2009. – № 2. – СС. 27-34.
15. *Tzanetakou N. What will be discussed in the Greece-Cyprus-Israel Summit. Independent Balkan News Agency // 19 March. Accessed 30 March 2019. // URL: https://balkaneu.com/what-will-be-discussed-in-the-tripartite-greece-cyprus-isra*
16. *Tziampiris Aristotle The New Eastern Mediterranean as a Regional Subsystem. In The New Eastern Mediterranean: Theory, Politics and States in a Volatile Era.* -Switzerland: Springer 2019.-PP. 1-30.

PHILOSOPHY, LAW AND POLITICAL SCIENCES

17. Accessed 20 December 2018 // URL.: <https://www.theguardian.com/world/2018/dec/11/cyprus-the-new-entry-point-to-europe-for-refugees-and-migrants>.
18. Tziarra Z. *Islamic Caliphate: A Quasi-State, a Global Security Threat* // *Journal of Applied Security Research.* – 2017. – №12. – PP. 116.
19. Lin Christina. *The Dragon's Rise in the Great Sea: China's Strategic Interests in the Levant and the Eastern Mediterranean* // In *The Eastern Mediterranean in Transition: Multipolarity, Politics and Power.* – New York: Routledge, 2015. – PP. 63-78.

**ЎЗБЕКИСТОНДА СОВЕТ ҚАТАҒОН СИЁСАТИ ИНГЛИЗ
МАТБОУТИ НИГОҲИДА**

Холов Воҳид Юсупович,
*Фанлар академияси Тарих институти катта илмий ходими,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*
abduvohid1116@gmail.com

Аннотация. Мақолада Буюк Британия ва АҚШ матбуотида совет қатагон машинаси қурбонига айланган ўзбекистонликларга оид чоп этилган мақолалар таҳлил қилинган. Хусусан, турли важлар билан одамларнинг узоқ йиллик қамоқ ёки ўлим жазосига ҳукм қилингани, уларга жазони атайин оғирлаштириши учун давлатга хиёнат айлови тиқиширилгани аён бўлди.

Калим сўзлар: қатагон, Буюк Британия, АҚШ, газета, суд, исён.

SOVIET REPRESSION POLICY IN UZBEKISTAN IN ENGLISH NEWSPAPERS

Abstract. The article analyses the articles published in Great Britain and the US which were devoted to the victims of soviet repression in Uzbekistan. In particular, it became clear that soviet powers sentenced people to long-term or capital punishment under various pretexts, they tried to charge people with treason in order to deliberately aggravation of punishment.

Keywords: repression, Great Britain, USA, newspaper, trial, sabotage.

ПОЛИТИКА СОВЕТСКИХ РЕПРЕССИЙ В УЗБЕКИСТАНЕ В АНГЛОЯЗЫЧНЫХ ГАЗЕТАХ

Аннотация. В статье анализируются статьи, опубликованные в британской и американской прессе об узбеках, ставших жертвами советской репрессивной машины. В частности, выяснилось, что людей приговаривали к длительным срокам лишения свободы или смертным приговором по разным причинам, а также обвиняли в государственной измене с целью умышленного отягчения наказания.

Ключевые слова: репрессии, Великобритания, США, газета, суд, саботаж.

Кириш. Совет қатагон машинаси фаолияти ва унинг қурбонлари ҳақида 1924-1938 йилларда инглиз тилида чоп этилган газеталарда мунтазам мақолалар чоп этиб борилган бўлиб, улар орасида ўзбек ҳалқининг ушбу сиёсат гирдобига тушганликлари ҳақида хабарлар ҳам мавжуд. Ушбу мавзудаги мақолаларнинг инглиз матбуотида акс эттирилишини уларнинг мазмунидан келиб чиккан ҳолда бир қатор сабабларлар билан изоҳлаш мумкин. Чунончи, дунёда қарор топаётган янгича мафкурадаги мамлакат ҳаётига қизиқиши, газеталарни янги мазмундаги янгиликлар билан бойитиш орқали уларнинг жозибадорлиги ва мутоалачилар сонини оширишни матбуотнинг мақсадларидан бири сифатида кўрсатиш мумкин.

АҚШ ва Буюк Британиянинг ССРдаги элчиҳоналардан олинган маълумотлар, 1938 йилдаги сиёсий тозаловда баъзи айбланувчиларга Буюк Британия фойдасига жосуслик қилиш, инглизлар ҳукумати билан яширинча алоқада бўлиш каби айловлари қўйилиши натижасида британ элчисининг судга чакирилиши ва гувоҳ сифатида сўроқ қилиниши инглиз ОАВининг бу мавзуга қизиқишини энг юкори нуқтага олиб чиққанидан далолат беради.

Америка ва инглиз матбуотида чоп этилган газеталар таҳлилига кўра, қатагон сиёсати даврида кишиларга қўйилган айловларни 4 гурухга ажратиш мумкин:

- давлат сиёсатини амалга оширишда лоқайд бўлиш;
- давлатга қарши хиёнат;
- фашизмга алоқадорлик;
- совет давлатига қарши исён.

Ушбу мақолаларнинг ишончлилиги ва манбаний асоси ҳам муҳим ўрин тутган. Совет қатагони масаласини оммавий нашрларида мақолаларда тайёрлашда қуйидаги манбаларга таянилган: 1) Совет Иттифоқи бўйлаб коммунистик мафкуруни сингдиришга хизмат қиласидаги газеталар (масалан

HISTORY

Ўзбекистон мисолида “Правда Востока (Шарқ ҳақиқати)” газетаси (Ушбу газета 1917 йилдан «Наша газета» номи билан чиқа бошлаган. 1924 йилда унинг номи “Правда Востока”га ўзгартирилган); 2) 1846 йилда АҚШда ташкил қилинган газеталар уюшмаси – Associated Press хабарлари; 3) 1904 йилда Россияда асос солинган ахборот агентлиги – ТАСС ахборот агентлиги маълумотлари; 4) Бирлашган Қиролликнинг СССРдаги элчихонаси маълумотлари.

Таҳлилий қисм. Совет режими ўрнатилиши билан, минтақада асрлар мобайнида давом этиб келган мулкчилик шакллари, миллий анъаналар ва маданият тўлиқ инкор этилди. Совет одами “Nomo Sovieticus”ни шакллантириш ва совет мағкурасини сингдириш ишлари бошланиб, кенг қамровда тарғибот-ташвиқот олиб борилди. Ушбу сиёсатга қарши чиққанларни 1924 йилдаётқутувга хукм қилиш ишлари бошлаб юборилган. Жумладан, Хиванинг икки собиқ комисари Нуруллаев ва Қаниев савдони маҳаллийлаштиришга оид қарорларнинг амалга оширилишини назорат қилмаганликда айбланиб, Хива трибунали хукми билан отиб юборилган [1:5; 2:7; 3:2].

Бундан ташқари, 1938 йилда Буюк Британия газеталарида Сталин тозалаш ишларининг давом эттирилаётгани ҳақида чоп этилган мақолада Чирчиқсой тӯғони ва электр станцияси қурилишида лоқайдликка йўл қўйганликда айбланиб 6 киши отувга, бир киши 10 йилга, 2 киши эса 8 йиллик қамоқ жазосига хукм қилингани ёзилган [4:7; 5:7].

Совет тузумининг ўрнатилиши оқибатида Ўзбекистонда факатгина пахтага асосланган қишлоқ хўжалигини шакллантирилгани маълум. Дехқончиликда бошқа соҳаларда бўлган тажрибани эътиборсиз қолдириб, унтишга ҳаракатлар бўлди. Маҳаллий шароитлар ва бирламчи эҳтиёжлар, ернинг хусусиятлари ва тажрибадан келиб чиқиб пахтадан бошқа экинларни қадаган юзлаб дехқонлар мамлакат сиёсатига қарши исён қилинишда айбланиб, оғир жазоларга хукм қилинган. Буни АҚШ ва Бирлашган қироллик матбуотида эълон қилиб борилган мақолаларда ҳам учратиш мумкин. Масалан, 1934 йилнинг охирида қатор газеталарда эълон қилинган мақолаларда Ўзбекистонда бир гурӯҳ ишчи-дехқонлар пахта экинлари парваришига лоқайдлик орқали исён қилинишда айбланиб қамоққа олинган, ўлим ва узок муддатли қамоқ жазосига хукм қилинган.

Ушбу жараён, яъни “ўзгача фикрловчи” дехқонларни таъқиб этиш давоми этганини кейинги чиққан мақолаларда ҳам кўриш мумкин. Бунга 1934 йил 17-18 ноябрда эълон қилинган бир қатор мақолалар мисол бўла олади. Ушбу санада турли номларда олти дехқоннинг ўлимга хукм қилинишига оид бир хил мазмундаги мақолалар чоп этилган. Уларда нафарат 6 нафар дехқоннинг ўлимга ва балки 20 нафарининг узок муддатли қамоқ жазосига хукм қилингани қайд этилган [6; 7:5; 8:3; 9:5]. Шунингдек, ушбу мақолаларда колхозлаштиришга қаршилик қилинганда айбланиб, колхоз аъзоларидан 7 кишига – Абдужаид Исмоилов, Сағмон Фармонов, Маҳмуд Аҳмедов, Сапар Касанов, Жума Буқанов ва Намоз Ўратовга нисбатан иш ҳудуд олий суди томонидан кўрилаётгани, қишлоқ хўжалигини модернизация қилингана қаршилик қилиш, пахта теришни “аёллар иши” деб, ундан бош тортиш, турли навли чигитларни аралаштириш, нотўғри сугориш, пахта ишлатилиши керак бўлган ерга маккажӯхори экиш, ҳисоб-китобларни қалбакилаштириш, жамоа мулкини ўғирлаш каби айбловлар кўйилган. Шу билан бирга иш жараёнида доимий учрайдиган камчиликлардан: ғўзани бегона ўтлардан тозаламаганликда ва ҳосилни йиғиб олишга улгирмаслик кабилар жиддий айблов сифатида кўйилган [6; 7:5; 8:3; 9:5]. Бунда қизик жиҳат шундаки, ишда бевосита олий суднинг иштироки хукмни тезроқ эълон қилиш ва бу орқали шикоят айбланувчиларнинг шикоят киритиш имконларини чеклаш бўлган бўлиши мумкин.

Brownsville hyerald (*Brownsville хабарлари*) газетасининг 1934 йил 19-20 ноябрь сонларида чоп этилган мақолаларда Ўзбекистонлик икки дехқон исён ва давлат мулкини талон-тарож қилганликда айбланиб, ўлим жазосига хукм қилингани ёзилади. Мақолада М. Қодиров ва Мамарасул Мамадалиев исмли инсонларни айбдор қилингани, уларнинг биринчиси колхозда ҳосил бошқармасининг собиқ бошлиғи бўлгани ҳақида маълумот берилган [10:2]. Мазкур мақолаларда пахта териш жадвалини бузганликда айбланган инсонлар ҳам ўлим жазосига хукм қилингани ёритилган [11:2].

Инглиз матбуотидаги мақолаларда ёзишича XX асрнинг 30-йилларидан бошлаб исёнда айбланиб қатл қилинган ўзбекистонликлар сони ортиб борган. Чунончи, 1934 йил 22-23 ноябрда босилган мақолаларда 12 киши қулоқ ва исёнда айбланиб, ўлимга хукм қилингани, улардан 7 тасининг хукми ижро этилгани, шу каби айбловлар билан яна 55 киши судланаётганлиги қайд этилади [12:10; 13:2; 14:6; 15]. Кейинги мақолаларда яна 7 кишининг ўлимга хукм қилингани айтиб ўтилади. Уларда бу билан айни айблов билан қатл қилинганлар сони 19 тага етгани ва бу совет хукуматининг қулоқларга (бой қатлам) қарши олиб борилган сиёсати эканлигига ургу берилади [16:8; 17:12; 18:8].

HISTORY

Совет қатағон сиёсати даврида арзимас сабаблар билан қишлоқ хўжалигида фаолият олиб борган кишиларни жуда оғир жазоларга ҳукм қилиш ортиб борган. АҚШ матбуоти ушбу ҳолатга эътибор берар экан воқеа жараёнларини мақола ва хабарлар шаклида нашр этган. Масалан, 1934 йил 11 декабрда “Evening star” газетасида эълон қилинган мақолада пахта ҳосилини бегона ўтлардан ўтамагани ва кўп миқдорда ўғит ишлатгани учун Ўзбекистон ССР Олий суди қарори билан Колчак қўшинларининг собиқ аъзоси Жорж Ломакин қатл этилгани, унга исён қилиш (саботаж) айлови қўйилган [19:9]. Шунингдек, “Associated Press”нинг 1934 йил 14 ноябрдаги хабарига таяниб, “Evening star” газетаси қуидагиларни чоп этган. “Ўзбекистон ССР Олий судида пахта ҳосилининг ҳолати билан боғлиқ аксилинқилоб ва исён айби билан 55 та пахта етиштирувчилар устидан суд ҳукми чиқарилган. Суд қарори ИИХК томонидан ўтказилган терговдан сўнг қабул қилинган. Айланувчилар 1933 йил 7 августдаги конунга (ушбу конунга кўра, давлат мулки ўзлаштирилганда ёки унга зарар етказилганда, ўлим жазоси назарда тутилган) мувофиқ судланган.

Ўзбекистонда бу йилги пахта режаси бор-йўғи 60 фоизга бажарилган. Бунинг асосий сабаби, айтилишича, эркаклар пахта теримини аёллар меҳнати ҳисоблаб, ундан бош тортишгани бўлган.

Суд баёнотида жавобгарларнинг ичкиликбозлик, ўғирлик, зулм қилиш, пахта режасини бажаришга интилган илғор теримчиларни далалардан ҳайдаб чиқариш билан айлангани қайд этилган [20:7].

Инглиз матбуотида эълон қилинган яна бир гуруҳ мақолаларда айбдор сифатида қамоққа олинган кишиларга янада оғир айловлар қўйилганлиги кўзга ташланади. Бу айниқса ҳукумат идораларида ишловчи, зиёлилар ва кўзга кўринган кишиларга нисбатан “жосус”, “аксилинқилобий ташкилотчи” каби айловлар қўйилган. Шунингдек, ИИХК томонидан қамоққа олинган шахсларга нисбатан айблов турлари доимий равишда ортиб борганлиги ҳақида маълумотлар берилган. Бундай мазмундаги мақолалар 1937-1938 йилларда чоп этилган.

Хусусан, 1938 йил 26 майда АҚШда эълон қилинган мақолада Ўзбекистонда тўрут киши “аксилинқилобий” фаолият билан айбланиб, ўлим жазосига ҳукм этилгани хабар қилинган. Улар жамоа хўжалигини (фаолиятини) издан чиқаришга уринишда айланган [21:1]. Бирлашган Кироллик (Буюк Британия ва Шимолий Ирландия) матбуотида ҳам шу мавзуда мақолалар босилган. Уларда Марғилон ҳарбий суди томонидан яширин аксилинқилобий ташкилотга аъзоликда айбланиб, 10 нафар шахсга ҳукм чиқарилгани ёритилган. Ушбу 10 кишидан 4 таси ўлимга, 12 нафари ўн йилга, 3 нафари беш йилга ва 1 киши уч йилга озодликдан маҳрум этиш жазоларига ҳукм қилингани баён этилган. Айланувчилар колхоз ва маҳаллий ҳокимиятнинг собиқ амалдорлари эканлиги қайд этилган бўлиб, улар яширин аксилинқилобий ташкилот тузганлиқда, колхозларни парчалашга уринишда айланган [22:3; 23:7; 24:7].

XX асрнинг 30-йилларида инглиз матбуотида Ўзбекистонда совет қатағонига учраган “Қосимовчилар иши” бўйича ҳам бир қанча мақолалар нашр этилган. Хусусан, 1930 йилда Англия матбуотида чоп этилган мақолаларда “Қосимовчилар иши” билан айланганларга берилган жазони ўқиш мумкин. Унда Ўзбекистон (Туркистон) Олий суди томонидан Олий суднинг собиқ раиси М. Қосимов, собиқ прокурор М. Шарипов ва икки адвокат, жумладан Алимов ўлим жазосига, уч нафар собиқ судя ўн йиллик қамоқ жазосига ҳукм қилингани ҳақида маълумот ёритилган [25:9; 26:11; 27:1].

Инглиз матбуотида совет қатағон машинасининг фаолияти ёритилар экан 1937-1938 йиллардаги нашрлар Ўзбекистондаги давлат арбоблари устидан олиб борилган суд жараёнига катта эътибор қаратилган. Бу борада Файзулло Хўжаев ва Акмал Иқромовнинг қамоққа олиниши, тергов жараёни ва суд мажлислари, шунингдек уларга қўйилган айблов ва ўқилган ҳукм юзасидан мақола ва хабарлар берабор борилган. Ушбу мақолалар мунтазам равишда Бирлашган Кироллик ҳамда АҚШ оммавий нашрларида катта қизиқиш билан ёритилган. Мазкур тергов иши билан боғлиқ жараёнлар кўплаб инглиз газеталарида нашр этилган. Бунинг бош сабабларидан бири шундаки, жавобгарларга Англия фойдасига “жосуслик” қилиш, инглизлар билан тил биринтириб, тўнтариш уюштириш орқали Туркистон мустакиллигини қўлга киритиш сингари кескин айблар қўйилганлигида дейиш мумкин.

Сиёсий мавзудаги инглиз матбуотида ёритган мақолалар силсиласи, айниқса совет ҳокимиятининг қатағон сиёсатини ёритувчи мақола ва хабарлар, давлат арбобларининг қўлга олинишига оид маълумотлар, ана шу шахсларнинг лавозимдан четлатилгандан ўлим жазоси ҳукми бажарилишига қадар давом этган. Илк мақолаларда уларнинг ишдан четлатиш ва қамоққа олиниш сабабларини кўриш мумкин. Масалан “Premiyer Who Shielded Brothyer (Укасига қалқон бўлган бош вазир)” деб номланган мақола 1937 йил 24 июнда босилган бўлиб, уни тайёрлашда “Правда востока” газетасига таянилгани кўрсатилган. Мақолада Файзулла Хўжаев укаси Ибоднинг (Хўжаев) жиноятларини яширганликда айбланиб лавозимдан четлатилгани, миллатчилик ва аксилинқилобий

ҳаракатда айбланган Ибод Хўжаевнинг ўз жонига қасд килгани келтирилган. Шунингдек, мақолада, далиллар билан юзма-юз келган Ф. Хўжаев сиёсий жиҳатдан кўр бўлгани, большевик анъаналарига панд бериб, укасининг фаолиятини эътиборсиз қолдиргани, большевиклар ахлоқ кодексининг кечириб бўлмайдиган жиноятларидан бири - оилани партияга содикликдан устун қўйганини қайд этган [28:11].

Шу каби 1937 йилнинг 10 июлида чикарилган яна бир мақолада эса, совет иттифоқи бўйлаб “жосуслик”да айбланиб ишдан олинган 44 та мулозим рўйхатида Ф. Хўжаев номи ҳам келтирилган [29:8].

Инглиз матбуотида сталинча тозалаш ишлари 1937-1938 йилларда шиддат билан авж олганлигини республика ва вилоятлар кесимида раҳбарларнинг ишдан олингани ҳамда турли жазоларга ҳукм қилинганида кўрсатиб берилган. Чунончи, 1937 йил 3 октябрда Акмал Икромов ва комсомол котиби Исройл Ортиков лавозимидан четлатилгани ёзилган бўлса [30], шу йили 25 октябрда чикқан мақолаларда Ўзбекистоннинг яна тўрт нафар маҳаллий амалдорлари совет тузумини ағдариш фитна қилиб, жамоа хўжалигини бузишда айбланиб ўлим жазосига ҳукм қилингани, бир ҳафта олдин Ўзбекистонда учта маҳаллий амалдор қоралангани ҳақида маълумотлар берилган [31:A-4; 32].

Матбуотдаги мақолаларда совет қатағон сиёсати нафақат айбланувчилар, балки уларга яқин шахслар учун ҳам оғир келгани ҳақида ҳам тўхталиб ўтилган. 1937 йилда бузғунчилик, миллий буржуа аксили-инқилобчилик тамғаси кўйилган бир гурух шахслар устидан ҳукм ўқилганига оид хабарлар тарқалган. Шундайлардан 6 киши қишлоқ хўжалигига қарши бўлиш, миллатчилик ташвиқотларини ёйиш айлови билан ўлим жазосига ҳукм қилиниб, қатл қилинган. Улар Ўзбекистон коммунистик партияси раиси А. Икромов ва Бosh вазир Ф. Хўжаевни советларга қарши гурухига кўшилганликда ҳам айбланган [33:12; 34:7].

Газета нашрларининг 1938 йилдан бошлаб асосий этибори А. Икромов ва Ф. Хўжаевнинг тергов ишига қаратилган. Булардан бирида Ф. Хўжаев Марказий Осиёни совет иттифоқидан ажратиб мустақил қилишни мақсад қилгани, Бухариннинг бундан хабари бўлгани ва у Англия билан алоқа ўрнатишни таклиф қилгани келтирилган [35:5]. Ушбу мазмундаги мақола айни вақтда 20 дан ортиқ инглиз газеталарида босилганлигини қайд этиб ўтиш ўринлидир.

АҚШда 1938 йил 28 февралда эълон қилинган “Most Sensational Of All Trials To Start (Барча судларнинг энг шов-шувлиси бошланмоқда)” номли мақолада Совет Иттифоқининг йигирма бир таникли шахслари Олий суднинг харбий коллегияси олдида суд қилиниши, бу замонавий тарихда ўхшаши бўлмаган уч йиллик сиёсий тозалашнинг энг шов-шувли суди бўлиши мумкинлиги, маҳкамага тортилаётганлар юкори обрўга эгалиги, уларга кўйиладиган айловлар, эҳтимол, шу пайтгача бўлган қайсиdir бир гурух айбланувчиларга кўйилган айлардан ҳам даҳшатлироқ бўлгани қайд этилган. Шунингдек, муаллиф ушбу суд жараёни мисолида олдинги судлар адолатли ҳукм қилган деган пуч ғояни илгари суради. Ушбу гурух рўйхатини келтирган муаллифлар унда А. Икромов ва Ф. Хўжаевларнинг ҳам номларини киритган [36:4].

Мазмунан бир-бирига ўхшаш, аммо ҳажми ва далиллар кўлами фарқ қилган икки мақола 1938 йил 4 мартада ўнлаб инглиз газеталарда чоп этилган. Улардан биринчисининг ҳажми ва мазмуни каттароқ бўлиб, унда Ф. Хўжаев шахсига тариф бериб, уни қорачадан келган деб таърифланган. Мақолада Ф. Хўжаевнинг, А. Икромов ва бошқаларнинг суд жараёнидаги кўрсатмалари баён қилинган. Унга кўра Ф. Хўжаев совет давлати Британия тасаррӯфидаги худуд ўртасида даҳлсиз худуд ташкил этмоқчи бўлганини тан олган. Шунингдек, мақолада ушбу жараёнда Ф. Хўжаев ва А. Икромов ўртасида мунозара бўлганлиги ёритилади. Мақола якунида Ф. Хўжаев бу икрорини бирор марҳамат кутиш учун эмас, чунки бу бехуда эди, балки келгусида бошқаларга сабоқ бўлиши учун қилганлиги айтилади [37:10; 38:7; 39:4; 40:14; 41:7]. Иккинчи мақолада эса, Ф. Хўжаев 1922 йилда тузган Бухоро миллий партиясининг бош мақсади Бухорони советлар давлатидан ажратиб, совет иттифоқи ва Британия ўртасида буфер мамлакат ташкил этиш бўлганини тан олганлиги қайд этилади [42:16].

Айни шу куни АҚШда чикқан мақолада юқоридаги фикрлар билан бирга, Ф. Хўжаевнинг ҳарами бўлгани, қадимда фойдаланилган Бухоронинг савдо йўллари жосуслар томонидан фойдаланаётгани, шунингдек, Совет Иттифоқи биринчи Вазирлар Маҳкамаси аъзоси Алексей Иванович Риков мухолифат лидери сифатида мустақил Ўзбекистон-Бухорони Британия протекторати сифатида тан олишига “кафолат берганини” тан олгани айтилади [43:3].

Кейинги кунларда ҳам суд жараёнига оид мақолалар узлуксиз чоп этиб борилган. 1938 йил 5 марта Бирлашган Қиролликда чиқарилган 10 дан ортиқ мақолаларда Ф. Хўжаев 2 соат давомида

HISTORY

судда сўроқ қилингани ва олдинги кунги иқорини қайтаргани ёзилади [44:22]. Шунингдек, 1938 йилнинг 8-11 март кунлари чиққан мақолаларда Ф. Хўжаев ва А. Икромов Британия хавфсизлик хизматлари билан алоқа ўрнатиш буйруғини Бухариндан олганлигини айтганлари ёзилган [45:7; 46:10]. Шунингдек, 1938 йил 11-12 март кунларидағи газеталарда босилган 10 лаб мақолаларда судланувчиларга прокурор томонидан ўлим жазоси талаб қилингани [47:7; 48:14], 14 марта улар шу жазога хукм қилинганига оид мақолалар чоп этилган [49:6; 50:3]. Шу билан бирга, бაзъи мақолаларда 21 судланувчидан 2 таси (Ф. Хўжаев ва А. Икромов) ўлимдан озод қилиниши мумкинлиги ҳақидағи мақолалар келтирилган бўлиб [51:5-6], бунинг сабаби сифатида Британия элчихонаси вакилининг судда қатнашгани ҳамда судланувчилардан Ф. Хўжаев ва А. Икромов билан уларнинг алоқалари бўлмаганлиги кўрсатилган [52:9; 53:7]. Шундан сўнг, 1938 йил 16 майга келиб яна бир қатор газеталарда ушбу мавзуда мақолалар чоп этилган. Буларнинг асосий мазмуни ўлимга хукм қилингандарнинг қатли амалга оширилгани ёритилган [54:7; 55:1-2; 56:1].

Ф. Хўжаев ҳамда А. Икромовга оид суд жараёнинг инглиз нашрлари учун қизик бўлганлигининг турли сабаблари бор эди. Булардан асосийси эса ушбу жараёнда Англияning номи тилга олинниши билан боғлиқдир. Бу ўз даврида нафақат ноширлар, балки газетхонлар учун хам катта қизикиш уйғотган ва нашрларга бўлган талабни оширган бўлиши мумкин. Ф. Хўжаев ҳамда А. Икромовнинг Англия билан алоқалари қай даражада бўлганлигини газеталардаги мақолалар билан асослаш мураккаб саналади. Аммо мақолани тайёрлаш жараёнида Англия Ташқи ишлар идораси хужжатлари ўрганилганда, буни тасдиқловчи хужжатлар аниқланмади.

Хулоса. Совет давлатининг қатағон сиёсати Ўзбекистон учун мислсиз маънавий ва руҳий мuaамоларни келтириб чиқарган бўлиб, бу кейинчалик барча соҳаларда кадрлар етишмаслиги, журъатсизликни келтириб чиқарди. Қатағон сиёсати ўзлик, хурфикрлилик, миллийлик каби қарашларга кескин зарба берди. Бирлашган Қироллик ҳамда АҚШ матбуотида 1924-1938 йилларда нашр этилган мақолалар қайси тоифадаги ўзбекистонликлар мунтазам таъкиб қилингани, совет одамини яратиш мағкураси курбони бўлгани, қатағон қилиш учун турли ясама айбловлар ишлаб чиқилганини кўрсатиб беради.

ADABIYOTLAR:

1. *Russian Executions / Yorkshire, England. Sheffield Daily Telegraph. Tuesday 19 August 1924. P. 5.*
2. *Bolsheviks Execute Excommissars / Northyern Whig. Antrim, Northyern Ireland. Tuesday 19 August 1924. P.7.*
3. *Soviet Freedom / Musselburgh News. East Lothian, Scotland. P. 2.*
4. *Stalin's Purge Goes On / Dundee Couriyer. Angus, Scotland. Monday 16 May 1938. P. 7.*
5. *In Russia / Westyern Mail. Glamorgan, Wales. Monday 16 May 1938. P. 7.*
6. *Six Soviet Farmyers Must Die for Sabotaging Cotton Crop // Evening star. [volume] (Washington, D.C.), 17 Nov. 1934.*
7. *Six Farmyers Given Death // Brownsville hyerald. Novembyer 18, 1934, P. 5.*
8. *Six Farmyers Given Death // Early Sunday, Novembyer 18, 1934, P. 3.*
9. *Six Farmyers Given Death // El hyeraldo de Brownsville. [volume], Novembyer 18, 1934, P. 5.*
10. *Two More Farmyers Get Death Penalty / Brownsville hyerald. Novembyer 20, 1934, P. 2.*
11. *Soviet Executes Five. The Key West Citizen / The key West Citizen. Tuesday, Decembyer 11, 1934. P. 2.*
12. *Men Sentenced to Death. Seven Already Shot. and Sabotageurs Allegation. / Nottinghamshire, England. Nottingham Evening Post. 22 Novembyer 1934. P.10.*
13. *Twelve Death Sentenced / Yorkshire, England. Leeds Myercury. 22 Novembyer 1934. P. 2.*
14. *Death Sentences for Sabotage Twelve Men to Die / Antrim, Northyern Ireland. Belfast News-Lettyer. 22 Novembyer 1934. P. 6.*
15. *Death Sentences passed in the drive against the Kulaks / Yorkshire, England. Halifax Evening Couriyer. 23 Novembyer 1934.*
16. *More Death Sentences on Kulaks / Antrim, Northyern Ireland. Northyern Whig. 28 Novembyer 1934. P. 8.*
17. *Seven more death sentences / Yorkshire, England. Yorkshire Post and Leeds Intelligencyer. 28 Novembyer 1934. P.12.*
18. *Seven more death? nineteen in all / Abyerdeenshire, Scotland. Abyerdeen Press and Journal. 28 Novembyer 1934. P. 8.*

HISTORY

19. Killed for Neglecting Cotton // Evening star. [volume], January 03, 1935, Page. P. 9.
20. 55 Soviet Farmyers Face Death Penalty // The Bismarck tribune. [volume], Novembyer 14, 1934.
- P. 7.
21. Soviet Dooms 4 Fascists // Evening star. [volume], May 26, 1938, P. 1
22. Four to Die / Durham, England. Sundyerland Daily Echo and Shipping Gazette. 26 May 1938.
- P. 3.
23. World's Russia / London, England. Daily Hyerald. 27 May 1938. P. 2.
24. Fascists to die / Antrim, Northyern Ireland. Northyern Whig. 27 May 1938. P. 7.
25. Ex-Judge to Die / London, England. Daily Hyerald. 23 June 1930. P. 9.
26. Ex-judge to die Moscow / Yorkshire, England. Yorkshire Post and Leeds Intelligencyer. 23 June 1930. P. 11.
27. Judge Sentenced Death / Nottinghamshire, England. Nottingham Evening Post. 23 June 1930. P. 1.
28. Premiyer Who Shielded Brothyer / London, England. Daily Hyerald. 24 June 1937. P. 11.
29. Casualty List / London, England. Daily Hyerald. 10 July 1937. P. 8.
30. Soviets Purging Asian republics // Evening star. [volume], Octobyer 03, 1937.
31. Soviet Dooms 4 Officials. "Evening star" (newspapyer). Octobyer 25, 1937, Page A-4.
32. More to Die // The Bismarck tribune. [volume], Octobyer 25, 1937.
33. Crane Nine-Powyer Talks / Yorkshire, England. Yorkshire Post and Leeds Intelligencyer. 14 Octobyer 1937. P. 12.
34. Soviet Executions / Antrim, Northyern Ireland. Belfast News-Lettyer. Thursday 14 Octobyer 1937. P. 7.
35. All Lies! Cry By Moscow Prisonyer / London, England. Daily Hyerald. 03 March 1938. P. 5.
36. Norman B. Deuel. Most Sensational of All Trials to Start in Moscow Wednesday // The Watyerbury Democrat. [volume], February 28, 1938. P. 4.
37. I Am a Traitor / Lancashire, England. Livyerpool Echo. 04 March 1938. P. 10.
38. Moscow trial revelations. plot to create anglo-soviet buffyer state / Yorkshire, England. Halifax Evening Couriyer. 04 March 1938. P. 7.
39. Plotted for anglo-soviet buffyer state Moscow / Lancashire, England. Lancashire Evening Post. 04 March 1938. P. 4.
40. Moscow Spy Trial Confessions Story Of Plot To Create Anglo-Soviet Buffyer State / Warwickshire, England. Coventry Evening Telegraph. 04 March 1938. P. 14.
41. Plot To Create Anglo-Soviet Buffyer State / Angus, Scotland . Dundee Evening Telegraph. 04 March 1938. P. 7.
42. More Sensations at Moscow's Biggest Spy Trial Ex-Premiyer's Alleged Confession / Hampshire, England. Portsmouth Evening News. 04 March 1938. P. 16.
43. Trial Bares Plot to Make New State // Impyerial Valley press., March 04, 1938, P. 3
44. Soviet Chief Tells of Army Revolt / London, England. Daily Mirror. 05 March 1938. P. 22.
45. Buicharin / Glamorgan, Wales. Westyern Mail. 08 March 1938. P. 7.
46. Moscow prisoners filmed. Vishinsky's scathing indictment / Yorkshire, England. Halifax Evening Couriyer. 11 March 1938. P. 10.
47. Death Sentences Demanded / Durham, England. Hartlepool Northyern Daily Mail. 11 March 1938. P. 7.
48. Final Scenes In Soviet Mass Trial / Yorkshire, England. Yorkshire Post and Leeds Intelligencyer. 12 March 1938. P. 14.
49. 18 Soviet Leadyers to Be Shot: Three Face Long Sentences / Angus, Scotland. Dundee Couriyer. 14 March 1938. P. 6.
50. Russia Approves Death Sentence On 18 Ex-Leadyers / Warwickshire, England. Birmingham Daily Gazette. 14 March 1938. P. 3.
51. Two Of Moscow's 21 May Escape Death / Warwickshire, England. Birmingham Daily Gazette. 12 March 1938. / P. 5-6.
52. British Envoy Present / Leicestyershire, England. Leicestyer Evening Mail. 11 March 1938. P. 9.
53. Lawrence Of Arabia / Yorkshire, England. Bradford Obsyervyer. 12 March 1938. P. 7.
54. 18 Shot In Russia / Abyerdeen shire, Scotland. Abyerdeen Press and Journal. 16 May 1938. P. 7.
55. Eighteen Shot / Yorkshire, England. Sheffield Independent. 16 May 1938. P. 1-2.
56. More Meet with Death Penalty // The Watyerbury Democrat. [volume], May 16, 1938. P.1.

**МИЛЛИЙ ТИБ ТИЗИМИДА ДАВОЛАШ АНЬАНАЛАРИ
(1867-1917 йиллар)****Жуманазаров Хуршид Сирожиддинович,**

Тарих институти катта илмий ходими

xurshid_87@intyernet.ru

ORCID. ID: 0000-0001-6856-5356

Аннотация. Ушбу мақолада миллий тиб тизимида табиблар томонидан қўлланиладиган умумий даволаи усуллари таҳлил қилинган. Миллий тиб тизимининг минтақавий ҳусусиятига кўра табиблар беморнинг жинси, ёши, касби ва мизожини инобатга олинган ҳолда даво тадбирларини белгилашган. Шундай бўлса-да касалликнинг тури ва ўзига хос ҳусусиятидан келиб чиқсан ҳолда умумий даво тадбирлари ҳам қўлланилган.

Калим сўзлар: миллий тиб, табиб, қон олиш, жарроҳлик, обзан, уқалаши, парҳез, ташхис қўйии.

ТРАДИЦИИ ЛЕЧЕНИЯ В НАЦИОНАЛЬНОЙ МЕДИЦИНСКОЙ СИСТЕМЕ

Аннотация. В данной статье анализируются общие методы лечения, используемые врачами в национальной медицинской системе. В соответствии с региональными особенностями национальной медицинской системы врачи назначают лечебные мероприятия с учётом пола, возраста, профессии и клиента пациента. Однако, исходя из вида и специфических особенностей заболевания, применяют и общие меры лечения.

Ключевые слова: народная медицина, табиб, кровопускание, хирургия, ванна, массаж, диета, диагностика.

TRADITIONS OF TREATMENT IN THE NATIONAL MEDICAL SYSTEM

Abstract. This article analyzes common treatment methods used by physicians in the national medical system. In accordance with the regional characteristics of the national medical system, doctors prescribe treatment measures taking into account the patient's gender, age, profession and client. However, based on the type and specific characteristics of the disease, general treatment measures are also used.

Keywords: traditional medicine, tabib (doctor), bloodletting, surgery, bath, massage, diet, diagnostics.

Кириш. Ўзбекларнинг миллий тиб анъаналарига кўра табиблар беморнинг ҳолати ва касаллик турига қараб ҳар бир мижозга алоҳида ёндашган ҳамда муолажа шаклини белгилаган. Шундай бўлсада, аксарият bemорларни даволаш учун қўлланилган умумий усуллар ҳам мавжуд эди. Яъни бир турдаги касаллик билан оғриган bemорларни алоҳида хислатидан келиб чиқиб, уларга умумий даволаш усулларини қўллашган. Улуғ ҳаким Ибн Сино даволаш иши уч нарса билан тугал бўлади дейди: тадбир (режим) ва озиқлантириш; дориларни истеъмол қилиш; қўл билан бажариладиган ишлар[1:127]. Бу аксарият касалликни даволашда ишлатиладиган тартиб қоидадир.

Тадқиқот методологияси. Мақолада тарихий-қиёсий таҳлил, тизимли ва тизимли функционал таҳлил холислик, маълумотларни тизимлаштириш каби методлардан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Ўтган асрда яшаб фаолият юритган табиб Боситхон Шоший даволаш тадбирига тўхталар экан, уни икки гурухга ажратади: даво қўллаш билан ёки қўл тадбири билан[3:32]. Ушбу амаллар Туркистондаги миллий тибга хос даволаш тизимининг асосини ташкил қиласди. Бугунги кунда ҳам табиблар bemорларни даволашда, унинг касаллиги турига қараб, овқатланиш вақти ва микдори, парҳез турларига катта эътибор қаратади. Табиблар дори воситалари билан бир қаторда массаж, сув билан даволаш (*гидротерапия*), қон олиш, руҳий таъсир қўрсатиш каби усуллардан фойдаланган. Жумладан, Аштархоний Бокимуҳаммад Жонибек хасталикка чалинганда табиблар унга даво сифатида сув юзида сайр қилиш фойдали бўлишини тавсия этишган[11:345]. Шу ва бошқа даво усулларнинг табиблар томонидан касаллик характеридан келиб

HISTORY

чикиб буюрилиши асосида айтиш мумкинки, ҳакимлар сув ёки бошқа унсурларни нафакат жисмга, балки инсон руҳиятига ҳам ижобий таъсир қилиши борасида ҳам хабардор бўлган.

XIX аср бошида Кўқонда фаолият юритган табиблар ҳам беморнинг ташқи ва ички аъзоларини даволаш тадбирларидан яхши хабардор бўлган. Жумладан, Кўқон хони Умархон йўтал ва безгак билан касалланиб, тез-тез хушидан кетиши кузатилганда, табиблар унга зот ул-жунб (плеврит) ташхисини кўйиб, икки ой давомида даво тадбирларини қўллашган[17:347]. Бу касал ўпкани плевра қавати билан боғлиқ касаллик бўлиб, уни аниқлаш ва даволаш билим ҳамда катта тажрибага асосланган. Умуман, “яхши табиб даволашни тананинг ташқарисидан бошлайди, укувсизи эса пай ва қон томирларни, юракни, ёмон табиб эса ички аъзоларни даволайди”[5:32] деган қарааш асосида даволашнинг илк босқичи беморнинг ташқи хасталик белгиларидан келиб ишлаб чиқилган.

Хивада ҳам табибларни ҳам бошқаларда йўқ бўлган алоҳида минтақавий даволаш усули бор эди. Анъанавий тарзда Хива табиблари гиёҳлар билан турли яраларни даволашда устаси фаранг бўлиб, айниқса, бошдан қон олишга катта аҳамият бериши манбаларда алоҳида қайд этилган[9:138]. Бундан ташқари, худудга хос хусусият – касални мусика ёрдамида муолажа қилиш усули ҳам мавжуд бўлиб, одатда беморни руҳий, асаб билан боғлиқ хасталикларни даволашга ихтисослашган эди. Жумладан, Муҳаммад Раҳимхон II (1845-1910) саройида фаолият юритган Бобоҷон Тарроҳ Азизов-муслиқ билан шуғулланишига сабаб бўлган ҳолатни қуидагича келтирган: “Утар табиб бир куни бизга, яъни Комил Девоний, Юсуф Ҳаррот ва менга, қўзингизнинг оқи сарғайибди, тезда сизлар шолиҳулиё (меланхолия), жинни бўлиб қоласиз деди. Мен бунинг иложи нима, деб сўрадим. Иложи шуки, соз машқ этасизлар - деди у. Шундан кейин ўн беш йил мутасил Комил девонинг боқчасида соз машқ эттик...”[2:89]. Ёки Муҳаммадюсуф Баёний қайд этишича, Муҳаммад Раҳимхон ўлкага руслар бостириб келгандан сўнг тушкунлик кайфиятига берилиб хонанишин бўлиб қолади ва хонни бундан фориг этиш мақсадида мансабдорлар мусика кечалари уюштиришни таклиф қиласидилар[10:256]. Бундан кўринадики, Хива табиблари инсон онгидаги ўзгаришлар оқибатида жисмоний хасталикларни юзага келиши ҳамда онгдаги ўзгаришларни оҳанг, наво билан бартарф қилишни кенг қўллаган. Мусикани шифо берувчи таъсир кучидан кенг фойдаланган. Руҳиятни бундай усулда даволаш фақатгина шу минтақага хос усулдир.

Бухоро табиблари эса ўша ерга хос бўлган касаллик- риштани даволашда мохир эдилар. Жумладан, Бухорода фаолият юритган Мирзо Сирож Ҳаким учюз кишига қин риштага чалинган беморларни даволади ҳамда тортиб олинган риштани йўқ қилган[8]. С. Айний ҳам ўз хотираларида Бухоронинг Девонбеки лабиҳовузи атрофида бу касални тузатувчилар фаолият юритишини ва кўпчилик шу ердан даво топганини қайд этган[13:232].

Табибларнинг даволаш усулларига доир анъаналарни шаклланишида худуднинг географик жойлашуви, иқлим шароити ҳамда аҳолининг кундалик турмуш тарзи катта таъсир ўтказган. Шу билан бир қаторда диний қараашлар ҳамда улканинг флора ва фаунаси ҳам даволаш шаклларини тараққий этишида мухим ўрин тутган. Табибларнинг даволаш анъаналари кўпроқ ўрта асрда яратилган назарияга асослансада, бу даволаш шакллари асрлар давомида мавжуд шароит ва имкониятлардан ҳамда ўтказилган тиббий тажрибалар асосида бойиб борган. Бундан ташқари беморни даволаш жараёнида табиблар хастанинг уйига бориб яшаш шароитини, уй жойлашган ҳудудни қуруқ ёки намлиги, етарли даражада тоза ҳаво массасини мавжудлиги, айнан беморнинг турли жамоат тадбирлари (тўйлар, меҳмондорчиликлар)га бориб туриши каби жиҳатлардан ҳам боҳабар бўлиши лозим эди[7:32].

Туркистонда табиблар томонидан доимий қўлланган даво усуллари қуидагича:

Қон олиши. Ушбу усул ҳалқ орасида кенг тарқалган ва асосан профилактика мақсадида ҳам ишлатилган. Йилнинг икки фаслида (*баҳор ва куз фасллари*) қон олдириш мусулмон аҳоли учун диний жиҳатдан суннат ҳисобланган[18:112]. XIX асрга келганда Туркистонда қон олиш амалиёти билан сартарошлар шуғулланган ва бу уларнинг иккинчи касби сифатида қайд этилади. Сартарошлар баҳор фаслида инсоннинг кўл, оёқ, бош ва бошқа қисмларидан қон олган. Қон олиш шакли ҳам қўлланиладиган тиббий жиҳозлар ва услубига кўра анъанавий равишда уч қисмга ажраларди:

Зулук ёрдамида қон олиши. Бундай даво шакли асосан табиблар, қисман сартарошлар томонидан қўлланади. Табиблар зулук кўйишда унинг заҳарли ёки ҳавфсизлигига алоҳида эътибор қаратишган. Ҳатто ҳудудларда махсус шу иш билан шуғулланувчи табиблар бўлган ва одатда улар уюшиб бир маҳалла ёки кўчада яшашаган[14:171]. Шунингдек, зулукларни саклаш ва етказиб бериш ҳам алоҳида шаклланган тизим эди. Лекин айрим табиблар зулук кўйишни доим ҳам тўғри йўл деб билмаган. Чунки, табибларнинг фикрича зулукнинг табиатан вазифаси фақат қон сўриш бўлганлиги сабабли у беморнинг ҳолати ва жисмоний тана тузилишини ҳисобга олмайди. Қон олишда унинг миқдори ва

давомийлиги узвий назорат остида ва тартиб билан амалга ошириш касалнинг ҳолатидан келиб чиқиб белгиланган. Шу сабабли зулук муолажасини қўллашда аҳамият бериш лозим бўлган қоидалар табиблар томонидан доимо хотирада сақланган.

Наштар уриши. Бу усулда табиблнинг тажрибаси ва зехни муҳим саналади. Наштар орқали қон олишда беморнинг томиридан ўткир тиф ёрдамида маълум микдордаги қонни ташқарига чиқариш назарда тутилади. Наштар уриш кейинчалик миллий тиб тизимида камдан кам қўлланиладиган усулга айланиб қолди. Чунки қон олиш амалиётининг ичида бу усул мураккаблик жиҳатдан юқори турган.

Кортик қилиши. Бу усул билан маҳсус қориқчи ва қортиқчи шуғулланган. Одатда буқа ёки сигир шохидан тайёрланган анжом ёрдамида беморнинг танасидаги ортиқча қон сўриб олинган[15:391-393]. Бу усул муолажасида беморнинг танасидаги қон уқалаш орқали бир нуқтага жамланади. Жамланган жойга қорамол шоҳи қўйилиб, ичидаги ҳаво сўриб олиниб, ваакум ҳосил қилинган ҳолда қон чиқарилган. Ушбу усул ҳам ҳалқнинг тиббий қарашларида мерос сифатида бугунги кунгача етиб келган, факат қорамол шоҳи ва унинг ичидаги ҳавони сўриш каби ишлар маҳсус замонавий банка ва бошқа мосламалар ёрдамида амалга оширади.

Уқалаш. Асосан синикичи табиблар томонидан кенг қўлланилган ва лат еган аъзони тез муддатда асл ҳолига келтириш ҳамда танадаги эзилиш, сиқилиш каби ҳолатларни бартараф этиш мақсадида ишлатилган. Ушбу муолажа табиблнинг тавсияси билан амалга оширилган ҳамда унинг муддати ва шакли белгиланган. Масалан, қўли синган инсонни жароҳатланган жойи тезроқ яна эт олиши ва олдинги ҳолатга қайтиши учун уқалаш муолажаси берилган. Юқорида ўзбекларнинг тиб илмида ҳаммомлар ҳам саломатликни тиклаш борасида алоҳида фаолият юритгани тилга олинади. Кўп ҳолларда уқалаш усуллари ўша ҳаммомларда амалга оширилган.

Танани тозалаш. Аксарият ҳолларда табиблар муолажани бошлашдан олдин бемор танасини тури моддалардан тозалаш тадбирини қўллаган. Танани тозалашда энг асосий аҳамиятга молик жиҳат бу мос фасл эди. Қиши ойларида моддалар организмнинг пастида бўлгани сабабли хуқна қилинган бўлса, ёз ойларида қустуриш амалиёти қўлланган. Бундан кўзланган мақсад танани турли зарарли моддалардан тозалаб олинса кейинги муоалажа ва дориларнинг таъсири тез бўлиши ва жараёнда ножӯя ҳолатлар кузатилмаслиги билан боғлиқ бўлган. Табиб бу усул орқали бемор танасини дорини таъсирини камайтирувчи ёки кесувчи ҳилтлардан тозалаган.

Обзан қилиши. Бу усул қуруқ ҳаммом ва обзан шаклда амалга оширилган[16:39]. Иккинчи томони ҳолатга қараб беморнинг ўзи ёки табиб назоратида бу усул ишлатилган. Обзан инсондаги сурункали шамоллаш касалликларида кенг қўлланилган ва шифобахш сув, лой, қумда амалга оширилган. Обзан қилишнинг қуруқ шакли дейилганда иссиқ қум ёки тиббий тандирда чўғ хили ёрдамида касалликдан фориғ бўлиш тушунилса, хўл шакли иссиқ қув, шифобахш лой каби муолажалар тушунилади. Бу усулни илгари сурувчи табибларнинг барчаси беморнинг қон босими ҳамда тананинг ушбу даво усулларидаги моддаларга таъсирчанлиги каби омиллари муҳим саналган. Бу каби муолажани олиш мумкин бўлган шифобахш жойлар ҳалқ орасида машхур бўлиб, табиблнинг тавсияси билан қабул қилинган.

Жарроҳлик амалиёти. Ўзбекларнинг тиб анъаналарида кенг тарқалган ва ўз услубини узоқ вақт сақлаб келаётган умумий даволаш усули жарроҳликдир. Ўзбекларда жарроҳлик асосан ўғил болаларни хатна қилиш, юқорида келтирилганидек қон олиш муолажаси ҳамда тиш олиш амалиётини ўз ичига олади. Шу билан бир қаторда давлатлар ўртасидаги турли ҳарбий тўқнашувлар урушларда жароҳат олган аскарларга ёрдам кўрсатиш мақсадида жарроҳлик амалиётлари кенг қўлланилган. Жумладан, 1762-1763 йилларда Кўқон хони Эрдонабийни амакиваччаси Абдураҳмонбек ўзаро тўқнашувда милтиқ ўқидан яраланади. Жарроҳ табиблар уни саломатлиги учун бир йил мобайнода курашадилар[17:131]. Бундан кўринадики, Кўқон хонлигига жарроҳ табиблар катта тажриба ва билимга эга бўлиб, касални узоқ вақт тизимли даволаш жараён (курси)ларини тўла амалга оширишган. Иккинчи томондан, турли жангу-жадаллар кўпроқ жарроҳ табибларда янгича амалий кўнижмаларни пайдо бўлишига олиб келган. Учинчи томондан, ўша замон табиблари(асосан сарой табиблари) ўз даври учун нисбатан янги жароҳат- яъни милтиқ ўқидан яраланиш каби касалликларни ҳам даволай олишган. Тўғри бу даврда милтиқдан жангда фойдаланиш ва уни ўқидан яраланиш Туркистон ўлкаси учун янгилик бўлмасада, милтиқдан яраланиш одатда жанг майдонида ўлим билан тугаган ва қаттиқ яраланган одамни тирик сақлаб колиш машақкатли ва таваккалчиликка асосланарди. Тўртингидан, турли жароҳатларни хавфлилик даражасидан келиб чиқсан ҳолда қисқа ва узоқ муддат даволаш даврларини қўллашган.

HISTORY

Кейинги вактга келиб жарроҳларнинг билими ва имкониятлари ҳақида, уларнинг халқ орасидаги фаолияти борасида бироз кўпроқ маълумотлар учрайди. Жумладан, Туркисонда фаолият юритган шифокорларнинг асарлари ва хотираларида табиблар кўллайдиган анъанавий жарроҳлик усуллари борасида кўз жарроҳлиги (катаректани даволаш), риштани бартараф этиш, чиқсан ва синган суякларни даволаш ва бошқа усуллар ҳам тилга олинган. Ўлка ахолисининг тиб тажрибасида алоҳида жарроҳлар, синикчилар ва сартарошлар ҳамда айрим ҳолларда темирчи усталар ҳам бу ишлар билан шугулланган. Жарроҳлик амалиётининг аксар қисми буғунги кунгача сақланиб қолган бўлсада уни амалга ошириш механизми тиббиёт билан интеграциялашиб кетган.

Умуман олганда, миллий тибда даволаш усулларига эътибор қаратилса, табиблар даволашда зарур бўлган дориворлар ҳамда жиҳозларни инсонни ўраб турган табиатдан ва доим фойдаланадиган рўзгор буюмларидан ишлатишга интилишган. Айрим тор доирадаги муолажаларда эса маҳсус тиббий анжомлар жорий этилган. Ёки айрим тезкор муолажа услублари ҳам борки бу ҳам миллий тиббий тизимни узоқ вақт эмпирик тажрибадан ўтиб, синалган усуллар йифиндиси ўлароқ шаклланганини кўрсатади. Масалан, турли яралар ва жароҳатларни даволашда ёки тезда оддий тиббий ёрдам кўрсатишда аҳоли ўзини ўраб турган табиат унсурларидан ёки кундалик ҳаётда ишлатиладиган жиҳозлардан унумли фойдаланган. Жумладан, кенг тарқалган усуллардан бири қонни тўхтатиш бўлиб, бу жараёнда қўлланиладиган дорилар ва усуллар аҳолининг касби ва яшаш шароити билан боғлиқ эди. Худудий ҳусусиятларга кўра, чорвадорлар ва ярим кўчманчи ҳаёт кечирувчи аҳоли қонаётган аъзога кигизни кўйдириб босган ёки қозонни қора куясини суртган бўлса[4], дехқонлар ёки бошқа ўтрок тарзда ҳаёт кечирувчилар кўпроқ кул босиши орқали муолажа қилган[12]. Бу каби амаллар алоҳида табибларнинг изланишлари ёки кузатишлари асосида эмас ҳалқнинг кундалик турмуш кечириш жараёнида кашф қилинган.

Даволаш жараёни маълум талаб ва тартиб асосида амалга оширилсагина керакли натижасни берган. Шу сабабли даволаш жараёни бемор ва табибдан маълум тартибга риоя қилишни талаб қилган. Бу даврда табиблар томонидан кузатишлар, тажрибалар асосида беморни даволашда амал қилиш лозим бўлган умумий қоидалар ишлаб чиқилган. Бу қоидалар беморни аҳволини оғрилашиб қолмасилиги, муолажани сифатли ва тез амалга оширишга ёрдам бериши билан характерли. Бу каби қоидалар ва амаллар тиб анъаналарини ягона тизимга айланганини ва барча табиблар ушбу тизим қоидалари асосида фаолият юритганини билдиради.

Айтиш жоизки, Туркистондаги миллий тиб тизими Россия империяси босқини арафасида чекланган ресурслар билан ишлашга мажбур эди. Миллий тиб соҳасида кадрларни етишмаслиги, тизимга кам маблағ ажратилиши (*аксаияти вақф мулкидан тушиган маблағ билангина кун кўрарди*), тиббий ислоҳотларга расмий идораларнинг етарлича эътибор бермаслиги оқибатида инқироз юзага келди. Миллий тиб тизими тиббиёт таклиф қилаётган тезкор ёрдам турлари, турғун даволаниш, тиббий асбоб-ускуналар, дори воситаларини тайёрлаш технологияси, жарроҳлик усуллари ва тиббий таълим соҳасидаги замонавий ютуқларидан анча орқада қолганди[6:155]. Бошқача айтганда Россия империяси босқинига қадар анъанавий тиб замонавий тиббиёт ютуқлар билан етарли даражада интеграция бўлмади. Бу жараён давлатнинг (хонликлар ва амирлик) ҳолати билан ҳам боғлиқ эди. Чунки хонликларни ўзи жаҳон давлатлари билан интеграцияга киришмаган эди.

Хуроса. Тиббиёт анъаналарда бемор ва табиблар томонидан амалга ошириладиган умумий даволаш усуллари кўрининишидан содда ва тушунарли (терлаш, пархез, қон олиш, уқалаш, офтобда тобланиш ва х.к.) бўлса-да бу усуллар касални тури ва беморнинг ҳолатидан келиб чиқиб, табиб тавсияси билан амалга оширилган. Табиблар томонидан амалга оширилдадиган умумий даволаш усулларидан ташқари, инсон касаликка чалинмаслиги ёки даволаниш жараёнида таомланиш, шахсий гигиенага риоя қилиш ва жисмоний тарбия билан боғлиқ умумий профилактика тадбирлари миллий тиб тизимда алоҳида аҳамият касб этган.

АДАБИЁТЛАР:

1. Абу Али Ибн Сино. Тиб қонунлари. 1-жилд. – Тошкент: Абдулла Қодирий, 1993.
2. Бобоҷон Тарроҳ Азизов – ходим. Хоразм навозандалари: XIX аср охири XX аср бошларида Сайид Муҳаммад Раҳимхони соний даврида яшаган шоурлар ҳақида эсдаликлар. – Тошкент: Гоғур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашириёти, 1994.
3. Боситхон ибн Зоҳидхон Шоший. Даво тадбирлари / Қонуни Боситий. – Тошкент: Turon zamin ziyo, 2011.

HISTORY

4. Диваев А. Киргизские болезни и способы их лечения // Туркестанские ведомости. 1902 год, № 80.
5. Жураев А. Халқ табобати. – Тошкент: Шарқ, 2008.
6. Зияева Д. Медицина и здравоохранение в Средней Азии: традиции, модернизация и трансформация (конец XIX - начало XX в.) // Материалы международной конференции «Социальная жизнь народов Центральной Азии в первой четверти XX века: традиции и инновации». – Ташкент, 2009.
7. Ислом Журжоний. Заҳираи Хоразмиоҳий. – Тошкент: Шарқ, 2005.
8. М. Сироҷ Ҳаким. Эълон // Бухорий шариф газетаси. – 1912 йил, 5, 7 июл.
9. Муравёв Н. Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819 и 1820 года. Части 2. – Москва, 1822.
10. Мухаммадюсуф Баёний. Шажарайи Хоразмиоҳий. – Тошкент: Камалак, 1991.
11. Муҳаммад Толиб. Матлаб ут-толибин. – Тошкент: Movarounnahr, 2016.
12. Раджабова М. XVIII-XIX асрларда Туркистан ўлкасида анаънавий тиббиёт хизматларининг кўрсатилиши / niqtainazar.uz/archives/2613. 02.03.2019.
13. Садриддин Айний. Эсадаликлар / Асарлар. 7-том. – Тошкент: “Тошкент” бадиий адабиёт нашириёти, 1966.
14. Сухарева О. Квартальная община позднефеодального города Бухары (в связи с историей кварталов). – Москва: Наука, 1976.
15. Торгоев А. Табибы Пайкента в прошлом и настоящем // Сборник статей к 70-летию Р. Рахимова. Отв. ред. М. Резван. – СПб.: МАЭ РАН, 2008.
16. Ўролов А. Ванна муолажаси Европадан олинганми? // Мозийдан садо. – 2022. – № 2.
17. Ҳудоёрхонзода. Анжум ат-таворих. – Тошкент: Fan va texnologiya, 2014.
18. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тиб ва дам. 18-жуз. – Тошкент: Hilol nashr, 2016.

FASHIZMGA QARSHI URUSH YILLARIDA BUXORO SANOATI (1941-1945-YILLAR)

*Sirojov Ochil Sirojovich,
Buxoro davlat pedagogika instituti
“Ijtimoiy-gumanitar fanlar” kafedrasi professori,
tarix fanlari nomzodi
Sirojov Qilichbek Ochilovich,
Buxoro davlat univyerstiteti o’qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada ikkinchi jahon urushi yillarida Buxoro viloyati sanoatining rivoji frontni qo’llab – quvvatlash borasidagi say’i harakatlar yoritilgan bo’lib, urush yillarida Buxoro hududiga ko’chirib keltirilgan zavod va fabrikalar haqidagi fikr-mulohazalar tahlil qilingan.

Kalit so’zlar: oylik reja, parovoz, mashinist, slesar, zayom, yog‘-moy, mexanik, evakuatsiya, dinamit, muhandis-texnik.

ПРОМЫШЛЕННОСТЬ БУХАРЫ В ПЕРИОД ВОЙНЫ С ФАШИЗМОМ (1941-1945 гг.)

Аннотация. В данной статье анализируются развитие промышленности Бухарской области в годы Второй мировой войны, усилия по поддержке фронта, а также мнения о заводах и фабриках, переведенных на территорию Бухары в годы войны.

Ключевые слова: месячный план, паровоз, машинист, слесарь, облигация, нефть, механик, эвакуация, динамит, инженер-техник.

INDUSTRY OF BUKHARA DURING THE WAR AGAINST FASCISM (1941-1945)

Abstract. This article analyzes the development of industry in the Bukhara region during the Second World War, efforts to support the front, as well as opinions about plants and factories transferred to the tyerritory of Bukhara during the war.

Keywords: monthly plan, locomotive, drivyer, mechanic, bond, oil, mechanic, evacuation, dynamite, technical engineyer.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning G‘alabaning 72 yilligi munosabati bilan so‘zlagan nutqidagi quyidagi fikrlar diqqatga sazovor: “Ikkinchi jahon urushida yuzlab yurtdoshlarimiz Sovet Ittifoqi Qahramoni unvoniga sazovor bo‘ldi, minglab otalarimiz, bobolarimiz jangovar orden va medallar bilan mukofotlandilar” [1].

Prezidentimizning bu so‘zları biz, tarixchilarni mustaqil O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida sodir bo‘layotgan tub o‘zgarishlar, tarixiy tadqiqotlar ko‘lamini yanada kengaytirishga, o‘tmish tariximizni yangicha tarixiy tafakkur asosida chuqur tahlil etishga da’vat etmoqda. Ayniqsa, nemis-fashist bosqinchilari ustidan qozonilgan buyuk G‘alabaga o‘zbek xalqining, jumladan, buxoroliklarning qo‘shtan hissasini yangicha tarixiy qarashlar asosida o‘rganish bugunga kelib zaruriy ehtiyoja aylandi. Negaki, mustaqil respublikamizda yoshlarni Vatanga sadoqat ruhidha tarbiyalashda hamda ularning Vatan ravnaqi yo‘lida fidokorona mehnatga ruhlantirishda, Vatan himoyasiga hamisha tayyor turishda mazkur mavzuning ta’siri beqiyosdir.

Kishilik jamiyat tarixida eng dahshatli, eng ko‘p insonlar qurbon bo‘lgan Ikkinchi jahon urushining boshlanganiga 79 yil bo‘ldi va sobiq SSSRga nemis-fashist bosqinchilarining xiyonatkorona bostirib kirib, bu urush 1418 kecha-kunduz davom etib, urushda sobiq SSSR xalqlari, jumladan, o‘zbekistonliklar, ular safida buxoroliklar ham bor edi.

Urushdan keyingi yillarda butun bir yangi avlod tug‘ilib, voyaga yetdi. Jang maydonlaridan omon qaytgan qo‘ltiqtayoqli urush qatnashchilarining, front ortida g‘alaba uchun tyer to‘kkalarning saflari juda kamayib goldi.

Tarixda shunday buyuk voqealar, mashhur sanalar bo‘ladiki, o‘sha voqealar ro‘y byerganiga qanchalik ko‘p vaqt o‘tgan bo‘lmisin, baribir insoniyat ularni hech qachon unutmadi. O‘z ahamiyatini hozirgi vaqtida ham, kelajakda ham aslo yo‘qotmaydigan ana shunday tarixiy voqealardan biri qahramon sobiq SSSR xalqi va armiyasining fashizm ustidan yerishgan buyuk g‘alabasidir.

HISTORY

Fashizm bilan olib borilgan hayot-mamot janglari barcha sobiq SSSR xalqlarining umumiy ishiga aylandi. Har bir qardosh respublika, jumladan, O'zbekiston va uning barcha viloyatlari xalqi frontni qurolyarog', o'q-dori, kiyim-bosh va oziq-ovqat bilan ta'minlashda Qizil Armiyaning o'ziga xos jangovar aslahaxonasiga aylandi.

Fashizmga qarshi urushning og'ir yillarida xalqlar bir tanu bir jon bo'lib Vatan himoyasiga otlandilar, qahramonlik, matonat va iroda namoyish etdilar. Fashist bosqinchilarini tor-mor etib, dunyo xalqlarini asorat va qirilib ketishdan qutqarib qoldilar.

Sobiq SSSRga qarshi fashistlar Gyermaniyasi boshlagan urush xalqlarimizga cheksiz musibat va azob-uqubat keltirdi. Urushda dushman 20 milliondan ortiq sobiq Ittifoq xalqlari, 550 mingdan ortiq o'zbekistonliklar, jumladan, 27303 nafar buxoroliklar yostig'ini quritdi va deyarli har bir oilada o'zining fojiali izini qoldirdi.

Tarixning hal qiluvchi burilishlarida xalqlarimiz o'z ozodligi va mustaqilligini qattiq turib himoya qilish bilan birga, Yevropa va Osiyodagi ko'plab mamlakatlar xalqlarini ham misli ko'rilmagan eng katta dahshatli xavfdan – fashizm ofatidan qutqarib qoldi.

G'alaba deganda faqat askarlar ko'rsatgan jasoratlar ko'z oldimizga kelmaydi, shu bilan birga, eng mashaqqatli paytlarda o't ostida turib, oxirgi imkoniyatigacha, oxirgi daqiqagacha mehnat qilgan, yog'ib turgan do'l kabi bombalar ostida turib, oxirgi imkoniyatigacha sarflab, okoplar va tankka qarshi xandak qazigan, qurol tayyorlagan, metall quygan, g'alla yetishtirgan, zavod sexlarida va temir yo'lda og'ir ishlarni bajargan kishilar ko'z oldimizga keladi.

Vatan ozodligi va mustaqilligi uchun janglarda ko'rsatilgan ana shu mislsiz jasorat va fidokorona mehnat bo'lmasanida, g'alaba ham bo'lmash edi.

Fashizmga qarshi urushning so'z bilan ta'riflab bo'lmaydigan darajadagi dahshatli yillari va kunlarini o'ylaganimizda, Vatanni himoya qilishdek muqaddas ish uchun jonlarini fido qilgan insonlar ko'rsatgan tengsiz fidokorlik, beva qolgan xotinlarning, yetim qolgan bolalarning, farzandlari dog'ida kuyib adoitamom bo'lgan ming-minglab kishilarning hozirgacha qalblarida saqlab kelayotgan qayg'u-alamlari ko'z o'ngimizga keladi.

Mashaqqatli urushda g'olib chiqqanimizga 79 yil bo'ldi. Bu kichik muddat emas, albatta. Ammo g'alabamiz biz uchun o'tmishda qolib ketgan ham, tarix sahifasi ham bo'lib qolgani yo'q.

Yangi avlod tarix sahifalarini varaqlab, darsliklar, monografiyalar, ilmiy-badiiy, siyosiy asarlarni takror-takror o'qib, muzeylardagi jang yillari eksponatlarini ko'rib, arxiv matyeriallari bilan tanishib, otababolarning fashizmga qarshi urush yillarida dushman bilan qanday olishganliklarini, qon to'kib, jon byerib, qo'lga kiritilgan yutuqlarni qo'lda mustahkam ushlab qolganliklarini biladilar. 1941-yil 22-iyun. Bu kunni butun insoniyat mash'um kun sifatida xotirlaydi. Xuddi shu kuni nemis-fashist bosqinchilar sobiq SSSRning g'arbiy chegaralariga xiyonatkorona bostirib kirdi. Mamlakatning barcha hududlari singari Buxoro viloyati ham xalq xo'jaligini harbiy izga ko'chirib, tez fursatda frontni oziq-ovqat va o'q-dori ta'minlovchi o'lkalardan biriga aylandi. Urushning birinchi kunlaridayoq hamma joylarda bo'lganidek, Buxoro viloyatida ham dushmanga qarshi miting va namoyishlar bo'lib o'tdi [2].

1941-yil 23-iyunda Kogon yog'-moy zavodida ko'p ming kishilik miting bo'lib, mitingda so'zga chiqqanlar dushmanga qarshi kurashni tashkil qilish va g'alabani tezlashtirishga hissa qo'shamoq uchun ishlab chiqarish hajmini ikki-uch barobar oshirish tashabbusi bilan chiqdilar. Kogon parovoz deposidagi 19-939-sonli parovoz mashinistlari Klyashe va Jukovlar parovozni ta'mirlashlarini to'la bajarishlarini, oldin bu ish bilan shug'ullanuvchi ustalarni esa ishdan ozod qilish tashabbusi bilan chiqdilar. Bu tashabbus butun depoga yoyildi. Tokarlik sexi ishchisi Tronik ikkita dastgohda ishlab, doimiy ish normasini 5 hissaga oshirdi.

Kogon yog'-moy zavodida ham ishchilar ko'proq mahsulot ishlab chiqarish orqali g'alabaga hissa qo'shish mumkin, deb hisobladilar. Korxona 1941-yilli 6 oylik rejani muddatidan oldin uddalab, urug'lik chigit saralash rejasini 119 foizga, yog' ishlab chiqarishni 113 foizga bajardi va yil oxirigacha Qizil Armiyaga 1,2 tonna yog' berishni o'z zimmasiga oldi.

Buxoro oyoq kiyimlar fabrikasi jamoasi ham harbiylar uchun mahsulot ishlab chiqarishga o'tib, yarim yillik rejani 115 foizga bajardi.

Juda katta vatanparvarlik tashabbusi Kogon temir yo'l xotin-qizlari tomonidan ko'tarildi: 1941-yil 10-iyulda Kogon temir yo'lida 100 nafar xotin-qiz tez fursatda texnik tuzatuvchi, tokar, parmalovchi, vagon ustasi, aloqachi, vokal navbatchisi kasbini o'zlashtirib, frontga ketgan yerkaklarning ish o'rinnarini egalladilar.[2].

Buxorodagi sanoat korxonalarida ishchilar soni uy bekalari hisobidan ortib bordi. Qisqa vaqt ichida juda ko'p ayollar sanoat korxonalariga ishga jalb qilindi. "Partiya XVI syezdi" nomli fabrikadan 11 ayol, "VLKSM XX yilligi" nomli fabrikadan 3 ta ayol mexanik kasbini egallash tashabbusi bilan chiqishdi.

HISTORY

Buxoro paxta tozalash zavodi ishchilari Borisova va Xlomovalar slesarlik ishlarini bajara boshladilar. Jumladan, "Partiya XVI syezdi" nomli fabrika ishchilaridan Fyodorova boshliq sex rejani 198,5 foiz, Fedyushkina brigadasi 181,6 foiz, Valdina sexi 184,7 foiz qilib bajardilar.

1941-yil 4-iyulda G'ijduvon markazida ko'p ming kishilik miting bo'lib, unda minglab mehnatkashlar ishtirok etdilar. Mitingda paxta tozalash zavodi ishchisi Y.Olimov o'z so'zida hammani dushmanga qarshi kurashga chorlab, birinchi bo'lib, shu yyerning o'zida frontga ketish to'g'risida ariza yozib byerdi. Bundan ta'sirlangan boshqa ishchilar birin-ketin frontga jo'natishlarini so'rab ariza yozdilar. Jami 112 kishi ko'ngilli bo'lib, shu kuniyoq frontga jo'nadilar.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Buxoro viloyatida harbiy zayomga yozilish harakati kuchaydi. Kogon temir yo'l ishchisi O.Eshova barcha temir yo'lchilarga murojaat qilib, Vatan uchun muddatidan oldin zayom pulini to'lashini ma'lum qildi va hammani shunga chaqirdi. O.Eshova tashabbusidan keyin 18 nafar ishchi va 20 nafar texnik xodim muddatidan oldin harbiy zayomga yozildilar [3].

Non zavodi 1941-yil, iyul oyi uchun 5700 so'm, matlubot jamiyati bazasi 2808 so'm, Qorako'l zavodi 2687 so'm topshirdi.

Urush harakatlari sobiq SSSRning g'arbiy chegaralarida avj olib ketgan bo'lsa-da, urushning og'ir nafasini Buxoro viloyati mehnatkashlari ham sezib turdilar. Ularning taqdiri dushmaning zarbasiga birinchi bo'lib duch kelgan qardosh respublikalar xalqlarining taqdiri bilan chambarchas bog'langan edi.

Sobiq SSSRdagi barcha xalqlarning taqdiri Rossiya, Ukraina, Belorusiya yyerlarida hal etilmoqda edi. Ana shunday sharoitda xalq xo'jaligini harbiy izga ko'chirib, qayta qurish va front ehtiyojlarini qondirish uchun ikki-uch barobar ko'p mahsulot ishlab chiqarish kerak edi.

Mamlakat xalqi hukumat tomonidan belgilangan rejani amalga oshira borib, qisqa muddat ichida mamlakatning butun hayoti va faoliyatini harbiy asosda qayta qurdi va jangovar lagyerga aylantirdi. Butun sanoatni harbiy izga ko'chirish xalq xo'jaligini qayta qurishning asosiy yo'nalishi bo'ldi. Avvalo, front va front yaqinidagi viloyatlar zavod va fabrikalarning mashina-uskunalarini hamda boshqa moddiy boyliklari, shuningdek, yuqori malakali ishchilar va mutaxassislar sharqiy rayonlarga ko'chirilib, joylashtirildi [4].

Sobiq SSSRdagi barcha xalqlarning taqdiri Rossiya, Ukraina, Belorusiya yyerlarida hal etilmoqda edi. Ana shunday sharoitda xalq xo'jaligini harbiy izga ko'chirib, qayta qurish va front ehtiyojlarini qondirish uchun ikki-uch barobar ko'p mahsulot ishlab chiqarish kerak edi.

Mamlakat xalqi hukumat tomonidan belgilangan rejani amalga oshira borib, qisqa muddat ichida mamlakatning butun hayoti va faoliyatini harbiy asosda qayta qurdi va jangovar lagyerga aylantirdi. Butun sanoatni harbiy izga ko'chirish xalq xo'jaligini qayta qurishning asosiy yo'nalishi bo'ldi. Avvalo, front va front yaqinidagi viloyatlar zavod va fabrikalarning mashina-uskunalarini hamda boshqa moddiy boyliklari, shuningdek, yuqori malakali ishchilar va mutaxassislar sharqiy rayonlarga ko'chirilib, joylashtirildi.

Evakuatsiya qilingan korxonalar qisqa muddatda ishga tushurilib, front uchun mahsulot byera boshladi. Mamlakatning g'arbiy rayonlaridan O'zbekistonga 104 ta sanoat korxonasi evakuatsiya qilindi. Bu korxonalar faqat Toshkent shahridagina emas, balki boshqa shaharlarga ham joylashtirildi. Bunda har bir viloyatning iqtisodiy yo'nalishi e'tiborga olindi. Buxoro viloyatiga Xarkovning velosiped zavodi joylashtirildi.

Muhokama va natijalar. A.N.Kosiginning ko'rsatmasiga binoan, Xarkovdagi velosiped zavodi O'zbekistonga, 1941-yil 23-noyabrda respublika hukumati qarori bilan Buxoroga ko'chirib keltirildi.

Xarkov velosiped zavodi 300 ishchi-xizmatchi, muhandis-texniklar bilan 1941-yil dekabr oyining o'rtalarida Buxoro paxta tozalash zavodi hududiga joylashtirildi. Buxoroliklarning byergan ko'magi bilan zavod tez fursat ichida front ehtiyojlari uchun mahsulot ishlab chiqarishga moslashtirildi. Ko'chirib keltirilgan velosiped zavodining muhandis-texnik xodimlari, asosan, xarkovlik bo'lib, 1942-yil yanvarida Buxoro aholisidan 500 nafardan ortiq kishi, asosan, yoshlar ishga olindi.

Xarkov velosiped zavodi 800 nafardan ortiq ishchi-xizmatchilar, muhandis-texnik xodimlar bilan 1942-yil fevral oyida dastlabki mahsulotni frontga yubordi.

Zavod 9 ta sexdan iborat bo'lib, 1-7-sexlar metallarni yeritish, aviabomba, portlovchi dinamitlar, kichik bombalar tayyorlash sexi bo'lib, 8- va 9-sexlari yog'ochni qayta ishlash sexlari edi. Bu sexda avtomatlar uchun yog'och qo'ndoqlar, yog'och qismlari tayyorlanar edi [5].

Xarkov velosiped zavodining direktori A.Rudchenko bo'lib, bosh muhandis Pavel Pavlovich Afonskiy, tayyor mahsulot chiqaruvchi sex boshlig'i Pyotr Pechorovich Kotlyorov edi.

Buxoro shahrida yashovchi nafaqaxo'r, urush yillarida Xarkov velosiped zavodining 7-sexida ishlagan Nina Mixaylovna Yyermilovaning xotirlashicha, korxona qat'iy jadval asosida ishlagan. Sex boshlig'i V.Rutman, sex ustasi E.Ratnyerning o'zi bevosita ishchilar bilan birga mehnat qilgan. Mazkur sexda

HISTORY

buxoroliklardan Misha Habibov, G‘ofur Olimov, Mariya Vasilyevna Kirsanova, V.Yyermilovlar sidqidildan mehnat qilganlar. Zavod 2 smenada (har smenasi 12 soatdan) ishlagan.

Zavod mahalliy sanoatga katta madad byerdi. Zavod jamoasi 1942-yil rejasini 20 foiz ortig‘i bilan bajarib, 1942-yil, iyun oyida may oyidagidan 3,7 barobar ko‘p mahsulot ishlab chiqardi. Kaprinskiy rahbarlik qilgan sex ishchilari Gayks Lukashev ish normasini 185 foiz qilib, temirchi Yergashyev 255 foiz qilib bajarganlar [6].

1942-yil aprelda O‘zKP(b) MQ va O‘zSSR Xalq Komissarlar soveti ishchilarni, o‘quvchi va studentlarni ommaviy qishloq xo‘jaligi ishlariga jalb qilish to‘g‘risida qaror qabul qildi. 1943-yil yanvarda qishloq xo‘jaligi texnikalarini ta‘mirlash, ehtiyoj qismlarining barchasini ekish boshlanguncha tayyorlash rejali ishlab chiqildi. Rejaga binoan 20 mingta traktor, 800 ta kombaynni ta‘mirlash kerak edi.

Bu harbiy qismlar uchun zarur mahsulot ishlab chiqaradigan zavod sanalib, undagi aksariyat ishchilar yerkaklar, ular frontga tortilmagan edilar. Zavoddagi yoshlar sardori, Buxoro davlat pedagogika instituti dotsenti Pakanayev ishchilarni ko‘proq mahsulot ishlab chiqarishga da‘vat etardi. Zavodda har smenada 500-550ta turli xil bomba tayyorlanib, frontga yuborilgan [7].

Zavodning 8- va 9-sexlarida mahalliy xomashyolardan, ya’ni tut, o‘rik daraxtlaridan har kun 250-270 dona miltiq qo‘ndog‘i va qurol-aslahalar uchun zarur bo‘lgan yog‘och qismlar tayyorlanib, maxsus yog‘och yog‘ida pishirilgan.

Xarkov velosiped zavodi Buxoroga joylashtirilgach, harbiy zavod maqomini oldi va ishchixizmatchilarini go‘sht, non, yog‘ bilan ta‘minlashda uzilish sezilmadi. Zavod ishchilari uchun oziq-ovqat mahsulotlari Buxoro mehnatkashlari tomonidan yig‘ilib, yuborilar edi [8].

1943-yil fevralda Farhod GESi, sanoat korxonalari qurilishida 70 mingta ishchilar ishlagan. Qurilishda ishtirok etgan buxorolik ishchi va mutaxassislar barcha ishlab chiqarish uchastkalarida faol qatnashdilar. 1943-yil 12-noyabrda Buxoro shahar mehnatkashlarining yig‘ilishi bo‘lib, unda “sanoat korxonalarining 10 oylik faoliyati va bundan keyingi vazifalar” muhokama qilindi. Yig‘ilish qatnashchilari poyafzal fabrikasi jamoasi rejani 137,1 foiz, go‘sht kombinati 156,6 foiz, Bux SES 120,8 foiz qilib bajarilganligini alohida qayd qildilar. Buxorodagi non pishiruvchi korxonalar 1940-1942-yillarga nisbatan yaxshi ishlaganligi aytib o‘tildi [7].

1943-yilda 200 nafarga yaqin xotin-qiz sanoat korxonalarida rahbarlik lavozimlarida ishlagan bo‘lsa, 1944-yilda mutaxassis xotin-qizlar 405 nafar edi. 1945-yilda ularning soni 1170 nafarga yetdi va ularning barchasi ishlab chiqarish rejasini 250-300 foiz qilib bajarishdi [8].

1943-yil o‘rtalariga kelib, go‘sht mahsulotida qisman tanqislik sezildi, viloyat ijroiya qo‘mitasi raisi Nazarovning topshirig‘iga binoan barcha jamoa xo‘jaliklarida toshbaqa yig‘ish boshlandi. Yig‘ilgan toshbaqalar go‘shtining aksariyat qismi frontga yuborilgan. Qolgan bir qismi velosiped zavodi ishchi xizmatchilariga byerilgan. Zavodning maxsus magazini bo‘lib, unda Abduxoliq Abdurahmonov mudirlik qilgan. Ana shu magazin 800 kishini oziq-ovqat va kiyim-kechak bilan ta‘minlab turgan [9].

Xarkovdan ko‘chirib kelingan velosiped zavodi urush yillarda uzlusiz bir maromda ishladi. Respublika hukumati hamda viloyat ijroiya qo‘mitasi ushbu zavod faoliyatini doimiy nazorat qilib turdi va zarur vaqtida har jihatdan amaliy yordam ko‘rsatdi. 1943-yil 19-noyabrda Davlat Mudofaa Qo‘mitasining 4602-sonli farmoyishi qabul qilinib, mamlakatning sharqiy tumanlariga ko‘chirilgan zavod va fabrikalarni ishchi kuchi bilan ta‘minlashni yaxshilash lozimligi ko‘rsatilgan edi. Ana shundan kelib chiqib, O‘zbekiston hukumati 1943-yil 23-noyabrda 1668-sonli qarorini qabul qildi. Mazkur qaror asosida Buxoro viloyati ijroiya qo‘mitasi ham 14/17-sonli maxsus qarorni 1943-yil 30-noyabrda qabul qildi va uning to‘liq bajarilishiga yerishildi.

1943-yil 10-dekabrdagi viloyat ijroiya qo‘mitasining qarori bilan Xarkov velosiped zavodi huzurida tokar, chilangarlar tayyorlaydigan kurs ochildi. Mazkur kurs nafaqat velosiped zavodi uchun malakali ishchilar, balki viloyatdagi MTSlar uchun ham malakali ishchilar tayyorlay boshladи. 1943-yil 15-dekabrdan to 1944-yil 15-aprelgacha ushbu kursda viloyatning har tumanidan ikki kishi, jami 25 kishi o‘qidi.

Evakuatsiya qilingan ishchi-mutaxassislar kasb sirlarini buxoroliklarga o‘rgatishda o‘ziga xos fidoyilik ko‘rsatdilar.

Mahalliy ishchilar malakali tokar, chilangar bo‘lib yetishib, tumanlardagi MTSlarga ishga bordilar [10].

Bu zavod mutaxassislarning viloyat mehnatkashlariga ko‘rsatgan katta yordami edikim, 1944-yil aprel oyida hamma MTSlar maxsus malakali kadrlarga ega bo‘ldi va viloyatdagi mavjud texnikani yanada unumli ishlashiga ko‘mak byerdi. Xarkovdan ko‘chirib keltirilgan velosiped zavodi nemis-fashist bosqinchilari ustidan yerishilgan g‘alabaning yertasi kuni, ya’ni 1945-yil 10-mayda ko‘chib ketdi. Juda ko‘p

HISTORY

buxoroliklar ham velosiped zavodi bilan birga ketdilar va o‘zlarining qadrdon zavodlarida mehnat qilishni davom ettirdilar.

Buxoro viloyatida 1928-yilda 16 ta sanoat korxonasi bo‘lsa, 1932-yilga kelib, uning soni 96 taga yetdi. 1924-yilda viloyatda 2 ta elektrostansiya bo‘lib, urush boshlangach, bu 28 taga yetgan edi. 1920-yilgacha Buxoroda birorta ham kimyo va tikuv korxonalar yo‘q edi. 1941-yilga kelib esa viloyatda bitta kimyo korxonasi va 5 ta tikuv fabrikasi faoliyat ko‘rsatayotgan edi. 1920-yilgacha Buxoro viloyatida 15 ta kichik kustar tipidagi korxonalar bo‘lib, urush boshlangan vaqtida ularning soni 140 dan oshib ketdi 1920-yildagi ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlariga nisbatan 1941-yilga kelib sanoat mahsulotlari hajmi 1279 foiz oshgan edi [11].

1943-yilga kelib, birgina Buxoro shahrida 3 mingdan ortiq xotin-qizlar, yerkaklar o‘rnini egallab, butun shahardagi sanoat korxonalaridagi ishchilarning 82 foizini tashkil qilgan edi. 1941-yil iyul oyida Buxoro shahridagi “16-Partiya syezdi” tikuv fabrikasi ishchilari Zenkina, Gridilova va Jo‘rayevalar direksiyaga murojaat qilib, yerkaklar kabi mexaniikklikni o‘rganganliklarini va shu ishga o‘tkazishlarini so‘ragan edilar. Bu taklif direksiya tomonidan qabul qilindi va ular ta‘mirlash mexanikligiga o‘tkazildi.

Shu fabrika birinchi sex motoristi Qilicheva har oy ish normasini 80-90 foiz ga oshirib bajardi. Ikkinchi sex motoristi S.Krivenda ham ish normasini har oy 60-70 foiz oshirib bajardi.

Buxoro qorako‘lchilik zavodi ishchilari Jumayev, Abulxayrov va Menshovalar oylik normalarini 230 foiz qilib bajardilar.

Urush boshlanganidan keyin birorta ham korxona yo‘q ediki, rejasini kamida 15-20 foiz oshirmagan bo‘lsa. Jumladan, “16-Partiya syezdi”, “VLKSM XX yilligi”, ipak yigiruv fabrikalari 1941-yil oxiriga kelib to‘liq front ehtiyojlari uchun mahsulot ishlab chiqarishga o‘tdilar. Front ehtiyoji uchun mahsulot ishlab chiqarishga o‘tgan korxonalar qatorida Stalin nomli artel, “18-Partiya syezdi”, “Oydin”, “Quvvat”, “18-Partiya konfyerensiyasi” nomli artellarni ko‘rsatish mumkin. 1941-yil 15-noyabrda Buxoro shoyi yigirish fabrikasi yillik rejasini bajardi. Oktabr oyi rejasini 108,2 foizga bajarib, 125 ming so‘mlik qo‘srimcha mahsulot ishlab chiqardi.

Urushgacha shahardagi “VLKSM 20 yilligi” tikuv fabrikasi surunkasiga rejalarini bajara olmay kelar edi. 1941-yil, iyun oyidan boshlab fabrika jamoasi mehnatga bo‘lgan munosabatini o‘zgartirib, belgilangan rejalarini to‘liq bajara boshladi.

Buni quyidagi jadvaldan ko‘rish mumkin.

Mahsulot turi	Urush yillari				
	1941	1942	1943	1944	1945
Gimnastyorka	423000	852832	142721	345000	133838
Pidjak	86509	172480	32100	18600	112752
Soldatlar issiq shimi	-	258790	32000	18600	112752
Soldatlar yozgi shimi	86930	836462	-	246000	9969
Bolalar shimi	147691	-	-	-	-
Paltolar	8360	-	-	-	-
Odeyllar	38768	-	16500	-	3705
Ko‘rpa jildi	-	-	16500	-	47000
Prostinya	-	-	-	-	93334
Jami mahsulot narxi (so‘mda)	65 mln. 597 ming	3 mln. 450 ming	3 mln. 411 ming	3 mln. 705 ming	5 mln. 310 ming

Fabrikada ish normasi 200 foiz bajaruvchilar soni kun sayin ortib bordi. Jumladan, Mateyeva kunlik normalarini 200 foiz, Muhammedova 252 foiz, Rahimova 249 foiz, Ilyosova 236 foiz qilib bajardilar. 1941-yil, noyabr oyida ish normasini 200 foiz va undan ortiq qilib bajaruvchilar soni 6 barobar oshdi. 1941-yil oktabrida reja 116,9 foiz, noyabr oyida esa 131 foiz qilib bajarildi.

“Qizil ma’dancha” arteli dyerektori Amonovning hisobotiga ko‘ra, artelta ishlab chiqarilgan mahsulotlar darhol tegishli joyga, jumladan, ot nahali to‘g‘ri frontdagи otliq armiya qismlari ixtiyoriga yuborilgan.

Urush yillarida viloyatdagi mavjud 5 ta tikuv fabrikalari ham front ehtiyojlari uchun mahsulot ishlab chiqarishga o‘tdi. Ana shunday tikuv fabrikalaridan Buxoro shahridagi “VLKSM 20 yilligi” korxonasi edi. U urush yillarida 19 xil mahsulot ishlab chiqarishni o‘zlashtirdi.

Tayyorlangan mahsulotlarning aksariyati Qizil Armiya askarlari uchun mo‘ljallangan edi [12].

Urush yillarida Buxorodagi “VLKSM 20 yilligi” tikuv fabrikasiga o‘nlab yoshlar ishga qabul qilinib, ular ishchilar safini to‘ldirdilar va tezda murakkab ishlarni bajarishni o‘zlashtirib oldilar.

HISTORY

1942-yilda 108 ming 510 juft oyoq kiyimlari ishlab chiqarilib, reja faqat 46,9 foizga bajarilgan. Rejani bajara olmaslikka sabab ishchilar sonining kamayganligi texnik xodimlar va muhandislarning yetishmasligi edi. Fabrikada 112 ishchi bo'lib, 1942-yilda ulardan 69 tasi yoshlar edi. 1942-yil oxirida fabrika yangi ishchilar bilan to'ldirilishi munosabati bilan ishlab chiqarish hajmi osha boshladi. 1943-yilda 60 ming juft oyoq kiyimlari ishlab chiqildi va frontga yuborildi [13].

1944-yilda ushbu fabrika 63600 juft oyoq kiyimlari ishlab chiqargan bo'lsa, 1945-yildan boshlab askarlar va zabitlarga mo'ljalangan ishlab chiqarish to'xtatilganligi sababli 37 ming 984 juft oyoq kiyimi ishlab chiqarilgan.

Urush yillarda "XVI Partiya syezdi" nomli tikuv fabrikasi ham front ehtiyojlari uchun mahsulotlar ishlab chiqarishga o'tib, g'alabaga katta hissa qo'shdi. Ushbu fabrika jamoasi a'zolaridan Orlova 1942-yildan boshlab oylik topshiriqlarini 125 foiz bajara boshladi, tez fursatda unga Svetlana Moskvina, Bluxova, Otayeva, Baxtiyeva, Brikbornar ham qo'shildilar. Ular urush yillarda fidokorona mehnat qildilar. Fabrika jamoasi 1942, 1943, 1944-yillarda 100 dan ortiq frontga ketganlar oilasiga kiyim-kechak va boshqa narsalar byerib, ularni iqtisodiy jihatidan qo'llab-quvvatladi [14].

Urush yillarda viloyatdagi qator sanoat korxonalari singari Buxoro vino zavodi front ehtiyojlari uchun yetarli miqdorda vino va mayiz ishlab chiqarishga harakat qildi. Zavod viloyatdagi 4 ta, ya'ni G'ijduvon, Shofirkon, Vobkent, Qiziltepa tumanlarining uzum hosilini qabul qilib, ulardan front ehtiyojlari uchun mahsulot tayyorlay boshlagan edi. Korxona 1941-yilda 1225,9 tonna vino, 912,6 tonna mayiz ishlab chiqarib, tayyorlangan mahsulotlarining asosiy qismini frontga yubordi.

1942-yilda 336,7 tonna vino, 26,6 tonna mayiz, 1943-yilda 1480,5 tonna vino, 54,3 tonna mayiz, 1944-yilda 1494,3 tonna vino, 55,7 tonna mayiz, 1945-yilda 1495,1 tonna vino, 56,2 tonna mayiz ishlab chiqarilgan.

Bu mahsulot Moskva, Irkutsk, Rostov-Don va boshqa joylarga peshma-pesh yuborilgan.

Buxoro Qorako'l zavodi ishchi-xizmatchilari urush yillarda o'z zimmalariga yuklatilgan vazifalarni to'la-to'kis bajardilar. 1942-yil 1-yanvarda mazkur zavodda 1447 ishchi bo'lib, shuning 421 nafari ish normasini 150-200 foiz qilib bajarar edi.

Barcha O'zbekiston mehnatkashlari singari buxoroliklar ham qamaldagi leningradliklarga juda katta yordam byerdilar. Jumladan, issiq kiyim, oziq-ovqat va boshqa narsalar yuborishgan. Ana shunda birinchilardan bo'lib, Buxoro qorako'l tyerini qayta ishlash zavodi ishchi-xizmatchilari bir kunlik ish haqlarini leningradliklarga yuborish tashabbusini ko'tarib, hammani qo'llab-quvvatlashga chaqirdilar. Tezda ular boshlagan tashabbusga viloyat ichki ishlar boshqarmasi, pedagogika instituti, viloyat prokuraturasi, markaziy poliklinika, Telman nomli artel ishchi-xizmatchilari qo'shildilar.

Nemis-fashist bosqinchilar bilan qattiq janglar ketayotgan 1942-yilda Kogon temir yo'l stansiyasi ishchilar, jumladan, vagon ta'mirlovchilari Alekseenko, Pisarevlar kunlik va oylik normalarni oshirib bajarib, hammani ana shunday ishlashga chaqirdilar [15].

1942-yil mart oyida Kogon vagon ta'mirlovchilari barcha temir yo'lchilarga murojaat qilib, 3 kunlik ish haqqini bankning maxsus hisob raqamiga topshirishni va to'plangan mablag'ga qiruvchi bombardimonchi samolyot qurish tashabbusini ko'tarib chiqdilar. Bu tashabbusga birinchilardan bo'lib temir yo'lchilardan: A.Kondrashov, A.Noskov, I.Golikov, A.Koktayev, P.Smyertin, A.T'yanov, A.Turkov, M.Lukina, P.Juravlena, A.Yarushkina, M.Fausgov va boshqalar qo'shildilar. 1942-yil mart oyida Kogon temir yo'lchilari 3 kunlik ish haqqini front ehtiyojlariiga sarflash maqsadida bankning maxsus hisob raqamiga o'tkazdilar.

Xulosa. Buxoro viloyati hududidagi Karmana, Qiziltepa, Kogon, Qarshi, Qorako'l, Yakkatut temir yo'l stansiyalari ishchi-xizmatchilari kunlik va oylik, hatto yillik normalarini oshirib bajardilar. Urush yillarda asosiy yuklar temir yo'l orqali tashilib, front ehtiyojlari mahsulotlarini belgilangan joylarga yetkazib berishda temir yo'l ishchilar juda katta mehnat qildilar. Karmana temir yo'l ishchiları Istam Amonov, Zinaida Abdullayeva, Qiziltepa bekti ishchiları Akram Sohibov, Yermat Qobilov, Kogon temir yo'l ishchiları Vladimir Ivanov, Roza Eshmatova, Sobir Haydarovlar, Qarshi stansiyasi ishchisi Komil Toshevlar belgilangan ish normalarini 120-125 foiz bajardilar. Temir yo'l izlari doimiy nazoratdan o'tkazilib, ta'mirlab turildi. Shuning uchun ham urush yillarda Buxoro viloyati hududidagi temir yo'llarda birorta ham noxush hodisa yuz byermadi [16].

Xullas, fashist bosqinchilariga qarshi olib borilgan urush yillarda Buxoro viloyatidagi sanoat korxonalarining aksariyati front ehtiyojlari uchun mahsulot ishlab chiqarish rejalarini oshirib bajardilar va g'alabani yanada tezlashtirishga munosib hissa qo'shdilar.

ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1-jild. T.: O'zbekiston, 2018. 396 b.
2. Buxoro viloyati davlat arxiv. 37-fond, 1-ro 'yxat, 359-yig 'ma jild, 71-varaq.
3. Узбекская ССР в годы Великой Отечественной войны. том 1. Т.: Фан, 1980. С. 115.
4. Buxoro viloyati davlat arxiv. 1023-fond, 1-ro 'yxat, 9-yig 'ma jild, 9-varaq.
5. Н.М.Ермилова билан 1994 йил 30 апрелда шахсий мулокот. Уибӯ фикирлар Н.М.Ермилова хотиралари асосида баён қилинган.
6. "Buxoro haqiqati", 1941-yil 9-dekabr.
7. История Бухары (С древнейших времён до наших дней), Т.: Фан; 1976, с. 263
8. Вклад тружеников Узбекистана в победу в Великой Отечественной войне, (1941-1945 гг). Т.: Фан, 1975, с. 78.
9. Buxoro viloyat davlat arxiv. 1157-fond, 1-ro 'yxat, 65-yig 'ma jild, 44-varaq.
10. Buxoro viloyati davlat arxiv. 497-fond, 1-ro 'yxat, 39-yig 'ma jild, 6-varaq.
11. Buxoro viloyati davlat arxiv. 498-fond, 1-ro 'yxat, 39-yig 'ma jild, 33-varaq
12. Buxoro viloyati davlat arxiv. 37-fond, 1-ro 'yxat, 352-yig 'ma jild, 96-varaq.
13. Buxoro viloyati davlat arxiv. 1157-fond, 1-ro 'yxat, 71-yig 'ma jild, 21-varaq.
14. "Buxoro haqiqati", 1941-yil 9-dekabr.
15. Buxoro viloyati davlat arxiv. 1120-fond, 1-ro 'yxat, 44-yig 'ma jild, 79-varaq.
16. Buxoro viloyati davlat arxiv. 586-fond, 1-ro 'yxat, 7-yig 'ma jild, 2-varaq.

BUXORO VOHASI DEHQONCHILIK AN'ANALARI TARIXIDAN (XIX asr oxiri-XX asr boshlari)

Jumaeva Nilufar Axmatovna,

Buxoro davlat univversiteti

Arxeologiya va Buxoro tarixi kafedrasи katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada Buxoro vohasi ziroatchilarning Quyi Zarafshonning murakkab tabiiy sharoitida ham jahon ziroatchilik madaniyatiga o`ziga xos munosib hissa qo'shganligi, ming yillar davomida yerga ishlov berish, ekin ekib mo'l hosil olishning o`ziga xos usullari va tadbirlari, og'ir sharoitlarga qaramay o'zlarining asriy tajribalari asosida an`anaviy dehqonchilik usullari yordamida mo'l - ko'l hosil yetishtirishga muvaffaq bo'lganliklari va u bilan bog'liq tadbirlari, dehqonchilik an`analarining o`ziga xos usullari manbalar va dala ma'lumotlari asosida tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: Paykal, tegirmon, mo`ndi, mola, go`ja, to`g`on, belkurak, ketmon, yaxob, yagona, to`pcha, chopiq, oq jo`xori.

ИЗ ИСТОРИИ ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОЙ ТРАДИЦИИ БУХАРСКОГО ОАЗИСА (в конце XIX – начале XX веков)

Аннотация. В статье земледельцы Бухарского оазиса даже в сложных природных условиях Нижнего Зарафшана внесли достойный вклад в мировую земледельческую культуру, уникальными на протяжении тысячелетий методами и мерами обработки земли, посадки сельскохозяйственных культур и получения обильного урожая, несмотря на тяжёлые условия. Основываясь на многовековом опыте, им удалось вырастить обильные урожаи с помощью традиционных методов земледелия и связанных с ними мероприятий, на основе источников и полевых данных будут проанализированы уникальные методы земледельческих традиций.

Ключевые слова: Пайкал, мельница, мунди, мола, плотина, лопата, мотыга, яхоб, ягана, сфера, белая кукуруза.

FROM THE HISTORY OF FARMING TRADITIONS OF THE BUKHARA OASIS (late 19th-early 20th century)

Abstract. In the article, the farmers of the Bukhara oasis have made a worthy contribution to the world agricultural culture even in the complex natural conditions of Lower Zarafshan, the unique methods and measures of tilling the land for thousands of years, planting crops and obtaining a bountiful harvest, despite the difficult conditions. Based on their centuries-old experience, they managed to grow abundant crops with the help of traditional farming methods and related activities, the unique methods of farming traditions are analyzed based on sources and field data.

Keywords: Paykal, mill, mundi, mola, dam, shovel, hoe, yaknob, sole, sphyere, choppyer, white dats.

Kirish. XIX asrning oxiri – XX asr boshlarida Buxoro vohasida dehqonchilik madaniyatining o`ziga xos an`analari yuzaga kelgan. Bu an`analari, avvalambor, dehqonchilik texnikasi va mehnat qurollari bilan bog'liq bo`lgan. Buxoro vohasi aholisi yer – suvdan jamoa bo'lib foydalanishgan. Shu bilan birga, barcha sug`orish ariqlarini ham har yili kuz fasli va erta bahorda birgalikda tozalashgan. Katta ariqlarni qazish va to`g`on va dambalar qurish ishlari esa ommaviy ravishda, hashar yo`li orqali jamoa bo'lib bajarilgan. Albatta, bu ishlarni amalga oshirishda yuzlab – minglab jamoa a'zolari qo'l kuchidan foydalanilgan.

Vohada XX asrning boshlariga kelib, sinfiy jamiyat talablari asosida yerlar tobora yakka shaxslarning, ya`ni yirik yer egalarining qo'liga o'tib, ularning xususiy mulkiga aylana boshlashi bilan jamoaviy munosabatlari ham asta – sekin yemirila boshlangan. Shunga qaramasdan, Buxoro amirligining bekliklarida hamda tog` va tog` oldi hududlarda jamoaviy munosabatlari saqlanib qolishi geohududiy omil bilan bo'liq. Shu sababli anhor va ariqlarni tozalashga jamoa a'zolari va boylardan, ya`ni katta yer egalaridan alohida – alohida hasharchilar olingan. G'uzor bekligiga qarashli Qorako'l qishlog'ilik Mulla Davlat, Qodirko'l oqsoqol, Yo'ldosh amin, To'raboy, Suvonboylarning ancha yeri bo`lgan. Ular suv yo'llarini tozalash uchun ko'proq mardikor yollashgan. Vohaga yaqin yoki undan sug`oriladigan qishloqlar aholisi alohida bir

HISTORY

jamoani tashkil etgan. Tabiiyki, bu qishloq jamoalari yana kichik ekin maydonlari ham tuzgan. Ularni vohaning bir qancha tumanlarida “paykal” deb ataganlar [6].

An'anaga ko'ra, erta ko'klamda dala ishlari boshlanishidan oldin har yili voha qishloq aholisi o'zlarining jamoa yerlariga to'planib, oralaridan yoshi ulug', obro'li va tajribali bir kishini oqsoqol qilib saylashgan. Ushbu yig'inda mirob, dorug'a, hatto, sartarosh ham saylangan. Faqat oilali kishilar hisobga olinib, paykallarga bo'lingan. Har bir Paykalga 8 kishi ("tan") kirgan.[9] Demak, shu 8 kishi paykalga taalluqli barcha yengil va mashaqqatli ishlarni amalga oshirgan. Ariq va anhorning uzun-qisqaligiga qarab paykallardan hasharchilar olingan. Paykal a'zolari qat'iy tartib intizom asosida navbatli bilan suv yo'llarini tozalashda qatnashishgan.

Asosiy qism. Paykalga kirmagan, suv chiqishi qiyin bo'lган partov yerlar, ya'ni bo'sh yerlar «posira», unda ishlovchilar “posirakorlar” deb atalgan. Posira yerlarda hosil etishtirish juda mushkul bo'lган. Dastlab bu yerlarga lalmikor ekinlar ekilib, qor va yomg'ir suvi bilan sug'orilgan. Kamdan-kam hollarda dehqonlar o'zlariga tegishli yyerlarnioqar suv bilan bir – ikki bor sug'orishgan, ya'ni bunday yerlarga ekinlar zahmat chekish bilan sug'orilgan. Shu sababdan bo'lsa kerak suv inshootlarini tartibga keltirishda posirachilar kamdan – kam hollardagina ishtirot etishgan.

Vohadagi barchabekliklarga qarashli qishloq aholisiniig jamoa yeri va posira yerlaridan tashqari o'z tomorqasi ham bo'lган. Bu yerlar qishloqlarda 5 paxsa devor yoki chimdevor bilan o'rav olingan. Qarako'l, Olot va boshqa tumanlarning dasht hududlarida devor bilan o'rashga ehtiyoj sezilmaganligi bois ma'lum bir belgilar qo'yilgan va bunday yerlar odatda “hayat” deb atalgan[2].

O'rta Osiyoning boshqa hududlarida bo'lGANI singari Buxoro vohasida ham suv tanqislisligi yuz byerib turgan. Shu bois mahalliy xalq sug'orish shohobchalaridan foydalanishning tartib – qoidalari va usullarini yaxshi bilishgan[2]. Dehqonlar suv tanqis bo'lган hududlarda suvdan navbat bilan foydalanishga qat'iy rioya etishgan. Suv miqdori muayyan tartibda o'lchanigan. Masalan, “bir suv-ariqdan bir kecha-kunduzda oqib o'tgan suv: “bir tegirmon” yoki “tosh” - bir pud donni tegirmonda tortguncha ketadigan suv “bir qo'sh” – bir qo'sh ho'kiz bilan haydalgan yerni sug'orish uchun yetadigan suv” kabi suv o'chovlari keng qo'llanilgan. Buxoroning suvgaga tanqis tumanlarida jamoa foydalanadigan paykallarda bir qo'sh yerga beriladigan suv “mo'ndi” bilan o'lchanigan. Mo'ndi – tubi teshilgan, taxminan o'n litr suv sig'adigan oddiy sopol ko'zacha bo'lib, undagi suv oqib bo'lishiga qarab suv miqdorini o'lchaniganlar. Shuni ta'kidlash kerakki, paykal va hayat yerlarini sug'orishning u yoki bu usullari suvning oz - ko'pligiga qarab tanlangan. Vohaning o'rta qismida dehqonlar sug'orishning “bir quloq” usulidan ko'proq foydalanishgan. Bunda vaqt hisobi quyosh harakatiga qarab belgilangan. Miroblar paykal a'zolarining yeri qanchaligini juda yaxshi bilishgan va shunga qarab vaqt ajratishgan. XX asrning boshlariga kelib boy – badavlat kishilar o'z mavqelaridan foydalanib, ayrim hollarda belgilangan tartiblarni ham buzishgan.[2]

Romitan tumanidaga Qo'rg'on qishlog'ida 50 ta paykal bo'lib, bir kecha – kunduzda uchtadan paykal sug'orilishi kerak bo'lган. Ikkita paykal kunduzi, bittasi esa kechasi sug'orilgan. Har paykalga 16 – 17 kunda bir bor navbat kelgan. Qo'shni qishloq Romishda esa 37 taga yaqin paykal bo'lган. Qishloq oqsoqoli boshchiligidagi chokboshlar (bu qishloqda paykalboshi yig'ilishib, suv navbatini belgilashgan. O'rta kattaliklagi bir chelak suv keladigan sopol ko'zaning tagini teshib suv oqizishgan. Aynan shu holni boshqa qishloqlarda ham ko'rish mumkin edi.

Paykallardagi ekinlarni suvning miqdoriga qarab sug'orishgan. Agar suv kam bo'lsa, poxol qilib, bostirib sug'orilgan. Mabodo, suv uzoq vaqt oqadigan bo'lsa, ekinlarga egatlar yoxud jo'yaklar orqali suv oqizishgan. Ekinlar qonib suv ichishiga, ayniqsa, katta e'tibor qaratilgan. Paykallarni jo'yaklardan oqizib sug'orish usuli ko'pincha tunda amalga oshirilgan.

Buxoro vohasi sharoitida dehqonchilik xo'jaligi sun'iy sug'orishga asoslanadi. Yerlarning unumdoorligi, ekinlarning hosildorligi sun'iy sug'orish, ariqlarning uzayishi va kengayishi hisobiga yildan yilga ortib borgan. XIX asrning oxiri – XX asr boshlariga kelib sug'orish tarmoqlariga e'tibor pasayganligi kuzatiladi. Daryo suvi kam bo'lganligi tufayli ariqlar va shoxlar (ariqdan kichik, ayrim paykallarni, qishloqdagagi yerlarni sug'oradigan suv yo'li)ni qum, loyqa va suv o'tlari bosib ketgan. Natijada yildan – yilga sug'oriladigan maydonlar miqdori qisqarib borgan. Bu esa bir qator sabab va omillar bilan bog'liq bo'lган. Yerlarning kattagina qismi yirik yyer egalarining qo'liga o'tib ketgach, sug'orish ishlariiga e'tiborsizlik bilan qarash kuchaygan. Yerga bir mavsumda bug'doy yoki arpa ekib olingach, paykallar o'tloqqa aylantirilgan. Vaqt o'tishi bilan bir qancha ariq – zovurlar ko'milib o'z ahamiyatini yo'qotgan.[3]

Insoniyat hayoti, xo'jalik faoliyati ko'p jihatdan dehqonchilik ishlab chiqarishiga bog'liq bo'lib, mehnat qurollari uzoq o'tmishdan qolgan shakkarda edi. Yerni haydar shudgor qilish, yoki ekinlarga ishlov berish qo'sh - ho'kizlar yordamida amalga oshirilar, shuning uchun ishchi hayvonlarning buxoroliklar hayotidagi ahamiyati nihoyatda baland bo'lgan. Ishchi hayvonlarni yaxshi oziqlantirish, ularni asrab

HISTORY

avaylash hayotiy zaruriyatga aylangan edi. Kuzgi shudgor paytida ham asosiy ishchi kuchi qo'sh - ho'kizlar bo`lib , ular qo'shilgan omochlarda yyer haydalar , shudgor qilinar edi. Yerta bahorda esa yyerni ekishga tayyolash , six mola qilishda ham asosiy ishchi hayvon ho'kizlar, ba`zan otlardan foydalanilar edi. Bahorgi yumushlar qizigan mart – aprel oylarida kunlar uzayib , havo harorati ham ko'tarilib borar , bunday sharoitda ayniqsa qishdan “eti yupun bo`lib, yoki yo`g'on cho`zildi – ingichka uzildi”[3] bo`lib chiqqan jonivorlarning xizmatidan foydalanish barobarida ularni asrab – avaylash ham zarur bo`lgan .

Qadimgi buxoroliklar ishchi hayvonlarni yaxshi oziqlantirish bilan birga ularni salqin vaqtida, ko`proq tunda va yerta saharda ishga solganlar. Bahorgi yumushlar qizigan pallada ishga solingan ho'kizlarga nisbattan “gava pushtash oftoba nabinad” - Ho'kizning tanasi quyosh ko'rmasin iborasi shundan shundan kelib chiqqan bo`lib, ho'kizlarni, umuman ishchi jonivorlarni quyosh tig`ida ishlatmasdan, ularni asrab – avaylash , ishni salqin vaqtida amalga oshirish lozimligi nazarda tutilgan [4] .

Erta bahorda yerlarni ekishga tayyorlash, ekishni o`z vaqtida o`tkazish ham alohida tayyorgarlik va tajribalarni talab qilgan. Buxorolik Bobodehqonlar bahorning har bir lahzasidan unumli foydalanib ekish – tikish ishlarini o`z vaqtida amalga oshirishga harakat qilganlar. Bahorning har daqiqasini g`animat bilib, ekishni ertaroq amalga oshirishga intilganlar. Xalqda “sepilgan urug` ho'kizning tanasiga tegmasin” [5] iborasiga bahorgi ekish paytida yerga sepilgan urug` ishchi jonivorlarning tanasiga tegilib yerga tushguncha vaqt boy byeriladi, degan ma`no anglatgan.

Yyerga ishlov berish, ekinlarni parvarishlash borasida ham an`anaviy usullar asosida katta tajriba to`plangan. Ota bobolarimiz bir qator agrotexnik usullarni kashf qilganlar. Shulardan biri oq jo`xori ostini to`pchalash usulidir.

Ma`lumki, xalqimiz oshxonasida go`ja taomi qadimdan mavjud bo`lib, uni asosan, oq jo`xoridan tayyorlashgan va qatiq qo'shib iste`mol qilingan. Oq jo`xorini yetishtirish esa boshqa ekin turlariga qaraganda alohida agrotexnika talab qilgan. Buning uchun mahalliy o`g`itdan yaxshilab to`yintirilgan, suvgan qulay joy tanlanib ekin ekilgan. Ekin qator orasi, butalar oralig`i 40 -50 sm dan kam bo`lmasligi kerak bo`lgan. Ekin unib chiqqandan so`ng uni yagonalab, begona o`tlardan tozalab turilgan.

Buxoroning issiq va quruq havo sharoiti, suv tanqisligi davrida balandligi bir metrcha keladigan oq jo`xorining har bir tubiga alohida – alohida ishlov byerilib,osti yumshatilib, yumshoq tuproqdan kunda ostiga tortilib, to`pcha qilingan . Buning natiasida nam uzoq saqlangan va butaning mustahkamligi, shamol va tabiiy ofatlarga bardoshligi oshgan . Oq jo`xori 2 - 2,5 metr balandlikkacha o`sib , har bir tubi 3 – 4 tagacha bosh bog lagan yoki har bir tubdan kamida bir kilogacha hosil olingan. Qishloq joylarida yashovchi buxoroliklarning ayvonida uzun qator qilib osib qo`yilgan oq jo`xori boshlarini kech kuzgacha uchratish mumkin edi. Yozning issig`ida obdon qurigan oq jo`xori boshlari yanchilib, doni sovurilib olingan , yaxshilab tozalanib, alohida quruq joyda saqlangan.Kuz va qish mavsumlarida uning donidan go`ja taomi pushirilib itemol qilingan

Buxoro an`anaviy dehqonchiligining yana bir usuli poliz mahsulotlaridan qovun va tarvuz yetishtirishda qo`llangan “Varqoni” usulidir. Bu usul haqidagi ma`lumotlarni tarixiy yozma manbalarda uchratmadik. Axborotchilarining xotiralariga suyanib fikr yuritdik [7].

Buxoro vohasining o`ziga xos iqlimi va tuproq sharoitida poliz mahsulotlari yetishtirish alohida qunt va tajriba talab qilgan. Zarafshon daryosining syerunum tuproqli adog`lari , katta kanallarning to`g`on atroflari suvgan syerob , syernam va yumshoq bo`lib , daryo va kanallar oqizib kelgan loyqadan to`yinib , unumdoorligi oshgan joylar edi. Bunday joylarda poliz ekinlaridan qovun va tarvuz ekilsa yuqori hosil byerar edi. Ekilgan qovun unib chiqib , palak otib gulga kirgach,suvga bostirib sug`orilgan yoki toshqin bo`lsa suv ostiga qolgan. Bu holda yyer tobga kelgach ag`darma chopiq qilinib , har bir tup ostiga tuproq to`pcha qilingan . Bu usulni suv inshootining bosh qismi to`g`on nomi bilan yoki qadimgi so`g`diy tilida “varq ” - “to`g`on nomi bilan “Varqoni” deyilgan. Varqoni – to`g`on boshi dehqonchiligi bo`lib , etishtirilgan poliz mahsulotlari syerob va nihoyatda mazali bo`lgan.

An`anaviy Buxoro dehqonchiligidagi poliz ekinlarini yagonalashda alohida e`tibor qaratilgan. Xalqda “bir palakdan ikki qovun, ikki palakdan bir qovun”[4] iborasida qovun, tarvuz, qovoq va boshqa ekinlarni o`z vaqtida yagonalashning nihoyatda zarurligi ko`rsatilgan.

Haydalgan yerdagi kesaklarni ezish, yerni tekislash hamda urug` sepilgandan so`ng ustidan tuproq tortish uchun mola ishlatilgan. Molaning ikki xil turi mavjud bo`lgan: biri katta, uzunligi 3 - 3,5 metr ko`p yillik tut yoki o`rik yog`ochidan yasalgan (yo`g`on tanali tut yoki uning tanasi poytesha bilan yo`nilgan). Molaning eni 40 – 60 sm bo`lgan. Molani xo`kizlar tortgan. Ho'kizlarni bir kishi etaklagan, mola ustida ham bir odam o`tirgan. Mola aksariyat lalmikor yerlarda, qatqaloq va xashakli yerlarda ishlatilgan. Bahorgi ekinlar ekiladigan yerlarda mola o`rnida shox-shabbali kichik daraxt tanasi ishlatilgan. Mola yasashga

HISTORY

imkonи bo‘lмаган камбаг‘ал xo‘jaliklar омоchning shotisidan mola sifatida foydalanishgan. Molaning kichigi 2 - 2,5sm chamasi bo‘lgan. Buni qo‘sh ho‘kiz, ot yoki tuya tortgan.[6]

Buxoro vohasida qadimdan ishlatilib kelayotgan yer yumshatgich vositasi belkurakdir. Bu asbob temirdan yasalgan bo‘lib, ishlatuvchining xohishiga qarab, maxsus quloq yasatilgan. Quloq belkurakning o‘ng yoki chap tomonida bo‘lgan. Ba’zi xonadonlarda ikki tepki quloq ishlangan belkurak bo‘lgan. Belkurak yerni kovlash, aravaga go‘ng yoki tuproq ortish, ariq qazish va paxsa devor qurishda qo‘llanilgan. Belkurakning uzunligi 25 – 27 sm, eni 20 – 23 sm atrofida bo‘lgan. Dastasining uzunligi 1,3 - 1,5 metrni tashkil etgan. Loy ishlarida belkurakdan farqliroq, loyni kesishga qulay va engil bo‘lgan kapcha ishlatilgan.

Qadimda dehqonchilikda keng ishlatiladigan mehnat quroli ketmon bo‘lib, Buxoro vohasi ziroatchilari uchun ham bu qurolning xizmati katta bo‘lgan. Bog‘dorchilik, polizchilik, sabzavotchilik va g‘allachilikda, umuman, yer ishlarida ketmon ishlatilgan. Ketmonlar ham shakli va hajmiga qarab bir – biridan farqlangan. Eni 30 – 32 sm, uzunligi 25 – 27 sm bo‘lgan ketmonlar tuproq yuklarida, ayniqsa, jo‘yak olish, uvat ko‘tarish, egat olish vayer tekislashda ko‘proq ishlatilgan. Hajmi kichik ketmonlar esa o‘simliklarning tagini yumshatish va chopiq qilishda qo‘llanilgan. Ketmon dastasi asosan tol daraxtidan tayyorlangan. Voha dehqonlari yerdan ko‘proq hosil olish uchun unga sifatlari ishlov berishgan. Tadbirkor boyalar kuzda yerni bir – ikki marta ko‘sh bilan haydashgan. Mola bosish, dalalrga suv tarqatish va mahalliy o‘g‘itlarni berish ishlari ham tajribali dehqonlar maslahati bilan amalga oshirilgan. Almashlab ekish ham dehqonchilikda asosiy o‘rinda turgan. O‘simliklarning mavsumiy xususiyatlaridan kelib chiqib, birining o‘rniga ikinchisini ekishgan. Albatta, bu jarayonda ob – havoning qanday kelishi va tuproqning o‘ziga xos xususiyatlari ham hisobga olingan.

O‘rtal Osiyodagi barcha xalqlar singari Buxoro vohasi dehqonlari ham XX asrning boshlarida donli ekinlarni ko‘proq ekishgan. Kuzda haydalgan yerkarga bug‘doy, arpa ekilgan. Urug‘ qo‘l bilan sepilgan va ustidan mola tortilgan. Don ekilgan to‘qay yerlar asosan. maysa unib chiqqach, boshoq olish oldidan va don hamirga aylanganidan so‘ng 2-3 marta sug‘orilgan.[6]

Axborotchilarimizning ta‘kidlashlaricha, obikor yerkarga oq bug‘doy lalmikor yerkarga «qizil bug‘doy», «qora qiltiq bug‘doy» ekilgan. Hosil yig‘ib olingandan keyin bo‘shagan yerkarga mosh, kunjut, uch oylik oq jo‘xori. tariq ekilib. yaxshi hosil olingan. Ba’zi dehqonlar qayta ekishga sabzavot va poliz ekinlarini, xususan, sabzi, sholg‘om, tarvuz kabilarni ekishni ma‘qul ko‘rishgan.[9] XX asrning boshida asosiy maydonlarga bug‘doy, arpa bilan birga no‘xat, zig‘ir, kunjut, makka, kungaboqar kabi donli va boshoqli ekinlar ham ekilgan. Hosisidan bo‘shagan paykallarning barchasida qayta ekish to‘liq amalga oshirilmagan. Chunki qayta ekish uchun dehqonlarning hamma vaqt ham imkoniyati bo‘lмаган. Paykallarning asosiy qismi o‘rimdan so‘ng sug‘orilgan, qo‘sh bilan 2-3 marta haydalgan. Noyabr oyining oxiri, dekabr oyi ichida yerga «yxaxob» suvi berilgan.[10] Albatta, sug‘origan yerkar bahorgi ekish mavsumi boshlangunga qadar dam olib yotgan.

XIX asrning oxirlarida Turkiston o‘lkasida sug‘oriladigan barcha maydonning 70 foiziga g‘o‘za ekilgan, xolos. Paxta maydonlari Buxoro amirligida 62 foiz, birgina Qashqadaryo vohasida esa 2 ming getktarni tashkil etgan.[8] XX asrning boshlarida Buxoro amirligi Angliyaga va boshqa chet mamlakatlarga turli xil qishloq xo‘jalik mahsulotlarini sotgan. Mahsulotlar ichida paxta ko‘p bo‘lgan. Bu esa o‘z navbatida Buxoro vohasining Qorako‘l, Olot, Romitan kabi tumanlarida paxtaning ko‘p ekilishiga sabab bo‘lgan. Vohada «Mavri g‘o‘za», «Malla paxta» navlari ekilgan. Chorikorlar etishtirgan paxta hosili katta yer egalari tomonidan sotilgan. Boylar korxonalar (paxtani qayta ishlaydigan kichik korxona) qurib, paxtani chigitdan ajratishgan va olingan toladan ip yigirishgan. Iplardan shoyi matolar to‘qishgan. O‘rtal Osiyo xonliklari bilan savdo-sotiqni rivojlantirish masalasini o‘rganish uchun yuborilgan polkovnik Strukovning yozishicha, «Osiyoliklar keltirayotgan turli xil to‘qima matolarni oddiy xalq juda xush ko‘rib ishlatadi, chunki ular yumshoq va chidamli bo‘lgani uchun davlatdagi armiya uchun juda zarur bo‘lgan kanop mato o‘rnini bosa oladi»[9]. Rus zabitining bu fikrlarini axborotchitarimizdan olingan ma‘lumotlar ham tasdiqlaydi.

Yashash sharoiti qanchalik og‘ir bo‘lmasin, voha ziroatchilari hamisha bir-biriga yordam qo‘lini cho‘zib kelgan. Ariq ochish, tozalash ishlari kuzning oxiri va qish davri hamda yerta bahorda hashar yo‘li bilan amalga oshirilgan bo‘lsa, xirmondagи donni ajratish, g‘o‘zani chopiq qilish, ko‘sak chuvish, tok, anor, anjirlarni ko‘mish va ochish, daraxtlarga ishlov va shakl berish kabi ishlarni ham dehqonlar hamjihat bo‘lib bajarishgan.

Birinchi jahon urushi arafasida Rossiyaning Turkistonda olib borgan mustamlakachilik siyosati boshqa soha vakillari kabi dehqonlarning ham ahvolini og‘irlashtirgan. Soliqlarning haddan ortiq ko‘payganligi ekin maydonlarining qisqarishiga olib keladi. Xalq bir amallab tirikchilik o‘tkazish uchun ishchi ho‘kiz o‘rnida

HISTORY

hattoki o‘zlarini omochga qo‘sib yer haydaganliklari, ketmon bilan yertayu – kech yer chopganliklari haqidagi ma’lumotlar axborotchilarimiz xotiralarida saqlangan.

Almashlab ekish an’anasiga rioya etilmaganligi natijasida g‘o‘zaning yomon parvarish qilinishi dalalarning quvvatsizlanishiga, paxta hosilining pasayishi va majud navlarning buzilishiga, shuningdek, boshqa sifat ko‘rsatkichlarining yomonlashuviga olib keldi. 1916 -yildagi ob – havo sharoiti (ko‘klamning kech va sovuq kelishi, yozdagagi qurg‘oqchilik, chigirtka bosishi) iqtisodiyotning va paxtachilik agroteknikasining ahvolini yanada og‘irlashtirdi.

Butun Turkiston o‘lkasi uchun berilgan bu tavsif Buxoro vohasidagi ahvolni ham ifodalagan, desak xato bo‘lmaydi.

Xulosa. XIX asr oxiri- XX asrning boshlarida Buxoro vohasida g‘alla, paxta yoki boshqa poliz ekinlarini ekip parvarishlash dehqonlar uchun qo‘l mehnati bilan bajariladigan mashg‘ulotlar ancha og‘ir bo‘lgan. Sug‘orish shoxobchalarining talabga javob bermaganligi, unumdar yerlarning boy – badavlat kishilar tomonidan bo‘lib olingani, Buxoro amiri tomonidan undirilgan soliqtarning haddan ortiqligi, qishloq xo‘jalik texnikasi va ish quollarining oddiyligi madaniy ekinlar hosildorligini oshirishga imkon bermagan.

Dono xalqimiz, tadbirkor bobo dehqonlarimiz ming yillar davomida yerga ishlov berish, ekin ekip mo‘l hosil olishning o‘ziga xos usullari va tadbirlarini yaratib, Quyi Zarafshonning murakkab tabiiy sharoitida ham jahon zirotatchilik madaniyatiga o‘ziga xos munosib hissa qo‘sghanlar, og‘ir sharoitlarga qaramay o‘zlarining asriy tajribalari asosida an’anaviy dehqonchilik usullari yordamida mo‘l - ko‘l hosil yetishtirishga muvaffaq bo‘lganlar.

ADABIYOTLAR:

1. *XX асрнинг бошларида Ўзбекистоннинг сугорилиши тарихи хақида қўйидаги тадқиқотчилар атрофлича фикр билдиришган: Дингельштедт Н. Опыт изучения ирригации Туркестанского края //Сирдарынская область. ч. 1-2. СПб.. 1898;*
2. *Пален К.К. Орошение в Туркестан (Отчет по ревизии Туркестанского края;. СПб., 1910: Малиицкий Н.Г. Обычное право водопользования в Ташкентском районе и отношение его к шариат //Вестник ирригации, -1925. -N^4. - С. 14;*
3. *И.Дембо. Земельный строй Востока. -Л., 1927; Гуломов Я. Хоразмнинг сугорилиши тарихи. - 1959; Муҳаммаджонов А. Қўйи Зарафшон водийсининг сугорилиши тарихи. -Т..1972.*
4. *Ўша муаллиф. Ўзбекистоннинг кадимги гидротехника инишоотлари. -Т., 1997;*
5. *Дала этнографик маълумотлари, ахборотчи Шоди Рўзиев, 190 й (Аҳмад Жумаевнинг шахсий архивидан).*
6. *Дала этнографик маълумотлари, ахборотчи Аҳмад Жумаевнинг 2012йил.*
7. *Дала этнографик маълумотлари, ахборотчи Раҳмон Жўраев, 2003 йил*
8. *Дала этнографик маълумотлари, 1997 йил. Коракул тумани.*
9. *Дала этнографик маълумотлари, 1998 йил Ромитан тумани Ромии қишлоғи*
10. *Жабборов И. Ўзбек халк этнографияси.-Т., 1994. -Б. 102.*
11. *Шаниязов К.Ш. Узбеки - карлуки. -Т., 1964. -Б. 169.*
12. *Рожкова М.К. Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX века и русская буржуазия. - М. Л . 1949. - С. 41.*

МАКТАБ МУЗЕYLARINING TA'LIM-TARBIYA JARAYONIDA TUTGAN O'RNI (BUXORO VILOYATI MISOLIDA)

Boltayev Bobir Baxtiyorovich,

Buxoro davlat univversiteti

Arxeologiya va Buxoro tarixi kafedrasi katta o'qituvchisi t.f.f.d (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada mustaqillik yillarda Buxoro viloyatidagi ta'lism-tarbiya dargohlarida faoliyat olib borayotgan muzeylarning faoliyati, borasida erishilgan ko'pgina yutuqlar hamda kamchiliklarni tuzatishga qaratilgan sa'y-harakatlarning ahamiyati keng yoritilgan. Ayniqsa, muzeylarda saqlanayotgan buyumlarning maktab o'quvchilarini tomonidan yig'ilishi bo'yicha bir qator tahllillar yoritilgan. Bundan tashqari, talim maskanlaridagi muzeylarning bir-biriga o'xshash va farqli tomonlari xususidagi fikr va mulohazalari ham keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Maktab o'lkashunoslik, tarbiya, Konstruktiv bo'lim maskani, sopol buyumlar, kashtachilik, zardo'zlik, metal buyumlar, ekspluatatsiya, muzey, muzeyshunoslik, investitsiya.

РОЛЬ ШКОЛЬНЫХ МУЗЕЕВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ (НА ПРИМЕРЕ БУХАРСКОЙ ОБЛАСТИ)

Аннотация. В статье подробно рассматривается деятельность музеев, расположенных при образовательных центрах Бухарской области в годы независимости. Особое внимание уделено достижениям в этой области и важности предпринимаемых мер по устранению выявленных недостатков. В частности, проведён анализ участия школьников в сборе музейных экспонатов. Кроме того, в статье приводятся мнения и комментарии, касающиеся сходств и различий в работе музеев, связанных с образовательными учреждениями.

Ключевые слова: краеведческая школа, образование, строительное отделение, керамика, вышивка, ювелирное дело, металлообработка, эксплуатация, музей, музееведение, инвестиции.

THE PLACE OF SCHOOL MUSEUMS IN EDUCATIONAL PROCESS (ON THE EXAMPLE OF BUKHARA REGION)

Abstract. The article provides a detailed analysis of the activities of museums located within educational centers in the Bukhara region during the years of independence. Special attention is given to achievements in this area and the importance of measures taken to address identified shortcomings. In particular, the article includes an analysis of students' participation in collecting museum exhibits. Additionally, it presents opinions and comments on the similarities and differences in the work of museums associated with educational institutions.

Keywords: local history school, education, construction department, cyeramics, embroidery, jewelry, metalworking, opyeration, museum, museology, investment.

Kirish. Hozirgi kunda insoniyat hoyotida shiddat bilan global o'zgarishlar sodir bo'layotgan bir davrda, yosh avlodni ota-bobosi myerosi va tarixiga hurmat ruhida tarbiyalash, ularga to'g'ri yo'l ko'rsatish, adashmaslik, ilmli bo'lism hamda zamondoshlaridan ortda qolmasliklari uchun bilim olish dargohi qatorida respublikamiz muzeylarining ham xizmati benihoya juda kattadir. Maktablar o'zining yosh avlod tarbiyasiga ta'sirchanligi va alohida ahamiyatga ega bo'lishi bilan birga yoshlarni dunyoqarashini shakllantirishda, ularni katta hayotga yo'naltirishda, ularni mafkuraviy tarbiyasida katta ta'sir ko'rsatadi. Maktablarda, asosan, o'lkashunoslik, tabiatshunoslik, yo'nalishidagi muzeylar bo'lib, mahalliy sharoitlarni, xo'jalik hayotni tasvirlaydi. Mazmun va mohiyati jihatidan ular bir-biridan kam farq qilishini ko'rishimiz mumkin. Maktab o'lkashunoslik muzeylarida eksponatlar, asosan, o'quvchilar va o'qituvchilar tomonidan dala taddiqotlari jarayonida yig'iladi. Lekin keyingi bosqichda bu jamlangan eksponatlar tizimga solinmagan va ular asosida alohida ekspozitsiyalar yaratilmaganligi tajribali mutaxassislarning etishmasligidan dalolat byeradi. Natijada ilmiy, xronologik izchil ekspozisiya yaratish bilan bog'liq qator muammolar yuzaga kelgan[1]. Ammo o'rganishlar shu narsani ko'rsatdiki, o'lkashunoslik muzeylari mavjud maktablarda boshqalariga nisbatan ta'lism-tarbiya jarayonlari bir qadar yaxshi yo'lga qo'yilgan.

HISTORY

Shuningdek, ushbu maktablarda gumanitar sohalarga qiziqish ham birmuncha oshganligi ko'proq salmoqni tashkil qiladi. Bizning vazifamiz, maktab o'lkashunoslik muzeylarini tashkil etishni targ'ib qilish va tashkil etilayotganlarga amaliy-nazariy ko'mak berishdan iborat bo'lmosg'i lozim deb o'yaymiz.

Sharq xalqlari ijtimoiy hayotida ta'lim va tarbiyaning bir-biri bilan uyg'un holda olib borilishi uzoq davrlardan buyon davom etib kelayotgan ma'rifiy an'anadir. Shu sababli mакtab bolalariga turli bilimlardan saboq berish barobarida, yurtimizdagi turli xalqlarning turmush tarzi, urf-odatlari, madaniyati, axloqi kabi masalalar ham o'rgatib kelinadi. Mакtab ommaviy tarbiya maskani bo'lib, unda turli usul va vositalar orqali o'quvchilarini komil inson qilib tarbiyalashga e'tibor qaratiladi. Muzeylar ham ma'naviy tarbiya vositalaridan biri hisoblanadi. Bu borada mакtab muzeylarining o'rnini alohida qayd etish lozim. Ya'ni mакtab muzeysi o'quvchiga o'zi tug'ilib o'sgan hudud haqida ma'lumot berish bilan birga, unda yurtni sevish, o'z tarixidan faxrlanish, buyuk allomalar ilmiy merosiga hurmat kabi tuyg'ularni shakllantirishga ko'maklashadi.

O'rganishimiz jarayonida shu narsa aniq bo'ldiki ko'pgina maktablarda tashkil etilgan muzeylar, asosan, o'lkashunoslik xarakteriga ega bo'lib, bunday muzeylar, asosan, mакtabdagi tarix fani o'qituvchilarining faoliyati bilan bog'liqidir. Respublikamizda faoliyat olib borayotgan o'lkashunoslik muzeylarining mazmuniga ko'ra uch xil turlari mavjud bo'lib, ular, ilmiy (davlat), jamoat va mакtab o'lkashunosligi kabilardan iboratdir.

O'z navbatida mакtab o'lkashunoslige geografik, biologik, tarixiy, adabiy, zoogeografik, botanik o'lkashunoslige kabi turlarga bo'linadi [2]. Demak, mакtab muzeylarida faqat ijtimoiy fanlarga oid emas, balki boshqa fan sohalariga oid ekspozisiyalar, eksponatlar ham mavjud bo'lishi mumkin.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Taniqli muzeysunos olim Z.A.Ogrizkolarning fikriga ko'ra, mакtab muzeylari ekspozisiyasi o'lkaning tabiat, tabiiy boyliklari, tarixi, o'lka madaniyati haqidagi ma'lumotlarni etkazib berishni ko'zda tutadi[3]. Bu esa mакtab o'quvchilariga fanning turli sohalariga oid ma'lumotlar bilan amaliyot jarayonida tanishish boorish imkoniyatini beradi.

O'lkashunosligha oid muzeylarni mакtabda tashkil etishda, uning ekspozisiyasini boyitishda o'quvchilar yordamidan foydalaniishi sababli, o'sib kelayotgan yosh avlodni fan sohalarini o'zlashtirishlari jarayonida, ularda ijobjiy o'zgarishlar sodir bo'lishini kuzatish mumkin. Ayniqsa, o'lkashunosligha muzeysi tashkil qilingan aksariyat maktablarda o'quvchilarining ijtimoiy fanlardan yaxshi bilim olishlari mustaqil ishslashga, o'qishga, tarixni, madaniyatni o'rganishga qiziqishlari ortishi aniqlangan. Bu esa o'quvchilar dunyoqarashini rivojlanishi va tarbiyasiga ijobjiy ta'sir ko'rsatadi. Mакtab o'lkashunosligha muzeylari o'sib kelayotgan yosh avlodni dunyoqarashini kengaytirish va o'z fuqarolik nuqtai-nazarini erkin bildirishga ko'maklashadi. Muzeylar orqali zamonaviy bilimlarni yaxshi ta'lim berish, muzeypedagogikasini shakllantirish, bugungi kunning asosiy talabi deb hisoblash o'rinali bo'lardi. Ta'lim va tarbiyada o'lkashunosligha muzeylarining ahamiyati muhim o'rning egaligini unutmaslik lozim [1].

Mакtab o'lkashunosligha muzeylari davlat va jamoat tashkilotlarining shu turdagicha muzeylaridan quyidagilar bilan farq qiladi. Jumladan, ekspozisiya materiallarining ko'p qismi mакtab va u joylashgan hudud tarixi bilan bog'liq. Shuningdek, ayrim eksponatlar, masalan, mакetlar o'quvchi va o'qituvchilarining o'zlarini tomonidan tayyorlanadi. Nihoyat ayrim eksponatlar yosh o'lkashunoslarning o'lka tabiatiga oid to'plagan ma'lumotlaridan iborat bo'ladi[3]. Mакtab o'lkashunosligha muzeylari ekspozisiyasining boyib borishi ham o'qituvchi va o'quvchilar orqali amalga oshirilishi ommaviy tarbiyada muhim ahamiyat kasb etadi. Mакtab o'lkashunosligha muzeylariga faqat tarix sohasi mutaxassislarigina emas, balki geografiya, biologiya, adabiyot, zoogeografiya, botanika kabi soha o'qituvchilarini ham rahbarlik qilishi mumkin. Mакtab o'lkashunosligha muzeysi rahbarlik orqali faol yoshlar bilan sinfdan tashqari, mustaqil topshiriqlar shaklida fondlarni boyitishga, yoshlarni esa o'lka tarixi va madaniyatini chuqurroq o'rganishga muvoffaq bo'linadi[4].

Yuqorida keltirib o'tilgan fakt va mulohazalardan mакtablar va ular huzuridagi o'lkashunosligha muzeylarining maqsad va vazifalarini bilib olish mumkin. Quyida Buxoro viloyati mакtablaridagi o'lkashunosligha muzeylarini tavsiflashga harakat qilamiz. Buxoro viloyatida 2019-2020-yillarda 533 ta mакtab faoliyat ko'rsatgan bo'lib, ularda 323844 nafar o'quvchi tahsil olgan. Ularning hammasida ham muze yoki ekspozisiya tashkil etilmagan. Tashkil etilgan mакtablardagi o'lkashunosligha muzeylarini umumiyligi xususiyatiga ko'ra, tarixiy-ethnografik mazmunda ekanligini ko'rish mumkin. Ayrim hollarda o'simliklar va jonivorlar ekspozisiyaga qo'yilganligini kuzatish mumkin [5]. Ayrim mакtablardagi o'lkashunosligha muzeylari jonkuyar, o'z ustida izlanuvchan ustozlarning shaxsiy tashabbusi bilan, ayrimlari esa jamoaviy ishslash natijasida vujudga kelgan. Ammo mакtab o'lkashunosligha muzeylarining deyarli barchasi uchun xos bo'lgan kamchilik inventar va kirim kitobining yo'qligi hisoblanadi. Shuningdek, ayrim mакtablarda alohida xona tashkil etilmaganligi, stelajlarning yetishmasligi kabi qator muammolar kuzatiladi.

HISTORY

Muhokama va natijalar. Buxoro viloyatidagi mavjud umumiy o'rta ta'lim maktablarida tashkil etilgan o'lkashunoslik muzeylaridan deyarli barchasi o'rganib chiqildi. Biz o'rganib chiqqan muzeyga ega maktablarning aksariyatida muzeylar tashkil etilgan. Ammo ularning hammasini ham muzey yoki eksposiziya deb bo'lmaydi. Jumladan, Shofirkon tumani 15-son umumiy o'rta ta'lim maktabidagi o'lkashunoslik muzeyi o'qituvchi Sayfiddin G'afforovning sa'y-harakatlari bilan 1987-1988-yillarda tashkil etilgan[6]. Muzey bugungi kunda shu insонning qizlari Dilrabo G'afforova va Fotima G'afforovalar tomonidan yuritilmogda. Muzeyda mahalliy aholining xo'jalik hayoti, turmush tarzi, madaniyatiga oid ko'plab ashyolar qo'yilgan bo'lib, ular quyidagi tartibda guruhlashdirilgan. 1. Yog'och buyumlar. 2. Kulolchilik buyumlar. 3. Miliy liboslar. 4. Temir va mis buyumlar. 5. Musiqa asboblari kabi guruhlardan iborat. Muzey bir xonadan iborat bo'lib, $5 \times 10 = 50 \text{ m}^2$ ni tashkil etadi. Ushbu maktabda joylashgan ko'rgazmani 10 ta sopol idish, milliy liboslar (2 ta ayollar libosi, yaktak, jamalak, do'ppi, kovush qolipi) 3 dona ayollar taqinchog'i, ip yigirish dastgohlari, mis ko'zalar, omoch, poza, qulf, taqa, egar-jabduq, cho'mich, qoshiq, nonpar-tikanj tashkil qiladi. Tashkilotchi Sayfiddin G'afforovning surati ham keyinchalik eksposiziyyaga qo'yilgan. Muzeyning qisqacha tarixi kirish joyidan o'ng tomondagi lavhada aks etirilgan. Maktab muzeylarining deyarli barchasi uchun xos xususiyat bu ularning ma'lum bir mavzu yoki g'oyaga yo'naltirilmaganligi, biror bir eksposiziyanı to'la shakllantira olmaganligida deb hisoblash mumkin[7].

Xuddi shunday muzeylardan biri Qorovulbozar tumani 8-IDUMda 2011-yilda tashkil etilgan. Uni shakllantirishda maktab o'quvchilarining turli tanlovlarda qo'lga kiritgan sovrinlari, mahalliy aholidan hudud tarixiga oid ma'lumotlarning yig'ilishi asos bo'lib xizmat qilgan. Muzeyning shakllanishida maktab direktori Sh.Hotamov, tarix fani o'qituvchilari G.Sodiqova, N.Xudoiberdiyev, J.Rustamov, Sh.Nosirovlarning xizmatlari katta [8].

Qorovulbozor XTBga qarashli 8-IDUM muzeyi maktabning ikkinchi qavatida joylashgan va to'rtta bo'limdan iborat. Birinchi bo'lim, sopol idishlar bo'limi bo'lib, unda XX asr boshlari va o'rtalarida yaratilgan sopol buyumlar, ko'za, tovoq, kosa, choynak-piyola, sirlangan idishlar mavjud. Shuningdek, bu bo'limda temirdan va misdan tayyorlangan uy-ro'zg'or buyumlari idish, oftoba, qozon, lagan, pichoqlar saqlanadi.

Ikkinci bo'lim "Numizmatika bo'limi" bo'lib, Buxoro amirligi davriga oid kumush va mis tangalar, sobiq SSSR davriga oid tangalar, XX asrning 90-yillariga oid MDH davlatlari tomonidan chiqarilgan tanga va qog'oz pullar qo'yilgan.

Uchinchi bo'lim "Etnografiya bo'limi" deb nomlangan bo'lib, Qorovulbozor tarixi va madaniyatini aks ettirgan ayollar va erkaklarning patdo'z va zardo'zi kiyimlari, shuningdek, Qorovulbozorda yashab kelgan qozoqlarning milliy kiyimlari qo'yilgan.

To'rtinchi bo'lim "Konstruktiv bo'lim" deb nomlangan va unda maktab tashkil topgandan buyon unda tahlil olgan o'quvchilar tomonidan tayyorlangan turli mакetlar, Minorai kalon (yog'ochdan tayyorlangan), 8-IDUM mакeti va boshqalar saqlanadi[9].

Buxoro shahar 6-umumiy o'rta ta'lim maktabi shahardagi zamonaviy ta'lim beruvchi maktablardan biri bo'lib, uni tarix maktabiga aylanishi 1998-yil 27-iyundagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi qarori bilan amalga oshirilgan[10]. Ayni maktab ochilgan vaqtidan boshlab, maktab muzeyi ham shakllantirila boshlangan.

Muzey aholi tomonidan topilgan va maktabga berilgan xo'jalik buyumlari - sopol, metal, numizmatik, etnografik ashyolardan iborat. Muzeyda XIX asrning oxiri – XX asr o'rtalariga oid etnografik ashyolar salmog'i yuqoriligini ko'rishimiz mumkin. Numizmatika bo'limini turli davrlarga oid tanga va qog'oz pullar tashkil etadi. Maktab o'lkashunoslik muzeyi Buxoro shahar tarixini aks ettiruvchi turli eksponatlarga boyligi bilan boshqa maktab muzeylaridan farq qiladi. Aslida tarixga ixtisoslashgan bu maktab muzeyiga yuqori talablarni qo'yilishi mumkin. Muzeyda inventar kitob bo'lmasa-da, tashrif buyuruvchilar fikr-mulohazalari uchun maxsus daftар tashkil qilingan. Maktab 1927-yil qurilgan tarixiy binoda joylashganligi sababli, ko'plab sayyoohlar, hurmatli mehmonlar tashrif buyurgan va o'z fikrlarini maxsus daftarda yozib qoldirgan[11].

Jondor tuman XTBga qarashli 37-umumiy o'rta ta'lim mакtabi tumandagi o'ziga xos tarixga ega maktablardan biri bo'lib, dastlab Buxorcha qishlog'ida 1938-yilda Hakimov Xalil xonadonida tashkil etilgan. Maktab 1940-yilda Ibn Sino (sobiq Kommunizm kolxozi) kolxozi mehmonxonasiga ko'chirilgan. Maktab o'z binosiga 1958-yilda ega bo'lib, uni qurish ishlari hashar yo'li bilan amalga oshirilgan. Maktab binosi uchun ikkita g'ishtlik va bitta yog'ochdan bo'lган o'quv binolari qurilgan. O'sha vaqtida ushbu binolar 220 o'quvchiga ta'lim-tarbiya berishga mo'ljallangan. Zamonaviy bino 2008-2009-yilda qurilgan va shu vaqtgacha eksposiziyyaviy xarakteriga ega bo'lган muzey maktabning yangi binoga ko'chib o'tishi tantanalarida o'qituvchilar, o'quvchilar va qishloq aholisi sa'y-harakati bilan o'lkashunoslik muzeyi

HISTORY

ko'rishiga kelgan. Maktab muzeyi sopol buyumlar, kashtachilik va zardo'zlik, metal buyumlar kabi bo'lilmardan iborat. Muzeyning o'ziga xos xususiyati shundaki, unda alohida qo'g'irchoqlar bo'limi ham tashkil etilgan[12]. Bu kabi bo'limni mayjudligini boshqa maktablarda deyarli uchratmadik. Ayrim maktab o'lkashunoslik muzeylarida qo'g'irchoqlar etnografiya bo'limining alohida eksponatlari sifatida yakka holda namoyishga qo'yilgan.

Jondor tuman XTBga qarashli 1-sonli umumta'lim o'rta maktabida ham o'lkashunoslik muzeyi tashkil etilgan bo'lib, ushbu muzey tumandagi boshqa shu turdag'i o'lkashunoslik muzeylarining qadimiysi desak mubolag'a bo'lmaydi. Muzeyni dastlab 1987-yilda maktabning tarix fani o'qituvchisi Rajabov Olim Saidovich tashabbusi bilan tashkil etilgan. Hozirgi kunda ushbu muzeyni Mamlakat Xadjamuratovna Jumayeva boshqarib kelmoqda[13].

Buxoro shahar XTBga qarashli 9-umumiy o'rta ta'lim maktabida tarix fani o'qituvchisi Jo'rayeva Nigora tomonidan tarixiy burchak (ko'rgazma) tashkil qilingan. O'ziga xos jihat, maktab Maryam Yoqubova nomiga qo'yilgan va ko'rgazma milliy san'atga ixtisoslashgan[14].

G'ijduvon tuman XTBga qarashli 7-umumiy o'rta ta'lim maktabiga 1930-yilda asos solingan. Maktab 2017-yilda zamnaviy yangi binoga ega bo'ldi. Maktab muzeyi sopol, metal, numizmatika, etnografik bo'lilmardan iborat. To'quv dastgohi, urchuqlar, milliy liboslar, numizmatik ashyolar tashrif buyuruvchining diqqatini o'ziga jalb qilmasdan qolmaydi[15].

Vobkent tumani XTBga qarashli 23-maktab Xayrabot qishlog'ida joylashgan bo'lib, 1933-yilda tashkil topgan. 1986-yilda maktabning tarix fani o'qituvchisi Baxtiyor Aslonov tashabbusi bilan tumanda dastlabki o'lkashunoslik muzey tashkil etilgan. Muzey bo'limlari va ashyolari viloyatdagi shu turdag'i muzeylar uchun xarakterli bo'lib, boshqa maktablardagi muzeylardan farqli jihat sifatida mahalliy teriga ishlov berish va charmdan ishlangan mahsulotlarning mavjudligi bo'lib hisoblanadi[16].

Maktab o'lkashunoslik muzeylarida mahalliy yodgorliklar, ular orqali yosh avlodga o'lka tarixini tushuntirib berish, har bir yodgorlik xususida g'amxo'rlik qilish, ularni asrab-avaylashda maktablarda o'lkashunoslik ishini olib boruvchi o'qituvchilar faoliyati muhim hisoblanadi[17]. Ularning tashabbuslari bilan o'quvchilarda keng dunyoqarash, ertangi kunga ishonch, tarixga, milliy madaniyatga hurmat, boy merosni asrab-avaylash tuyg'ulari shakllantiriladi. Yoshlarni ma'naviy barkamol qilib tarbiyalashda, o'lka tarixini o'rgatish, shuningdek, mahalliy sharotdan kelib chiqib, maktab muzeyini boyitishga chorlash kabi targ'ibot ishlari ularni o'z yurti, o'lka tarixiga qiziqishini ortishiga sabab bo'ladi. Bu esa o'quvchilarni bilimga intilishlariga ham sabab bo'ladi.

Maktablarda tashkil etilgan muzeylar, asosan, o'lkashunoslik xususiyatlarini o'zida aks ettirib, ularda tarix, geografiya, botanika, til va adabiyot fanlariga oid ma'lumotlar jamlangan. Maktab muzeylarida o'lka tabiat, tarixi, aholining mashg'ulotlari, madaniyati, etnografik o'ziga xosligi, joy nomlari, ayrim holatlarda arxeologik ahamiyatga ega bo'lgan eksponatlarni uchratish mumkin[18].

Xulosa qilib aytish mumkinki, maktab o'lkashunoslik muzeyi ta'lim va tarbiya bilan bog'liq qator ijobjiy xususiyatlarga ega bo'lsa-da, Buxoro viloyati maktablarida tashkil etilgan o'lkashunoslik muzeylari kamchiliklardan ham xoli emas. Avvalo, maktab o'lkashunoslik muzeylarining deyarli barchasida inventar va kirim kitoblari yaratilmagan, muzeylarni tashkil etish qoidalariga amal qilinmagan, ko'pgina maktablarda muzey uchun alohida xonalar ajratilmagan, ayrim maktablarda eksponatlar betartib qo'yilgan. Maktab o'lkashunoslik muzeylarini ta'lim va tarbiyadagi o'rni va rolini ahamiyatini inobatga olib bu masalaga mas'ullar diqqatini tortish lozim deb hisoblaymiz. Kelajakda bunday muzeylarni ochishda, albatta, muzeyshunos mutaxassis olimlar jalb qilinsa, ushbu muzeylarning ahamiyati va mavqeyi yanada oshgan bo'lar edi.

ADABIYOTLAR:

1. Меджидова Ч.М. Школьный музей как фактор формирования гражданской позиции старшеклассников. Автографат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Махачкала, 2006. - С. 12.
2. Сайдкаримова З.С. Мактаб ўлкашунослиги.– Тошкент, 1999. – Б. 5.
3. Элькин Г.Ю., Огрызко З.А. Школьные музеи. Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1972. – С. 6.
4. Леонов Е.Е. Культурно-образовательная и коммуникативная деятельность школьных музеев Кемеровской и Новосибирской областей (2000-2011 гг). Автографат диссертации на соискание ученой степени кандидата культурологии. – Кемерово, 2012. – С. 11.

HISTORY

5. <https://kun.uz/news/2019/12/24/qaysi-viloyatlarda-maktablar-soni-eng-kam-ekani-malum-boldi.2023 yil.27.03>
6. *Dala tadqiqoti G'afforov S. bilan 2019-yil.12-maydagi shaxsiy muloqot.*
7. *Dala tadqiqoti G'afforova F.S.bilan 2021-yil 22-maydagi shaxsiy muloqot.*
8. *Dala tadqiqoti Mahmudov N.bilan 2019-yil 17-avgustdagi shaxsiy muloqot.*
9. *Dala tadqiqoti Nosirov Sh.O'. bilan 2022-yil 23-sentabrdagi shaxsiy muloqot.*
10. *Buxoro shahridagi tarix faniga ixtisoslashgan 6-sonli umumiy o'rta ta'lim maktabi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998 yil 27 iyuldagagi 315-son li qaroriga asosan tashkil etilgan. Bu haqda to'liqroq qarang. https://lex.uz/docs/813643.2023 йул.28.04*
11. *Dala tadqiqoti Rashidova L.U.bilan 2022-yil 27-oktabrdagi shaxsiy muloqot.*
12. *Dala tadqiqoti Jondor XTBga qarashli 37-umumta'lim maktabi tarix fani o'qituvchisi B.R.Shodiyev bilan 2023 yil 23 yanvardagi shaxsiy muloqot.*
13. *Dala tadqiqoti Rajabova M.O.bilan 2023 yil 24 martdagi shaxsiy muloqot.*
14. *Dala tadqiqoti Buxoro shahar XTBga qarashli 9-umumiy o'rta ta'lim maktabi tarix fani o'qituvchisi Jo'rayeva N. bilan 2022 yil 27 sentyabrdagi shaxsiy muloqot.*
15. *Dala tadqiqoti Muqimov Q.N. bilan 2017 yil 27 avgustdagi shaxsiy muloqot.*
16. *Dala tadqiqoti Xalilov J.N. bilan 2022 yil 27 dekabrdagi shaxsiy muloqot.*
17. *Набиев А. Тарихий ўлкашунослик. (Ўлқани ўрганишининг асосий манбалари). – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – Б. 299.*
18. *Ochilidiyev F.B. Tarixiy o'lakashunoslik. – Toshkent: «Donishmand ziyozi», 2020.- B.5.*

BUXORO VILOYATI IQTISODINI RIVOJLANTIRISHDA YENGIL SANOATNING O'RNI

*Utayeva Feruza Xolmamatovna,
Buxoro davlat universiteti dotsenti, t.f.f.d. (PhD)
Sharipova Parizod Quvvatjon qizi,
Buxoro davlat universitetining iqtidorli talabasi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada XX asrning 70-90- yillarda Buxoro viloyati iqtisodini rivojlanirishda yengil sanoatning o'rni masalasini yoritishda tumanlarda tashkil etilgan yigiruv-to'quv fabrikalarining, xususan, Vobkent, G'ijduvon, Qorako'l, Olotda tashkil topishi tadqiq etiladi. Asosan, tashkil etilgan to'qimachilik fabrikalaridagi ish faoliyati, ish o'rinalarining yaratilishi va ishlab chiqarish holatlari, shu bilan birga, viloyat, respublika iqtisodiyotining rivojiga qo'shgan hissalari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: iqtisod, aholi, ish o'rinalari, paxta, yigiruv- to'quv, fabrikalar, rivojlanish, yengil sanoat, qurilish ishlari, ishlab chiqarish, rangsiz va rangli matolar.

РОЛЬ ЛЁГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В РАЗВИТИИ ЭКОНОМИКИ БУХАРСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. В данной статье в 70-90-х годах XX века с целью выяснения роли лёгкой промышленности в развитии экономики Бухарской области было осуществлено создание прядильно-ткацких фабрик в районах, особенно в Вабкенте, Гиждуоне. Каракуле, Алате. При этом были проанализированы трудовая деятельность, создание рабочих мест и условия производства созданных текстильных фабрик, а также их вклад в развитие экономики региона и республики.

Ключевые слова: экономика, население, рабочие места, хлопок, прядение и ткачество, фабрики, развитие, лёгкая промышленность, строительные работы, производство, окрашенные и цветные ткани.

THE ROLE OF LIGHT INDUSTRY IN THE DEVELOPMENT OF THE ECONOMY OF BUKHARA REGION

Abstract. In this article, in the 70s-90s of the 20th century, in order to clarify the role of light industry in the development of the economy of the Bukhara region, the establishment of spinning-weaving factories in the districts, especially in Vobkent, Gijduvon, Karakol, Olot, is studied. At the same time, the work activity, job creation and production conditions of the established textile factories were analyzed, as well as their contribution to the development of the economy of the region and the republic.

Keywords: Economy, population, jobs, cotton, spinning and weaving, factories, development, light industry, construction works, production, dyed and colored fabrics.

Kirish. Yengil sanoatning muhim tarmogi bo'lgan to'qimachilik fabrikasi 1970-yillarda Buxoro shahrida tashkil etilgan bo'lib, davlat talabi va aholi ehtiyojlarini hisobga olgan holda, viloyatningng to'rtta tumanda to'quv va yigiruv fabrikalari ham tashkil etilgan. Buxoro viloyati iqtisodini rivojlanirishda 1970-1990-yillarda yengil sanoat alohida o'rnda turgan. Sababi, to'quv va yigiruv fabrikalari aholi istiqomat qiladigan hududlarda tashkil etilgan bo'lib, aholining ijtimoiy-iqtishodiy faolligini oshirgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Maqolada O'zbekistonning to'qimachilik sanoati taraqqiyotida Buxoro toqimachilik fabrikasining tashkil etilishi va xotin-qizlarni yengil sanoat sohasida tajribasini orttirish va ishchi kadrlar tayyorlash tarixi va o'rni haqidagi ma'lumotlar bir qator adabiyotlar va ilmiy ishlarni ilmiy va metodologik tahlil qilgan holda bayon etilgan. Asosan,

1. Tadqiqot jarayonida olib borilgan suhbatlar
2. Sovet davrida yaratilgan ilmiy tadqiqotlar.
3. Mustaqillik yillarda O'zbekistonda nashr yetilgan tadqiqotlar asosida bayon etildi.

Metodlari. Mazkur maqolada tarix fanida tadqiqotlar olib borishning muammoli-xronologik, obyektivlik, tizimli tahlil metodlaridan foydalanilgan.

Tadqiqot natijalari. Buxoro viloyatida 1970-1990-yillarda to'qimachilik sanoatining ishlab chiqarish hajmi yildan-yilga o'sib borgan. Alohida to'qimachilik sohasiga qiziqish va yengil sanoat mahsulotlariga

HISTORY

ehtiyoj oshgan. Buxoro to‘qimachilik kombinati 1980-yillarda O‘rtta Osiyoda yetakchi o‘rnlarni egallagan. Belgilangan rejalarining ortig‘i bilan bajarilishi va eksport salmog‘ining o‘sishi kombinatning yanada kengaytirish imkoniyati yaratildi va tumanlarning imkoniyatidan kelib chiqib Buxoro to‘qimachilik sanoatining filiallarini bunyod qilish uchun har tomonlama qulay joylar tanlangan.

Vobkent tumanini Buxoro viloyatining asosiy transport va iqtisodiy mintaqasi, yo‘lagi yoki tarixiy geografik hududi deb baholash mumkin.[1] Buxoro to‘qimachilik sanoati filiali uchun yo‘l yoqasiga yaqin bo‘lgan va aholisi zinch joylashgan Vobkent hududi tanlangan. Vobkent tumanida 1980-yil oktabr oyida aholi zinch yashaydigan tuman markazida to‘quv fabrikasi qurilishi boshlangan. Buxoro to‘qimachilik kombinatining 163-qurilish tresti qurilish ishlari rahbarlik qilgan. Qurilish ishlari bilan bir vaqtida Vobkent to‘quv fabrikasiga malakali ishchi xodimlarni tayyorlash uchun tuman markazida Buxoro shahridagi 100-sonli kasb-hunar bilim yurtining filiali tashkil etilgan. Tuman markazidan va qishloqlardan kelgan yosh yigit-qizlarga to‘quv mashinalarini va dastgohlarini ishlash uslublari o‘rgatilgan.

Buxoro to‘qimachilik kombinati Vobkent shahridagi to‘quv fabrikasi filiali xodimlariga turar-joy uchun 200 o‘rinli yotoqxona, 280 o‘rinli bolalar bog‘chasi barpo etish maqsadida Vobkent tumaniga 1981-yil 13-mayda ariza bilan murojaat qilingan. Yer uchastkasini tanlash uchun kolxozi yig‘ilishlari bayonnomasini ko‘rib chiqib, Vobkent tuman ijroiya komiteti raisi N. Buranov 1981-yil 14-iyul Buxoro to‘qimachilik kombinati Vobkent shahridagi to‘quv fabrikasi filiali xodimlari uchun qishloq xo‘jaligida foydalanilayotgan maydondan 2,50 hektar, foydalanimayotgan maydondan esa 0,08 hektarga uy-joy qurish uchun yer ajratilgan. Ularning narxлari mos ravishda 16250 rubl va 3000 rubl qilib belgilangan. Buxoro to‘qimachilik kombinati tomonidan yerlarga ariza berilgan va sotib olingan.[2]

Vobkent tumanidagi to‘quv fabrikani qurilish ishlari butun tuman aholisining hissasi qo‘shilgan. 1981-yil sentabr oyidan fabrika uchun keltirilgan mashina va uskunalarni hamda to‘quv dastgohlarini o‘rnatish ishlari boshlangan. 1982-yil Buxoro to‘qimachilik kombinatining Vobkentdagи filialida 560 dona to‘quv dastgohlari to‘liq o‘rnatilgan. To‘quv fabrikasi yonida mexanika va asbob-uskuna zavodi, umumiy ovqatlanish boshqarmasi ishga tushirilgan. 1982-yil Vobkent to‘quv fabrikasining ochilish marosimida respublikaning birinchi rahbari Sh.R. Rashidov qurilish ishlari bilan tanishib ochilish marosimida qatnashgan va nutq so‘zlagan. [3] Vobkent tumani xalqining to‘qimachilik sanoati rivojiga qo‘shgan hissalarini alohida ta‘kidlab o‘tilgan.

1980–1982-yillarda Vobkent to‘quv fabrikasining qurilish ishlariiga bevosita rahbarlik qilgan Davirov Shukrullo Norovich fabrika ish faoliyatini boshlashi bilan direktor vazifasiga tayinlangan. Dastlab fabrika bir smenada yilning oxirida ikki-uch smenada ishlay boshlagan. Fabrikada 450 dan ortiq yigit-qizlar ish bilan ta‘minlangan.

O‘zbekiston to‘qimachilik sanoati rahbari X.M. Maqsumovning 1983-yil 14-apreldagi 54-son buyrug‘iga asosan Vobkent to‘quv fabrikasida ilk ishlab chiqarish majburiyatlarini bajarilgan. Vobkent to‘quv fabrikasi ishlab chiqarishni boshlagandan so‘ng, 1983-yil Buxoro to‘qimachilik kombinati yuqori ko‘rsatkichlarga erishgan. 1982-yilga nisbatan momiq sochiqlar ishlab chiqarish 315 ming donaga oshirilgan. Bunday yuqori natijalar Vobkent to‘quv fabrikasida ham kuzatilgan.

Vobkent ip-yigiruv fabrikasida 1984-yil qurilish va montaj ishlari boshlangan. N. Mo‘minov fabrikada direktor (1984–1987 yy) lavozimini bajargan. Vobkent to‘quv fabrikasi hisobotidagi ma’lumotlariga ko‘ra, 1984-yil 7 tonna ip kalava tejalgan va mehnat unumdo‘rligi oshirilgan. Rejadan ortiq gazlama ishlab chiqarishda Vobkent to‘quv fabrika ishchilari yaxshi natijalarga erishgan. O‘n birinchi besh yillikning yakuniy yilda ishlab chiqarish hajmi 48 million so‘mdan oshgan. Fabrikada nazorat guruhi tashkil etilgan bo‘lib, ishlab chiqarish jarayonini doimiy nazorat qilib borilgan. Ularning ish samaradorligi rag‘batlantirib borilgan.

Vobkent to‘qimachilik va ip-yigiruv fabrikalari reja asosida bir-biriga yonma-yon qilib qurilgan. Ip yigirilib kalava holiga keltirilgan va maxsus ip-kalavani yuklaydigan aravalarda Vobkent to‘qimachilik fabrikasiga o‘tkazilgan. Oraliq masofa yaqin bo‘lganligi sababli ortiqcha xarajat va vaqt sarflanmagan.

Fabrika ishchilarining farzandlari uchun 1987-yil yakunida ikkita bolalar bog‘chasi qurib bitkazilgan va foydalanishga topshirilgan. Fabrikadagi yutuqlar bilan birga muammolar ham yuzaga kelgan. Juhon standartlariga javob bermaydigan past sifatlari ip va gazlamalar ham ishlab chiqilgan. Vobkent ip-yigiruv binosini avtomatlashtirish va asosiy yukni yigiruv mashinalarda bajarilishi davr talabi bo‘lishiga qaramasdan, ikkala fabrika binolari o‘rtasidagi masofaning imkoniyatlari yetarli bo‘lmagan. Ip yigiradigan 60 ta mashinadan 20 tasi sifatlari ishlagan. 1988-yil 31-oktabrda ip-yigiruv fabrikasiga yana 10 ta 76-5MY (yigiruv mashinasi) keltirilgan. Fabrika binosida yigiruv mashinalari uchun sharoit bo‘lmaganligidan o‘rnatish ishlari uzoqqa cho‘zilgan. Qabul qilib olingan yigiruv mashinalarini to‘liq o‘rnatib bo‘lganidan keyin yuqori sifatlari ip-kalava ishlab chiqarishga kirishilgan. Buxoro to‘qimachilik kombinatidan Vobkent ip-

HISTORY

yigiruv fabrikasiga 1988-yilning oxirigacha ip-kalava ishlab chiqarish 60 foizga oshirilishi haqida topshiriq berilgan [4].

Vobkent yigiruv-to'quv fabrikalari va Buxoro to'qimachilik kombinati rahbariyati o'rtasida kadrlar masalasida kelishmovchiliklar ko'p marta yuzaga kelgan. Vobkent yigiruv-to'quv fabrikalari uchun tayyorlanayotgan xodimlarning hammasi o'z joylariga yuborilmasdan Buxoro to'qimachilik kombinatida qoldirilgan. Avvalgidek ishchilar avtobuslarda Buxorodan Vobkentga olib kelingan. Bu ancha qiyinchiliklarni keltirib chiqqarganligini hisobga olib, 1988-yil noyabr oyi oxirida 36 nafar asosiy kasb egalari Vobkent filialiga o'tkazilgan. Ular orasida 12 ta yigiruvchi, 24 ta master va tarash dastgohi boshqaruvchisi bo'lgan. Yil oxiriga qadar Vobkent yigiruv-to'quv fabrikalarini zarur xodimlar bilan to'ldirish rejalashtirilgan. Ishchilar ikki smenada ishlashi uchun yana to'rt yuz nafar tajribali ishchilar yetishmasligiga qaramasdan muammo yilning oxirigacha hal etilmagan. Vobkent yigiruv-to'quv fabrikasi zimmasiga oly o'quv yurti va kasb-hunar dargohlarida o'qishga qabul qilingan talabalardan o'zları uchun xodimlar tayyorlash vazifasi qo'yilgan, bu esa bir qadar vaqtini talab etgan.

Vobkentlik ishchilarning ko'pchiligi Buxoro to'qimachilik kombinati rahbariyatiga Vobkent yigiruv-to'quv fabrikasiga ishga o'tkazishni so'rab ariza yozishgan bo'lsalar-da, bu arizalar tez fursatlarda ko'rib chiqilmagan. Rahbariyatga Vobkent filialidan ko'ra Buxoro to'qimachilik kombinatidagi ishlab chiqarish rejasini bajarish muhim bo'lganligi sababli Vobkent ishchilari o'z hududlariga ishlashga ruxsat berilmagan. 1989-yil Vobkent yigiruv-to'quv fabrikasida ishchilarning malakasizligi tufayli ishlab chiqarish rejalarini bajarilmagan.

1989-yil 1-iyundan Buxoro to'qimachilik kombinati "Buxoro ip-gazlama ishlab chiqarish birlashmasi" deb almashtirilishiga qaror qilingandan so'ng Buxoro to'qimachilik kombinati tarkibidagi filiallar kombinat tarkibidan ajratilib, Buxoro ishlab chiqarish birlashmasining mustaqil fabrikasi maqomiga ega bo'lgan. Shunga ko'ra, Vobkent, G'ijduvon, Qorako'l va Olotning hisob-kitobi alohida deb belgilanib, fabrikalar xo'jalik hisobiga o'tgan.

Filiallar mustaqil fabrika sifatida ish yuritsada, yuqorida talab qilinadigan tovarlar ishlab chiqaradigan uskunalarning ko'rsatkichlari talab darajasiga to'g'ri kelmagan. Ko'pincha ma'muriyatning aybi bilan fabrikalarda ish asossiz to'xtab qolishiga sabab bo'lgan.

Buxoro to'qimachilik kombinatining filiali G'ijduvon ip-yigiruv fabrikasining qurilish ishlari 1981-yilda boshlanib, hunarmand va to'quvchilarning markazlaridan biri bo'lgan. G'ijduvon aholisiz zich yashaydigan hudud hisoblanganligi sababli viloyatning asosiy transport qatnovi iqtisodiy mintaqasi va tarixiy-geografik hududi bo'lgan joy tanlangan. Qurilish ishlari Buxoro to'qimachilik kombinati rahnomaligida va nazoratida boshlangan. Buxoro to'qimachilik kombinat direktori A.I. Ismoilov (1976–1982 yy) kadrlar siyosati, uy-joylar va filiallar qurilishiga katta e'tibor qaratgan. Aynan, A. Ismoilov rahbarligi davrida Buxoro to'qimachiligi ishlab chiqarish sanoat sohasida O'zbekistonda yetakchi o'rinda turgan. G'ijduvon ip-yigiruv fabrikasida yangi ish o'rinlarining yaratilishi aholining turmush tarziga va iqtisodiga ijobjiy ta'sir ko'rsatgan.

G'ijduvon tuman markazidan Buxoro to'qimachilik kombinatining ip-yigiruv fabrikasini qurish uchun tuman ijroiya qumitasi raisi M. Maqsudov bilan hamkorlikda "Guliston" kolxozi yerlaridan yer maydoni ajratib olingan. 1981-yil 11-yanvar G'ijduvon tuman kengashi qaroriga asosan 24 kvadrat metr yer maydoni, 20 ta ikki xonali uy va 2,6 hektar yerga qurilgan turar-joy binosi Buxoro to'qimachilik kombinati qurilish direksiyasi ixtiyoriga topshirilgan. 1981-yil 12-yanvarda 2,6 hektar turar-joy binosi uchun O'zbekiston SSR davlat bankining 81801 hisob raqamiga 16.900 rubl mablag'ni to'lash, Buxoro to'qimachilik kombinati qurilish direksiyasiga yuklatilgan.

1981-yil 14-yanvarda 2,2 hektar yer ajratilgan bo'lib, xodimlarga 20 ta yakka tartibdagi turar-joy binolari berilgan. Buxoro to'qimachilik kombinati qurilish direksiyasi zimmasiga 14.300 rubl mablag'ni to'lash yuklatilgan va bu topshiriqni bajarish ishlari tezlashtirilgan. 1982-yilda Buxoro to'qimachilik kombinatining G'ijduvondagi ip-yigiruv fabrikasiga 33936 dona yigiruv dastgohlari keltirilgan. Mexanika zavodi va umumiyligi ovqatlanish boshqarmasi qurilishi fabrika ishchilarining iqtisodiy sharoitlarini yaxshilanishiga sabab bo'lgan omillardan biri bo'lgan. 1983-yil 28-mayda G'ijduvon ip-yigiruv fabrikasi maydonini kengaytirish uchun KPSS XXV syezdi nomidagi Buxoro to'qimachilik kombinati G'ijduvon tumani ijroiya qo'mitasi raisi S. Raxmonovga murojaat bilan chiqqan. G'ijduvon ip-yigiruv fabrikasiga 6,0 hektar yer maydoni ajratilgan va 39.000 rubl bank hisob raqamiga o'tkazilishi so'rangan. Bu murojaat Buxoro to'qimachilik kombinatini tomonidan bajarilgan.

Toshkent to'qimachilik institutida o'qigan Sanobar Ravshanova G'ijduvon ip-yigiruv fabrikasida 1981-yildan o'z mehnat faoliyatini boshlagan, dastlab oddiy yigiruvchi keyin master vazifasini bajargan. 1983-yildan 2012-yilgacha G'ijduvon ip-yigiruv fabrikasida xodimlar bilan ishlash bo'yicha bo'lim boshlig'i

HISTORY

lavozimida faoliyat yuritgan. G'ijduvon ip-yigiruv fabrikasida 1981-yil boshlangan qurilish ishlari shiddat bilan olib borilgan va bir yarim yilda qurib bitkazilgan. G'ijduvon ip-yigiruv fabrikasi 1983-yilning qishida ishga tushirilgan. [5] Davlat rahbari Sh.R. Rashidov 1983-yili qurilish ishlari bilan tanishgan va ochilish marosimida qatnashib nutq so'zlagan. G'ijduvon ip-yigiruv fabrikasi qurilish ishlarida 1981–1983-yillarda 900 dan ortiq quruvchilar ishlagan.

G'ijduvon ip-yigiruv fabrikasida ishlab chiqarish jarayoni yaxshi yo'lga qo'yilgan. O'sha davrda to'quv fabrikasining yo'qligi aholining ehtiyojiga sabab bo'lган. Sababi ip-kalava viloyatning yigiruv-to'quv fabrikasida to'qilgan. Bu ishga biroz vaqt va mablag' sarflangan. G'ijduvonda ip-kalavani to'qiyydigan to'quv fabrikasi qurilishi haqida bir necha bor yig'ilishlarda takliflar kiritilgan. G'ijduvon ahli mehnatkash, ilmga va hunarga intiluvchan bo'lganligi, aholi gavjumligi va mutaxassislar yetishib kelayotganligini hisobga olib, 1984–1985-yillarda G'ijduvon ip-yigiruv fabrikasi yonidan to'quv fabrikasi qurilishi boshlangan. Atrof tumanlardan va Navoiy viloyatidan ishchilar, quruvchilar, mutaxassislar kelib qurilish ishlarida qatnashgan. 1985–1986-yillarda G'ijduvon ip-yigiruv va G'ijduvon to'quv fabrikalarining ish faoliyati qizg'in kechgan (Illova №17, 18, 19). U yerda 1,5 mingdan ortiq ishchilar mehnat qilgan. Bundan tashqari masofa hisobga olinib, 100-sonli kasbiy ta'lim maktabining 70 ga yaqin talabalari 3 ta avtobusda G'ijduvondan Vobkent to'qimachilik fabrikasiga kelib to'quv dastgohlarini ishlatishni o'rgangan. Talabalar tayyorlov sexi, yigiruv sexi, ip kalavalash sexlarida va to'qimachilik stanoklarida amaliyot o'tab tajribalarini orttirgan. 1983-yil G'ijduvon ip-yigiruv fabrikasi yillik ishlab chiqarish rejasini 60 foiz bajarishga va'da berib, bu vazifani 64,4 foizga ortig'i bilan bajargan. Buxoro to'qimachilik kombinatiga ortiqcha ip kalava yetkazib berilishi O'zbekiston to'qimachilik sanoati rahbari X.M. Maqsumovning 1983-yil 14-apreldagi 54-son buyrug'i hisobotlarida keltirib o'tilgan.

G'ijduvon yigiruv-to'quv fabrikasida ish uch smenada olib borilgan. Kechki navbatda ishlaydiganlarga qo'shimcha haq to'langan. G'ijduvon yigiruv-to'quv fabrikasida bosh injener bo'lib ishlagan M.A.Umarov 1987-yil fabrika direktori lavozimigacha ko'tarilgan. Ikkala fabrikaning xavfsizlik masalasi va ta'mirlash ustalari ishlarini o'rganib chiqqan. 1987-yil 16-iyulda M.A. Umarov tomonidan master va ustalarga ogohlantirish yoki hayfsanlar berilgan. Jumladan, yigiruv sexida xavfsizlik qoidalarini buzganligi uchun Matluba Salimjonovaga, tayyorlov sexi ustasi Dilmurod Soliyevga qayta qoidabuzarlik sodir etganligi uchun tanbeh berilgan. To'qimachilik sexi ustaxonasi ishchilarining xavfsizligini nazorat qilish yetarli bo'limganligi uchun Toshpo'lat Xo'jayev va usta Vohid Choriyevlar ogohlantirilgan, shuningdek, mehnat jamoalariga qaytadan qat'iy ko'rsatmalar berilgan. [6] Bunday vaqtarda, albatta, ularning ish haqlaridan chegirmalar qilinib, mukofot pullaridan mahrum qilingan, qo'shimcha ish haqi olmaganlar. Fabrika ishchilarining ish haqlari 70 so'mdan 210 so'mgacha bo'lgan.

Talab va ehtiyojga qarab Buxoro to'qimachilik kombinat o'z hududlarini tumanlarda kengaytira boshladi. Qorako'l tumanida ip-yigiruv fabrikasi qurilishi rejalshtirildi. Qorako'l tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, paxta tozalash zavodi dastlabki sanoat korxonalaridan hisoblangan. 1985-yilda Qorako'l paxta tozalash zavodining ishga tushganligiga 87 yil bo'lgan. 1885-yil Buxoro amirligi davrida bu yerdan temir yo'lning o'tishi bilan taraqqiyot ham kirib kelgan. 1898-yil paxtani qayta ishslash sanoati Qorako'lida ishga tushirilgan. Aynan, shu kabi jihatlar ham hisobga olinib, Qorako'l tumani ip-yigiruv fabrikasi uchun tanlangan.

Buxoro to'qimachilik kombinatining filiali sifatida Qorako'l ip-yigiruv fabrikasi qurilishi 1985-yilda rejaga kiritilib, qurilish ishlari boshlangan. 1986-yilda tezlik bilan qurib bitkazilib ishga tushirilgan. Aynan, Qorako'l ipakdek mayin paxta tolasini tarashlashga moslashtirilgan fabrika bo'lgan [7]. Ingichka va uzun tolali ipni qayta tarash ishi murakkab bo'lib, ishchilar soni ko'p talab etilgan. O'zbekistonda ipni qayta tarash fabrikalari Toshkentda va Buxoroda bo'lgan. Qorako'lida yetishtirilgan paxta respublikada ikkinchi o'rinda turgan. Tolaning uzunligi 38–39 mm bo'lib, paxta Qorako'l ip-yigiruv fabrikasida eksportbop qilib qayta taralgan. Eksport salohiyatini oshirish uchun Rossiya, Chexiya va Italiyadan ipni tarash dastgohlari keltirilgan.

Aholini ish bilan ta'minlanishiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, 1987-yillarda 500 kishi 1990-yillarda 600 kishi ish bilan ta'minlangan. Uzoqdan qatnaydiganlarga avtobuslar tashkil etilgan. To'rtta avtobus fabrika ishchilariga xizmat qilgan. Ip-kalavani Buxoro shahriga yetkazib berishda ortiqcha xarajatlarni kamaytirish va aholini ish bilan ta'minlash maqsadida Olot to'quv fabrikasini tashkil etishga kirishilgan. Qorako'l va Olot tumanida yetishtirilgan paxta navining sifati jahon bozorida xaridorgirligini hisobga olib, Olot tumanida to'quv fabrikasi ishga tushirilishi tezlashtirilgan.

Olot tumani mamlakatimizning xorijiy davlatlarga chiqadigan hududlardan biri sanaladi. Olot to'quv fabrikasi 1986-yilda loyihashtirilgan va 1986–1987-yillarda qurilish ishlari olib borilgan. Olot tuman markazi Xalfa qishlog'ida qurilish loyihasi asosida qurilgan. Buxoro to'qimachilik kombinatini buyurtmalari

HISTORY

asosida ish olib borilgan. Olot xo'jaliklararo qurilish boshqarmasi rahbari Bolta Elmurodov va ish boshqaruvchi Sayli Yo'ldoshev bevosita qurilish ishlari ma'sul qilib belgilangan. O'sha paytlar tuman ijroiya qo'mitasi raisi Doniyor Toshev boshchiligidagi qurilish shtabi tuzilib, bevosita qurilish ishlari nazorat qilib borilgan. Qurilish ishlari 1987-yilda tugatilib, Olot to'quv fabrikasiga 560 dona AT-100 to'quv dastgohi o'rnatilgan. Yillik gazlama ishlab chiqarish hajmi 24 million metrga moslashtirilgan.

Olot to'quv fabrikasi 1987-yil avgust oyida to'qimachilik mashinalari to'liq ishga tushirilib, foydalanishga topshirilgan. Murakkab texnologiyalar va zamonaviy asbob-uskunalar keltirilgan. Ko'plab olotlik yigit-qizlarga yengil sanoatga doir kasb hunarlar o'rgatila boshlangan. Fabrika ma'muriyatini va ishlab chiqarish binolari bilan yonma-yon ishchilar istiqomat qiladigan to'rt qavatli turar-joy binosi qurilishi tezlashtirilgan.

Olot to'quv fabrikasiga ip-kalava Buxorodan va Qorako'lidan keltirilgan va rangsiz mato Buxoroga ranglash uchun yuborilgan. [8] Jondor, Qorako'l va Olot aholisi maydoni 13 hektardan ortiq joyda qurilib faoliyat yuritayotgan Olot to'quv fabrikasiga kelib ishlagan. Ish unumini oshirish va sifatli gazlama ishlab chiqarish uchun Buxoro to'qimachilik kombinatidan mutaxassis kadrlar, masterlar jalb qilingan. O'zbekiston SSR yengil sanoat vazirligi tomonidan Buxoro to'qimachilik kombinati direktori O.U. Ishoqovga Olot shahrida tashkil etilgan to'quv fabrikasi Buxorodagi ip-bo'yash va pardozlash fabrikalari bilan hamkorlikdagi ishlarini tezlashtirish va belgilangan rejani ortig'i bilan bajarishi sizning kombinatiningizga bog'liqligini ma'lum qilamiz deb bayon etilgan [9]. Olot to'qimachilik dastgohlari Buxoro to'qimachilik kombinatidagi mexanika zavodi mexaniklari tomonidan ta'mirlangan. To'qimachilik dastgohlarining yili eski yoki jahon standartiga javob beradigan dastgohlar soni kam bo'lgan. Shunga qaramasdan, olotlik to'quvchilar uch smenali ishni davom ettirib berilgan majburiyatni o'z vaqtida bajarishga harakat qilgan. Fabrika atrofida bog'cha, oshxona va dam olish maskanlari qurilish ishlari olib borilgan. Asosan fabrikada o'zbek, turkman, rus va ozarbayjonlar ishlagan.

Buxoro to'qimachilik sanoati xodimlari aholiga tayyor gazlamalar yetkazib berishdan tashqari vatanparvarlik ishlarida ham faol bo'lgan. 1988-yil 7-dekabrda Armanistonning shimoliy hududlarida kuchli zilzila sodir bo'lgan. 1988-yil 11-dekabrda Buxoro to'qimachilik kombinati va filialaridagi fabrikalar jamg'armalaridagi mablag'laridan yordam sifatida zilzila bo'lgan hududga dori-darmonlar, kiyim-kechaklar va sochiqlar yuborilgan. Olot to'quv fabrikasi ishchilarini ham bir kunlik ishlagan mablag'larini zilziladan talafot ko'rganlar uchun tashkil etilgan jamg'arma hisobiga o'tkazganlar. Xuddi shunday voqeя 1989-yil 23-yanvarda Tojikistonda kuchli zilzila sodir bo'lgan. Qardosh xalqlarga yordam berish an'anasida Olot to'quv fabrikasi ishchi masterlari, mexaniklar ham bir kunlik oyliklarini jamg'armaga o'tkazganlar va beminnat yordam berilgan.

Qayta qurish siyosati va bozor iqtisodiyotiga o'tish tamoyillari, 1989-yildan filial fabrikalariga moliyaviy mustaqillik berilishi fabrikada bir qancha yangiliklar va erkinliklarni yarata boshlagan. Yangi to'qimachilik mashinalari sotib olinishiga imkoniyatlar berila boshlangan. [10] Fabrikaning rejasida to'quv fabrikasi yonida yigiruv fabrikasini bunyod etish talabini o'rtaga tashlab, yuqori tashkilotlarga murojaatlar qilingan. Chunki qo'shma fabrika bo'lmasa, yuqori ko'rsatkichlarga erishib bo'lмаган.

To'quv sexida 1989–1992-yillarda 320 ishchi ishlagan. Sexda bir chorakda 2 million 910 ming metr gazlama ishlab chiqarish rejalashtirilgan. Yonida zamonaviy oshxona bo'lib, ovqatlar arzon narxlarda tashkil etilgan. Sababi, 10 hektar maydonga sabzavot, poliz va boshqa oziq-ovqat ekinlari ekilgan. To'qimachilik fabrikasi ishchilarini oshxonasi uchun kichik chorvachilik firmasi bo'lib unda 70 dona qo'y parvarish qilingan.

Xulosa o'rnida qayd etish kerakki, tumanlarda tashkil etilgan to'quv, yigiruv fabrikalarida Buxoro to'qimachilik kombinati tomonidan berilgan rejalarini bajarish uchun ish jarayonlari yaxshi tashkil etilgan. Ichki tartiblar ham yaxshi yo'lga qo'yilgan holatda sifatli ip va gazlamalar ishlab chiqarilgan. Albatta, buning uchun G'ijduvon, Vobkent, Qorako'l va Olot tumanli fabrikalarda rejani ortig'i bilan bajarish uchun uch smenada tun-kun ishlari amalgalash oshirilgan. O'zbekiston va Ittifoq manfaatlari uchun ip-kalavalalar va tayyor gazlamalar tayyorlangan. To'qimachilik sanoatini rivojlantirish uchun Buxoro hududida paxta maydonlari hisobsiz kengaytirilgan. Ittifoq respublikalaridan Buxoro to'qimachilik sanoatiga buyurtmalar ko'plab tushib turganligi sababli buyurtmalarni bajarish uchun tumanlardagi filiallarga ham rejalarini bajarish mas'uliyati yuklangan. G'ijduvon va Qorako'l tumanidagi paxta tozalash zavodlarida 1989–1990-yillarda ingichka tolali paxta navini rejadan ortiq qilib bajargan [11]. Bu esa to'qimachilik salohiyatiga yetarli paxta tolalari mavjudligidan darak beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Солиев А., Назаров М., Курбонов Ш. Ўзбекистон ҳудудлари ижтимоий-иктисодий ривожланиши. –Тошкент, 2010. –Б. 60.
2. Vobkent tuman davlat arxivi, 157 - fond, 1 - ro 'yxat, 696 - yig 'ma jild, 41 - 42 – varaqlar.
3. Muallifning R.N. Rajabov bilan shaxsiy muloqoti. 2022-yil 10-aprel.
4. Сааков В. В Сотни адресов (История Бухарского текстильного комбината) – Ташкент: Мехнат, 1991. – С. 63.
5. Ражабов Қ., Рашидов У., Рашидов О. Фиждувон туман тарихи.–Тошкент: Tafakkur 2015.–Б 40.
6. G'ijduvon tuman davlat arxivi, P - 374 - fond, 1 - ro 'yxat, 4 - yig 'ma jild, 61 - varaq.
7. Muallifning G'.R. Norpo 'latov bilan shaxsiy muloqoti 2022-yil 23-avgust. * Norpo 'latov G'aybullo Ramozanovich 1963-yil Qorako 'l tumanida tug 'ilgan. 1987-yilda Qorako 'l yigiruv fabrikasida oshpaz bo 'lib ishlagan. Yengil sanoat texnikumni o 'qigach, 1990-2008-yillarda sovutish bo 'limini texnik nazorat holatini nazorat qilish bo 'limida ishlagan. Qorako 'l yigiruv fabrikasi o 'rnida tashkil etilgan "Real Teks Qorako 'l" ip ishlab chiqarish fabrikasida ishlaydi.
8. O'zbekiston milliy arxivi, P – 2792 - fond, 1 - ro 'yxat, 238 - yig 'ma jild, 61 - varaq.
9. Muallifning H. Ma'mirov bilan shaxsiy muloqoti. 2022-yil 23-avgust.
10. Olot tuman davlat arxivi, 30 - fond, 1 - ro 'yxat, 85 - yig 'ma jild, 34 - varaq.
11. Utayeva F.X. "Buxoro viloyatida to 'qimachilik sanoatining rivojlanishi: yutuq va muammolar" nomli monografiy. Durdona 2023. –Б 102

“MATLAYI SA’DAYN”DAGI TEMURIYLARNING DINIY MUNOSABATLARGA OID SIYOSATI BILAN BOG‘LIQ MA’LUMOTLAR TAHLILI

Axmedov Sanjar Bektemirovich,
Oriental University dotsenti v.b., t.f.f.d. (PhD)
Orcid id: 0000-0001-7910-0765
9551819@gmail.com

Annotatsiya. Tarixdan Markaziy Osiyo xalqlari turli davrlarda turli dinlarga e’tiqod qilib kelgan. Din mafkurasi va qonun-qoidalari asosida yashagan xalqning turmush tarzi ham unga monand bo’lgan, albatta. Markaziy Osiyo xalqlari hayotida islom dinining o’rni juda katta hisoblanadi. Ulkan impyeriya tashkil qilgan Amir Temur saltanatni boshqarishda islom shariatiga asoslangani holda Chingizzon yasog ‘idan ham unumli foydalangan. Maqolada temuriylarning islom diniga munosabati manbalarda qanday yoritilganligi xususida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Temuriylar, Islom dini, Manba, “Matlayi sa’dayn”, Abdurazzoq Samarqandi, Ulamolar.

АНАЛИЗ СВЕДЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С РЕЛИГИОЗНОЙ ПОЛИТИКОЙ ТИМУРИДОВ В ТРУДЕ «МАТЛАИ САЛЬДАЙН»

Аннотация. Из истории известно, что народы Центральной Азии в разные периоды исповедовали различные религии. Образ жизни народа, жившего на основе идеологии и законов религии, соответствовал её нормам. В жизни народов Центральной Азии ислам играл важную роль. Основав мощную империю, Амир Темур в управлении государством опирался на законы шариата, а также успешно использовал яса Чингисхана. В статье рассматривается, как отношение тимуридов к исламу отражено в исторических источниках.

Ключевые слова: Тимуриды, ислам, источник, «Матлаи саъдайн», учёные.

ANALYSIS OF THE INFORMATION RELATED TO THE RELIGIOUS POLICIES OF THE TIMURIDS IN THE WORK “MATLAI SA’DAIN”

Abstract. History shows that the peoples of Central Asia followed different religions during various periods. The lifestyle of the people, living according to the ideology and rules of religion, naturally aligned with its principles. Islam played a significant role in the lives of the peoples of Central Asia. Amir Timur, who established a vast empire, governed the state based on Islamic Sharia, while also effectively utilizing Genghis Khan’s Yasa. The article discusses how the Timurid dynasty’s attitude towards Islam is reflected in historical sources.

Keywords: Timurids, Islam, source, "Matlai Sa'dayn," scholars.

Kirish. Muqaddas islom dini dastlab Arabiston yarim oroliga tarqalgan qilingan bo’lsa-da, uning rivojlanishi va keng yoyilishiga O’rta Osiyodan chiqqan allomalarimiz katta hissa qo’shishdi. Bu jarayon butun islom olami tomonidan keng e’tirof etilgan. Yurtimizdan yetishib chiqqan ko’plab buyuk allomalar o’zlarining boy ilmiy myeroslari bilan islom madaniyati rivojiga beqiyos hissa qo’shgan. Jumladan, Imom Buxoriy, At-Termiziyy, An-Nasafiy kabi ulug’ islom olimlarining asarları va ilmiy faoliyatı nafaqat ilm-fan tarixida, balki diniy ma’naviyatimizda ham chuqur iz qoldirgan. Yurtimizda saltanat boshqargan hukmdorlar ham islom dinining rivojiga o’z hissalarini qo’shishgan. Xusan, temuriylar islom madaniyatini yuksaltirgani ko’plab manbalarda qayd qilingan. Temuriylar din jamiyat va davlatning rivojidagi hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini juda yaxshi bilishardi.

Asosiy qism. Amir Temur davlat ishlarini olib borishda mo‘g‘ul yasog‘i bilan bir qatorda islom qonun-qoidalariga ham amal qilgan. Amir Temur o’zi amal qilgan o’n bir yuksak sifatidan ham ko‘rish mumkinki, ularning barchasi islomiy aqidalarga asoslangan. Uning avlodlari ham bu borada ko‘p sayi harakatlar qilgan. Keltirilgan sifatlarning amalda uning avlodlari tomonidan davom ettirilganligi “Matlai sa’dayn”da aks etgan. Amir Temur rahnamoligida faoliyat yuritgan islom olami olimlari orasida, Shamsuddin Munshiy, Abdulloh Lison, Abdujabbor Xorazmiy, Bahruddin Ahmad, Nig’monuddin

HISTORY

Xorazmiy, Xoja Afzal, Sa'duddin Taftazoniy, Jalol Hokiylar, Alouddin Koshiy va boshqalarni qayd etish mumkin [14, 23]. Asardagi diniy sohaga oid ma'lumotlarni shartli ravishda bir necha guruhga ajratib tadqiq qilishimiz mumkin.

Shohrux Mirzo taqvodor va tinchliksevar bir hukmdor bo'lib, tafsir, hadis va fiqh kitoblarini ko'p o'qir edi [3, 72]. Islom diniga e'tiqodi juda kuchli bo'lgani holda, boshqalarni, ya'ni o'z farzandlari, qo'l ostidagi amirlar va sulola vakillarini ham bunga da'vat etib kelgan. U yoshligidanoq taqvodor va dindor sifatida o'zini ko'rsatgan edi [9, 30-32]. Asarda uning davlat boshqaruviga oid pand nasihatlari matni ham keltirilgan bo'lib, unda asosan, dinga mustahkam turishga qilingan chorlovlarni ko'rishimiz mumkin. Xususan, Pir Muhammad Mirzo o'z elchilarini Shohrux Mirzo tomon yo'llab, uning hukmronligini tan olganini bildirganda, davlat boshqaruvi borasida islom aqidalariga qat'iy rioya qilishga ko'rsatma byeriladi. Shohrux diniy olamdagisi eng muhim shaxslardan biri bo'lib, turli guruhlarning manfaatini hurmat qilar va qo'llab quvvatlar edi. Uning davrida Hirot boy shahar bo'lib, olimlar va so'fiylarni magnitday o'ziga tortar edi [7, 208].

Shohrux otasi kabi turk-mo'g'ul an'analarini saqlab qolgan holda davlatni boshqarishdan ko'ra, ko'proq sunniylik tartib tamoyillarini ilgari surgan musulmon davlati boshqaruviga aylantirdi [8, 155] va buni farzandlariga ham targ'ib qildi. Movarounnahr va Turkiston mamlakatini Mirzo Ulug'bek ko'ragonga topshirilganligiga atab yozilgan bayonda otaning farzandiga davlatni boshqarish bilan bog'liq pand nasihatlari o'rinni o'lgan. Uning matni quyidagicha: "Haq taolo bu buyuk in'om va ulug' marhamatni bizga ato qildi; yarog'-aslhamizning ojizligi va holatimizning nuqsonliligiga qaramay bizni tanlash nazari bilan taqdirlab, farmonimizni olam mamlakatlari uzra joriy qildi, bu — Allohning lutfidir, Alloh uni xohlagan kishisiga ato qiladi. Endi davlat va podshohlik qadrini bilib, ilohiy ne'mat shukrini bajo keltirgin hamda insof vaadolat eshiklarini hojatmandlar yuziga ochiq tutgin, barcha ishlarda oyatdagি Yo Dovud! biz seni yyerda o'zimizga xalifa qilib tayin etdik, endi sen odamlar orasida haqqoniy hukm yurit! degan so'zlarga muvofiq amal qilgin, Alloh o'z salomini yo'llagur payg'ambar vorislari bo'lmish ulamolarni ehtirom ko'zi tagiga olib, in'om nazari bilan mamnun tutgin, diniy mojarolar bo'yicha ish ko'rganda ularning fatvosini chetlab o'tmagin, "Hidoya"ning muallifi deb mashhur bo'lgan millatu dinning dalili shayxulislom Abduljalil al-Marg'inoniyning atoqli va oliy maqom xonadoniga nisbatan izzat-ehtiromda bo'lib, u kishining avlod-ajdodlaridan tortib islom mashoyixlari va zamona yo'lboshchilar bo'lib kelayotgan farzandlarini hammadan yuqori qo'yib, barcha hollarda ularning sha'n-shavkat mulohazasiga rioya qilgin...." [0, 161-162]. Mirzo Ulug'bek chuqur e'tiqodli, din rivojiga ulkan hissa qo'shgan, masjid va madrasalar qurdirgan, dunyoviy ilmlar bo'yicha yetuk va mashhur olim bo'lgan. Biroq, sobiq tuzum davrida uning aniq fanlar rivojiga ko'rsatgan hissasini noto'g'ri talqin qilish urinishlari ham bo'lgan. Uni xudosiz bo'lganligini ta'kidlashga qaratilgan kampaniyalar uyuşhtirilgan edi. XII asrda yashab o'tgan, islom huquqi bo'yicha eng kuchli olimlardan biri bo'lgan Burhoniddin Marg'inoniyning fiqhiy asari "Hidoya" shar'iy hukmlar uchun asosiy manba bo'lib xizmat qilgan. Uning Samarqand va Buxoroda ko'plab izdoshlari qolgan bo'lib, ular temuriylar davrida ham faoliyat olib borishgan [10, 56].

Shohrux Mirzo musulmon bo'limgan mamlakatlarni musulmon bo'lishga da'vat etishda ham ko'p harakat qilgan. Xitoy elchilar 1412-yilda Hirotga kelib, ishlarni bajarib qaytib ketishga ijozat olganda, unga do'stona bir xat yozib jo'natadi. Xat yozishdan maqsad qilib Xitoy podshohi Doy Minning hozirga qadar islom dinini qabul qilmagani, shariat bo'yicha ish tutmayotganligi va zora shu maktub sabab bo'lib islom dinini qabul qilishidan umidvorlik ko'rsatiladi. Nasihatnomha tarzida yozilgan xatda dastlab, Alloh taolo ulug'lanib, islom dinining sifatlari ta'riflanadi. Xitoy podshohi ko'p xudolikdan voz kechib, Islom dinini qabul qilsa, ikki mamlakat o'rtasidagi hamkorlik va savdo aloqalar yanada mustahkamlanishi ta'kidlanadi. Shuningdek, avval musulmon bo'limgan va Movarounnahr, Xuroson, Fors va Dashti Qipchoq kabi o'lkalarda katta zafarlar quchib, o'z sultanatini kengaytirgan va musulmonlikni qabul qilgan mo'g'ul hukmdorlari hayoti ibrat qilib ko'rsatiladi [0, 225-229]. Bu da'vatlar Xitoy podshohiga qanchalik ta'sir qilganligi noma'lum, albatta, lekin u islonni qabul qilmagan. Islonni qabul qilmagan bo'lsa-da, qaysidir ma'noda Xitoy o'lkasida musulmonlarning erkin harakatlanishiga, islom aqidalarining yoyilishiga xizmat qilgan deb aytishimiz mumkin. Zero, Xitoya borgan elchilar u yerda bemalol ibodatlarini qilishi, ramazon oylarida ro'za tutishi va bunga ular tomonidan hech qanday e'tiroz bo'limganligi, aksincha e'tiqodlarini hurmat qilgan holda sharoit qilib berilganligi G'iyosiddin Naqqosh tomonidan qayd etiladi. Hattoki, Pekin shahrida musulmonlar uchun masjid qurilgan bo'lib, elchilar va savdogarlar ibodat qilishlari mumkin edi [0, 441].

Shohrux Mirzo davrida Hirot shahri islom dinining markaziga aylanadi. U yyerda ko'plab diniy olimlar yetishib chiqadi. Bunga bir sabab, Shohrux Mirzoning o'ta talabchanligi bo'lsa, boshqa sabab u yyerda yaratilgan shart-sharoitlar edi. Hirot shahrida 1410-yilda madrasa va xonaqoh qurib bitkaziladi va

HISTORY

ularning ochilishida Shohruxning shaxsan o‘zi ishtirok etadi. Rumdan to Chingacha bo‘lgan katta hududda bu imoratlarga o‘xhashi bo‘lmagan deya ta‘riflangan mazkur maskanlarda diniy va dunyoviy ilmlar puxta o‘rganilgan. Diniy va dunyoviy ilmlarga bag‘ishlangan eng sara kitoblar jamlangan, eng kuchli olimlar dars berish uchun tayinlangan edi. Dars mashg‘ulotlari barcha uchun ochiq bo‘lgan. Madrasaga Jaloluddin Yusuf Uvbahiy, Jaloluddin Yusuf Halloj, Mavlono Nizomuddin Abdurrahim Yor Ahmad va Xoja Nasiruddin Lutfulloh ibn Xoja Azizullohlar mudarrislikka tayin qilingan. Mazkur ulamolar fiqh, tafsir kabi diniy ilmlar bo‘yicha dars berish bilan mashg‘ul bo‘lgan. Xonaqohga shayxlik lavozimiga esa Xoja Alouddin Ali Chishtiy tayinlangan. Shuningdek, xonaqohga barcha mas‘ul lavozimlarga munosib nomzodlar tayinlanib, vaqflari ishtirokchilik-shyeriklik yo‘li bilan belgilab qo‘yilgan. Ushbu xonaqohga keyinchalik, 1470-yilda Abdurazzoq Samarqandiy shayxlik lavozimiga tayinlanadi [0, 194].

Hirot shahri islom dini markazi sifatida butun dunyoga mashhur bo‘ldi. U yyerda olib borilayotan ilmiy ishlar va boy kutubxonada saqlanayotgan noyob kitoblar islom mamlakatlarida mashhur edi. Xususan, 1439-yilda Misr sultoni Al-Malik Zohir Chaqmoqbekning elchilari Hirotga tashrif buyurib, u yyerda saqlanayotgan noyob kitoblar — Shayx Abu Mansur Moturidiyining “Ta‘viloti ahli sunnat”, Imom Faxruddinning “Tafsiri kabir”, “Sharhi Talxisi Jome”, mavlono Alouddin Pahlavonniin “Sharhi Kashshof” asarlarini taqdim etishni iltimos qiladi. Ushbu kitoblar kutubxonada mavjud bo‘lsada, boshqatdan nusxa ko‘chirtirilib elchilarga taqdim etiladi [2, 83-84].

Shohrux Mirzo shariat shartlariga va diniy peshvolar ko‘rsatmalariga imkon qadar rioxaya qilgan. Din peshvolaridan biri Shamsuddin Muhammad ibn mavlono Shayx Ali Shohrux Mirzo huzuriga kelib sovunxona qurilishi noshar‘iy ish, uni pishirish man’ etilgan deb e’tiroz bildiradi. Dastlab, bu e’tiroz inobatga olinmaydi va shayxning keskin bayonotidan so‘ng, sovunxona qurilishi to‘xtatiladi [2, 83-84].

Gavharshod og‘o ham bu jarayonlardan chetda qolmagan holda yaxshi imoratlar qurdirib ilm ahliga homiyliklar ko‘rsatadi. Lekin, Shohrux Mirzo bevosita o‘zi rahbarlik qilib ochilish marosimlarida ishtirok etib, mas‘ullarni tayinlashda o‘ta talabchanlik bilan yondoshadi. Gavharshod og‘o homiyligida 1432-yilda qurib bitkazilgan madrasa va xonaqohga shu yili 4-oktyabr kuni Shohrux tashrif buyurib avvalroq imomlikka tayinlangan Shayx Ruknuddin ibn shayxulislom Shayx Shahobuddin al-Bistomiyning xutba o‘qishidagi juz’iy kamchiliklarni topib uni xatiblikdan ozod qiladi. Uning o‘rniga Shamsuddin Muhammad ibn Avhad xatiblikka tayinlanadi [2, 25].

Shohrux Mirzoning bu sohalarga talabchanligi yuqorida aytib o‘tildi. Bu kabi imtihonlardan asar muallif Abdurazzoq Samarqandiy ham chetda qolmagan. Unga uyushtirilgan fitna tufayli bilimsizlikda ayblangach, muallifni hukmdorning shaxsan o‘zi islom dini bilimdonlari ishtirokida imtihon qiladi. Imtihonda talabgorlarning Abduljalil al-Marg‘inoniyning “Hidoya” va Alouddin Pahlavonniin “Sharhi Kashshof” asarları bo‘yicha qay darajada bilimga ekanligi sinab ko‘riladi. Ushbu imtihonidan Abdurazzoq ishonch bilan o‘tadi va o‘zi ishini davom ettirishga ko‘rsatma oladi [2, 91-93].

Uning qiyinchilik zamonlarda aholiga nisbatan muruvvatli bo‘lishi ham eslatib o‘tiladi. Xurosonda, xususan, Hirotda 1406-yilda misli ko‘rilmagan qahatchilik sodir bo‘ladi. Aholi ancha aziyat chekib qiyin ahvolda qoladi. Bug‘doy narxi o‘ta balandga ko‘tarilib ketadi. Shohrux Mirzo mazkur holatda shariat qoidalariiga amal qilgan holda omborlarni oqtirib, arzon narxlarda bug‘doyni aholiga sotishni buyuradi [0, 105].

Asar muallifi Shohrux Mirzoning e’tiqodi mustahkamligini ko‘rsatishga urinar ekan, bir voqeani voqeа guvohi bo‘lgan ishonchli kishi og‘zidan keltirib o‘tadi [0, 109]. Anglashiladiki, Mirzo Umar ishlari yurishmay, Xurosonga Shohrux huzuriga kelayotganligi xabari keladi. Shunda bir amir Mirzo Umarning kelishi yaxshilikka emas, u sizning mulkingizga ega chiqmoqchi, uni oldinroq daf qilish kerak edi deb nola qiladi. Shohrux Mirzo esa, buning barchasi Allohnning qo‘lida, taxtni Alloh o‘zi byeradi va o‘zi oladi qabilida javob byeradi. Bu javobdan amirlar va ayonlarning unga bo‘lgan hurmati oshib ketadi.

Shohrux Mirzoning xayrlı ishlaridan yana biri islom dini uchun xizmat qilgan, katta e’tiborga molik bo‘lgan shayxlar va olimlar mozorini obod qilib, maqbaralar qurdirgani hamdir. Bu kabi qabrlar boshiga ko‘p ziyyoratchilar kelishi tufayli, bunday maqbaralarning ahamiyati katta edi. Gozurgohda 1425-yilda Xoja Abdulloh Ansoriyga atab qurdirilgan maqbara shular jumlasidandir [0, 473-475]. Mazkur inshoot pishiq g‘ishtdan, yyerlariga taroshlangan toshlar yotqizilgan holda o‘ta hashamatli qilib 1427-yil bitkaziladi [0, 494]. Manbadagi ma’lumotlardan ma’lum bo‘ladiki, bu kabi inshootlarning qurilishi Shohruxning sunniylik mazhabи vakillari e’tiborini qozonishga katta yordam byergan [3, 14].

Temuriylarning yaxshi fazilatlari bilan bir qatorda nuqsonlari ham bo‘lgan, albatta. Boysung‘ur Mirzoning 1433-yil 20-dekabrda vafot etishi munosabati bilan uning ta‘rifi uchun to‘liq bir bayon bitilgan. Unda uning barcha yaxshi fazilatlari — ilm ahli, hunarmandlar, san’atkorlar va din peshvolariga ko‘rsatgan

HISTORY

homiyliklari, o‘zining ham olim va shoir ekanligi e’tirof etilgan. Shu bilan birga, uning shunchalik yaxshi fazilatlarga ega bo‘lishiga qaramasdan, ichkilik ichishga mukkasidan ketganligi tanqid qilingan [2, 34].

Umuman olganda, Shohrux hukmronligi davrida ichkilikbozlik kamayib ketgan. Shariat bo‘yicha ta’qiqlangan ishlarni bartaraf etishda, ayniqsa, katta e’tibor bergan. Uning yaqin kishilarini va mulozimlari ichkilik ichishdan butunlay voz kechib ketadi. Lekin, uning farzandlari orasida ichkilikka ruju qo‘yanlari bor bo‘lib, ularni bu yo‘ldan qaytarishga hech kimning haddi sig‘mas edi. Shu munosabat bilan, ayrim amirlar bu holatni hukmdorga yetkazadi va uni bartaraf etish uchun harakat boshlanadi. Muhammad Jukiy va mirzo Alouddavlalarning xumxonalarini sharobga to‘la bo‘lganligi sabab ularni to‘kib tashlash uchun Shohruxning shaxsan o‘zi borib xumlarni sindirib shariat hukmi bo‘yicha ish tutadi. Asarda bu voqealab sabab mamlakat yanada rivojlanib ketganligi e’tirof etiladi [2, 96-97].

Asarda yozilishicha islom dinini yangilab turish uchun har yuz yilda bir kishi jo‘natiladi. Asar muallifi Shohrux aynan o‘sha odamligiga ishora qiladi. Uning 1447-yil 14-mart kuni vafot etganligi munosabati bilan islom dini oldidagi xizmatlari, amallari yana bir bor eslab o‘tiladi. Xususan, Shohrux zamonida Oliy majlis davrasida doimo mavoliylar fozillar, aholidan yetishgan ularga tenglashuvchi kishilar hozir bo‘lib, ish vaqtini orasida sevimli soatlarda diniy ilmlar bo‘yicha bahslashish va yaqiniya fanlari bo‘yicha muzokara qilish, tafsir, hadis, fiqh va tarix kitoblarini qiroat qilish bilan mashg‘ul edilar. Hukmdorning o‘zi safarda ham, muqim turgan vaqtlarida ham oyning bayz kunlarida (ro‘za tutish maqbul bo‘lgan kunlar. A.S.) va oy boshlarida ro‘za tutar edi, choshgoh va boshqa nafl namozlarini uzuksiz ado etishni lozim va domiy deb bilar hamda barcha qimor o‘yinlari, bachkana ovunishlar, xotinbozlik va g‘ayri shar‘iy mashg‘ulotlardan ehtiyoj bo‘lib, o‘zini tutar edi [2, 201-202].

Mazkur manbada Abul Qosim Boburning ham diniy sohalar bo‘yicha amalga oshirgan ishlari to‘g‘risida ma’lumotlar topishimiz mumkin. Xususan, muqaddas qadamjolarni obod qilganligi, mashhur shayxlar suhbatida bo‘lib ular tomonidan bildiriladigan fikrlarga imkon qadar qulqoq tutganligi, din dushmanlariga nisbatan murosasiz bo‘lganligi ta’kidlangan. U ham bobolari kabi doim ulamolarni o‘ziga yaqin tutgan. Davra-suhbatlari va ilmiy bahslar uyuştirib turgan. Uning huzurida bo‘lib o‘tgan ilmiy bahs bayoni ham mashhur bo‘lib, unda tafsir ilmi bo‘yicha “fikr” ma’nosi tahlil qilingan. Mavlono Qutbuddin Ahmad al-Qozi al-Imomiy, Shamsuddin Muhammad Jojarmiy, Na’middin Abdurahim Koshg‘ariy va boshqa mashhur ulamolar ishtirok etgan bahsda mashhur tafsirshunos olimlar asarlaridan foydalanilgan holda masalaga oydinlik kiritilgan [2, 387-388].

Abul Qosim Boburning vafoti 1457-yil 21-mart kuni sodir bo‘lgan. Asar muallifining voqealar bayoni va yozish uslubiga muvofiq uning vafoti munosabati bilan marhumning faoliyatiga to‘xtalib o‘tiladi. Unga ko‘ra Abul Qosim Bobur bir qator diniy asarlar: Faxruddin Ibrohim Hamadoniy Iroqiyining tasavvufiy asari “Lamaot”, Mahmud ibn Abdulkarim Shabistariyning (1320-yil v.e.) tasavvufiy asari “Gulshani roz” va Muhyiddin Muhammad ibn al-Arabiyining (1240-yil v.e.) tasavvufga oid mashhur asari “Fusus al-hikam”)ni yaxshi o‘zlashtirib olganligi va darvishlarga mehr-muruvvat ko‘rsatishi e’tirof etilgan. Lekin ota-bobolari mazhabidan chetga chiqmaganligi, ya’ni ahli sunna jamoatidan hanafiy mazhabiga sodiqligini ta’kidlagan [2, 400].

Sulton Abu Sa’id to‘g‘risida ham shu tarzdagi ma’lumotlar keltirilgan. Uning ham boshqa temuriylar kabi muqaddas joylarni ziyyarat qilishni kanda qilmasligi, aziz avliyolar, diniy olimlar suhbatida ko‘proq bo‘lishi eslatib o‘tilgan.

Asarda Sulton Husayn Boyqaroning diniy masalalar bo‘yicha olib borgan siyosati haqida ham qiziqarli ma’lumotlar berilgan. U Xuroson hukmdoriga aylangach, bir guruh shia mazhabiga tarafdarlari, turli gapso‘zlar qilib, uni “ahli sunna mazhabidan shia mazhabiga o‘tsa kerak” degan gumon tarqatadi. Bunga sabab qilib uning sof e’tiqodli ekanligi, bir necha vaqt mamlakatning chekka hududlarida aylanib yurganligi ko‘rsatiladi. Shuning uchun shia tarafdarlari bundan foydalanib xutbagga o‘n ikki imom nomini kiritib, xulofoyi roshidin nomlarini olib tashlashga ko‘p harakat qiladi. Sulton Husayn bu masalani hal etish uchun Abdulrahmon Jomiyga topshiriq beradi va xutba oldingi qoida bo‘yicha o‘zgarishsiz qoldiriladi. Lekin bu bilan ham shialarning fitnasi yakuniga yetmagan. Shia mazhabi targ‘ibotchilari jamoat joylarida shia mazhabini ulug‘lab, ahli sunnani kamchiliklarini aytib targ‘ibot ishlarini kuchaytiradi. Sulton Husayn bu ig‘volarni uzil-kesil hal qilish uchun bir guruheni jo‘natib fitnaga yasaydi [2, 641].

Xulosa. Tadqiqotda temuriylar davrida diniy siyosatning ahamiyati, ayniqsa, Abdurazzoq Samarcandiyning “Matlayi sa’dayn va majmayi Bahrayn” asaridagi diniy munosabatlar va siyosiy boshqaruvning ta’siri tahlil qilindi. Ma’lumotlar asosida Amir Temur va uning avlodlari davlat boshqaruvida islom shariati va Chingizzon yasog‘ining o‘zaro uyg‘un holda qo‘llaganligini ko‘rish mumkin.

Temuriylarning diniy sohadagi siyosiy faoliyatiga bag‘ishlangan voqealar tahlil qilinib, Shohrux Mirzo va boshqa temuriy hukmdorlar islom olami bilan aloqalarni mustahkamlashga katta e’tibor

HISTORY

byerganligi, fiqh, tafsir va hadis kabi diniy ilmlarni rivojlantirganligi oydinlashdi. Chunonchi, asarda Shohrux Mirzo, islom ilmlarini chuqur o‘rgangan va davlat boshqaruvida diniy qonun-qoidalarga amal qilishga harakat qilgan hukmdor sifatida tasvirlanadi. Bundan tashqari, asarda Shohrux Mirzo davrida ilm-fan rivojiga qaratilgan alohida e’tibor va Hirot shahrining islomiy markazga aylanishi haqida ham ma’lumotlar keltirilgan. Hirotda madrasalar, xonaqohlar va diniy ilm-fan markazlari faoliyat yuritgan bo‘lib, bu joylar islom olami uchun katta ahamiyat kasb etgan.

Xulosa qilib aytganda, manbadan temuriylar davrida diniy siyosatning qanchalik muhim bo‘lganligi va ular tomonidan islom madaniyati rivojiga qo‘shilgan ulkan hissani bilib olish mumkin. Temuriy hukmdorlar islom dinini faqat diniy e’tiqod emas, balki davlatni boshqarishda muhim yo‘nalish sifatida ko‘rganligi hamda din va siyosat uyg‘unligi asosida davlatni boshqarishga intilganliklari bu davrning o‘ziga xosligini namoyon etadi.

ADABIYOTLAR:

1. *Самарқандий Абдураззоқ. Матлаи саъдайн ва мажмаъи баҳрайн. II Жилд. I қисм. 1405-1429 йил воқеалари // Форс тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳли лугатлар муаллифи А. Ўринбоев. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008. – 632 б.*
2. *Самарқандий Абдураззоқ. Матлаи саъдайн ва мажмаъи баҳрайн. II Жилд. 2-3 қисмлар. 1429-1470 йил воқеалари // Форс тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳли лугатлар муаллифи А. Ўринбоев. Географик номлар ихоҳли кўрсаткичи О. Бўриев. Тарихий шахс, воқеа ва атамаларга изоҳ бернида F. Каримов ва Э. Миркомиловлар иштирок этишган. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008. – 832 б.*
3. *Aka İ. Mirza Şahruh ve zamani, 1405-1447. – Türk Tarih Kurumu Basimevi, 1994. – T. 14. –C. 72*
4. *Devin De Weese. Islamization and Native religion in the Golden Horde. 1994*
5. *Devin De Weese. Yassavi Sufi Communities in the Temurid Yera/Materials of the International Scientific conference "Amir Temur and his place in the World History".*
6. *Hamid Ilghar. Jo-Ann Gross External Relations of the Central Asian Naqshbandiya in the Late Timurid Period.*
7. *Manz B. F. Powery, politics and religion in Timurid Iran. – Cambridge University Press, 2007. C. 208*
8. *Thrower J. The religious history of Central Asia from the earliest times to the present day. – Mellen, 2004. –C. 155*
9. *Yüksel M. Ş. Timurlarda din-devlet ilişkisi. – Türk Tarih Kurumu Basimevi, 2009. –C. 30-32*
10. *Жўзжоний А.Ш. Марғиноний ва унинг издоилари // Масъул мұхаррир З.Исломов, Ҳ.Бобоев. –Т.: “Тошкент ислом университети” нашириёти, 2000. -56 б.*
11. *Ибн Арабиоҳ. Амир Темур тарихи. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари) / Таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи У. Уватов. Масъул мұхаррир A. Ўринбоев. – Тошкент: Мечнат, 1992. 1-китоб. – 328 б.; 2-китоб. – 192 б.*
12. *К.Э.Босворт. Мусульманские династии / Справочник по хронологии и генеологии. Перевод с анг. и примечание П.А.Граязневича. – М., 1971. –324 с.*
13. *М.Мамажонова. Абдураззоқ Самарқандийнинг Бойсунгур Мирзо ҳақида маълумотлари // Шарқшунослик. – Тошкент, 2002. – № 11. – Б. 37-38.*
14. *Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осий тарихида тутмаган ўрни ва роли. – Т.: Фан, 1993. – Б. 23.*

HOFIZ TANISH BUXORIYNING “ABDULLANOMA” (“SHARAFNOMAYI SHOHİY”) ASARI BUXORO XONLIGI TARIXINI O’RGANISHDA MUHIM MANBA

Babayarova Shahnoza Shuxratovna,
Navoiy davlat pedagogika instituti tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada tarixchi Hofiz Tanish Buxoriyning 16 asr Buxoro xonligi davrini yoritib beruvchi mashhur asari “Abdullanoma” (“Sharafnomayi shohiy”) asarining asosiy mazmuni, mohiyati, noyob manba sifatidagi ahamiyati va Buxoro xonligi tarixini o’rganishda o’zining hanuzgacha ilmiy qimmatini saqlab qolgan original asar ekanligi haqida ilmiy ma’lumotlar keltiriladi.

Kalit so’zlar: mustaqillik, davlatchilik, Buxoro xonligi, XVI asr tarixiy manbalari, Masjidlar, madrasalar, to’g’onlar, Hofiz Tanish Buxoriy, “Abdullanoma”, elchilik va savdo munosabatlari, Dashti Qipchoq, iqtisodiy aloqalar, tarixiy voqealar.

ПРОИЗВЕДЕНИЕ ХАФИЗА ТАНИША БУХАРИ «АБДУЛЛАНОМА» («ШАРАФНОМАИ ШАХИ») - ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК ПРИ ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ БУХАРСКОГО ХАНСТВА

Аннотация. В статье рассмотрено основное содержание, суть, значение произведения «Абдулланома» («Шарафномайи Шахи»), известного труда историка Хафиза Таниша Бухари, проливающего свет на период существования Бухарского ханства в XVI веке, и представлена его значимость как уникального источника, а также оригинальные труды, до сих пор сохраняющие свою научную ценность в изучении истории Бухарского ханства.

Ключевые слова: независимость, государственность, Бухарское ханство, исторические источники XVI века, мечети, медресе, плотины, Хафиз Таниш Бухари, «Абдулланома», посольство и торговые отношения, Даши Кипчак, экономические связи, исторические события.

THE WORK «ABDULLANOMA» («SHARAFNOMAI SHAHI») BY HAFIZ TANISH BUKHARI IS AN IMPORTANT SOURCE FOR STUDYING THE HISTORY OF THE BUKHARA KHANATE

Abstract In the article, the main content, essence, significance of the work "Abdullanoma" ("Sharafnomayi Shahi"), a famous work of the historian Hafiz Tanish Bukhari, which sheds light on the period of the Bukhara Khanate in the 16th century, and its importance as a unique source, and the original work that still retains its scientific value in the study of the history of the Bukhara Khanate, are presented. scientific information is provided.

Key words: independence, statehood, Bukhara Khanate, historical sources of the 16th century, Mosques, madrassas, dams, Hafiz Tanish Bukhari, “Abdullanoma”, embassy and trade relations, Dashti Kipchak, economic ties, historical events.

Kirish. Tarixiy manbalardan ma’lumki, XVI asr Buxoro xonligi tarixi manbalarga boyligi va turli-tumanligi bilan ajralib turadi. Mustaqillikka erishganimizdan so’ng biz tariximizga doir har bir voqealarni asl holaticha o’rganish imkoniyatiga ega bo’ldik. Chorizm davrida milliy tariximizga haqqoniylik bilan yondashilmadi, Vatanimiz tarixi sovet tizimiga mos qilib o’rgatilgan bo’lsa-da, ota-bobolarimiz o’zligini, o’z tarixini unutmasdan bizgacha qoldirishga harakat qildilar. Zero tarix bugun va kelajakning ko’zgusi. Mustaqil hayotimizda buyuk maqsadlar sari intilishimiz uchun, avvalo, madaniy-ma’naviy merosga ega bo’lishimiz, Vatanimiz tarixini o’rganib, atroflicha tahlil qilishimiz va xulosa chiqargan holda ertangi kun uchun harakat qilmog’imiz darkor.

Prezidentimiz SH.M.Mirziyoyev 2020-yil 25-dekabrda yoshlar forumida ishtirok qilib nutq so’zladilar va bu navqiron avlodga katta motivatsiya bag’ishladi. Prezidentimiz o’z so’zlarida “Ulug’ allomalarimiz, o’zlarining olamshumul kashfiyat va ixtiolarini sizning yoshingizda ayni kuchga to’lgan navqiron chog’larida amalga oshirganlar. Siz ham buyuk ajdoddlardan ibrat olib, hayotda mo’jizalar yaratishga astoydil intilishimiz kerak,”- deya ta’kidladi.[1]

Asosiy qism. Buxoro xonligi tarixi ko’plab adabiyotlarda ham yoritilib, bu davr bir qancha rus va o’zbek olimlari tomonidan o’rganilgan. Buxoro xonligida XVI asr Shayboniyalar hukmronligi davri bir

HISTORY

qancha adabiyotlarda keltirib o'tilgan bo'lib, B.Ahmedovning "Tarixdan saboqlar"[2] , "O'zbek ulusi"[3], Azamat Ziyoning "O'zbek davlatchilik tarixi"[5], B.Mirzaqulovning "Buxoro tarix zarvaraqlarida"[6] kabilarni misol keltirish mumkin.

Demak, davlatchiligidan muhim tayanchi bo'lgan Buxoro xonligining siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy tarixi, hukmronlik qilgan shaxlar faoliyati, markaziy va mahalliy boshqaruv hamda mamlakatda faoliyat olib borgan mansabdar shaxslarning hayoti, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy sohalarda amalga oshirilgan islohotlar va shu kabi muhim xususiyatlarini o'rganishda o'sha davr muarrixlari tomonidan yozilgan asarlar, tadqiqotlar natijasida yig'ilgan ma'lumotlar katta ahamiyatga egadir.

Dashti Qipchoq, Movarounnahr va Xurosonda XVI asrda yuz bergan tarixiy voqealar sharhiga bag'ishlangan birlamchi manbalar anchagina. Ularning ayrimlari Shayboniyalar davrida Buxoro xonligi davlatchiligi, harbiy-siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy masalalarni qamrab oladi.

Milliy davlatchiligidan rivojida alohida ahamiyat kasb etgan shayboniyarning eng yetuk hamda ko'za ko'ringan vakillaridan biri bu shubhasiz, Abdullaxon II (Abdullaxon ibn Iskandarxon) dir. Uning hukmronligi va faoliyatini yoritib beruvchi manbalardan biri Hofiz Tanish Buxoriy tomonidan fors-tojik tilida yozilgan "Sharafnomayi shohiy" yoki "Abdullanoma" asaridir.

Buyuk temuriylar davlati yemirilgach, hokimiyat tepasiga kelgan Shayboniyalar(1500-1601) tarqoq mamlakatni markazlashtiradi va tinchlikni ta'minlaydi. Muhammad Shayboniyxondan keyin davlatni yaxlitligini saqlab, markazlashtirgan shayboniyarning yirik vakili Abdullaxon II edi. Aynan mana shu davr tarixini yoritishda yordam beruvchi Hofiz Tanish Buxoriyning "Abdullanoma" ("Sharafnomayi shohiy") asari qimmatli manbalar qatoriga kiradi. Hofiz Tanish Buxoriy haqida yetarlicha ma'lumotlar bizgacha kelmagan. U o'z zamonasining yetuk shoirlaridan bo'lgan.U "Naxliy", "Kiromiy" taxalluslari bilan mashhur. Hofiz Tanish Buxoriy 1540-yilda Buxoroda tug'ilgan.Uning otasi mavlono mir Muhammad Ubaydullaxon zamonida (1533-1539) Buxoroda istiqomat qilgan va xonning yaqin kishilaridan bo'lgan. U 1550-yilning boshlarida Qashg'arga ketib qolgan va oradan ikki yil chamasi vaqt o'tgach o'sha yerda vafot etgan.[7,4]

Hofiz Tanish Buxoriy Buxoro madrasalarida o'qib ta'lim oladi.Abdullaxon saroyining yetuk olimlari qatorida bo'lgan va 1584-yili Abdullaxon II yaqin odami Qulbobo Ko'kaldosh tavsiysi bilan "Abdullanoma" asarini yozishga kirishgan, saroy tarixchisi vazifasida bo'lgan.Ma'lumotlarga qaraganda, Hofiz Tanish Buxoriy asarni yoza boshlaganida 36 yoshda bo'lgan.[7]

Hofiz Tanish Buxoriy o'zining shoh asari – "Abdullanoma"(Sharafnomayi shohiy" asari shayboniy hukmdor Abdullaxon II ga bag'ishlangan bo'lib, 1584-1588 yillarda Buxoroda fors tilida yozilgan.

Muallifning rejasiga ko'ra, asar muqaddima, ikki qism (maqola) va xotimadan iborat bo'lishi mo'ljallangan. Muqaddimada, odatdagidek, oliy hukmdorning sha'niga hamd-u sano, asarning yozilish sabablari, Abdullaxonning ota-bobolari, qadimdan Markaziy Osiyoda istiqomat qilgan turk-mo'g'ul qabilalari, Chingizzon va uning avlodи haqida qisqacha ma'lumot berilgan.Birinchi maqolada O'rta Osiyo Qozog'iston va qo'shni xorijiy mamlakatlarda 1583-yildan keyin yuz berishi mumkin bo'lgan voqealar o'rinn olgan. Muqaddimada Abdullaxonning sifatlari, uning bilan zamondosh bo'lgan shayxlar, olimlar, shoirlar, vazirlar va amirlar shuningdek, Abdullaxon zamonida qurilgan binolar haqida ma'lumot berilgan.Lekin asarni yozilish jarayonida reja o'zgargan, birinchi va ikkinchi maqolalar qo'shib yozilgan.Xotima esa muallifning bevaqt vafoti tufayli tugallanmay qolgan.[8] Mutribiyuning guvohlik berishicha, "Abdullanoma" asarining oxirgi qismini Abdullaxon II ning topshirig'i bilan qozi Poyanda Zominiy (1602-yilda) yozgan.

"Abdullanoma" asari sharqshunos olim Sodiq Mirzayev tomonidan o'zbek tiliga to'liq tarjima qilingan.Bu asar B.Ahmedov so'z boshisi va izohlari bilan birlgilikda 2-marta nashr etilgan. Asarning rus tilidagi tarjimasi M.Salohiddinova tomonidan amalga oshirilib, uning faqat I-II qismlari faksimilesi bilan chiqarilgan. Asarning qo'lyozma nusxalari O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti fondlarida saqlanadi (inv № 2207,3781). Sankt-Peterburgda asarning uchta qo'lyozmasi mayjud.

"Abdullanoma" ning asosiy qismida Shayboniyxondan so'ng, Movarounnahrdagi siyosiy vaziyat uning bir qancha mayda hokimliklarga bo'linib ketishi, Abdullaxonning markaziy hokimiyatni mustahkamlash va mamlakatni siyosiy jihatdan birlashtirishga qaratilan harakatlari, uning Dashti Qipchoq va Xurosonga yurishlari, XVI asrning 80-90-yillarida Buxoro, Xorazm va Badaxshondagi siyosiy vaziyat hamda Xorazm bilan Badaxshonning Buxoro xonligiga qo'shib olinishi kabi tarixiy voqealar bayon etiladi.

Asarda XVI asrda Movarounnahr bilan Turkiya, Hindiston va Eron o'rtasidagi munosabatlarga hamda Rossiya bilan savdo aloqalariga oid ma'lumotlar bor. Unda XVI asrda Buxoro xonligi qo'shinlarining tuzilishi, harbiy taktikasi, qurol-yarog'lari hamda Movarounnahrdagi, shu jumladan Buxoroda qurilgan me'morchilik obidalari va suv inshootlari to'g'risidagi ma'lumotlar keltiriladi."Abdullanoma"da Movarounnahr xalqlarining etnik tarkibi, jumladan qang'li, qipchoq, xalaj, og'ajiri, uryonqit, qo'n'irot, uyg'ur, sulduz,bayovut, do'rmon va boshqa qavmlarning kelib chiqishi va ularning urf-odatlari to'g'risida

HISTORY

ma'lumotlar bor. "Abdullanoma" ni yozishda Narshaxiyning "Buxoro tarixi", Rashiduddinning "Jome atavorix", Juvayniyning "Tarixi jahon kushoy", Mirxondning "Ravzat us-safo", Sharafiddin ali Yazdiyning "Muqaddimai Zafarnoma", Koshifiyning "Rashahot ayn al-hayot, Mirzo Haydarning "Tarixi Rashidiy" va boshqa tarixiy asarlardan foydalangan bo'lsada, ammo asarning asosiy qismi XVI asrda sodir bo'lган ko'pgina tarixiy voqealarini o'z ko'zi bilan ko'rgan shohidlardan to'plangan materiallar asosida yozilgan.^[9] Bu asar Movarounnahr xalqlarining 16-asrdagi siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotini o'rganishda birinchi darajali manbalardan hisoblanadi. B.Ahmedov uni to'ldirib va tuzatib, 1999-2000 yillarda qayta nashr etdi.

"Sharafnomayi shohiy" da Firdavsiy, Rudakiy, Sa'diy, Kamoliddin Binoiy, Mushfiqiy, "Qur'on karim" oyatlari va shunga o'xshagan buyuk shaxslarning she'riy parchalari keltirilgan. Kitobda siyosiy voqealar bilan birga ijtimoiy, iqtisodiy mavzularga doir ma'lumotlar ham mavjud. Shu jumladan, soliq, iqto, suyurg'ol, xiroj, ixrijot, tog'ar kabi davlat tayanch birliklari haqida ma'lumotlar keltiriladi. "Abdullanoma" ning ikkinchi kitobi Movarounnahr va Dashti Qipchoqda to'rt yil 1579-1583-yillarda bo'lib o'tgan siyosiy voqealar hamda Abdullaxonning Badaxshon, Qo'lob, Hirotni bo'yundirishi bilan voqealar haqidagi ma'lumotlar bilan qamrab olingan.

Bizga ma'lumki, Abdullaxon 1567-1576-yillari og'ir kurashlardan so'ng, Movarounnahrni batamom birlashtirib, mustaqil markaziy davlat apparatini o'rnatishga muvofiq bo'ladi. Shuning uchun ham Abdullaxonning yurishlari qiziqarli tasvirlangan. Shu o'rinda bu yurishlarni kitobida saroyni osoyishtaligini ta'minlash uchun qilingan kurashlar deb ta'kidlaydi. Biroq asarda keltirilgan voqealarini diqqat bilan e'tibor bersak, muallif oddiy xalqning bu yurishlardan behisob aziyat chekkanligini guvohi bo'lamiz.

Asarda bo'ysunmagan shahar va qishloqlarning bo'ysunmaganlarini qirib tashlanganligi va mol-mulkari talon-taroj qilinganliklari haqida ko'pgina ma'lumotlar uchraydi. Asarning 1584-1588-yillarda Badaxshon, Qo'lob va Hirotning Buxoro xonligi qo'shib olinishi, Movarounnahr va Xorazmning ana shu yillar ichidagi ijtimoiy-siyosiy ahvolini o'z ichiga olgan qismi Sank-Peterburg va Boku nusxalari asosida arab va fors tiliga Yunusxoja Hakimjonov tarjima qilgan. "Abdullanoma" asari haqiqatdan biza tarixda bo'lib o'tgan voqealar haqida haqiqatni yoritib bergen asardir. Shu jumladan, bu kitobni qancha ko'p mutoalaa qilmaylik, undagi voqealardan yanada yangi tarixiy jarayonlarni aniqlashga musharraf bo'lamiz.

Darhaqiqat, asar Abdullaxonning buyrug'i bilan yozilganligini yoddan chiqarmasligimiz lozim, negaki, bu asarda keltirib o'tilgan voqealar, albatta, Abdullaxonning olib borgan siyosatini qay darajada yuksakligi hamda tarixiy voqealarning ketma-ketligi aniq qilib berilgan. "Abdullanoma" asari har jihatdan mukammal yozilgan tarixiy manba bo'lib, XVI asr tarixini ayniqsa Buxoro xonligi tarixini o'rganishda muhim tarixiy asar sanaladi.⁽⁴⁾ Abdullaxonning tasnifi albatta asarda ajoyib qilib, yoritib berilgan. Shuningdek, asarda o'sha davr zamoni bilan qaraydigan bo'lsak, oddiy xalq qiynganligini ham Hofiz Tanish Buxoriy o'z asarida keltirib o'tadi.

"Abdullanoma" asari haqida bir qancha olimlar ham tadqiqotlari jarayonida uning mukammalligini va uning o'sha davr zamon ruhida yozilganini, haqiqatni yoritilishi boshqa asarlarga nisbatan salmoqli o'rinda turganligini ham ta'kidlab o'tadi. Asarda Abdullaxonning taxtga kelishi jarayonida siyosiy vaziyat qay darajada bo'lganligi haqida ko'p ma'lumot uchramaydi, biroq Abdullaxonning viloyat va shaharlarga qilgan yurishlari haqida ma'lumotlar keltirilgan. Qayd etish lozimki, tarixiy voqealarning jarayoni hamda Dashti Qipchoq va Badaxshondagi elchilik aloqalari haqida ham ko'pgina ma'lumotlar batafsil yoritib berilgan. Shuningdek, asarda jang taktiliklar, harbiy mansabdorlar va ularning vazifalari, yangicha qurollar(to'fang) hamda ularni ishlataladigan muhandislar, harbiy tayyorgarliklar xususidagi qimmatli ma'lumotlarni uchratish mumkin.^[10]

"Sharafnomayi shohiy"da ishorat qilinishicha, XVI asrning 80-yillarida Abdullaxonning buyrug'i bilan hozirgi Nurota rayonidagi Oqchop qihlog'i yaqinida katta to'g'on (band)qurilishi boshlangan. Lekin uning qurilib bitgan-bitmaganligi noaniq. "Fan va turmush" jurnalida olim A.R.Muhammadjonovning "Abdullaxon bandini tekshirganda" sarlavhali maqolasi bosilib chiqdi. Bunda prof Y.G.G'ulomov boshchiligidagi 1957 yilning kuzida Nurota rayonida olib borilgan arxeologik qidiruv ishlari va uning ajoyib natijalaridan biri - "Abdullaxon bandi" xarobalari topilganligi hikoya qilinadi. Bu band Kamal qishlog'inining sharqi-shimoliy tomonida, Oqchopsoyning tog' ungridan chiqib keladigan qismida ekan. A.R.Muhammadjonovning fikricha, bu to'g'on 750-800 ming kubometr suv to'plab, 2,5-3 ming hektar yerni sug'orish imkonini bergen.^[11]

Abdullaxonning 1551-1582 yillarda olib borgan uzlusiz urushlari Shayboniyxon vafotidan so'ng, mayda qismlarga bo'linib ketgan Movarounnahrni qayta birlashtirish, Shayboniyxon davlatini qayta tiklash, markaziy davlatni kuchaytirishga qaratildi. Bunda u deyarli hamma o'zbek qabilalari, Jo'ybor xojalari va ruhoniylarning yordamiga tayandi. U Shayboniy sultonlar va yirik feodallarning bosh-boshdoqligi bilan

HISTORY

shafqatsizlarcha kurashdi va hatto o'z qarindosh urug'larini ham ayamay qirib tashladi. Bu kurashda Abdullaxon va uning o'g'li Abdulmo'mindan boshqa Abulkayrxon xonadonidan bo'lган hamma Shayboniy sultonlar qirib tashlandi. Tinimsiz harbiy yurishlar, qonli urushlar mehnatkash ommanning tinkasini quritdi. Abdullaxon qariyb 40 yil hukm surdi, lekin bari biri ichki feodal urush va nizolarni tamoman bartaraf qilolmadi. U davlatni qurol vositasi bilan, aniqrog'i zo'rlik bilan boshqardi. Feodallarning separatistik harakati Abdullaxon hayotining so'ngi yillarida yana boshlandi va unin vafotidan (1598) keyin kuchayib ketdi. O'g'li Abdulmo'minning hukmronlii 6 oydan oshmadi va u bir guruhi fitnachi feodallar tomonidan qatl etildi.[2]

Xulosa. Muxtasar qilib aytganda, bu asar O'rta Osiyo, Qozog'iston va Xurosonning XVI asrdagi siyosiy hayotini o'rganishda qimmatli manba bo'lib xizmat qiladi. "Abdullahoma" ning tarixiy manba sifatida afzalligi shundaki, u asosiy tarixiy voqealarni obyektiv yoritib bergan. Asar hanuzgacha o'zining ilmiy qimmatini namoyon qilib, ko'pgina olimlar tomonidan XVI asr tarixini o'rganishda originalligini saqlab kelmoqda.

ADABIYOTLAR:

1. *O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Yoshlar Forumidagi nutqi. 25.12.2020.*
2. Ahmedov B. *Tarixdan saboqlar.T: "O'qituvchi"* 1994.B-239.
3. Ahmedov B. *O'zbek ulusi.T:A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti,* 1992.
4. Axmedov B., Munirov Q. *Hofiz Tanish Buxoriy.T.,1963.*
5. Ziyo A. *O'zbek davlatchiligi tarixi T:Sharq,* 2000.
6. Mirzaqulov B. *Buxoro tarix zarvaraqlarida. T: Lesson Press.2016.*
7. *Hofiz Tanish al-Buxoriy Abdullanoma, Fors tilidan S.Mirzayev tarjimasi T: Sharq,* 1999.
8. *Hofiz Tanish al-Buxoriy Abdullanoma, T: Fan,* 1966.B-216.
9. Ahmedov B. *O'zbekiston tarixi manbalari. T.O'qituvchi* 2001.B-213.
10. Ахунова М.А. Лунин Б.В. *История и исторические науки в Узбекистане.T: Fan.* 1970. S-220.
11. Muhammadjonov A. *Abdullaxon bandini tekshirganda, Fan va turmush.1963.3-son.B-23.*

**PEDAGOGIKA OLIY TA’LIM MUASSASALARI TALABALARINING AXBOROT
KOMPETENTLIGINING MAZMUNI VA MOHIYATI**

O‘ktamov Madadjon O‘ktam o‘g‘li,

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Informatika va uni o‘qitish metodikasi kafedrasи o‘qituvchisi

oktamovm03@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqola pedagogika yo‘nalishi bo‘yicha oliy ta’lim muassasalari (OTM) talabalarning axborot kompetentligining mazmuni va mohiyatini yoritadi. Axborot kompetentligi talabalarning axborotni izlash, qayta ishlash, tahlil qilish, baholash va uzatish kabi ko‘nikmalarini rivojlantirishni o‘z ichiga oladi. Bu kompetensiya zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish, raqamli muhitda ijodiy va tanqidiy fikrash, hamda o‘z-o‘zini ta’lim olish qobiliyatlarini oshirishga qaratilgan. Axborot kompetentligi talabalarning kelgusidagi kasbiy faoliyatida muhim rol o‘ynaydi.

Kalit so‘zlar: axborot kompetentligi, oliy ta’lim, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, axborotni izlash, axborotni tahlil qilish, raqamli ko‘nikmalar, ijodiy fitkrlash, tanqidiy fikrash, pedagogika.

**СОДЕРЖАНИЕ И СУЩНОСТЬ ИНФОРМАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ
СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВУЗОВ**

Аннотация. В данной статье освещается содержание и природа информационной компетентности студентов высших учебных заведений в области педагогики. Информационная компетентность включает развитие у студентов умений искать, обрабатывать, анализировать, оценивать и передавать информацию. Данная компетенция направлена на повышение навыков эффективного использования современных информационных и коммуникационных технологий, творческого и критического мышления в цифровой среде, самообразования. Информационная компетентность играет важную роль в будущей профессиональной деятельности студентов.

Ключевые слова: информационная компетентность, высшее образование, информационно-коммуникационные технологии, поиск информации, анализ информации, цифровые навыки, творческое мышление, критическое мышление, самообразование, педагогика.

**CONTENT AND ESSENCE OF INFORMATION COMPETENCE OF STUDENTS OF
PEDAGOGICAL HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS**

Abstract. This article highlights the content and nature of information competence of students of higher educational institutions in the field of pedagogy. Information competence includes the development of students' skills in searching, processing, analyzing, evaluating and communicating information. This competence is aimed at increasing the skills of effective use of modern information and communication technologies, creative and critical thinking in the digital environment, and self-education. Information competence plays an important role in the future professional activities of students.

Keywords: information competence, higher education, information and communication technologies, information search, information analysis, digital skills, creative thinking, critical thinking, self-education, pedagogy.

Kirish. Kasbiy kompetentlikni rivojlantirish, bizning fikrimizcha, umumiyligi va kasbiy ta’limning birligi tamoyilini amalga oshirish variantlaridan biridir. Axborot kompetentligi axborot texnologiyalarini egallash va ommaviy axborot vositalarida tarqatilayotgan ijtimoiy axborotga tanqidiy munosabatni tavsiflaydi. Psixologik-pedagogik adabiyotlarda axborot kompetentligini rivojlantirishga bag‘ishlangan ishlar deyarli yo‘q. Talabalar, maktab o‘quvchilari va boshqalarning

axborot kompetensiyasini shakllantirishning turli jihatlariga katta hajmdagi ishlar bag'ishlangan.

Mutaxassislar faoliyatining axborot asoslarini va biz tadqiqotimizning birinchi paragraflarida ko'rib chiqqan kompetensiyalarni shakllantirishning psixologik-pedagogik asoslarini nazariy tahlil qilish bizga axborot kompetentligining ta'rifini shakllantirishga imkon berdi. Axborot kompetentligi deganda biz talabalarning OTMdA o'qish natijalarini tushunamiz, bu ularga kelajakdagi faoliyatining turli ijtimoiy va kasbiy sharoitlarida ma'lumot olish, foydalanish va boshqarish imkonini beradi.

Biz shakllantirgan ta'rif OTM talabalarining axborot kompetentligining mazmunini aniqlashga yordam beradi. Bir tomondan, ta'lim natijalaridan biri bo'lsa, ikkinchi tomondan, axborot kompetentligi, birinchi navbatda, shaxsnинг bilish qobiliyatidir. Uning rivojlanishi uchun tafakkurni rivojlantirish jihatini qamrab oluvchi o'quv jarayonining rivojlantiruvchi funksiyasini amalga oshirish kerak. Binobarin, axborot kompetentligining mazmunida kognitiv kabi komponentni ajratib ko'rsatish qonuniyidir.

Y.N.Lapigin ta'kidlaganidek, "bizning tizimsiz fikrlashimiz ko'pincha ongdan mustahkamlanib qolgan stereotiplarni yengish muammolarini keltirib chiqaradi. Ushbu ta'rif bizning tadqiqotimiz uchun muhimdir, chunki unda odam o'zidan tashqarida paydo bo'lgan muammoga qarshi emas, balki ushbu muammoning bir qismidir. Bu inson mavjud ma'lumotlarni samarali tahlil qiladigan sharoitlarni tekshirishni anglatadi. Bunday shartlar qatorida Y.N.Lapigin noto'g'ri talqin qilish omillarini ajratib ko'rsatadi: regressiya, vaqtini e'tiborsiz qoldirish va hodisalarni sub'ektiv talqin qilish.

Shuni ta'kidlash kerakki, taqdim etilgan yondashuvda psixik model deganda quyidagi tuzilishga ega bo'lgan aqliy tasvir tushuniladi: strategiyalar, yo'naltiruvchi g'oyalar, tushunish usullari, shakllantiruvchi g'oyalar va fikrlar. Bizningcha, aqliy modellarni shakllantirish kompetensiyaga yo'naltirilgan ta'limni amalga oshirish uchun muhim ahamiyatga ega, chunki zamonaviy sharoitda bilim emas, balki modellar muhimroqdir. Modellar o'quv jarayoniga kiritilganda, "tor" bilim yondashuvidan kompetentli yondashuvga o'tish uchun haqiqiy imkoniyat mavjud. Bunday holda, birinchisi inkor etilmaydi, lekin ikkinchisiga tizimli komponent sifatida kiritiladi.

Yuqorida aytilganlarning barchasi o'quvchilarning axborot kompetentligi umumiyl intellektual qobiliyat va u faoliyat sub'ektining tizimli sifati ekanligiga qo'shimcha qilish imkonini beradi. Kognitiv komponentda biz J.O'-Konnor va I.MakDermott, shuningdek, Y.N.Lapiginning yondashuviga asoslanib, tuzilishida elementlar mavjud bo'lgan o'ziga xos "asosiy" aqliy modelni aniqlaymiz: yo'naltiruvchi g'oyalar tushunish metodlari va strategiyalari. Ushbu elementlarning shakllanishi o'quv jarayonining ta'lim, rivojlantiruvchi va tarbiyaviy funksiyalarini amalga oshirish orqali amalga oshiriladi.

Bu elementlarning shakllanishi talabalarning tizimli tafakkurini rivojlantirmasdan mumkin emas. Tadqiqotimiz muammo bo'yicha adabiyotlarda biz tizimli tafakkurning bir qator ta'riflarini qamrab oldik. Keling, talabalarning kasbiy yoki ta'lim va kasbiy faoliyati bilan bog'liq holda talqin qilinishi mumkin bo'lgan narsalarni keltiramiz.

Shunday qilib, M.I.Yenikeev tizimli tafakkurni ijodiy shaxs intellektiga xos bo'lgan sintetiklik, ya'ni turli xil hodisalarda aloqa o'rnatish istagi bilan bog'laydi. Bu xususiyat turli xil inson tafakkuri, ya'ni bir xil hodisalarning turli kombinatsiyalarini ko'rish istagi bilan to'ldiriladi. Bu xususiyatlar muallif tomonidan tafakkur qonunlariga muvofiq ko'rib chiqiladi. Ma'lumki, fikrlash muammo paydo bo'lganda paydo bo'ladi. Fikrlashning asosiy mexanizmi va umumiyl qolipi sintez orqali tahlil qilishdir.

"Dastlabki muammoli vaziyatni tahlil qilishda asosiy dastlabki ma'lumotlarga e'tibor qaratish lozim, bu esa dastlabki ma'lumotlarda yashirin ma'lumotlarni ochish imkonini beradi. Shu bilan birga, mumkinlik, imkonsizlik va zarurat belgilari namoyon bo'ladi.

J.O'-Konnor va I.Makdermott tizimli tafakkurni "asosiy qismlar o'rtasidagi munosabatlarga qaratiladigan, ularning o'zaro ta'siri maqsadli yaxlitlikni tashkil etuvchi fikrlash tarzi" deb tushunadilar. Ushbu yondashuvni ishlab chiqqan Y.N.Lapigin tizimli fikrlashni muammolarni tizimli hal qilish bilan bog'laydi, muammoni "ichki va tashqi muhit omillari o'rtasidagi qarama-qarshiliklardan iborat bo'lgan, maqsadga erishishga to'sqinlik qiluvchi qoniqarsiz aloqalar to'plamida namoyon bo'lgan tizim" deb tushunadi".

Yuqoridagilardan biz quyidagi xulosalarga keldik. Birinchidan, inson tizimlar dunyosida yashaydi. Ularning qanday ishlashini tushunish harakatlarni amalga oshirish va maqsadlarga erishishga qaratilgan xatti-harakatlar bilan shug'ullanish sharti bo'lib xizmat qiladi. Ikkinchidan,

PEDAGOGY

zamonaviy dunyo ko‘p o‘lchovli va murakkab, shuning uchun tizimli fikrlash bizga alohida hodisalarni emas, balki chuqur aloqalarni ko‘rib chiqishga imkon beradi. Uchinchidan, zamonaviy mutaxassisning kasbiy faoliyatni tez o‘zgaruvchan sharoitlarda, noaniqlik sharoitida, ba’zan esa to‘liq bo‘lmagan ma’lumotlar sharoitida amalga oshiriladi.

Metodika. Binobarin, talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashni takomillashtirish muammosining jihatlaridan biri ularning tizimli tafakkurini shakllantirishdir. Kompetentli yondashuvni amalga oshirish kontekstida ularning tizimli tafakkurini shakllantirish boshqa ji hatdir. Hozirgi vaqtida talabalar yoki mutaxassislarining axborot kompetentligining komponenti sifatida tizimli fikrlash masalalarini ko‘rib chiquvchi adabiyotlar yetarli emas.

L.M.Spenser va S.M.Spenserning fikricha, kognitiv kompetensiyalarga analistik va konseptual fikrlash kiradi. Ushbu kompetensiyalarning xarakteristikalari vazifaga yo‘naltirilganlik yoki maqsadga erishish, vaziyatni (topshiriq, muammo) tushunish, faoliyatni amalga oshirish imkoniyatini va buning uchun zarur bo‘lgan bilim miqdorini tushunishdir.

Pedagogika OTM talabalarining axborot kompetentligini rivojlantirish ta’lim va kasbiy standartlarni uyg‘unlashtirishni, shuningdek, ta’lim va kasbiy faoliyatni quyidagi aspektlarda uyg‘unlashtirishni nazarda tutadi:

- o‘quv jarayonida o‘quvchilar hal qiladigan vazifalar kasbiy faoliyatning haqiqiy vazifalariga imkon qadar yaqin bo‘lishi;
- talabalarning kompetensiyalarini o‘lhash va baholash usullari (baholash, kompetensiya xaritasi, keys-stadi va boshqalar) xodimlarni o‘lhash va baholash usullari bilan bir xil;
- talabalarning axborot kompetentligini rivojlantirish bo‘yicha o‘qitish metodlari ichki o‘qitish va malaka oshirish va qayta tayyorlashning o‘xhash metodlar bilan bog‘liq.

Binobarin, axborot kompetentlikning motivatsion komponentini asoslash jarayonida nafaqat ta’lim motivatsiyasi nazariyalarini, balki motivatsiyaning umumiyligi nazariyalarini ham hisobga olish kerak.

An’anaga ko‘ra, motivatsiyani o‘rganishda ikkita yo‘nalish mavjud: motivatsiyaning mazmunli va jarayoni nazariyalari.

Motivatsiyaning mazmuniy nazariyalari shaxs ehtiyojlari va motivlarining tuzilishini hamda ularning namoyon bo‘lishini tahlil qiladi. Bu yo‘nalishga quyidagilar kiradi: A.Maslouning ehtiyojlar ierarxiyasi nazariyasi, D.Makklelandning ehtiyojlar nazariyasi, F.Gersbergning ikki omil nazariyasi.

Motivatsiyaning jarayoniy nazariyalari shaxs doirasidan tashqariga chiqadi va turli xil atrof-muhit omillarining motivatsiyaga ta’sirini o‘rganadi. Bu tipdagisi nazariyalarga D.Atkinsonning mehnat motivatsiyasi nazariyasi, S.Adamsning adolat nazariyasi, V.Vrumning motivatsiya nazariyasi, Porter-Louler nazariyasi, Richi va Martinning 12 omil nazariyasi kiradi.

Bizning fikrimizcha, OTMdA talabalar ta’limini tashkil etishda odamlarning motivatsiyasini shakllantirish va hisobga olishning turli aspektlarini hisobga olish kerak. Biz ta’kidlagan axborot kompetentligining motivatsion komponenti, bir tomonidan, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini o‘zlashtirishga qaratilgan bo‘lsa, ikkinchi tomonidan, ularning yordami bilan kasbiy faoliyat muammolarini hal qilishga qaratilgan.¹

Har qanday faoliyat individual funksional komponentlardan iborat - idrok etish, fikrlash, o‘rganish, bilimlarni takrorlash, nutq yoki harakat faoliyatni va ular hayot davomida to‘plangan qobiliyatlar (malakalar, ko‘nikmalar, bilimlar) mavjud bo‘lib, ular motivatsiya psixologiyasi bilan bog‘liq emas. Turli funksional qobiliyatlarni qanday va qaysi yo‘nalishda qo‘llash motivatsiyaga bog‘liq. Motivatsiya, shuningdek, turli xil mumkin bo‘lgan harakatlar, idrok etishning turli xil variantlari va fikrlashning mumkin bo‘lgan mazmuni o‘rtasidagi tanlovni tushuntiradi, bundan tashqari, tanlangan harakatni amalga oshirish va uning natijalariga erishish intensivligi va qat’iyatlilikini tushuntiradi.

Mutaxassislarini tayyorlash sifati nafaqat pedagogik texnologiyalar va amalga oshirilayotgan ta’lim dasturlari maqsadlariga, balki uning sub’ektlarining kasbiy faoliyatining motivlari va qadriyatlarini tushunishga ham bog‘liq.

Axborot kompetentligining motivatsion komponenti uning kognitiv komponentiga nisbatan ancha dinamik va o‘zgaruvchan. Kompetentlik talaba yoki mutaxassisning operatsion xususiyati emas, balki xulq-atvori bo‘lganligi sababli, ushbu komponentning mazmuni "shaxsiy samaradorlik

¹ Muallif tomonidan ilmiy izlanishlar asosida ishlab chiqilgan. Muallif O‘ktamov M – dissertatsiya ishi

kompetensiyalari" deb ataladigan narsalarni o'z ichiga olishi mumkin. L.M.Spenser va S.M.Spenser bu kompetensiyalar niyatlar turiga ko'ra farqlanishini va boshqa kompetensiyalarning samaradorligini qo'llab-quvvatlashini ta'kidlaydilar.

Amaliy qism. Axborot kompetentlikning keyingi komponenti jarayoniydir. Biz uni pedagogika OTM talabalarining o'quv jarayoniga faoliyatli yondashuv nazariyasi va metodologiyasi asosida aniqladik. Ushbu yondashuvni tadqiqotimizning ikkinchi xatboshida batafsil ko'rib chiqdik. jarayoni komponentni talabalarning axborot kompetentligining komponentlaridan biri sifatida ko'rib, biz quyidagi muhim fikrlarni aniqladik:

- harakatlar va jarayonlar nafaqat amaliy, balki aqliy bo'lishi mumkin. Shu munosabat bilan kompetentlikning kognitiv va jarayoni komponentlari umumiy xususiyatga ega bo'lib, fikrlash, faoliyat va xatti-harakatlarning birligini ta'minlaydi;

- jarayonlar talabaning kasbiy faoliyatni o'zlashtirishning zaruriy bosqichidir;

- jarayoni komponentni shakllantirishning o'ziga xos xususiyati shundaki, real faoliyatda jarayonlar ko'pincha avtomatlashirilgan va ong tomonidan boshqarilmaydi. Talabalarning shaxsiy tajribasi allaqachon faoliyat doirasidagi ma'lum bir stereotipli harakatlar to'plamini o'z ichiga oladi.

Axborot kompetentligining jarayoni komponentiga kelsak, uning identifikatsiyasi talabalarning axborot kompetentligining faoliyatli mezonlarini aniqlashga, kelajakdag'i kasbiy faoliyatni ma'lum darajada shakllantirish uchun uslubiy yordamni, texnologiyalarni ishlab chiqishga imkon beradi.

Talabalarning axborot kompetentligining refleksiv-baholash komponentini aniqlashimiz L.S.Vigoskiyning rivojlanish jarayonida butun ong tuzilishi o'zgaradi va yangi dinamik tizimlar shakllanadi, degan pozitsiyasiga asoslanadi. Bu bilan biz shuni nazarda tutamiz:

- talabalarning fikrlash qobiliyatları o'z ta'lmini shaxs va mutaxassis sifatida shakllantirish va anglash uchun ta'lim muhiti sifatida qabul qilishiga yordam beradi;

- kasbiy faoliyatdagi sub'ektiv pozitsiya talabaning faoliyat me'yorlari va uning rivojlanishi haqida o'z g'oyalariga ega bo'lishini nazarda tutadi. Fikrlash funksiyasi ma'lum va tushunilgan narsalarni qayta ko'rib chiqishdir: bilim, harakatlar, vazifalar, natijalar, maqsadlar;

- biz talabalarning refleksiv-baholash qobiliyatlarini ularning kasbiy kompetentligining komponenti sifatida, ularning o'zlarining kasbiy tayyorligi uchun strategiya va taktikani ongli ravishda tanlashni ta'minlaydigan kognitiv intellektual harakatlar sifatida tushunamiz.

Axborot kompetentligiga nisbatan, refleksiv-baholovchi komponentni aniqlash talabalarga axborot texnologiyalari va axborot yondashuvidan foydalangan holda o'z faoliyatini retrospektiv, joriy va istiqbolli baholashni shakllantirish imkonini beradi

Bizning fikrimizcha, biz aniqlagan axborot kompetentligining mazmuni va tuzilishini asoslash, bizning fikrimizcha, sinergetik yondashuvdir. Pedagogika OTM talabalarining axborot kompetentligini rivojlantirishning sinergetik asoslarini quyidagi sabablarga ko'ra ko'rib chiqamiz. Birinchidan, zamonaviy ta'lim chiziqli bo'lмаган, ochiq tizim sifatida qaraladi. Shu bilan birga, kompetentlikni rivojlantirish jarayoni ochiq, chiziqli bo'lмаган tizimdir.

Sinergetika nuqtayi nazardan, biz taklif qilayotgan axborot kompetentligining tuzilmasi statsionar emas va murakkabdir. Nostatsionarlik kompetentlikning rivojlanishi, o'sishi, murakkabligi va parchalanishini anglatadi.

Bizning tadqiqotimizda biz kognitiv komponentni tizimli, tanqidiy va konseptual fikrlashga asoslangan kognitiv strategiyalar to'plami sifatida taqdim etamiz. Ya'ni, kognitiv komponent, eng avvalo, kognitiv strategiyani tanlash vositasi bo'lib, u mavzuga qo'yilgan vazifa va maqsadlarni hal qilish uchun ma'lumot olish va undan foydalanishdan iborat. Bizning fikrimizcha, muayyan strategiyani tanlash jarayonida sub'ektning motivatsiyasi katta ahamiyatga ega. Ta'lim faoliyati uchun motivatsiyani tahlil qilishda nafaqat dominant motivni aniqlash, balki shaxsning motivatsion sohasining butun tuzilishini ham hisobga olish kerak.

Jarayoni komponentni tavsiflashda biz "faoliyat" tushunchasiga tayandik. Ammo, nazariy faoliyat shakllaridan biri bu o'z harakatlarini tushunishga qaratilgan refleksiyadir. Shunday qilib, biz talabalarning axborot kompetentligining mazmunida refleksiv-baholash komponentini aniqladik.

Refleksiya nafaqat o'quvchining o'zi haqidagi bilimi yoki tushunchasi, balki boshqalar (o'qituvchi, ish beruvchi) "reflektor" ni qanchalik va qanday bilishi va tushunishi, uning shaxsiy xususiyatlari, hissiy reaksiyalari va kognitiv tasavvurlarini aniqlashdir.

Talabalar uchun o'quv jarayonida o'quv muammolari va kasbiy vazifalarni hal qilish jarayonida olingan ijobiy va salbiy natijalarni belgilash kerak. Shu sababli, o'z faoliyatini tahlil

PEDAGOGY

qilish zarurati tug'iladi, bu tahlil qilish uchun maxsus ko'nikmalarni talab qiladi: maqsadni belgilashning to'g'riliqi, ta'lif vazifalarini aniqlashtirish; o'z faoliyati mazmunining professor-o'qituvchi yoki ish beruvchi tomonidan qo'yilgan vazifalarga muvofiqligi; qo'llaniladigan faoliyat usullari, texnologiyalari va vositalarining samaradorligi; o'quv jarayonida qo'yilgan vazifalarni bajarishdagi muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizliklar, xato va qiyinchiliklar sabablari; o'z faoliyati tajribasi uning yaxlitligi va kafedra, OTM, ish beruvchilarning ishlab chiqilgan mezonlari va tavsiyalariga muvofiqligi.

Xulosa. Shunday qilib, falsafiy va psixologik yondashuvlarga asoslanib, biz pedagogik aspektlarni taklif qildik, ular yordamida biz pedagogika OTM talabalarining kompetentligining mazmunini asosladi. Shunday qilib, axborot kompetentligining ta'kidlangan tuzilishi ushbu kompetentlikni rivojlantirish va o'lchash usullari va texnologiyalarini aniqlashga imkon beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Ўқтамов, Мададжон, Жасмина Тошполотова, and Яўра Мусурманова. "Aniq fanlarni o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llagan holda dars jarayonlarini tashkil etish. // Новый Узбекистан: наука, образование и инновации 1.1 (2024): 432-434.
2. Abdirozzoqov, Fayzulla, and Jasmina Tashpo'lotova. "Methods of using the mytest program in the organization of final control processes for students of higher education institutions. // Молодые ученые 2.8 (2024): 88-90.
3. Madadjon, O'ktamov. "Pedagogika oliv ta'lif muassasalari talabalarining informatikadan axborot-texnologik kompetentligini rivojlantirish metodikasi. // Academic research in educational sciences 4.CSPU Conference 1 (2023): 275-281.
4. Jasmina Toshpo'lotova, and O'ktamov Madadjon. "Boshlangich talim yo'nalishi talabalarini informatika fanini o'qitishda interaktiv usullardan foydalanish. // Pedagogs 51.1 (2024): 115-119.
5. Madadjon O'ktamov. "Kuzatuv quduqlarida yer osti suvlarini gidrorejim parametrlarini masofaviy nazorat qilishning avtomatlashgan tizimlari. // Science and Education 2.12 (2021): 202-211.
6. Uktamov M. "Modeling the professional training development of future teachers through computer training. // Science and innovation 2.B9 (2023): 139-141.

**PEDAGOGIKA OTM TALABALARINING AXBOROT KOMPETENTLIGINI
RIVOJLANTIRISHNING METODOLOGIK ASOSLARI**

*O'ktamov Madadjon O'ktam o'g'li,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
“Informatika va uni o'qitish metodikasi” kafedrasi o'qituvchisi
oktamovm03@mail.ru*

Annotatsiya. Maqolada axborot kompetentligini rivojlantirishning asosiy metodologik yondashuvlari, jumladan, konstruktzionizm, kognitiv ta'lif nazariyasi va kooperativ (hamkorlikka asoslangan) ta'lif metodlari yoritilgan. Axborot texnologiyalari yordamida talabalarning mustaqil va ijodiy fikrlash, shuningdek, axborot bilan ishlashda mas'uliyatli yondashish kabi ko'nikmalari rivojlantiriladi. Pedagogik yondashuvlar AKT vositalaridan foydalanishni kengaytirish orqali ta'lif jarayonini interaktiv va samarali qilishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: axborot kompetentligi, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, metodologik asoslar, kognitiv ta'lif, pedagogik metodlar.

**МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ
КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВУЗОВ**

Аннотация. В статье рассмотрены основные методические подходы к развитию информационной компетентности, в том числе конструкционизм, теория когнитивного обучения и кооперативные (основанные на сотрудничестве) методы обучения. С помощью информационных технологий у студентов развиваются такие навыки, как самостоятельное и творческое мышление, а также ответственный подход к работе с информацией. Педагогические подходы помогают сделать образовательный процесс интерактивным и эффективным за счет расширения использования инструментов ИКТ.

Ключевые слова: информационная компетентность, информационно-коммуникационные технологии, методические основы, когнитивное образование, педагогические методы.

**METHODOLOGICAL BASIS OF DEVELOPMENT OF INFORMATION
COMPETENCE OF PEDAGOGICAL STUDENTS**

Abstract. The article covers the main methodological approaches to the development of information competence, including constructionism, cognitive learning theory and cooperative (based on cooperation) educational methods. With the help of information technologies, students' skills such as independent and creative thinking, as well as a responsible approach to working with information are developed. Pedagogical approaches help to make the educational process interactive and effective by expanding the use of ICT tools.

Keywords: information competence, information and communication technologies, methodological foundations, cognitive education, pedagogical methods

Kirish. Jamiyatdagi va oliy ta'lif tizimidagi tub o'zgarishlar axborot va mutaxassis faoliyatining o'zaro ta'sirining turli aspektlarini ko'rib chiqishni talab qiladi, chunki insoniyat rivojlanishining omillaridan biri axborotlashtirishdir.

Axborotlashtirish ta'siri ostida o'quv jarayoni, mutaxassislar tayyorlash jarayoni va kasbiy faoliyatning o'zi sezilarli darajada o'zgaradi. Bir qator mualliflarning fikricha, axborotlashtirish natijalaridan biri kasbiy faoliyatni intellektuallashtirishdir. "Ijtimoiy nuqtayi nazardan, axborot jamiyatiga o'tish ijtimoiy jarayonlar o'rtaсидаги aloqalarning mustahkamlanishi va ularning murakkabligi ortib borayotganini munosib tarzda aks ettiradi. Shuning uchun, har bir qarorni qabul qilishda allaqachon bir necha marta ko'proq ma'lumotlarni tahlil qilish kerak va undan foydalanish samaradorligi natijaga ko'proq ta'sir qiladi. Bu aspekt axborot va bilim potensialini tez oshirish vazifasini qo'yadi".

Ma'lumki, xalq bilimlarini tizimlashtirishni ta'minlovchi muassasalardan biri ta'lif tizimidir.

PEDAGOGY

Axborot va bilim salohiyatining ortishi OTM faoliyatining bir qator aspektlarini yangi sharoitlarga qarab yangilaydi.

Ular orasida bizning tadqiqotimiz uchun quyidagilar muhim ahamiyatga ega: OTMdA umumiylari va kasbiy ta'lif mazmunini tanlash, uning bitiruvchining kelajakdagi kasbiy faoliyatiga mosligi; bo'lajak mutaxassisning muayyan sharoitlarda ishslash faoliyati uchun axborot asoslarini shakllantirish; mutaxassis ishidagi ma'lumotlar turlari; kasbiy tayyorgarlik va haqiqiy kasbiy faoliyat sharoitida axborot va bilim o'rtasidagi munosabatlari.

Metodika. Axborot haqidagi g'oyalar evolyutsiyasi R.F. Abdeevning "Axborot sivilizatsiyasi falsafasi" asarida batafsil yoritilgan. Natijada, hozirgi vaqtida ma'lumotni tuzilmaviy va operatsionga bo'lish haqida gapirish qonuniydir. Tuzilmaviy ma'lumotlar tabiiy va sun'iy kelib chiqadigan tirik va jonsiz ob'ektlarga xosdir. Mehnat qurollari, uy-ro'zg'or buyumlari, san'at asarlari, ilmiy nazariyalar va boshqalar aylanma axborotni "obyekтивlashtirish" orqali, ya'ni maqsadli boshqaruv jarayonlari natijasida vujudga keladi. Operatsion axborot moddiy olam obyektlari o'rtasida aylanib yuradi va tirik tabiat va inson jamiyatidagi boshqaruv jarayonlarida foydalaniadi.

Axborotni o'rganish ham uzoq vaqt davomida informatika fanining predmeti bo'lib, axborotning tuzilishi va umumiylari xossalari, shuningdek, uni toplash, saqlash, qidirish, qayta ishslash, o'zgartirish, tarqatish bilan bog'liq masalalarni o'rganadi.

Informatika fanining psixologik va pedagogik aspektlari bilim muammosi, uni ifodalash, tushunish va tushuntirish, shuningdek, axborot texnologiyalaridan foydalaniish va axborot tashuvchilar va foydalanuvchilarning xususiyatlarini o'rganish bilan bog'liq.

Shunday qilib, dastlab kibernetikaning asosiy tushunchalaridan biri bo'lgan "axborot" tushunchasi fanning boshqa sohalarida va odamlarning amaliy faoliyatida tobora ko'proq foydalanila boshlandi.

Axborotni falsafiy tushunish quyidagi aspektlarni o'z ichiga oladi:

- 1) xabar, vaziyatdan xabardorlik, odamlar tomonidan uzatiladigan narsa haqidagi ma'lumot;
- 2) xabarlarni qabul qilish natijasida noaniqlik kamaygan, olib tashlangan;
- 3) sintaktik, semantik va pragmatik xususiyatlarning birligidagi boshqaruv, signallar bilan uzviy bog'langan xabar;
- 4) xilma-xillikning har qanday narsa va jarayonlarda (jonsiz va tirik tabiatda) uzatilishi, aks etishi.

Yuqoridagi lug'at yozuvidan ko'rinish turibdiki, unda keltirilgan to'rt aspekt ham OTMdA talabalarni tayyorlash jarayoniga tegishli.

Birinchi ma'nodagi ma'lumot har qanday inson faoliyatida lingistik yoki boshqa belgilar shaklida mavjud. Kasbiy faoliyatda bu jihat ikki tomonlama ma'noga ega: mutaxassisning ongliligi va kasbiy faoliyatning o'ziga xos kontekstiga yoki bosqichiga qarab o'z xabardorligini ifodalash, yetkazish yoki namoyish etish qobiliyati. Binobarin, mutaxassis faoliyatida axborotning kognitiv va kommunikativ komponentlari mavjud.

Kognitiv - shaxsning faoliyat mavzusini o'zlashtirish strategiyasini aks ettiradi (faoliyat psixologiyasi nuqtayi nazaridan bu sub'ekt, uning yetakchi xususiyati). Kommunikativ - har xil (kognitiv, aksiologik, refleksiv, operativ va boshqalar) mazmunini "eksteriorizatsiya" vositalari, shakllari, metodlarini aks ettiradi.

Axborot va bilim potensialining eng muhim komponenti sifatida Y.A. Shrader intellektual salohiyatni to'plangan bilim, ko'nikma va tajriba asosida yuzaga keladigan muammolarni hal qilishning umumiinson qobiliyati deb belgiladi. Ikkinci komponent - axborot salohiyati - jamiyatning barcha a'zolarining o'zlarini bajaradigan funksiyalarga muvofiq ijtimoiy zarur xabardorlik darajasini ta'minlaydigan axborotni toplash, saqlash, qidirish va uzatish qobiliyati.

Axborotni tushunishning uchinchi aspekti axborotning tuzilishini, uning ma'nosini, shuningdek, axborotni uzatuvchi va qabul qiluvchilarning xususiyatlarini aks ettiradi.

Axborotni tushunishning to'rtinchasi aspektini, bizningcha, axborot mohiyatini tushunishda keng tarqalgan tushunchani - V.R. Esbining xilma-xillik tushunchasini aks ettiradi. Ushbu konsepsiya ko'ra, axborotni xilma-xillik ruxsat etilganidan ko'ra ko'proq miqdorda uzatish mumkin emas. Bizning fikrimizcha, ushbu qoida kasbiy faoliyatga ham tegishli bo'lib, u mutaxassis uzatilgan yoki olingan ma'lumotlarning ortiqcha / etarligi / zarurati / yetishmasligini baholash ko'nikmalarini rivojlantirishi kerak. Adabiyot va amaliyot tahlili shuni ko'rsatadiki, bu mahorat faqat maxsus tashkil etilgan o'quv sharoitida rivojlanishi mumkin.

S.M.Klimov tadqiqotlarida individual (subyektiv), kodlashtirilgan va obyekтивlashtirilgan

bilimlar ajralib turadi. Individual bilimga ko'ra, muallif insonning voqelik bilan munosabatini vositachilik qiladigan orttirilgan yoki ishlab chiqilgan tushunchalar tizimini tushunadi. Insonning atrof-muhit bilan o'zaro munosabati jarayonida bu tushunchalar voqelik modellari (S.M.Klimov ularni deklarativ bilimlar deb ataydi) yoki faoliyat ko'nikmalari shaklida tashkil etiladi. Kodlangan bilimlar ishora shaklida yoki belgilar shaklida taqdim etiladi, ular adabiyotda og'zaki va yozma matnlar, formulalar va tasvirlarni o'z ichiga oladi. S.M.Klimov ularni odamlar ongida mavjud bo'lgan modellar deb ataydi. Kodlangan bilimlarning asosiy vazifalari - aloqa jarayonida bilimlarni uzatish, uni yozib olish va saqlash. Taqdim etilgan yondashuvda obyektivlashtirilgan bilim deganda faoliyat jarayonlarining obyektiv shaklida, uning vositalari va natijalarida mujassamlangan intellektual modellar tushuniladi.

Axborotni psixologik tushunish, eng avvalo, hozirgi kunda dunyoda eng keng tarqalgan psixologiyaning kognitiv yo'nalishi bilan bog'liq. Kognitiv psixologiyaning asosiy usuli axborot usuli bo'lib, uning yordamida kognitiv va ijro etuvchi jarayonlarning tarkibiy elementlari aniqlangan.

Kognitiv psixologiya tarkibiga kiradigan kognitiv fan didaktika, nazariya va kasbiy ta'lim usullarini bilimlarni yangi tushunish bilan ta'minlaydi, mazmuni va o'qitish usullarini tanlashni asoslashga, tegishli fan turlarini o'zlashtirish texnologiyalari va metodlarini qo'llashga imkon beradi (84).

Konseptual bilim inson faoliyatining turli sohalarida qo'llaniladigan tushuncha va atamalarning ma'nosini ochib beradi. Konstruktiv bilim bizga tabiat va jamiyatning ayrim ob'ektlari tuzilishini, shuningdek, ularning ishlash tamoyillarini tushunishga imkon beradi. Algoritmik bilimlar muayyan maqsadlarga erishish yoki muayyan jarayonlarni oqilona amalga oshirish uchun harakatlar tartibini belgilaydi.

Amaliy qism. Yuqorida bilim tasniflari OTM professor-o'qituvchilariga bilimlarni an'anaviy bo'linishdan faqat faktlar, nazariyalar, qonuniyatlar va bilimning boshqa sifatlari haqidagi bilimlarga o'tishga imkon beradi va shu bilan talabalar uchun bilimning ahamiyatini saqlab qoladi. Bu, bizning fikrimizcha, ta'lim dasturlari mazmunining an'anaviy "didaktik birliklari" dan DTSda ko'zda tutilgan kompetensiyalarga o'tishning uzlusizligi asosida talabalarning OTMdada ta'lim olishining samarali komponentidir. Yuqorida keltirilgan yangi tasniflar fanlarning ish dasturlarini kompetensiyalarni rivojlantirish vazifalariga ko'proq moslashtirishga imkon beradi.²

Zamonaviy mutaxassis faoliyatida axborotning o'rnnini o'rganish uchun kognitiv yondashuvdan tashqari, faoliyatli yondashuvi muhim ahamiyatga ega. Faoliyatning asosiy xususiyati, yuqorida aytib o'tilganidek, obyektivlik bo'lib, u faoliyatning vositaligini belgilaydi. V.V.Davidov, A.N.Leontev, A.R.Luriya va boshqa olimlarning nazariyalaridan kelib chiqadigan bo'lsak, faoliyatning instrumental tabiatini ikki ma'noda tushunish kerak: u atrof-muhitni o'zgartirish vositasi sifatida ishlaydi (transformatsiya orqali) va u o'zining takror ishlab chiqarish va takomillashtirish jarayonini ifodalaydi.

Tadqiqotimiz mantig'iga ko'ra, biz pedagogika OTM talabalarining axborot kompetentligini rivojlantirishning nazariy va metodologik shartlarini aniqlashimiz kerak. Bunday shartlar sifatida biz faoliyat nazariyasini falsafiy va psixologik asoslar nuqtayi nazaridan ko'rib chiqamiz. Faoliyat predmeti falsafa va psixologiyada faoliyat ob'ektining asosiy, eng muhim xususiyatlari va belgilari yig'indisi sifatida qaraladi. Obyekt, o'z navbatida, sub'ektning obyektiv-amaliy va bilish faoliyatida unga qarshi turadigan narsadir. Faoliyatda subyekt tomonidan o'zlashtirilgan bilimlar doimiy ravishda amaliy faoliyat orqali obyekt bilan bog'lanadi, tajriba orqali tekshiriladi va tushuniladi. Aytishimiz mumkinki, sezgilar orqali idrok qilinadigan ma'lumotlar empirik bilimlar asosida yotadi, ular bilish jarayonida ob'ektni ideal tarzda qayta yaratadi, ya'ni bilimlarni o'zlashtirishning nazariy darajasini bildiradi.

Shunday qilib, faoliyat subyekti va uning obyekti o'rtasidagi munosabatlar muayyan ma'lumotlar orqali vositachilik qiladi, deb aytishimiz mumkin, bu esa faoliyatda madaniyatga aylanadi. Faoliyat predmeti har safar ushbu madaniyatga murojaat qilib, ijtimoiy ma'lumotlarning to'planishi va uzatilishini ta'minlaydi. Ijtimoiy axborot tushunchasi tadqiqotimiz uchun asosiy mavzulardan biridir.

² Muallif tomonidan ilmiy izlanishlar asosida ishlab chiqilgan. Muallif O'ktamov M – dissertatsiya ishi

PEDAGOGY

Zamonaviy sharoitda tizimli fikrlash kasbiy faoliyatda maqbul qarorlar qabul qilish uchun asosdir. Shu bilan birga, mutaxassis tomonidan qabul qilingan qarolarning optimalligi (samaradorligi, muvofiqligi va boshqalar) nafaqat kasbiy faoliyat nuqtayi nazaridan, balki tashkiliy muhit, iqtisodiy sharoitlar va ijtimoiy-madaniy kontekst nuqtayi nazaridan ham baholanadi.

Zamonaviy mutaxassis uchun ma'lumotlarning rolini baholashga faoliyatli yondashuvning variantlaridan biri bu sistemogenez nazariyasi. Kasbiy faoliyat sistemogenezi nazariyasi muallifi V.D.Shadrikovdir. U axborot asosini motivlar, maqsadlar, dasturlar, qarorlar qabul qilish va faoliyatning muhim sifatlari quyi tizimi bilan birga faoliyatning funksional tizimining asosiy komponentlari sifatida tasniflaydi.

“Faoliyatning axborot asosi deganda faoliyatning obektiv va subektiv shartlarini tavsiflovchi va maqsad-natija vektoriga muvofiq faoliyatni tashkil etish imkonini beruvchi ma'lumotlar yig‘indisi tushuniladi”.

Faoliyatning axborot asosini shakllantirish jarayonida jarayoni va natijaviy xususiyatlarni ajratib ko‘rsatish maqsadga muvofiqdir, bunda asosiy e’tibor qaysi harakatlar amalga oshirilishiga qaratilgan. Faoliyatning umumiyligi psixologik nazariyasidan ma’lumki, maqsadlarning ikkita asosiy turi mavjud: maqsad - obraz va maqsad - natija. V.D.Shadrikov ta’kidlaydiki, maqsad obraz shaklida qo‘yilganda ta’sirchan xususiyatlarning ahamiyati keskin ortadi, natijaviy maqsadda esa jarayoni xususiyatlar yetakchi rol o‘ynaydi.

V.D.Shadrikov nazariyasi o‘quv jarayonida talabalarini kasbiy faoliyat sub’ektlari sifatida shakllantirish muammosini hal qilishga xizmat qiladi. Asosiy muammo shundaki, talabalar hali ham haqiqiy kasbiy faoliyatga kiritilmagan va ularni tayyorlash sifati faqat haqiqiy ish jarayonida baholanishi mumkin.

Biz aniqlagan kompetensiyalar (ijtimoiy; ijtimoiy-axborotli, kommunikativ, kognitiv va maxsus) Yevropadagi kompetensiyalar toifasiga o‘tmoqda. Y.F.Zirning fikricha, «kompetensiyalar - bu ma’lum bir kasblar guruhida ishni bajarish uchun zarur bo‘lgan umumiyligi kasbiy bilim, ko‘nikma va malakalar, shuningdek, qobiliyat va shaxsiy xususiyatlardir.

Kompetensiyalar - turli kasbiy jamoalarda moslashish va samarali faoliyat uchun zarur bo‘lgan madaniyatlararo va tarmoqlararo bilim, ko‘nikma va malakalar. Kompetensiyalar o‘ziga xos xususiyatga ega”.

OTMning o‘quv jarayonida bo‘lajak mutaxassis faoliyatining o‘ziga xos klasteri shakllanadi: bir tomonidan, uning umumkasbiy faoliyati shakllanadi, boshqa tomonidan, ayni paytda uning malakasi shakllanadi. Uchinchidan, kompetensiyalar shakllanadi. Nihoyat, DTSda mustahkamlangan va ma’lum bir ishni bajarish uchun tayyorgarlik darajasi va sifatini ifodalovchi malakasi shakllanadi.

Bitiruvchining malaka xususiyatlari uning faoliyat sohasi, obyektlari va asosiy turlari orqali ko‘rsatiladi. Standartdagi faoliyat doirasi deganda tashkilotni samarali boshqarishni ta’minlash, boshqaruv tizimlarini tashkil etish, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish tendensiyalariga muvofiq boshqaruvni takomillashtirish tushuniladi. Ya’ni, axborot atamasidagi kalit so‘zlar “boshqaruv”, “samaradorlik”, “tizim”, “tendensiya”dir.

Davlat ta’lim standartiga muvofiq, iqtisodiy, ishlab chiqarish va ijtimoiy sohalardagi turli tashkilotlar, davlat korxonalari boshqaruv tizimining bo‘linmalarini, aksiyadorlik jamiyatlarini va xususiy firmalar boshqaruvchining kasbiy faoliyati ob’ektlari hisoblanadi. Ilmiy-ishlab chiqarish birlashmalariga, ilmiy, loyiha-konstrukturlik tashkilotlariga, davlat organlariga va xalq xo‘jaligining ijtimoiy infratuzilmasiga ham tegishli. Axborot jihatdan ahamiyatli tushunchalar - “tashkiliy-huquqiy shakl”, “muassasa turi”, “soha”.

Mutaxassisning malaka tavsifida asosiy axborot tushunchalarini ajratib ko‘rsatish kasbiy tayyorgarlik jarayonida yuzaga keladigan bir qator muammolarni hal qilishga yordam beradi, deb hisoblaymiz.

Birinchidan, ta’lim mazmunini tanlash va tizimlashtirish. Ma’lumotlarning barcha xilmayxilligidan asosiy ma’lumot tushunchalari professor-o‘qituvchiga, birinchi navbatda, ushbu xilmayxillikdagi eng muhim narsani tanlashga imkon beradi, ya’ni yadroviy axborot tushunchalarini tushunishga muhim yangilik keltiradi. Boshqacha qilib aytadigan bo‘lsak, bu kasbiy ahamiyatga ega bo‘lgan ma’lumotlarning ma’nosiga va uning asosida bilimlarni yanada tarkibiy tuzilishga va uni professional, mutaxassis tabiatga ega bo‘lgan maxsus bilim turiga aylantirishga yordam beradi.

Ikkinchidan, ilmiy va boshqa adabiyotlarni o‘quv materialiga qayta ishlash usullari. Didaktikadan ma’lumki, o‘quv materialini talabalarga taqdim etishning bir nechta variantlari mavjud: chiziqli, konsentrik va spiral. Oliy ta’limdagisi hozirgi vaziyat aylanma tuzilmaga ega bo‘limgan

PEDAGOGY

ma'lumotlarning ko'pligi bilan tavsiflanadi, bu esa professor-o'qituvchini imkon qadar ko'proq yangi tendensiylar, yondashuvlar, qarashlarni taqdim etish uchun bir xil miqdordagi o'quv vaqtida ko'proq ma'lumot uzatishga majbur qiladi.

Uchinchidan, talabalar bilimini tashkil etish texnologiyasi bilim olishdan ko'ra ko'proq kasbiy faoliyatga yo'naltirilgan, vaholanki, yuqorida aytganimizdek, kompetentli yondashuv bilimni istisno etmaydi. Bu axborotni tizimlashtirish va bilimlarni professionallashtirish jarayonini o'z ichiga oladi.

To'rtinchidan, o'quv jarayonini nazorat qilish nafaqat bilimlarni egallashni, balki ijtimoiy va kasbiy muammolarni hal qilish usullarini ham hisobga olishni o'z ichiga oladi.

Bibiruvchining malakaviy tavsiflari axborotli yondashuvi nuqtayi nazaridan ham ko'proq ko'rib chiqilishi mumkin. Kasbiy faoliyatning boshlang'ich bosqichida faoliyatning axborot asosi talaba va bitiruvchi oldida me'yoriy tasdiqlangan shaklda paydo bo'ladi: nazariy bilimlar, amaliy bilimlar, ko'nikmalar, malakalar. Yuqorida aytib o'tilganidek, kasbiy faoliyat sub'ektining ongi butun jamiyat, turli institutlar va odamlarning alohida guruhlari haqidagi g'oyalarni aks ettiradi. V.A.Tolochek buni rasmiy malaka deb ataydi. U malaka tavsiflari, malaka talablari, toifalar va boshqalarni o'z ichiga oladi. Bundan tashqari, muallif haqiqiy malakalarni ham eslatib o'tadi - shaxsning faoliyatda haqiqatda namoyon qilishi mumkin bo'lgan mahorat darajasi. Kompetentli yondashuvni amalga oshirish, kompetensiyalarni o'lhash va baholash tartibi orqali mutaxassis tayyorlash jarayonining uning malaka xususiyatlariga muvofiqligini ta'minlashga yordam berishi kerak.

Mutaxassisning asosiy malakasini tashkil etuvchi kompetensiyalar ro'yxatiga quyidagilar kiradi: ijtimoiy, kommunikativ, ijtimoiy-axborot, kognitiv va maxsus kompetensiyalar. Ijtimoiy kompetensiya mas'uliyat tuyg'usini, qarorlarni birligida ishlab chiqish va ularni amalga oshirishga tayyorlikni, turli etnik madaniyat va dinlarga bag'rikenglik, shaxsiy, guruh va jamoat manfaatlarini uyg'unlashtirish qobiliyatini shakllantirishni nazarda tutadi. Kommunikativ kompetensiya deganda bir nechta xorijiy tillarni bilish, ona tilida og'zaki va yozma muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish, internet orqali muloqot qilish tushuniladi. Axborot kompetensiyasi axborot texnologiyalarini egallashni va ommaviy axborot vositalari tomonidan tarqatilayotgan ijtimoiy axborotga tanqidiy munosabatni o'z ichiga oladi. Kognitiv kompetensiya - bu shaxsning ta'lim darajasini doimiy ravishda oshirishga tayyorligi, shaxsiy salohiyatini ro'yobga chiqarish zarurati, mustaqil ravishda yangi bilim va ko'nikmalarga ega bo'lish, o'z-o'zini rivojlantirish qobiliyati. Nihoyat, maxsus kompetensiya - bu kasbiy harakatlarni mustaqil ravishda bajarish va o'z ishining natijalarini baholashga tayyorlikni anglatadi.

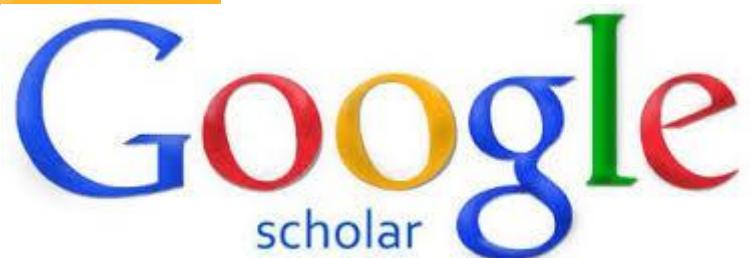
Bilim va ma'lumot o'rtaсидаги farqni K.Vig quyidagicha tavsiflagan: bilim haqiqat va g'oyalar, nuqtayi nazar va tushunchalar, hukmlar va taxminlar, metodologiyadan iborat. Inson bilimni muayyan vaziyatga tatbiq etish uchun to'playdi, uni tartibga soladi, talqin qiladi va uzoq vaqt saqlaydi. Inson mavjud ma'lumotlarni sharhlash va qaror qabul qilish uchun bilimdan foydalananadi.

Axborot va bilim zamonaviy mutaxassis faoliyatida muhim o'rin tutadi. Kasbiy faoliyat sifatini baholash uchun ma'lumotlar va bilimlar o'rtaсидаги farqlar, shu jumladan faoliyat sub'ekti ushbu farqlardan xabardor yoki yo'qligi tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Talabalarni axborotlashtirishni hisobga olish nuqtayi nazaridan ham, kompetentli yondashuvni amalga oshirish istiqbollari nuqtayi nazaridan ham tayyorlashda bunga e'tibor berish kerak.

Xulosa. Ko'pincha adabiyotda kompetensiyalar bilimga qarama-qarshi qo'yiladi. Ushbu paragrafning mazmunidan ko'rinish turibdiki, kompetensiyalar inson faoliyatining o'ziga xos xususiyati hisoblanadi. Ko'rib turganimizdek, bilim, axborotdan farqli o'laroq, faoliyat va qaror qabul qilish uchun ham asosdir. Biroq, kasbiy kompetentlik kompetensiyalar bilan cheklanmaydi. Bizningcha, zamonaviy mutaxassis faoliyatining axborot asoslarini nazariy tahsil qilish talabalarning kompetensiyalarini shakllantirishni tashkiliy-metodik ta'minlash darajasida bilim, ko'nikma, malaka va bilimlarning o'zaro bog'liqligini hisobga olishga imkon beradi. Vakolatlilik modellarini ishlab chiqishda ular mukammal (ideal) kasbiy faoliyat va xulq-atvorni aks ettirmasligi kerak, lekin ma'lum bir ish joyini muayyan tashkilotning o'ziga xos shartlariga mos kelishidan kelib chiqish kerak. Pedagogika OTM talabalarining axborot kompetentligini mazmunini ishlab chiqishda biz ushbu qoidalarga amal qildik.

ADABIYOTLAR:

1. Ўқтамов, Мададжон, Жасмина Тошполотова, and Яйра Мусурманова. "Aniq fanlarni o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llagan holda dars jarayonlarini tashkil etish. // Новый Узбекистан: наука, образование и инновации 1.1 (2024): 432-434.
2. Abdirozzoqov, Fayzulla, and Jasmina Tashpo'lotova. "Methods of using the mytest program in the organization of final control processes for students of higher education institutions. // Молодые ученые 2.8 (2024): 88-90.
3. Madadjon, O'ktamov. "Pedagogika oliy ta'lim muassasalarini talabalarining informatikadan axborot-texnologik kompetentligini rivojlantirish metodikasi. // Academic research in educational sciences 4.CSPU Conference 1 (2023): 275-281.
4. Jasmina Tashpo'lotova, and O'ktamov Madadjon. "Boshlangich talim yo'nalishi talabalarini informatika fanini o'qitishda interaktiv usullardan foydalanish. // Pedagogs 51.1 (2024): 115-119.
5. Madadjon O'ktamov. "Kuzatuv quduqlarida yer osti suvlarini gidrorejim parametrlarini masofaviy nazorat qilishni avtomatlashgan tizimlari. // Science and Education 2.12 (2021): 202-211.
6. Uktamov, M. "Modeling the professional training development of future teachers through computer training. // Science and innovation 2.B9 (2023): 139-141.

**"SCIENTIFIC REPORTS
OF BUKHARA STATE
UNIVERSITY"**

The journal was composed
in the Editorial and
Publishing Department of
Bukhara State University.

Editorial address:
Bukhara, 200117
Bukhara State University, main
building, 2nd floor, room 219.
Editorial and Publishing
Department.
<https://buxdu.uz/32-buxoro-davlat-universiteti-ilmiy-axboroti/131/131-buxoro-davlat-universiteti-ilmiy-axboroti/>
e-mail:
nashriyot_buxdu@buxdu.uz

Printing was permitted
29.10.2024 y. Paper format
60x84,1/8. Printed in express
printing method. Conditional
printing plate – 35,30.
Circulation 70. Order № 30.
Price is negotiable.

Published in the printing house
"BUKHARAHAMD PRINT" LLC
Address: Bukhara,
K.Murtazayev street, 344